БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади 10

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

София, 2020

II ТОМ

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2020 година)

II том

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

**of the International Annual Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 2020)**

Edited by Vanya Micheva, Diana Blagoeva, Mariyana Vitanova,
Mariyana Tsibranska-Kostova, Sia Kolkovska, Tatyana Aleksandrova

Volume II

Sofia • 2020

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2020)**

Отговорни редактори: Ваня Мичева, Диана Благоева, Марияна Витанова,
Марияна Цибранска, Сия Колковска, Татяна Александрова

II том

София • 2020

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в Сборника се разпространяват под лицензна
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2020
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020

ISSN 2683-118X (print)
ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Отговорни редактори

Ваня Мичева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Диана Благоева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Марияна Витанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Сия Колковска – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Татяна Александрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Редактори

Екатерина Петкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Елка Мирчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Илияна Кунева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Катя Чаралозова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Кристияна Симеонова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лиляна Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Мария Китанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Милен Томов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Надежда Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Руска Станчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Светлозара Лесева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Славка Керемидчиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Христина Дейкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Цветана Димитрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Цветелина Георгиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Александър Шапошников – Институт за руски език „В. В. Виноградов“, Руска академия на науките, Русия
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Божана Нишева – Славянски институт, Чешка академия на науките, Чехия
Валентин Вълчанов – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Елена Димова – Университет в Монреал, Канада
Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония
Златка Генчева – Национален център за научни изследвания, Филиал за изследване на устната традиция на езиците и културите, Франция
Иван Петров – Лодзки университет, Полша
Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия
Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Катя Чаралозова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Людвиг Селимски – Шльонски университет, Полша
Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мария Кошкова – Славистичен институт „Ян Станислав“, Словашка академия на науките, Словакия
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Олга Арнаудова – Университет в Отава, Канада
Олга Младенова – Университет в Калгари, Канада
Петер Женюх – Славистичен институт „Ян Станислав“, Словашка академия на науките, Словакия
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Румяна Златанова – Хайделбергски университет, Германия
Румяна Панчева – Университет в Южна Калифорния, САЩ
Румяна Слабакова – Саутхемптънски университет, Великобритания
Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Таня Августинова – Саарландски университет, Германия
Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ
Хаген Питш – Гьотингенски университет „Георг-Аугуст“, Германия
Хана Гладкова – Карлов университет, Чехия
Хетил Ро Хауге – Университет в Осло, Норвегия
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Яна Атанасова – Изследователски център „Люсиен Тениер“, Университет във Франш-Конте, Франция

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Иво Панчев (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мая Влахова-Ангелова (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Симеон Стефанов (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Катерина Ушева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕТИМОЛОГИЯ

Людвиг Селимски *За етимологията на дванадесет думи*. 15

Христина Дейкова *Към българската диалектна етимология – за някои фонетични проблеми при етимологизуване на български диалектни думи*. 22

Живка Колева-Златева *За фонетичната мотивираност на някои думи от том VIII на Българския етимологичен речник, които не са обяснени като такива*. 29

Красимира Фучеджиева *Семантичен развой при глаголи за движение. Наблюдение върху материал от „Българския етимологичен речник“*. 38

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Татьяна И. Вендина *„Общеславянский лингвистический атлас“ и культурная антропология*. 43

Лучия Антонова-Василева *Характерни маркери за българския език на морфологично и синтактично равнище – по материали от говора на Раховец, Призренско*. 51

Илияна Гаравалова *За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско*. 59

Krasimira Koleva *The macro-area and the internal borders of the Shumen dialect*. 66

Ана Кочева *Традиционни кулинарни названия като фразеологично ядро на устойчиви сравнения в български език*. 73

ЕТНОЛИНГВИСТИКА

Мария Китанова *Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни*. 77

Борислав Попов *Митолингвистичен модел при някои названия на хтонични животни в българския език*. 86

Ваня Мичева, Калина Мичева-Пейчева *Етнолингвистика и диахрония. Данни за традиционната култура в български средновековни ръкописи*. 94

Светлана Георгиева *(Не)познатият език: летните празници при българите от Южна Украйна*. . . 102

БЪЛГАРСКА ОНОМАСТИКА

Мая Влахова-Ангелова *За унисекс имената в съвременната българска личноименна система*. 110

Георги Митринов *Български следи в епиграфски надгробни паметници от Беломорието (Егейска Македония и Западна Тракия)*. 123

ОБЩО И СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Екатерина Търпоманова, Марина Джонова *Причастният пасив в балканския езиков съюз*. 132

Irina Stenger, Tania Avgustinova *How intelligible is spoken Bulgarian for Russian native speakers in an intercomprehension scenario?*. 142

Виктория А. Лазарева *Тавтологии X copula X: опыт сопоставительного исследования (на материале болгарского, русского и итальянского языков)*. 152

Илияна Димитрова *Влияе ли англ. please върху употребата на моля (ако обичате/ако обичаш) в българския език?* 161
Димитрина Хамзе *Оценъчни индикации на женското и мъжкото в провербиални фрази (върху материал от българския и полския език)* 169
Диана Благоева, Войчех Сосновски, Роман Тимошук *Нови фразеологични калки в българския, полския и украинския език* 178
Иван Держански, Олена Сирук *Адективните и адвербиалните деминутиви в български и украински език* 185
Теодора Кръстева *Еталоните за красота и грозота в устойчивите сравнения в българския и руския език* 195
Якуб Банасяк, Павел Ковалски, Екатерина Петкова, Велислава Стойкова *Библиография на славянското езикознание: история и перспективи* 203

КОМПЮТЪРНА ЛИНГВИСТИКА

Светла Коева, Валентина Стефанова *Меронимията в Уърднет: дефиниране на субрелации* 211
Валентина Стефанова, Цветана Димитрова *За причастията в Българския уърднет* 224
Христина Кукова *Глаголи за комуникация, фреймови елементи и семантични ограничения (върху синонимни множества от Булнет)* 233
Светлозара Лесева, Ивелина Стоянова *Отвъд лексикалните ресурси: валидиране на концептуалното описание в корпусни данни* 241
Viktoriya Petrova *Computer Terminology in Bulgarian Related with the Human Translation* 250

ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

Вехбие Балиева *Предизвикателства и перспективи в обучението на 5 – 6-годишни деца по български език като втори с помощта на фрейм скриптове* 258
Милена Попова *Лингвистичните универсалии и положителният езиков трансфер в чуждоезиковото обучение* 266
Елена Хаджиева, Рени Манова *Лингвокултурните модели в обучението по български език като чужд* 273
Славина Лозанова, Ивелина Стоянова *Билингвистичен подход на четивно взаимодействие при глухи деца* 280

TABLE OF CONTENTS

ETYMOLOGY

Ludvig Selimski *On the etymology of twelve words*. 15

Hristina Deykova *Towards Bulgarian Dialect Etymology: on Some Phonetic Problems in Etymologizing Bulgarian Dialect Words*. 22

Zhivka Koleva-Zlateva *On the phonetic motivation of some words from the vol. 8 of the Bulgarian Etymological Dictionary which aren't explained as phonetically motivated*. 29

Krasimira Fuchedzhieva *Semantic Development of Movement Verbs. Observations on Material from the Bulgarian Etymological Dictionary*. 38

BULGARIAN DIALECTOLOGY

Tatiana Vendina *"Slavic Linguistic Atlas" and Cultural Anthropology*. 43

Luchia Antonova-Vasileva *Characteristic markers for the Bulgarian language of morphological and syntactic level – by materials from speech of Rahovets, Prizrensko*. 51

Iliyana Garavalova *On some morphological peculiarities of the nouns system of village Rechane, Prizren region*. 59

Krasimira Koleva *The macro-area and the internal borders of the Shumen dialect*. 66

Ana Kocheva *Traditional culinary terms as a phraseological core of sustainable comparisons in Bulgarian*. 73

ETHNOLINGUISTICS

Maria Kitanova *The Concept of MOTHERLAND in the associative view of Bulgarians*. 77

Borislav Popov *Mitholinguistic model for some words denoting chthonic animals in Bulgarian*. 86

Vanya Micheva, Kalina Micheva-Peycheva *Ethnolinguistics and diachrony. Data about traditional culture in Bulgarian medieval manuscripts*. 94

Svetlana Georgiieva *(Un)known language: summer holidays of Bulgarians of Southern Ukraine*. 102

BULGARIAN ONOMASTICS

Maya Vlahova-Angelova *On unisex names in contemporary Bulgarian anthroponymic system*. 110

Georgi Mitrinov *Bulgarian traces in epigraphic tombstones from the Aegean Macedonia and Western Thrace*. 123

GENERAL AND CONTRASTIVE LINGUISTICS

Ekaterina Tarpomanova, Marina Dzhonova *Periphrastic Passive with Participle in the Balkan linguistic area*. 132

Irina Stenger, Tania Avgustinova *How intelligible is spoken Bulgarian for Russian native speakers in an intercomprehension scenario?*. 142

Viktoria A. Lazareva *Tautologies X copula X: experience of comparative research (based on Bulgarian, Russian and Italian languages)*. 152

Iliyana Dimitrova *Does the exclamation please in English change how моля (ако обичате/ако обичаш) are used in Bulgarian?* 161
Dimitrina Hamze *Evaluational indications of the female and the male in proverbial phrases (on materials in Bulgarian and Polish)* 169
Diana Blagoeva, Wojciech Sosnowski, Roman Tymoshuk *New phraseological calques in Bulgarian, Polish and Ukrainian* 178
Ivan Derzhanski, Olena Siruk *Adjectival and Adverbial Diminutives in Bulgarian and Ukrainian* 185
Teodora Krasteva *The standards of beauty and ugliness in stable comparisons in Bulgarian and Russian.* 195
Jakub Banasiak, Paweł Kowalski, Ekaterina Petkova, Velislava Stoykova *Bibliography of World Slavic Linguistics Publications: History and Perspectives* 203

COMPUTATIONAL LINGUISTICS

Svetla Koeva, Valentina Stefanova *Meronymy in WordNet: Definition of Sub-relations* 211
Valentina Stefanova, Tsvetana Dimitrova *On Participles in the Bulgarian Wordnet* 224
Hristina Kukova *Verbs for communication, frame elements and semantic restrictions (on BulNet synsets).* 233
Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova *Beyond Lexical Resources: Corpus Validation of Conceptual Descriptions* 241
Viktoriya Petrova *Computer Terminology in Bulgarian Related with the Human Translation* 250

LANGUAGE TEACHING

Vehbie Balieva *Challenging and perspective aspects of teaching 5 – 6-year-olds Bulgarian as a second language by using frame scripts* 258
Milena Popova Linguistic *Universals and Positive Language Transfer in Foreign Language Teaching* 266
Elena Hazhieva, Reni Manova *Linguocultural differences in the process of acquiring Bulgarian language as a foreign* 273
Slavina Lozanova, Ivelina Stoyanova *Bilingual Interaction in the Process of Reading with Deaf Children.* 280

ПРЕДГОВОР

През 2020 г. се навършват 78 години от създаването на Института за български език, един от най-старите в Българската академия на науките и най-големият и авторитетният център за изследване на българския език. По този повод Институтът организира своята Международна годишна конференция. Този сборник съдържа докладите, представени за участие в конференцията от редица наши и чуждестранни учени, специалисти в областта на българистиката и славистиката от: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славистика при Полската академия на науките; Института по славистика „Ян Станислав“ при Словашката академия на науките; Института по славянознание към Руската академия на науките; Новия български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Регионалната библиотека „П. Р. Славейков“, Велико Търново; Самарския национален изследователски университет „Акад. С. П. Корольов“, Русия; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Славистичния институт, Хайделберг, Германия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Саарланд, Германия; Университета в Салерно, Италия; Университета Ка’Фоскари, Италия; Университета на Отава, Канада; Университета по архитектура, строителство и геодезия, София; Университета по библиотекознание и информационни технологии; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Шльонския университет в Катовице, Полша; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград.

Докладите в сборника се отличават с висок професионализъм и научно качество, които са резултат от предварителното анонимно рецензиране и от научната редакция на текстовете, осъществена от редакционна колегия от 23 учени от Института за български език. Текстовете в сборника са разпределени в единайсет тематични кръга, които отразяват изследователските интереси на учените, участници в конференцията, в много от съвременните дялове на езикознанието: Съвременен български език, Лексикология и лексикография, Терминология, История на българския език, Етимология, Българска диалектология, Етнолингвистика, Българска ономастика, Общо и съпоставително езикознание, Компютърна лингвистика и Езиково обучение. Текстовете се публикуват на работните езици на конференцията: български, всички славянски езици и английски. Придружени са от резюмета на български и английски, а цитираната литература на кирилица е транслитерирана на латиница.

Сборникът с доклади от Международната годишна конференция на Института за български език към Българската академия на науките представя убедително постиженията на езиковедската българистика както с широкия тематичен обхват на текстовете, така и с прилагането на иновативни и интердисциплинарни методи на проучване и работа с езикови ресурси. Сборникът ще бъде полезен и интересен за специалистите езиковеди, историци, етнолози и културолози, компютърни лингвисти и др.

От Редакционната колегия

ЕТИМОЛОГИЯ

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА ДВАНАДЕСЕТ ДУМИ

Людвиг Селимски
Шльонски университет в Катовице, Полша
selimski@wp.pl

Резюме: Разглеждат се етимологията, словообразувателният строеж и семантиката на 12 думи, които са били неправилно анализирани или счетени за „неясни“: 1.1. *засемѐвам се* „изгубвам съзнание“ от тур. *seme* „глуповат, тъп“; 1.2. *изтръвня̀вам* от глагола *изтъ**рв**а̀вам*, на основата на ***рѣв**ам* „късам“; 1.3. *нашѝндя* „набия“ от *шѝнда* „букова дъсчица“; 2.1. *duramagilik* от тур. *doğramacılık* „дърводелство“; 2.2. hökium от тур. *hüküm* „власт“; 2.3. *iktissaite* от тур. *yık*mak „разрушавам“; 2.4. *öfketo* от тур. *öfke* „яд, гняв“; 2.5. *kiimetlia* от тур. *kıymetli* „драг, скъп“; 3.1. Ѧфанафѡс (вместо *Ѧфанатѡс) от грц. ἀθάνατος „безсмъртен“; 3.2. *кадилница* (в: Ꙁлатна Кадилниꙗ) от бълг. глагол *кадя̀* „опушвам“; 3.3. „слеки и спрацувлиаш“ значи „гърбави изправяш“; 3.4. Ꙋзрѡцꙗ от хрв. *uzroče*, зв. п. от *uzrok* „причина“.

Ключови думи: *етимология*, *словообразувателен строеж*, *семантика*.

Настоящите бележки са дискусия относно етимологията, словообразуването и семантиката на думи, които са неправилно анализирани, коментирани или – просто – неправилно разчетени и интерпретирани, преведени. Една част от тях (1.1 – 1.3) са били предмет на анализ в БЕР (Български етимологичен речник), друга част (2.1 – 2.5) са от проучване върху католишки ръкопис от 1773 г., а трета част (3.1 – 3.4) – от *Абагар* на Ф. Станиславов.

Анализът е по азбучен ред, отделен за трите части.

1. Три думи, привеждани за анализ в БЕР

1.1. *Засемѐвам се* „изгубвам съзнание“

Лок.-диал. *засемѐвам се* „изгубвам съзнание“ (Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско, Девинско, Златоград) се смята за „произв. от стб. сѣнь ‘сянка’, т.е. ‘затъмнява ми се, засенчва ми се’, вж. *сен*, *сянка*; семантично срв. *обсенѝтвам се* ‘замайвам се, зашеметявам се’, произв. от *сен* ‘сянка’“ (БЕР / BER 1: 610). – Този анализ е неприемлив от фонетично гледище – не е ясно защо коренната съгласна *н* в **ся**н**-*/**се**н**-* ще се е променила в *м*. Според мене *засемѐвам се* е отименна префиксно-суфиксна формация на базата на диалектното – от почти същия ареал – *сам’о̀* ж. „зашеметен, оглупял човек“ (БДиал / BDial 2: 262), от тур. *seme* „глуповат, тъп“, от което е и производното *самелѝк’* „зашеметяване, объркване, оглупяване“ от същия ареал, правилно анализирани в БЕР (BER 6: 475, под *сам’о̀*; 463 – 464, под *самелѝкь*).

В източника (БДиал / BDial 2: 165) въпросното *засемѐвам се* е с коренна гласна ***а*** и в двете приведени – еднакви – форми (*зас**а**мѐвам са*, *зас**а**мѐвам са*), както и във формата за св. вид (*са зас**а**мѝ*) в приведената употреба. Второто *зас**а**мѐвам са* трябва да е **зас**е**мѐвам са* – с коренна гласна *е* в съответствие с изходното тур. *s**е**me*.

Как се обяснява появата на *а* в корена вместо очакваното *е* от тур. *seme*?

Забележителното смекчаване на крайната съгласна *м* (> *м’*) в *сам’о̀* се дължи на по-широката артикулация на *-е* (= *ӓ*) още в турското произношение, поради което тази заемка се адаптира морфологично в Родопите като име от ж. р. (вм. от ср. р.: **семѐ*). А в народните говори при имената от женските *а*-основи се обобщава обикновено формата за вин. п. ед. ч. с окончание *-ъ* (от стб. *-ѫ*),

което в акцентирана позиция в някои родопски говори се променя в широко *о* (*ȍ*). А коренната гласна *е* на тур. *seme* още в турското народно произношение – по закона за вокалната хармония – се изравнява с по-широкото и ниско произношение на изгласното акцентирано *-ä*, т.е. по-близко до *а*, отколкото до *е*. Затова и в българския език то се субституира с гласна *а* – както в основното *сам’ȍ* (< тур. *seme*), така и в производното *самелѝкь*.

1.2. *Изтръвя̀вам* „пущам добитък [etc.]“ и сродни

Диалектният глагол *изтръвя̀вам, изтръвя̀* „пущам добитък да пасе в ливада, нива“ е получил неправилен анализ: „От *изтравя̀вам*, с редукция *а* > ъ, произв. от диал. *трàва* ‘трева’, срв. *тревà*, *трȍвя*“ (БЕР / BER 2: 56).

Препратката към *трȍвя* е погрешна – по всяка вероятност се отнася не за глагола *трȍвя*, а за диалектно съществително име *трȍва* „трева“ (срв. *трȍва*[2], БЕР / BER 8: 268). А препратката „срв. *тревà*“ е безпредметна – интересуващият ни глагол се базира не върху съществителното име *тревà*, диал. *трàва*, а и въобще не е отименно образуване – не се сочи паралелна деноминална формация, която да подкрепя такъв словообразувателно-семантичен анализ. Между другото и дефиницията на значението на проблемния глагол *изтръвя̀вам* „пущам добитък да пасе в **ливада**, **нива**“ (п/ч мой) не е прецизна. Щом се отнася не за *пасище*, *поле*, *поляна*, *трева*, където обикновено добитъкът **се пуска** да пасе, а става дума за **ливада** и **нива**, то глаголът в дефиницията не трябва да е *пу̀щам* (добитъка), а ***из**пущам* (го) „***изтърв**авам* (го [**из**под контрол/надзор])“.

Прочее, въпросните глаголни форми вероятно са неточен препис/запис на липсващите в БЕР / BER 2 на азбучно място глаголи: **из|тръвям**, с препратка „вж. *изтървавам*, и: *изстървям*“ (Младенов, Балан / Mladenov, Balan 1951: 951) и „**изтърва̀вам** III. 1, и *обл.* **изтъ̀рвям** III. 3“, с кратък, но ясен и точен анализ „(от от|ръва > о|търва, из|търва): изпущам“, с производни *изтърва̀ване* и *изтръ̀вяне* (пак там, с. 953, s.v. **из|търв-а̀**). И основата на въпросните глаголи съвсем не е съществителното име „*тревà*, диал. *трàва*“, а рядко срещаният глагол *ръвà* „ръвам, късам“, от псл. **rъvati* – няма съмнение, че в съчетания с *добитък* и *пасѐ* не тревата е обект на внимание, а **посевите**, щом като добитъкът е „изтърван“ или „се е отървал / откъснал (от контрол)“.

Връзката с основния глагол е избледняла поради алтернацията в корена (*ръв- ~ рв-*), както и поради нарастването му за сметка на съгласната *т* от префикса *от-*: *от-ърва* > *о-търва*), за да се появят след това и по-новите формации като *из-**т**ърва*, *раз-**т**ърва* и др.

А авторът на съответния текст в БЕР е трябвало да се досети и за глагола *разтърва̀вам*, който се явява в дефиницията на *разръва̀вам* „разкъсвам […]“ и „**разтървавам** биещи се хора […]“ (БЕР / BER 6: 361, s.v. *ръвà*). За отбелязване е и това, че в т. нар. павликянски говор разширеният корен основа *-т-ърв-* се явява и в самото *отърва*: познатото ми още от детинство (в с. Житница, Пловдивско) *о̨т-та̨рвъ̀* (*се*) ще намерим и в *Абагар* на Филип Станиславов: „**Тѣклоу̨ Дивицоу̨** […] **ѡдтарвалси ѡд трюу̨ моукѣ** […], **ѡдтарви и ѡслѡвѣѡди доу̨шоу̨ рабоу̨**“ (Абагар / Abagar 1979, Молитва № 8).

1.3. *Нашѝндя* „набия“

Лок.-диал. *нашѝндя* „набия“ (Бериево, Севлиевско) се смята за „неясно“ (БЕР / BER 4: 577). Освен окончанието *-я* (*-’а*) и префикса *на-* в словообразувателния строеж на този глагол се откроява основата корен *шинд-* на народното съществително име *шѝнда* „(малка/тънка цепена) букова дъска [etc.]“[1]. От него в говора на с. Кръвеник, Севлиевско е образуван глаголът **шѝндя* (диал. *шѝнд’ъ*) „бия по задника“ (БДиал / BDial 5: 50), а всъщност *„бия с шинда“, както отименните *барабаня*, *тръбя* и др., а от него – отглаголното име на действие **шиндене* (диал. *шѝнд’ъни*) „биене по задника малко дете“.

И така, пред нас е форма с представка *на-* за свършен вид на глагола *шѝндя* *„бия с шинда“.

---

[1] Геров / Gerov 1904, 5: 581; РСБКЕ / RSBKE 1955 – 1959, 3: 647; РРОДД / RRODD 1974: 576; АкРЧД / AkRChD 1982: 997.

2. Пет думи от ръкопис № НБКМ 778 от 1773 г. на еп. Петър К. Царски

2.1. *Duramagilik* – „непрекъснато“ или „поминък на дограмаджия“?

Думата *duramagilik* от ръкопис № НБКМ 778 на еп. Петър Ковачев Царски се схваща неправилно като наречие „непрекъснато“, извеждано от някакво тур. *duramacılık* (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 144). Но в АкТБР / AkTBR 2009 (с 45 375 думи) няма да намерим не само **duramacılık*, но и **duramacı*, а даже и **durama*. А на въображаемата при този анализ адвербиална семема „непрекъснато“ съответства лексема с достатъчно различен звуков облик – тур. *durmadan* „безспирно“, с корен *dur-* от глагола ***dur****mak* „спирам“ и морфема за отрицание *-ma*.

Както е видно от приведения контекст, „Sveti Iosef rabotesce *duramagilik*, i Blaxena D: M: i tase udaresce i cialasctissovasce da raboti [etc.]“, търсената дума не е наречие, а съществително име, назоваващо занаята на Свети Йосиф – *д**о**грамаджилък* „поминък, работа на дограмаджия; столарство“ (Младенов, Балан / Mladenov, Balan 1951: 555, s.v. *дограмаджийка*) или „дограмаджийство; дърводелство“.[2] То може да е възникнало и на българска почва с помощта на наставката *-лък*/*-лик* от *дограмаджѝя*, от тур. *doğramacı* (срв. БЕР / BER 1: 406, s.v. *дограмà*). А може и изцяло да е заето от тур. *doğramacılık* „дърводелство“. Обликът *duramagilik*, от диал. **дурамаджилък*, е с промени в основата **д**у**рама* (< *д**о**грамà*): редукция на неакцентирано *о* (> *у*) и нулево застъпване на тур. *ğ* в позиция между гласна и сонорна съгласна.

2.2. *Hökium* – „с неустановено значение“, от *hokum* „изречение“, или от *hüküm*?

Думата *hökium* е „с неустановено значение“[3] или се извежда погрешно „от *hokum* ‘изречение’“ (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 108), липсващо в АкТБР / AkTBR 2009.

Според мене се отнася за ар.-тур. *hüküm* „власт, господство; влияние, мнение; съдебно решение“ (Янчев / Yanchev 1992: 165), „владичество; сила; въздействие, смисъл, значение, валидност; присъда“ (АкТБР / AkTBR 2009: 584 – 585), съвсем понятно в приведения контекст: „Sled tazi rabota utidoha pre’ ne=go sickite glavi Evraiske, i popitahago sas kakav *hökium* besce storil toi tazi rabota[4]; i ako Gospodgo besce pratil, daim dade’ nekoi *miscian*“[5].

В евангелския източник / паралел въпросното *hökium* (< *hüküm*) съответства на **власт**, а *miscian* – на **личба**: „А юдеите отговориха и Му рекоха: с каква *личба* ще ни докажеш, че имаш *власт*, тъй да постъпваш?“ (Иоан 2: 18). Срв. също: „ama niznaiscli, ci as imam *hökium* date raspra’ na kras, i date kurtulissam?“ (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 153, s. v. *kurtulissam*) и думите на Пилат към Христа: „Не знаеш ли, че имам ***власт*** да Те разпна, и ***власт*** имам да Те пусна?“ (Иоан 19: 10).

2.3. Какво значи *iktissaite* в: „razvalete, i *iktissaite* tazi Cerqua“?

Според изследователката на текста „глаголът *иктисвам* е от осм. *iktiza* – нужда, потребност – и означава вероятно спрямо контекста, в който се употребява: правя нещо да бъде потребно, нужно“ (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 145). А няма нищо, което да свързва *iktissaite* с *iktiza* „нужда, потребност“. И *iktiza* „нужда, потребност“ никак не съответства по смисъл на приведения контекст: „Issukrasim odgovare, i rece: razvalete, i *iktissaite* tazi Cerqua, i as scta ja pak napravi, i izdighna za tri dni“.

Според мене въпросното *иктисвам* е идентично с лок.-диал. (Странджа) *ектѝсвам*, *ектисам* „наранявам, разнебитвам“, което всъщност е „прегласено от *яктисвам*“, но неправилно извеждано от „аористната основа *aktı-* на турския глагол *ak-mak*“, на който пък е приписано значението

---

[2] Срв. Матея 13: 55: „Не е ли Той на дърводелеца син?“ (за Христа, сина на Св. Йосиф). А и самият Исус е бил дърводелец: „Не е ли Той дърводелецът, Мариинят син […]?“ (Марко 6: 3).

[3] Цибранска-Костова, Абаджиева / Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017: 29.

[4] Т.е., след като Исус изпъжда търговците от църквата с думите: „mahnetese od tuka, i nedeite pravi kasc=ta Boxia, mesto od alisc verisc“ (с. 110 на ръкописа).

[5] Абаджиева / Abadzhieva 2017: 108; срв. и с. 209 (с. 110 – 111 на ръкописа, Pogl. 13).

„разорявам, разсипвам“ (БЕР / BER 1: 487). А тур. *akmak* означава „тече, изтича“ (Янчев / Yanchev 1992: 21), „тека, лея се, изливам се, проливам се; протичам [etc.]; разнищва се, разкапва се, съдира се (тъкан); *прен*. отминава бързо [etc.]“ (АкТБР / AkTBR 2009: 59 – 60), но не и „разорявам, разсипвам“.

Както лок.-диал. *ектѝс*(*в*)*ам* „разнебитвам“, така и *iktissaite* / **икмѝсайме*, уж от *iktiza* „нужда, потребност“, всъщност е с тур.-грц. аористна морфема *-mu-c-* от глагола *yık*mak „разрушавам, развалям; срутвам [etc.]“ (срв. Grannes et al. 2002: 86, 300).

И тук, прочее, както и в много други случаи, имаме контактни синоними. А за да стане по-ясен целият контекст и за да няма съмнение в това тълкуване, привеждам и предполагаемото му евангелско съответствие / източник: „*Иисус им отговори и рече*: **разрушете** тоя **храм**, и в **три** дни ще го **въздигна**“ (Иоан / Ioan 2: 19).[6]

2.4. *Öfketo* – „сушени тестени кори“ или „гняв“?

Думата *öfketo* е погрешно идентифицирана с тур. *yufka* „сушени тестени кори“, т.е. заемката *юфка*.[7] Въпросната лексема е тур. *öfke* „гняв“, известна в облиците *ифкьò*, *уфкѐ*, *юфкѐ* и *юхкѐ* (Grannes et al. 2002: 298, s.v. *юфкѐ*). От приведения контекст е ясно, че имаме контактен синоним на думата *яд* „1.[…] гняв“ (БТР / BTR 1963: 1018; РСБКЕ / RSBKE 1955 – 1959, 3: 676): „I koga’ pakse upravi, i utakmi sicko, varnase na kralstvotosi, i na pattet izvadisi malko *öfketo*, i *jadat* sas onezi od Tarso, i zapali im mlogo ghemie“.[8]

2.5. *Kiimetlia* – „лош, злобен“ или *„много важен“?

Определението *kiimetlia*, неправилно дефинирано като „лош, злобен. В сборника – *лошо*, *злобно*“, се извежда погрешно от тур. *kin* (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 152), означаващо „злоба, ненавист, омраза“, но без опит за изтъкване на словообразувателно-семантична връзка между основното (?) *kin* и производното от него (?) *kiimetlia* „лош(о), злобен, -но“.

Според мене *kiimetlia* много точно застъпва ар.-тур. *kıymetli* „скъп, ценен; значим, ценностен“ (АкТБР / AkTBR 2009: 768), „драгоценен, любим“ (Grannes et al. 2002: 117), образувано с наст. *-li* (> *-лия*) от *kıymet* „стойност, цена; ценност, значение“ (Янчев / Yanchev 1992: 210; АкТБР / AkTBR 2009: 768), и двете добре известни и описани като заемки – основното *kıymet* в 4 варианта.[9]

В контекста „Ti tolkos stori zarad nas, tolkos zahmet isteghli, a nia pakse tolkos *kiimetlia* darximo, i nemoxemo niscto da potarpimo za’ tvoi hatar?“, въпросното *kiimetlia* се явява в значението *„много **важни**“.

3. Четири думи от *Абагар* на еп. Филип Станиславов

3.1. Думата / името Ѧѳанаѳѡс

Думата / името Ѧѳанаѳѡс, което срещаме в „**Сиѥ имена Гѡспѡдни**“ (№ 2) към края на първата колона (Абагар / Abagar 1979), е счетено неправилно за „Възкръснал“ (Абагар / Abagar 2001: 48). Преводачът го е смесил с грц. ЛИ Ἀναστάσιος / *Анастас*, което е от нарицателното ἀνάστασις „въз-

---

[6] С „tazi **Cerqua** / тоя **храм**“ Исус иска да подскаже за **тялото** си – за предстоящата му **гибел** и **възкръсване** на **третия** ден (Матея 12: 38–40 и 27: 63–64), да обясни на „glavi Evraiske […] sas kakav hökium besce storil toi tazi rabota“ (т.е. изпъждането на търговците от църквата), „daim dade […] **miscian**“, че „Gospodgo besce pratil“ (срв. с. 110–111 на ръкописа).

[7] Абаджиева / Abadzhieva 2017: 108; Цибранска-Костова, Абаджиева / Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017: 29.

[8] Думата е за Ирод. На връщане от Рим, където „go beha vikali da izlezi pred Rimskiet zar“, преди „da ubij sickite drebni deza’, deto beha na Betlem, i po’ sickiet negov toprak“, отмъщава на моряците, „zere’ besce pociul, ci tia beha kareli trite zare’“ от Истока, които намерили „noviet zar, detose besce na tozi svet rodil; sanki Issukras“, но като Му се поклонили и поднесли дарове, те „se varnali na viljatatsi iz drughi patt, i ne behamu dali habar ci beha namerili noviet zar, sanki Issukrasta“ (Абаджиева / Abadzhieva 2017: 201).

[9] Срв. Младенов, Балан / Mladenov, Balan 1951: 984, под *кайме*; БЕР / BER 2: 146; РРОДД / RRODD 1974: 184, 199; РБЕ / RBE 1993, 7: 60; Grannes et al. 2002: 117.

кресение“, та се е получил преиначеният му превод „възкръснал“. Докато Ѧѳанѳѡс – с погрешна и в самия *Абагар* буква ѳ в последната сричка на мястото на буквата т – означава „безсмъртен“, от грц. ἀθάνατος – епитет на Бога Отца (срв. Пундев / Pundev 1926: 305).

3.2. Има ли нещо чуждо в Кадилница?

Алегорията „Ꙁлатна Кадилнице“ сред „имена присветие Бωгωрωдици“ (№ 3), на 11 – 12 ред (Абагар / Abagar 1979), е непрецизно преведена като „Кандилница златна“ (Абагар / Abagar 2001: 48), а Кадилница (кадилница ꙁлатна), споменавано в раздел „3. Гръцка лексика“ (Цибранска-Костова, Абаджиева / Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017: 13), се привежда и в раздел „4. Западно лексикално влияние“, където кадилница се извежда неправилно „от лат. candela ‘свещ’, гр. κανδήλα“ (пак там, с. 20). Без съмнение, *кадѝлница* (и *кадѝло*) „съд, в който слагат жар и тамян, та кадят“, изцяло българско (и общославянско), е образувано от българския (и общослав.) глагол *кадя̀* „издавам дим; пуша, димя“ (Младенов, Балан / Mladenov, Balan 1951: 982; БЕР / BER 2: 134 – 135), докато *кандѝлница* е образувано (с наст. *-ница* < *-ьн-ица*) от **заемката** *кандило* „светилник с лой или растително масло“ (< грц. κανδήλα „светилник“ < лат. *candela* „свещ“), макар че се среща и с двете значения – „кандило, светилник“ и „кадилница“ (Младенов, Балан / Mladenov, Balan 1951: 997; БЕР / BER 2: 202 – 203).

3.3. Какво значи „слеки и спраꙋвлиаш“?

Фрагментът от Ѥпистѡлиа Ѧвагара Цара „слеки и спраꙋвлиаш прѡкажени ѡцищаиеш“ (№ 4, Абагар / Abagar 1979) е получил превод, който е твърде далече от оригинала и е неправилен: „с лекота правиш прокажените да се очистят“ (Абагар 2001: 50, ред 5 и 6). Чрез две сходни едно с друго по синтактичен строеж кратки изречения (допълнение + сказуемо) в оригинала се назовават два вида болни и два типа лечение, а в „превода“ половината от информацията е попиляна! Крупни грешки са допуснати в първата половина на фрагмента: „слеки и спраꙋвлиаш“. Относно прилагателното (или субстантивираното) слеки, срв. диал. *слека* „слаб и болнав човек“ и прилагателното *слѐкав* „слаб и болнав“ (Банско), *слякав* „гърбав, гърбат, прегърбен“ (Геров 1904, 5: 201), рус. (съществително) *сляка* „гърбав човек, инвалид“, рус. диал. *слякий* „превит“, словен. *slekav* „превит, прегърбен“ и др. под., от псл. **sъlękъ* „крив, изгърбен“ (БЕР / BER 6: 865 – 866). Прочее, простата лексема слеки е произволно сегментирана в превода на предлог ***с*** + (неподходящото съществително) *лек**ота***, от основа псл. **lьgъ-kъ* (БЕР / BER 3: 350 – 351). А глаголната форма „и спраꙋвлиаш“ (така в оригинала – вм. ***испраꙋвлиаш**) „изправяш“ е звуково и смислово редуцирана до спомагателното *правиш*, само по себе си неправилно, а и водещо към ненужното по-нататъшно преобразяване и преосмисляне в „прокажените да се очистят“ – на мястото на съвсем ясното в оригинала прѡкажени ѡцищаиеш „прокажени очистваш“. С една дума, от „слеки и спраꙋвлиаш“, т.е. „гърбави изправяш“, се е получило „с лек**ота правиш**“! И всичко това – независимо и въпреки съвсем сполучливия и от преди цял век превод „гърбавите изправяш, прокажените очистваш“ (Ангелов, Генов / Angelov, Genov 1922: 585).

3.4. Ѵзрѡце – „украшение“ или „причина, повод“?

Алегорията Ѵзрѡце наше радѡсти сред „имена присветие Бωгωрωдици“ (№ 3, на 23 – 24 ред, Абагар / Abagar 1979), е получила погрешния превод „**Украшение** на нашата радост“ (Абагар / Abagar 2001: 49). Крайната гласна *-е*, с алтернация *к* : *ч* на изгласната съгласна, е референт не на среден род, а на звателен падеж. Нерядко в *Абагар* ще попаднем на хърватски елемент, а в този случай не толкова лесен за подразбиране – *ùzrok* „причина“[10], срв. и словен. *vzrȍk* „причина, основание“, от псл. **vъzrokъ*, с първоначално значение „začetna beseda, začetna reč“ (Bezlaj 1976 – 2005, 3: 193, s.v. *rok*; 4: 372, s.v. *vzrok*[1]; Snoj 1997: 735), т.е. „начална дума“. Станиславовата инвокация / алегория Ѵзрѡце наше радѡсти се явява и близо два века по-късно сред *Litanije od Blaxèna Deviza Marìa* – без окончанието за обръщение: „***Uzrok*** od nàscia ràdos“ (Nauka krist. 1844: 119).

---

[10] Срв. и у Пундев / Pundev 1926: 336, Към текста, 31 р. Ѵзрѡце = зв. п. .ѵзрокъ = причина.

Заключение

В статията са разгледани откъм етимология, словообразувателен строеж и първоначално значение 12 думи, които са били обяснявани по неприемлив начин или са признавани за „неясни“.

1. Три думи (1.1 – 1.3) са разглеждани в БЕР / BER: 1.1. *Засемѐвам се* „изгубвам съзнание“ не е „от стб. **сѣнь** ‘сянка’“, а от тур. *seme* „глуповат, тъп“; 1.2. *Изтръвя̀вам* „пущам добитък“ не е от диал. *трава* „трева“, а от глагола *изт**ръв**а̀вам*, от ***ръ̀в**ам* „късам“; 1.3. *Нашѝндя* „набия“, счетено за „неясно“, е от *шѝнда* „малка букова дъска“.

2. Пет думи (2.1 – 2.5) от ръкопис № НБКМ 778 от 1773 г.: 2.1. *duramagilik* не значи „непрекъснато“ и не е „от тур. *duramacılık*“, а от тур. *doğramacılık* „дърводелство“; 2.2. *hökium*, погрешно извеждано от *hokum* „изречение“, е от ар.-тур. *hüküm* „власт“; 2.3. *Iktissaite* няма нищо общо с „осм. *iktiza* – нужда“, а е с аористна тур.-грц. морфема *-ti-s-* от тур. *yık*mak „разрушавам“; 2.4. *öfketo*, неправилно свързвано с тур. *yufka* „сушени тестени кори“, е от тур. *öfke* „яд, гняв“; 2.5. *kiimetlia* погрешно е свързвано с тур. *kin* „лош, злобен“, а е от тур. *kıymetli* „драг, скъп [etc.]“.

3. Четири думи (3.1 – 3.4) от *Абагар* на Филип Станиславов: 3.1. **Ѧфанафѡс** (вм. ***Ѧфанатѡс**) е погрешно тълкувано като „Възкръснал“, вместо правилното „безсмъртен“, от грц. ἀθάνατος; 3.2. *Кадилница* (в: **Ꙁлатна Кадилницѥ**), неправилно извеждано „от лат. *candela* ‘свещ’, грц. κανδήλα“, е образувано от бълг. глагол *кадя* „опушвам“; 3.3. „**слеки и спраꙋвлиаш**“ не значи „с лек**ота правиш**“, а „гърбави изправяш“; 3.4. **Ꙗзрѡцѥ** е счетено погрешно за „украшение“, а е заемка от хрв. *uzroče*, звателен падеж от *uzrok* „причина“.

Неуспехът в предишните опити за анализ се дължи на: липса на старание или/и умение думата/името да се разглежда в тясна връзка с дадения контекст; пренебрегване на диалектния ареал и/или на културно-историческите условия на поява на думата или текста. А съвсем не на последно място е самовнушението, че сме първи, ако не и единствени господари на една неразорана целина.

Цитирана литература / References

Абагар 1979: *Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651.* Представен от Б. Райков. Фотот. изд. София: Народна просвета. (Abagar 1979: *Abagar na Filip Stanislavov. Rim, 1651.* Predstaven ot B. Raykov. Fotot. izd. Sofia: Narodna prosveta.)

Абагар 2001: *Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651*. Отг. ред. и предг. Ив. Радев; прев. К. Кабакчиев. Фотот. издание. Велико Търново: Изд. „Абагар“. (Abagar 2001: *Abagar na Filip Stanislavov. Rim, 1651*. Otg. red. i predg. Iv. Radev; prev. K. Kabakchiev. Fotot. izdanie. Veliko Tarnovo: Izd. “Abagar”.)

Абаджиева 2017: Абаджиева-Йорданова, М. С. *Павликянската книжнина от XVIII век в историята на българския език. Дисертация*. София. (Abadzhieva 2017: Abadzhieva-Yordanova, M. S. *Pavlikyanskata knizhnina ot XVIII vek v istoriyata na balgarskiya ezik. Disertatsiya*. Sofia.)

АкРЧД 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. Съст. М. Филипова-Байрова и др. Отг. ред. Ст. Илчев. София: БАН. (AkRChD 1982: *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sast. M. Filipova-Bayrova et al. Otg. red. St. Ilchev. Sofia: BAN.)

АкТБР 2009: Добрев, Ив. (ред.). *Академичен турско-български речник*. София: Рива. (AkTBR 2009: Dobrev, Iv. (red.). *Akademichen tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Riva.)

Ангелов, Генов 1922: Ангелов, Б., М. Генов. *Стара българска литература в примери, преводи и библиография. IX–XVIII в*. София: А. Паскалев. (Angelov, Genov 1922: Angelov, B., M. Genov. *Stara balgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografiya. IX – XVIII v.* Sofia: A. Paskalev.)

БДиал : *Българска диалектология. Проучвания и материали*. София: БАН, 2, 1965; 3, 1967; 5, 1970. (BDial: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Sofia: BAN, 2, 1965; 3, 1967; 5, 1970.)

БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8 –. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 8 –. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

БТР 1963: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. Второ изд. София: Народна просвета. (BTR 1963: Andreychin, L. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. Vtoro izd. Sofia: Narodna prosveta.)

Геров 1904: Геров, Н. *Речник на българския език.* Т. 5. Пловдив: „Съгласие“. (Gerov 1904: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik.* T. 5. Plovdiv: “Saglasie”.)

Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Хр. Г. Данов. (Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hr. G. Danov.)

Младенов, Балан 1951: Младенов, Ст., Ал. Т.-Балан. *Български тълковен речник с оглед към народните говори.* Т. I. А – К. София: Дечо Стефанов. (Mladenov, Balan 1951: Mladenov, St. Al. T.-Balan. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori*. T. I. A – K. Sofia: Decho Stefanov.)
Пундев 1926: Пундев, В. Сборникът Абагар от епископ Филип Станиславов. – В: *Годишник на Народната библиотека в Пловдив*, 1924, София, с. 289 – 337. (Pundev 1926: Pundev, V. Sbornikat Abagar ot episkop Filip Stanislavov. – In: *Godishnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv*, 1924, Sofia, pp. 289 – 337.)
РБЕ 1993: *Речник на българския език.* Т. 7. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. (RBE 1993: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 7. Sofia: Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
РРОДД 1974: Илчев, Ст. (ред.). *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: Ilchev, St. (red.). *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
РСБКЕ 1955 – 1959: Андрейчин, Л. и др. (ред.). *Речник на съвременния български книжовен език*. Том. 1 – 3. София: БАН. (RSBKE 1955 – 1959: Amdreychin, L. (red.). *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 1 – 3. Sofia: BAN.)
Цибранска-Костова, Абаджиева 2017: Цибранска-Костова, М., М. Абаджиева. За лексиката с чужд произход в католическата книжнина от XVII – XVIII в. (По материал на Абагара на Филип Станиславов и сборник № 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски). – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXIX, с. 7 – 47. (Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017: Tsibranska-Kostova, M., M. Abadzhieva. Za leksikata s chuzhd proizhod v katolicheskata knizhnina ot XVII – XVIII v. (Po material na Abagara na Filip Stanislavov i sbornik № 778 NBKM na Petar Kovachev Tsarski). – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. XXIX, pp. 7 – 47.)
Янчев 1992: Янчев, М. *Türkçe-bulgarca sözlük • Турско-български речник*. София:
Просвета. (Yanchev 1992: Yanchev, M. *Türkçe-bulgarca sözlük • Tursko-balgarski rechnik.* Sofia: Prosveta).
Bezlaj 1976 – 2005: Bezlaj, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Knj. I – IV. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
Grannes et al. 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.
Nauka Krist. 1844: *Nauka Kristianska za kristianete od Filibeliskata garxiava*. U Rim sas slovite od S. Skùpa od Propaganda Fide 1844. Nihil obstat P. Arabagiski, J. Jakovsky.
Snoj 1977: Snoj, M. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: “Mladinska knjiga”.

ON THE ETYMOLOGY OF TWELVE WORDS

Ludvig Selimski
University of Silesia in Katowice, Poland

selimski@wp.pl

Abstract: The article analyzes the etymology, word-formation and the meaning of 12 words that have been incorrectly interpreted or considered as „unclear“: 1.1. *засемѐвам се* „to be losing consciousness“ is from the Turk. *seme* „stupid, dull“; 1.2. *изтръвсвам* is from the verb *изтъ**рв**àвам* „lose; miss“, on the stem of ***рів**ам* „short“; 1.3. *нашѝндя* „punch“ is from *шѝнда* „small beech board“; 2.1. *duramagilik* is from the Turk. *doğramacılık* „carpentry“; 2.2. *hökium* is from the Turk. *hüküm* „power“; 2.3. *iktissaite* is from the Turk. *yık*mak „destroy, break down“; 2.4. *öfketo* is from the Turk. *öfke* „rage, anger“; 2.5. *kiimetlia* is from the Turk. *kıymetli* „dear“; 3.1. **Ѧфанафѡс** (instead of ***Ѧфанатѡс**) is from the Gr. ἀθάνατος „immortal“; 3.2. *кадилница* (in: **Ꙁлатна Кадилнице**) is derived from the Bulg. verb *кадѕ* „smoke“; 3.3. „**слекн н спрадꙋвлнаш**“ means „you make the backs to be straight“; 3.4.**Ꙋзрѡце** is from the Croat. *uzroče*, vocative from *uzrok* „cause“.

Keywords: *etymology*, *word-formation*, *semantics*

Ludwig Selimski
5028 Malki Chiflik
Reg. Veliko Tarnovo
Bulgaria

КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЕТИМОЛОГИЯ – ЗА НЯКОИ ФОНЕТИЧНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ЕТИМОЛОГИЗУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТНИ ДУМИ*

Христина Дейкова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме: В работата се разглеждат някои фонетични проблеми при етимологизуването на български диалектни думи с начално *ф-* и *х-*. Вниманието е насочено най-вече към балканските заемки от турски и гръцки език. Изхожда се от особеностите на фонетичните диалектни системи, за да се посочат някои типични случаи на промяна *ф-* > *х-* и промяна *х-* > *ф-*, които трябва да се отчитат при етимологизуването на балканските заемки в българските диалекти. Направените наблюдения се опират на практиката в „Българския етимологичен речник“ и имат за цел да оптимизират работата върху речника.

Ключови думи: *българска етимология*, *диалектна лексика*, *балкански заемки*, *фонетични проблеми*

Изясняването на произхода на българската лексика в рамките на „Българския етимологичен речник“ поставя за решаване комплекс от изследователски проблеми. Наред с традиционно разглежданите въпроси на славянската етимология (между които реконструиране на праформи, верифициране на съществуващите реконструкции с оглед на допълнителен славянски сравнителен материал и пр.) в речника се решават и редица специфични проблеми, свързани с етимологизуването на множеството балкански заемки в българския език, в това число и с т.нар. контактна етимология. Включването на широки пластове диалектна лексика от цялото българско езиково землище поставя за решаване и редица въпроси, свързани с т.нар. *диалектна етимология*. Дефинирането на понятието *диалектна етимология* е свързано с принципната роля на диалектната лексика в съвременната славянска етимология. Терминът се прилага обикновено към два типа етимологични изследвания – при етимологизуване на собствено диалектна лексика и при привличане на диалектна лексика в рамките на етимологичния анализ на книжовни думи, на праезикови форми или на думи от родствени езици (Варбот / Varbot 2012: 196). В „Българския етимологичен речник“ намират широко приложение и двата типа диалектна етимология. Тук ще се спрем на някои фонетични проблеми, свързани с етимологизуването на балкански заемки в българските диалекти, и по-специално на диалектни български думи с начално *х-* и *ф-*.

Проблемите при етимологизуването на тези заемки в българските говори са свързани най-общо казано с идентифицирането на точния чуждоезиков етимон и с обяснението на съответните звукови промени, като се отчитат особеностите на диалектните фонетични системи. Става въпрос най-вече за широко наблюдаваното в българските диалекти смесване и взаимна замяна на двата звука. Тази замяна може да се извършва на българска диалектна почва и да бъде от комбинаторен и по-ограничен характер, но също и от спонтанен и закономерен характер. Замяната обаче може да е резултат от субституция на единия звук с другия при заемането на думите, макар че и при гръцките заемки, и при турските заемки *ф-* и *х-* често се явяват на мястото съответно на гр. *φ-* и *χ-* или на тур. *f-*, *h-*. Трябва да се отчита и фактът, че смесването на *f-*, *h-* се наблюдава и в турския език, т.е. може да е извършено на турска диалектна почва, което не е без значение при етимологизуването на български диалектни думи.

При обяснението на тези фонетични проблеми трябва да се имат предвид известните в българската диалектология факти, а именно, че съгласните *х* и *ф* напълно липсват в някои западни (като пограничните) и източни (като мизийските) говори. Там, където такива съгласни присъстват, се

* Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа ва Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Сръбската академия на науките и изкуствата.

наблюдава разлика в тяхната дистрибуция, обусловена от различни фонетични промени. В повечето български диалекти съгласната *х* в началото на думата и в средисловие отпада. Това, което ни интересува най-вече тук, е инициалното *х-*. То отпада на една голяма територия от българското езиково землище – както в западните, така и в източните български говори (вж. Карти № Ф 132 и № Ф 133 от БДА, ОТ / BDA, OT 2001: 190 – 191, където се очертава един голям ареал, в който в позиция пред гласна и пред плавна съгласна инициалното *х-* отпада). Има обаче диалекти като родопските (и въобще рупските говори), в които *х* се пази във всички позиции, и диалекти като сливенския, в които се пази началното *х-* (Стойков / Stoykov 1993: 121, 215). В някои западни диалекти, в крайните северозападни и някои югозападни говори и отчасти в мизийските говори не се среща и съгласна *ф*. Вместо нея се употребява звучното ѝ съответствие – *в*. Приема се, че това е архаична черта на тези говори, доколкото, както е известно, съгласната *ф* е била чужда на славянската фонетична система и съответно на българската фонетична система. Появява се сравнително късно, и то под чуждо влияние (Стойков / Stoykov 1993: 215 – 216). Несъмнено появата ѝ в българския език е станала под влияние на съседните балкански езици – предимно гръцки, но също така турски, румънски. Вж. напр. Карта № Ф 123 от БДА, ОТ / BDA, OT 2001: 181, където ясно се очертава един голям ареал, в който началното *ф-* в думи като *фитил* и *фенер* (заемки от турски), т.е. в позиция пред предни гласни *и* и *е*, остава непроменено. На картата освен споменатия по-горе ареал с промяна на *ф* във *в* (*w*) е очертан и един малък ареал (еркечкият говор), за който е характерна промяната на *ф* в *х* (*h*). На тази промяна ще се спрем малко по-подробно тук.

1. Промяна *ф* > *х*

За еркечкия говор, както е известно, е характерен „широко проведен преглас на съгласна *ф* в *х* във всяко положение: *хайдà (файда)*, *хес (фес)*, *хȕрна (фурна)*, *хлѐзе (влезе)*, *сохрà (софра)*, *кухàр (куфар)*, *кахàх (кафяв)*, *гнàх (гняв)*, *хȕбах (хубав)*, *х (в)* и др.“ (Стойков / Stoykov 1993: 116). На това фонетично явление Ст. Стойков отделя специално внимание още през 50-те години на миналия век в свое проучване на еркечкия говор (Стойков / Stoykov 1956), в което върху данни от по-ранни изследвания на други учени като Л. Милетич, Г. А. Георгиев и др. проследява появата и развоя на тази замяна. Стойков споделя своите наблюдения как от ограничено комбинаторно явление (отслабване на учленителната сила в началото и в края на думите) в началото на XX в., което минава през известно разколебаване и смесване на двата звука *ф* и *х*, включително обратна замяна на *х* с *ф* като например в *дȕфам*, *дуфàдал* (вместо *дȕхам*, *духàдал*), случаите с преход *ф* > *х* се увеличават и замяната постепенно се превръща във фонетичен закон. Той отбелязва, че макар замяната *ф* > *х* все още да не е успяла да обхване напълно диалекта, тенденциите за нейното пълно налагане в говора са явни (Стойков / Stoykov 1956: 348). При проучването на говора в с. Еркеч (днес Козичино, Поморийско) в началото на XXI в. се установява „устойчива тенденция в консонантната система на говора“ – „фонемата *х* е с най-голяма функционална натовареност и напълно измества фонемите *в* и *ф* в най-ново време, при това и в най-нова лексика: *хрȕзер*, *тилихȍн’а*, *сахàриджип* и др.“ (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2012: 32).[1] Като се отчитат тези особености на говора в с. Козичино, при етимологизуването на диалектни думи оттам като: *ханàр’* ‘лош дъх, лоша миризма (от уста)’, *хирȕда* ‘долап в стената край камината’, *хȕрна* ‘голяма зидана пещ за печене на хляб, ястия и др.’, *хȕста* ‘пола от традиционната носия’ и др., трябва да се изхожда съответно от първични *фанàрь* ‘пара, изпарение’, вариант на *фанàра* ‘пара, изпарение; лоша миризма’ (вж. БЕР / BER 2017: 706),

[1] В речника към изследването на говора са посочени само 6 думи с начално *ф-* (звукоподражателното *фѐсвам* ‘пръдвам’, нареч. *фȍчум* ‘в очите’ – с *ф-* от предлога *в*, и заемките *фес* – от тур. *fes*, вж. БЕР / BER 2017: 768, *фир’àсвам* ‘ферментирам; изветрявам’ – с аористна сигматична наставка от гр. *φυραίνω*, *φυράω* (срв. аор. кат. *φυριάζω*, *φύραισα*, *φυρώσω*) ’загубвам от обема или теглото си; намалявам’, вж. БЕР / BER 2017: 793 – 794, *фр’èнга* ‘сифилис’ – от тур. *frengi* ‘европейски; болест сифилис’, вж. БЕР 8: 825, и *фунȕйка* ‘цвете петуния, Petunia’, произв. от *фунȕя*, за което вж. по-долу). Липсата на преход *ф* > *х* в единичните случаи може да се обясни с влияние на книжовния език или на други говори, срв. обаче посоченото по-горе у Стойков *хес* вм. *фес.* За подобни случаи в говора споменава и Стойков, като отбелязва, че такива дублетни форми се срещат постоянно в говорите – едни от тях са резултат от нови явления, развиващи се в говора, а други са остатъци от стари явления, изчезващи от говора (Стойков / Stoykov 1956: 349 – 350).

фирѝда също (вж. БЕР / BER 2017: 791), *фѝрна* също (вж. БЕР / BER 2017: 858 – 859), *фѝста* ‘(широка) долна женска дреха от кръста надолу’, претърпели диалектната промяна *ф* > *х* в говора.

В еркечкия говор на с. Голица, Поморийско, промяната на *ф* в *х* е „непоследователно прокарана“, „въпреки че частично е разширена“ (срв. турските и гръцките заемки: *хес*, *хутѝйа* ‘съд за пренасяне на грозде’, *хѝста*, *хѝрна*, *хишѐк’*, но *фа̨ндѐк’*, *фа̨сѝл’*, *фашкѝйа*, *фидѐ*, *филѝйа*, *фишѐк’*, *фунѝйа̨*). Засвидетелствани са и повече случаи с билабиално *φ* вм. лабиодентално *ф* като междинен етап при промяната *ф* > *φ* > *х*, както това е обяснено на цитираното по-горе място при Стойков (Байчев / Baychev 1974: 199 – 201). Б. Байчев отбелязва факта, че в речта на някои възрастни информатори процесът е напълно завършен, но като цяло е непоследователен, което показва според него, че „явлението е спряно под влияние на книжовната реч или на някои от съседните говори, които не познават промяната“ (Байчев / Baychev 1974: 201). Подобна непоследователност при промяната *ф* > *х* може да се очаква и при други носители на еркечкия говор, разселили се по долното течение на р. Камчия, във Варненско, Провадийско, Новопазарско, Балчишко и Силистренско (Стойков / Stoykov 1993: 116). Приведените примери от с. Голица ясно показват, че при турските и гръцките заемки началното тур. *f-* и гр. *φ-* се заместват с бълг. *ф-*, а вариантите с *х-* са резултат от същата по тип диалектна промяна *ф* > *х*, извършена на българска почва. С диалектна промяна *ф-* > *х-* от *фа̀ва* ‘бакла’ (< от нгр. *φάβα* ‘вид грах; попара с грах’, вж. БЕР / BER 2017: 679) трябва да се обясни и *ха̀ва* ‘варена бакла, поръсена с червен пипер’ от Близнаци и Стражица, Варненско, които попадат в посочения ареал, а също и *хенѐр* от *фенѐр* от Щипско, Провадийско; Поморийско, а вероятно и от Самоводене, Великотърновско (БЕР / BER 2017: 757 – 758).

В изследването си за еркечкия говор Ст. Стойков отбелязва, че замяната *ф* > *х* е фонетично явление, което се среща и в други български диалекти. Като комбинаторно явление тя е доста широко разпространена в твърдишкия говор (Твърдица, Сливенско, Твардица в Молдавия), където също е налице преходният етап – билабиално *φ*, а също и в тракийските говори, където обхваща само отделни думи – *хустà̀н’*, *хѝрка*, *хл’а̀ва*, *хѝрма*, *хта̀салу*, *ч’ѝхт* (чифт), *нох* (нов). Показателен факт за това, че промяната се извършва на българска почва, както и в еркечкия говор, е осъществяването ѝ не само в чужди думи (които, разбира се, преобладават), но и в домашни. Стойков посочва отделни примери за *ф* > *х* и от Източна и Западна Тракия у Ст. Младенов (*хустà̀н*, *хѝрна*). Отделя внимание и на говорите на тракийци, преселени в Североизточна България. Например, в говора на с. Здравец, Търговищко, и с. Светлен, Поповско, се срещат редовни случаи на замяна *ф* > *х* във всяка позиция в домашни и заети думи. Споменават се и говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, където в началото на думата съгласната *ф* също доста често минава в *х*: *хукарà̀*, *хѝрка*, *хѝрна*, *хѝста*, *хурча̀* (примерите са все балкански заемки от турски и гръцки/румънски), както и шуменският говор, където има отделни случаи с *ф* > *х* – *хѝбах*, *Хѝлип* вм. *Фѝлип*. Ст. Стойков се съгласява с Б. Цонев, че преходът *ф* > *х* е характерен предимно за югоизточните говори, но противно на него смята, че замяната *ф* > *х* не е привнесена в Шумен от юг, а както в шуменския, така и в еркечкия говор се е развила по свой самостоятелен път, не е заета (Стойков / Stoykov 1956: 350 – 351). Трябва обаче да се има предвид, че в Нова Надежда *ф* минава в *х* само пред лабиалните гласни *о* и *у*, а в останалите случаи *ф* се изговаря като билабиално *φ-* – *φъсѝл’*, *φ’ънѐр’*, *φидà̀ну* и под. (Христов / Hristov 1956: 185), т.е. налице е позиционно ограничена комбинаторна промяна от дисимилаторен вид (лабиоденталното *ф-* или билабиалното *φ-* в позиция пред лабиалните *о* и *у* се променя във веларно *х-*). Приведените примери от шуменския говор също може да се обяснят като дистантна дисимилация.

В светлината на тези факти облици като *хѝрна* ‘пещ за хляб’ от Ятрос, Визенско; Еникьой, Ксантийско; Кемал, Одринско; Синекли, Чорленско, т.е. от тракийски говори, трябва да се обяснят с диалектната промяна *ф* > *х* от *фѝрна* (БЕР / BER 2017: 858 – 859). От същия тип ли е обаче промяната *ф* > *х* в облици като *хѝрна* ‘малък, домашен хляб’ от Парил, Илинден, Гоцеделчевско, и *хѝрнъ* ‘фурна; (прен.) много горещ ден или силно затоплено помещение’ от Зарово, Солунско? И за двата говора диалектната промяна *ф* > *х* не е характерна, а гр. *φ-* и тур. *f-* се заместват обикновено с бълг. *ф-* (срв. напр. *фирмà̀н*, *фит’ѝл’*, *фта̀съм* от Зарово, Солунско). Следователно става въпрос вероятно за комбинаторна промяна на българска почва на *ф* в *х* в позиция пред лабиални гласни *у* и *о*, срв. още облиците от Зарово, Солунско: *хѝртумъ* от *фѝртома* (БЕР / BER 2017: 817), *хѝркъ* от *фѝрка* (БЕР / BER 2017: 856 – 857), *хѝстъ* от *фѝста* (БЕР / BER 2017: 862), подобна на тази от Нова Надежда, Хасковско. Възможно е обаче в подобни случаи (в позиция пред *у* и *о*) да имаме и директна субституция на гр. *φ-* и тур. *f-* с бълг. *х-*. Това по принцип трудно може да се определи.

2. Промяна *х* > *ф*

Ако промяната *ф* > *х* е описана и в голяма степен обяснена в диалектоложката литература, то за наблюдаваната реципрочна промяна *х* > *ф* това не е така, при все че тя е също често срещана, особено при балкански заемки. Не са ни известни диалектоложки изследвания, в които да се проследява някакъв тип регулярност при нея. Единствено в Карта № Ф 135 от БДА, ОТ / BDA, OT 2001: 193 се сочи замяна на *х* с *ф* в средисловие, в позиция между две гласни във форми на прилагателни имена като *глуха*, *суха* – отбелязани са отделни изолирани ареали с тази промяна (Плевенско, Шуменско, Силистренско, Пловдивско, някои тракийски говори и др.). Това, което ни интересува тук обаче, е началословието. От цитираното по-горе изследване на Ст. Стойков става ясно, че известно смесване, разколебаване и замяна на едната съгласна с другата се наблюдава там, където по принцип се наблюдава промяната *ф* > *х*, при това в един по-начален етап от осъществяването на промяната, т.е. когато тя все още не е фонологизирана, както в еркечкия говор. Следователно може да се очаква такова смесване и такава промяна в говора на Твърдица, Сливенско, а също и в тракийските говори. Извеждането обаче на някакъв тип закономерност при промяната *х* > *ф* би било в полза на етимологичната практика, за да се върви в правилната посока при етимологизуването и откриването на изходния етимон на балкански заемки в българския език.

Ако изхождаме например от примери като домашното по произход *фу̀ля* ‘карам се; псувам’ (Румянцево, Луковитско; Цар Петрово, Кулско), *фу̀ла* също (Лом, Видин, Кула; Милчина лъка, Кулско; Лиляче, Врачанско; Монтанско; Ботевград; Лъжане, Ботевградско; Рибарица, Етрополско; Тръстеник, Плевенско; Бороване, Белослатинско, Бобошево), ‘коря, обвинявам, соча недобрите, непочтени или срамни дела и отношения’ (Тетевен), диалектен вариант на *ху̀ля* с промяна *х* > *ф* (БЕР / BER 2017: 851), бихме могли да заключим, че *ф-* се появява на мястото на *х-* в говори, където по принцип началното *х-* отпада (вж. напр. цитираната по-горе Карта № Ф 132 от БДА, ОТ / BDA, OT 2001: 190), т.е. в едни случаи началното *х-* отпада, но в други случаи (тук конкретно пред лабиално *у*) се заменя с *ф-*. Това би трябвало да се има предвид и при заемките от турски и гръцки.

В българските диалекти са засвидетелствани например форми *хурдà* ‘натрошен ориз; изрезки, парчета при кроене на дреха; фурда’ (Геров), ‘остатъци, дреб от тютюневи листа; фурда’ (Нова Надежда, Хасковско), ‘ситен прах от дървени въглища, фурда’ (Мървашко), ‘стари железни отпадъци, които топели след замиране на рударството’ (Долно Броди, Сярско), *хурдъ̀* ‘утайка, остатък, отпадъци при правене на сапун или друго нещо’ (Странджа), които са чрез тур. *hurda* същ. ‘метални отпадъци, старо желязо’, прил. ‘начупен, раздробен, повреден, негоден’ от перс. *ẖurde* ‘нещо малко, частичка, парченце’. Тези варианти с *х-* са основно от региони, където началното *х-* се пази. Регистрирани са обаче и варианти с *ф-* като: *фурдà* ‘негодни за употреба дребни остатъци от нещо, отпадъци; негодна долнокачествена стока’, ’негодна стока’ (Доброславци, Софийско), ‘негодни за работа изрезки от платове’ (Самоков; Лешница, Плевенско), ‘най-дребни влакна на вълна или коноп, останали след влачането на дарак’ (Софийско), ‘счупени наполовина зърна ориз’, *фурдъ̀* ‘дребни остатъци, негодни за употреба’ (Троян; Петрешко, Троянско; Еленско; Кръвеник, Севлиевско; Стамболово, Павликенско), ‘негодна стока’ (Тръстеник, Плевенско), ‘остатък след влачене на вълна, коноп или парцали’ (Боженци, Габровско; Ново село, Троянско), ‘отпадък от восък, който не може да се стопи’ (Бериево, Севлиевско), ‘дребни царевични мамули’ (Шумнене, Тетевенско), *фу̀рда* ‘дребни, недоброкачествени остатъци’ (Махалата, Цветина, Велинградско), ‘нечиста долнокачествена вълна, с която се пълнят дюшеци’ (Велес), рядко ‘ситен прах от въглища’ (Мървашко), *фурдà* ‘дребни долнокачествени остатъци; негодна стока’ (Малко Търново), ‘остатък от пашкулите след източване на коприната’ (Габрово). Тези варианти са обяснени по същия начин в БЕР, т.е. изведени са чрез тур. *hurde*, *hurda* от перс. *ẖurde* ‘дреболия; парче; част, дял’, но за *ф-* вместо *х-* нищо не се казва (БЕР / BER 2017: 855)[2]. С изключение на формите от Малко Търново, Мървашко и

[2] В статията за *фурдà*[1] в БЕР невярно са приведени *фурдà* ‘сирене, на което е взета сметаната и което е подсирено без сирище с горещи камъни’ (у Геров) и неточно тълкуваното диал. *фурдà* ‘извара’ в текст: *Половин кило извара и половин кило фурдà* (от Копривщица) (БЕР / BER 2017: 855). Те би трябвало да се отнесат към етимологичното гнездо на *у̀рда* ‘извара от цвик’, където се сочат формите *у̀рда*, *ху̀рда*, *фу̀рда* от Геров с посоченото значение (БЕР / BER 2017: 646 – 648). У Геров всъщност откриваме формите *у̀рда*, *фурдà* и *хурдà*, като при *фурдà* е посочено и значение ‘извара’ (вж. Геров / Gerov 1978: 449, 476, 515).

Еленско всички останали облици с *ф-* са все от ареала с изпадане на начално *х-*. По наше мнение тези облици са резултат от субституция на тур. *h-* с бълг. *ф-* именно защото в тези говори началното *х-* по принцип изпада. Формата от Малко Търново може да е възникнала в резултат на смесването и замяната на *х* и *ф* в югоизточните говори, за която говори Ст. Стойков. В Мървашко и Еленско може да се допусне междудиалектно влияние, което също не бива да се пренебрегва. Тази персийско-турска заемка е засвидетелствана с начално *f-* и в сръбско-хърватски – срв. срхр. *fùrda*, *fûrda* ‘бакърени изрезки при казанджиите; метални отпадъци; лоша, негодна за употреба стока; вътрешности на животно, карантия’ у А. Шкалич, които са единствен пример у него за застъпване на тур. *h-* със срхр. *f-* (Škaljić 1966: 286). Ст. Стаховски привежда същия пример за застъпване на тур. *h-* със срхр. *f-*[3], като добавя само още едно свидетелство: *fȁk* (от 1776 г.), вариант на *hȁk*, *ȁk* ‘право, правда, истина’ и др. (< тур. *hak* също) (Stachowski 1973: 147 – 148). Спорадичният и дори единичен характер на тази субституция в сръбско-хърватски, а и българските вариантни с *ф-*, без да изключваме и допуснатите по-горе възможности за обяснение, ни карат да предположим, че промяната *х- > ф-* би могла да е извършена и на турска диалектна почва. Основание за това ни дава и тур. диал. *furda* ‘трохи хляб’ (DS 1993: 1879), което най-вероятно е еднакво по произход с тур. *hurda*, вж. по-горе, със специализация на значението. С други думи, българските варианти с начално *ф-* в този случай биха могли да са резултат от застъпване на тур. *h-* с бълг. *ф-* (най-вече в говорите, в които началното *х-* изпада), но биха могли да са заети и от турски диалектен вариант с начално *f-*. Това наше наблюдение би трябвало да се отчита при етимологизуването на заемките.

Разбира се, тогава, когато липсва точна локализация на думите, е по-трудно да се прецени за какъв точно вид промяна става дума. В случаи като *фȕрчове*, *фȕрджове* мн.ч. ‘големи мешинени дисаги’ (Геров) и съответно *хурч*, *хȕрчове*, *ȕрджове* също (Геров / Gerov 1978: 515), които са чрез тур. *hurç -cu* също от араб. *ḫurǧ*, появата на *ф-* вместо *х-* може да е в резултат на субституция на тур. *h-* с бълг. *ф-* в говори, където началното *х-* изпада (макар че се срещат и форми без *х-*), но би могла да е резултат и от диалектна промяна на *х-* във *ф-* в говори, в които се наблюдава смесване и замяна на двата звука (срв. БЕР / BER 2017: 856, 861, където *фȕрджове* и *фȕрчове* са изведени от *хурч*, *хурджове* с диал. *ф-* вм. *х-*).

Широко разпространен в български е обликът *фурмȁ* ‘плод на финиковата палма с продълговата форма и много сладък вкус, Phoenix dactylifera’; ‘раст. миризлива върба, Elaeagnus angustifolia’, ‘сорт грозде, характерен за придунавския лозарски район’ (Добруджа), обяснен в БЕР с промяна *ф- < х-* от *хурмȁ*, което е чрез тур. *hurma* от перс. *hurma* (вж. БЕР / BER 2017: 858; точната персийска форма е всъщност *ḫurmā*, вж. Tietze 2009: 336). По-рядко срещан е посоченият като първичен облик *хурмȁ* диал. ‘фурма, плодът на дърво Phoenix dactylifera’ (Геров / Gerov 1978: 515; РРОДД / RRODD 1974: 550), *хурма* също (БотР / BotR 1939: 233), без точна диалектна локализация. При това положение за диалектна промяна *х- > ф-* ли става дума, или за субституция на тур. *h-* с бълг. *ф-* (в Добруджа например началното *х-* по правило изпада)? Конкретно в този случай има условия и за дистантна асимилация *х- (h-) – м (m) > ф- – м*. А не трябва да забравяме, че промяна *h > f* се наблюдава и в турския език. Откриването на засвидетелстван турски вариант *furma* (у Tietze 2009: 336), както и на тур. диал. *furma* (DS 1993: 1880) налага ревизиране на обяснението в БЕР и извеждане на бълг. *фурмȁ* направо от тур. *furma*, което до голяма степен дава отговор и на въпроса за по-широкото разпространение именно на варианта с *ф-* в български.

„С диал. *ф-* вм. *х-*“ е обяснено в БЕР и диал. *фурмуз* ’раст. маргарит, шекерче, Symphoricarpus racemosus’ (БотР / BotR 1939: 534), като е изведено от рум. *hurmuz* ’лъжлив бисер; огърлица от лъжлив бисер’ (БЕР / BER 2017: 858). Смятаме, че в този случай става дума по-скоро за дистантна асимилация *х- (h-) – м (m) > ф- – м*, извършена вероятно още при заемането на думата. Липсата на по-точна диалектна локализация не позволява допускане на някоя от споменатите по-горе други възможности за обяснение.

---

[3] А. Шкалич, а след него и Ст. Стаховски неправилно свързват срхр. *fùrda*, *fûrda* ‘бакърени изрезки при казанджиите; метални отпадъци; лоша, негодна за употреба стока; вътрешности на животно, карантия’ с *hȕrda*, *ȕrda* ‘коластра, т.е. пресечено мляко в първите дни, след като кравата се отели’, *ûrda* ‘вид натрошено сирене от най-лошо качество, което се продава на пазара в Скопие’ (Косово и Метохия) и извеждат последните също от тур. *hurda*, *hurde* (Škaljić 1966: 336; Stachowski 1973: 147). Те всъщност са свързани с бълг. *ȕрда* ‘извара от цвик’, алб. *hurdë* ‘вид сирене’, рум., арум. *urdă* ‘извара от овче мляко’ и др.: карпато-балкански скотовъден термин от субстратен произход (БЕР / BER 2017: 646 – 648).

Широко разпространен в българския език е и обликът *фунѝя* ‘предмет с конусообразна форма и тръбовиден долен край, който служи за наливане на течност в съд с тясно гърло’, ковашки термин ‘тръба, която вкарва въздух в огъня на оджак’ (Еленско), златарски термин ‘глинен или графитен огнеупорен златарски съд с конусовидна форма, в който се стопява металът (сребро, злато)’ (Панагюрище), ‘уред за прецеждане на джибри при розоварението’, ‘стръмна улица, която води към река’ (Ново село, Видинско), *фунѝе* ‘книжна фунийка за семки, фъстъци и др.’ (Малък Девесил, Крумовградско), *фунѝйе* също (Лещен, Гоцеделчевско; Бачково), *фунийѐ* също **(**Ситово, Пловдивско; Козарско, Пещерско; Ягодина, Девинско; Селча, Малка Арда, Смолянско; Доспат**),** *фуньѐ* също (Лещак, Маданско), *фуньѐ* също (Вълчан дол, Загражден, Смолянско), *фуньѝ* също (Петково, Ардинско; Триград, Девинско; Батанци, Шаренка, Мъглища, Бориново, Маданско; Славейно, Левочево, Солища, Върбово, Смолянско). Вариантът е обяснен в БЕР отново с *х-* > *ф-* от *хунѝя* (БЕР / BER 2017: 853 – 854). По-рядко срещан, както и при *фурмà*, е посоченият за първичен вариант *хунѝя* диал. ‘фуния’ (Геров / Gerov 1978: 515), ‘част от ковашкото огнище’ в текст: *В лявата част на огнището се намира хунѝя (чушмъ)*, *направена от желязо*, *въздухът минава през фунията и разпаля огъня.* (Беброво, Еленско); *хония* с предполагаемо значение ‘фуния’ в пример: *от хонийътъ истича всичко* (П. Р. Славейков, сп. Читалище, кн. 18, 1871, 607*).* Вариантите с начално *ф-* са засвидетелствани широко в родопските говори, където, както е известно, включително и от посочената карта в БДА, началното *х-* по принцип се запазва, поради което вариантите с *ф-* неубедително са обяснени с промяна *х-* > *ф-*. Това важи и за вариантите от Еленско (там откриваме и двата варианта – *хунѝя* и *фунѝя*) и Гоцеделчевско. Вариантът *хунѝя* трябва да се изведе от нгр. *χουνί* също (вж. Дзидзилис / Dzidzilis 1990: 17; срв. и Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1969: 171, която извежда от нгр. χωνί, мн.ч. χωνία, умал. от стгр. *χωνίον*). Авторите на „Речник на турцизмите в българския език“ извеждат *хунѝя* от тур. *huni*, което е заето от гръцки (DTB 2002: 265). Съмненията ни относно обяснението на *фунѝя* с *х-* > *ф-* от *хунѝя* се потвърждават от посочения у Филипова-Байрова (1969), и по-късно потвърден в DTB 2002 факт за наличието на тур. диал. *funi*, което с най-голяма вероятност е същинският етимон на *фунѝя*. С други думи, точното обяснение на *фунѝя* би трябвало да бъде чрез тур. диал. *funi* от гр. *χουνί*.

Бихме могли да обобщим, че при обяснението на балканските заемки в български с *ф-* вместо *х-* би трябвало да се отчитат различни възможности – диалектна промяна на българска почва, замяна на чуждия звук *h-* с бълг. *ф-*, комбинаторни промени, но така също и чуждоезични вариантни етимони с начално *f-*, включително в език посредник. Най-често трудностите са свързани с липсата на точна диалектна локализация на етимологизуваните думи, както и с издирването на съответните точни изходни форми, които може и да не са засвидетелствани.

Ограниченият обем на работата не позволява да се приведат и редица други примери, върху които да се разсъждава за набелязаните фонетични проблеми при етимологизуването на диалектни български думи. Тук изложихме само някои наши наблюдения, които биха могли да помогнат за оптимизиране на етимологичната практика при работата върху „Българския етимологичен речник“.

Цитирана литература / References

Байчев 1974: Байчев, Б. Промяна на съгласна /ф/ в /х/ в говора на с. Голица, Поморийско. – В: *В памет на професор Стойко Стойков (1912 – 1969). Езиковедски изследвания*. София: Издателство на БАН, с. 199 – 201. (Baychev 1974: Baychev, B. Promyana na saglasna /f/ v /h/ v govora na s. Golitsa, Pomoriysko. – In: *V pamet na profesor Stoyko Stoykov (1912 – 1969). Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 199 – 201.)

БДА, ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: Книгоиздателска къща „Труд“. (BDA, OT 2001: *Balgarski dialekten atlas*. *Obobshtavasht tom. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. Sofia: Knigoizdatelska kashta „Trud“.)

БЕР 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 8. София: Издателство на БАН. (BER 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

БотР 1939: Ахтаров, Б. (ред.). *Материали за български ботаничен речник*. София: Придворна печатница. (BotR 1939: Ahtarov, B. (red.). *Materiali za balgarski botanichen rechnik*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.)

Варбот 2012: Варбот, Ж. Ж. О специфике диалектной этимологии. – В: Варбот, Ж. Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 195 – 201. (Varbot 2012: Varbot, Zh. Zh. O spetsifike dialektnoi etimologii. – In: Varbot, Zh. Zh. *Issledovaniia po russkoi i slavianskoi etimologii*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, pp. 195 – 201.)

Геров 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5. София: Български писател (фототипно издание). (Gerov 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Ch. 5. Sofia: Balgarski pisatel (fototipno izdanie).)
Дзидзилис 1990: Дзидзилис, Хр. *Фонетични проблеми при етимологизуване на гръцките заемки в българския език*. София: Издателство на БАН. (Dzidzilis 1990: Dzidzilis, Hr. *Fonetichni problemi pri etimologizuvane na gratskite zaemki v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Керемидчиева и др. 2012: Керемидчиева, Сл., А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, И. Гаравалова, Р. Чернева. *Еркеч – паметта на езика. Традиции и устойчиви тенденции в един архаичен български говор – говора на село Еркеч (днес Козичино), Поморийско*. София: Мултипринт. (Keremidchieva i dr. 2012: Keremidchieva, Sl., A. Kocheva, L. Vasileva, K. Parvanov, Z. Sertova, I. Garavalova, R. Cherneva. *Erkech – pametta na ezika. Traditsii i ustoychivi tendentsii v edin arhaichen balgarski govor – govora na selo Erkech (dnes Kozichino), Pomoriysko*. Sofia: Multiprint.)
РРОДД 1974: Илчев, Ст. (ред.). *Речник на редки*, *остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: Ilchev, St. (red.). *Rechnik na redki*, *ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Стойков 1956: Стойков, Ст. Днешното състояние на еркечкия говор. – В: *Известия на Института за български език*, книга IV, с. 339 – 367. (Stoykov 1956: Stoykov, St. Dneshnoto sastoyanie na erkechkiya govor. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kniga IV, pp. 339 – 367.)
Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. Под редакцията на М. Сл. Младенов. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Pod redaktsiyata na M. Sl. Mladenov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: Издателство на БАН. (Filipova-Bayrova 1969: Filipova-Bayrova, M. *Gratski zaemki v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Христов 1959: Христов, Г. Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско. – В: *Известия на Института за български език*, книга IV, с. 177 – 253. (Hristov 1959: Hristov, G. Govorat na s. Nova Nadezhda, Haskovsko. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kniga IV, pp. 177 – 253.)
DS 1993: *Derleme Sözlüğü*. V (E – F). Ankara Üniversitesi Basımevi.
DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.
Stachowski 1973: Stachowski, St. *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictvo Polskiej Akademii Nauk.
Škaljić 1966: Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost“ izdavačko preduzeće.
Tietze 2009: Tietze, A. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati / Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. 2 (F – J). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

TOWARDS BULGARIAN DIALECT ETYMOLOGY: ON SOME PHONETIC PROBLEMS IN ETYMOLOGIZING BULGARIAN DIALECT WORDS

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
hristina.deykova@gmail.com

Abstract: The paper deals with some phonetic problems in etymologizing Bulgarian dialect words with initial *ф-* and *х-*. The focus is mainly on Balkan borrowings from Turkish and Greek. The study proceeds from the peculiarities of the phonetic dialect systems, in order to identify some typical cases of change *ф-* > *х-* and change *х-* > *ф-*, which should be taken into account in etymologizing Balkan borrowings in Bulgarian dialects. The observations made are based on the practice in the Bulgarian Etymological Dictionary and aim to optimize the work on the dictionary.

Keywords: *Bulgarian etymology*, *dialect vocabulary*, *Balkan borrowings*, *phonetic problems*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ФОНЕТИЧНАТА МОТИВИРАНОСТ НА НЯКОИ ДУМИ ОТ ТОМ VIII НА *БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК*, КОИТО НЕ СА ОБЯСНЕНИ КАТО ТАКИВА

Живка Колева-Златева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
zhivka.zlateva@ts.uni-vt.bg

Резюме: В изследването се привеждат доказателства за фонетичната мотивираност на думи от том VIII на *Българския етимологичен речник* (БЕР) въз основа на видяна редупликация в тях и формално-семантичен паралелизъм с други думи с редупликация, изразяващи същите или близки лексикални значения. Допълнителни критерии, които се вземат под внимание, са формалната и семантичната вариативност на думите, нарушаването на фонетичните закони.

Ключови думи: *български език, етимология, фонетична мотивираност, звукосимволизъм, редупликация*

1. Същност и видове на фонетично мотивираните думи

Фонетичната мотивираност, наричана още „естествена“ или „отприродна“, е един от трите типа мотивираност в езика заедно с морфологичната и семантичната (Ульманн / Ullmann 1970: 255). Като мотивираност с пряка връзка между форма и значение, тя се противопоставя на другите два типа, при които нови думи се създават от вече съществуващи лексикални единици. От семиотична гледна точка тя създава иконични знаци.

Фонетично мотивирани са звукоизобразителните думи, които в зависимост от типа на изразяваното значение – „звуково“ или „незвуково“ – се подразделят на звукоподражателни и звукосимволични (вж. Воронин / Voronin 1982: 77 – 87). Като психологическа основа на звукосимволизма се сочи синестезията (смесването на различни усещания) (Ramachandran, Hubbard 2001) или синестемията (смесването на различни усещания и емоции) (Воронин / Voronin 1982: 85 – 86). Това са неосъзнавани процеси. Затова и пряката връзка между звуковата форма и „незвуковата“ семантика на новосъздадените звукосимволични думи обикновено не се осъзнава от носителите на езика.

2. Фонетично мотивираните думи в етимологията

Разпознаването на фонетично мотивираните думи е слабо звено в етимологията. Това с особена сила е валидно за звукосимволичната лексика, която не е така очевидна както звукоподражателната. Основен принцип, който традиционно се следва в етимологията, е извеждането на изследваната дума от вече съществуваща лексикална единица. „Етимологията […] е преди всичко обяснение на думите чрез търсене на техните отношения с други думи. Да се обясни, означава да се сведе непознатото до нещо познато, а в лингвистиката – *да се обясни една дума, това е да я сведем до други думи*, тъй като не съществува необходима връзка между звучене и значение (принцип на произволността на знака)“, отбелязва Ф. Сосюр (Сосюр / Saussure 1992: 221). Казано с други думи, това означава игнориране на възможността за фонетична мотивираност. Разбира се, то рядко се случва със звукоподражателните думи, защото те са по-лесно разпознаваеми. Но съвсем не така стоят нещата със звуковата символика, за разпознаването на която е необходима научно обоснована убеденост, че тя съществува, а също и знания за нейното разпознаване.

Трябва да отбележим, че преди повече от трийсет години големият руски етимолог и лингвист теоретик В. И. Абаев в свое програмно изследване, посветено на етимологията, отбелязва, че един от неизползваните „резерви“, който може да разкрие нови перспективи пред тази стара лингвистична наука, е съобразяването със звукосимволизма. Ученият подчертава, че етимологичните речници трябва да бъдат преразгледани с цел възможно най-пълното разпознаване на звукосимволичните

думи (Абаев / Abaev 1986: 8, 16 – 20). За изоставане в изследването на звукосимволичната лексика пише по-рано и видният теоретик на етимологията Я. Малкиел, който изразява надежда, че в бъдеще психолингвистиката ще укрепи позициите на незаслужено дискредитирания звукосимволизъм (Malkiel 1962: 218). Това са гледни точки, изказани във време, когато към звукоизобразителността и в частност към звукосимволизма господства твърде негативно отношение, обусловено от абсолютизирането на постулата на Ф. Сосюр за арбитрарността на езиковия знак.

Днес обаче под влияние на развитието на психолингвистиката, неврологията, невролингвистиката и когнитивната наука скептицизмът към звукоизобразителността в лингвистиката е преодолян. Създадена е нова наука – фоносемантика (Воронин / Voronin 1982). Изследвани са звукоизобразителните средства в много езици по света.[1] Систематизирани са признаците на звукоизобразителните думи (вж. например Воронин / Voronin 1982: 87 – 90; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2008а: 54 – 76). Все по-категорично са изразявани и идеи за първичността на иконичните елементи в езика, в това число и на звукоизобразителните, с привеждане на доказателства от съвременната наука (вж. например Voronin 2000; Rizzolatti, Craighero 2007; Koch 2002, 2008; Михалев / Mikhalev 2018). Разбира се, иконизмът трябва да бъде търсен не само в корените на езика. Създаването на иконични (звукоизобразителни) думи винаги ще съпътства развитието на езика, но трябва да се знае, че то е свойствено на неговите по-ниски регистри (по-подробно вж. Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2008б).

Заради преодоляването на скептицизма към звукоизобразителността и натрупването на знания за нейната същност нарастват очакванията в новоиздавани томове на етимологичните речници да ѝ бъде отредено подобаващо място, съответстващо на равнището на теоретичното знание. За съжаление, това не се е случило с издадения през 2017 г. том VIII на *Българския етимологичен речник* (БЕР / BER). За редица думи, не малко от които посочени като неясни, може да бъде доказан звукоизобразителен произход. Целта на настоящото изследване е именно такава – да посочи думи с възможна фонетична мотивираност от последния издаден том на БЕР и да покаже, че тяхното разпознаване може да става по рутинен начин, с прилагането на несложна методика.

3. Методика на изследването

При формулиране на хипотезите за фонетична мотивираност на изследваните лексикални единици ще изхождаме от следните съображения. Надежден критерий при разпознаване на фонетичната мотивираност на дадена дума е редупликацията. Тя е структурен признак, който трудно се поддава на замаскиране във времето. Изследване върху славянските езици, целящо разпознаване на лексиката със звукосимволичен произход, показва, че редупликантът обикновено съдържа консонант, вокал и сонорен съгласен (CVR) или само консонант и вокал (CV), а редупликацията е пълна (от типа на CVR-CVR, CV-CV) или непълна (от типа на CV-CVR или CVR-C) (Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2008а). Редупликацията нерядко е свързана с извършване на дисимилационни промени с цел облекчаване на артикулацията (вж. Мейе / Meillet 1938: 197). Силен аргумент, подкрепящ хипотезата за звукоизобразителен произход на дадена дума с редупликация, е формално-семантичният паралелизъм с други думи с редупликация, изразяващи същото значение или близки (свързани) лексикални значения. Този паралелизъм е ярко свидетелство за пряката връзка между лексикално значение и звукова форма, т.е. за фонетична мотивираност. Той освен това доказва, че дадено значение може да бъде изразено чрез фонетично мотивирана лексикална единица.

Хипотезата за фонетична мотивираност на дадена лексема може да бъде подкрепена с такива допълнителни аргументи като формална и семантична вариативност, наследяващи първоначална формална и семантична дифузност, първоначална експресивност и емотивност; неподчиняване на фонетичните закони.[2] Когато етимологично се изследва фонетично мотивирана лексика, трябва да се знае, че с по-висока степен на вероятност се доказва нейната фонетична мотивираност и с много

---

[1] Виж богата библиография на такива изследвания, публикувана в интернет от М. Магнъс (Magnus 1997 – 2006).

[2] Вж. подробно аргументирани критериите за разпознаване на звукосимволична лексика в етимологичния анализ у Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2008а: 77 – 88; 2011: 71 – 108.

по-ниска се определят етимологичните гнезда и отношенията на омонимия, главно заради иманентно присъщата на звукоизобразителната лексика формална вариативност и възможността за независим произход на формално и семантично близки звукоизобразителни лексеми (вж. по-подробно Колева-Златева 2011: 86 – 108).

4. Думи от том VIII на БЕР, за които може да бъде предположена фонетична мотивираност

Фонетична мотивираност може да се предположи за следните лексеми от том VIII на БЕР преди всичко въз основа на видяна редупликация в тях и формално-семантичен паралелизъм с други лексеми с редупликация, изразяващи същите или близки лексикални значения:

тунтàлин ‘ялов петел’ (БЕР / BER, VIII: 397)

В БЕР думата е посочена като неясна. Допусната е връзка с *тӳнта се* ‘работя бавно, тутам се’, *тӳнтав* ‘бавен и несръчен’, *тӳтав* ‘несръчен, непохватен, бавен’, „тъй като поради несръчност, непохватност, не може да заплоди кокошките“, но не са обяснени словообразувателните връзки. Ясно е, че думата е оценъчна. В нея може да бъде видяна пълна редупликация с дисимилационни промени: *тун-тàл-ин*. Към думата в качеството на типологически паралели могат да бъдат приведени такива пейоративни названия за неадекватен / негоден човек или животно, като: бълг. диал. *тӳ-тур-ник* ‘мързелив, непохватен човек’ (Петков / Petkov 1974: 142), бълг. *бъм-бàл* ‘глупак’ (Ковачев / Kovachev 1970: 12), сръб. *бàм-бул-а* ‘недодялан, тромав човек’ (цит. по EPCJ / ERSJ, II: 141, където етимологията на думата е посочена като неясна), укр. диал. *бе́м-б-а*, *бе́м-бул* ‘глупак, будала’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, I: 166, където етимологията на думите е представена като неясна), рус. диал. *дун-дул-у́к* ‘глупак, будала’, *ме-ме́ля* ‘за непохватен човек’ (СРНГ / SRNG, VIII: 258; XVIII: 106), *тен-де́р-я* ‘нерешителен човек’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, IV: 42, където етимологията на думата е посочена като неясна), лит. диал. *kau-kar-à* ‘човек, негоден за нищо’ (LKŽ), пол. диал. *har-bar-a* ‘за едър, стар, несъразмерен кон’ (Karłowicz et al. 1900 – 1927, II: 18). Този паралелизъм свидетелства за звукосимволичен произход на думите. За *тӳнта се*, *тӳнтав* и *тӳтав*, с които е допусната връзка, също може да се докаже такъв произход, аргументи и паралели вж. по-долу.

тӳтурица ‘подутина на глава’ (БЕР / BER, VIII: 470)

В БЕР думата е определена като неясна. Посочена е за сравнение думата *тӳтула* ‘глава’, с неясни формално-семантични връзки. В думата може да бъде видяна непълна редупликация: *тӳ-тур-ица*. Към нея в качеството на типологически паралели и доказателство за фонетична мотивираност (в частност звукосимволизъм) могат да бъдат приведени такива названия за ‘подутина’ с редупликация, като: чеш. *bou-bel* ‘подутина с течно, кашесто съдържание’ (PSJČ, I: 174), доллуж. *bom-bol-ica* ‘продълговат оток’ (Muka 1966, I: 63), пол. диал. *gu-ga* ‘подутина’ (Karłowicz et al. 1900 – 1927, I: 939), рус. диал. *гу́-гл-я* ‘подутина от ударено, цицина’, *гу-гу́л-я* ‘подутина на главата от ударено’, *гур-гу́л-я* ‘подутина на тялото’ (СРНГ / SRNG, VII: 198, 200, 238), бълг. *ци-ц-и́на* ‘подутина, оток, обикновено по главата, вследствие на удар’ (РБЕ / RBE). За *тӳтула*, с която БЕР прави паралел, също може да бъде доказан звукосимволичен произход (вж. по-долу).

диал. ***тӳтула*** презр. ‘глава’ (БЕР / BER, VIII: 464)

БЕР отнася към етимологичното гнездо на думата освен думи като презр. *тутòлина* ‘голяма човешка глава’, *тутӳлина* ‘глава’ също и названия на други предмети с топчеста форма: *тутулина* ‘ядене, приготвено от зелеви или лозови листа, напълнени със запържен ориз, вид сарми’, *тутулька* ‘парче сарма’, *тутулка* ‘завит край на баница’ (вероятно с овална, топчеста форма). Според БЕР думата е получена чрез непълна редупликация на думата *тул* ‘кратуна’. Предполагането на такова словообразуване (редупликация на пълнозначна дума, която не води до изразяване на множественост или интензивност на признак) е неаргументирано. За *тӳтула* наистина може да бъде предположено образуване чрез редупликация (*тӳ-тул-а*), но това е редупликация на нищо неозначаващ сам по себе си звуков комплекс, чрез която се образува двустранна, знакова единица (фонетич-

но мотивирана дума, в случая звукосимволична). Това предположение се доказва от паралелизма с такива наименования на топчести предмети, в които може да бъде видяна редупликация, като: бълг. *гръ-гу̀л-я* ‘кратуна’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, I: 251), диал. *ца̀-цар-ка* ‘вид дребна кратуна, Cucurbita periformis; дребна любеница или тиква’ (Хитов / Hitov 1979: 336), укр. диал. *гор-го́н-ка* ‘сорт тиквички, Cucurbita Pepo L.’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, I: 563, където етимологията на думата е посочена като неясна), *мар-м-у́за* (*мар-му́з-а*) ‘вид малки дини’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, III: 399, където етимологията на думата е посочена като неясна). Възможно е думата *ту̀тула* първоначално да е означавала предмет с топчеста форма, например тиква, и значението ‘глава’ да е развито метафорично. За такъв пренос говори и експресивният характер на думата. В това отношение срв. с формално близките думи (също с редупликация) *ту̀-тал-е*, *ту-та̀л-иня*, включени в речника на Н. Геров, семантиката на които не е разтълкувана, но е посочен пример, съдържащ израз *от калта си направил едно чудо чудесиа топчиньа, како туталиньа* (Геров / Gerov 1975 – 1978, VI: 310). От примера се разбира, че става дума за предмети с топчеста форма. В БЕР етимологията на тези думи е представена като неясна (БЕР / BER VIII: 457), но редупликацията, формално-семантичният паралелизъм и формалната вариативност (*ту-тал-* / *ту-тул-*) говорят за фонетична мотивираност (в частност за звукосимволизъм) и развитие от първоначално значение ‘предмет с топчеста форма’.

ту̀тка ‘изронен кочан’, ***тутулу̀з*** ‘кукуруз, царевица’ (БЕР / BER, VIII: 460, 465)

Според БЕР етимологията на ***ту̀тка*** е неясна. За ***тутулу̀з*** е предположено образуване от незасвидетелствана дума **тулуз* ‘царевица’, заета от срхр. *ту̀луз* ‘царевичен кочан; царевица’. Предположеното словообразуване, състоящо се в редупликация на произвеждащата основа за образуване на дума със същото значение, не е свойствено на българския език. В *ту̀-т-ка* и *ту-тул-у̀з* действително може да бъде видяна редупликация, но това е редупликация на нищо незначещи сами по себе си звукови комплекси за образуване на фонетично мотивирани думи, в случая звукосимволични. Това се доказва от формално-семантичния паралелизъм с такива названия на царевица, образувани чрез редупликация, като: бълг. диал. *бо̀-бул-и* ‘царевица’ (цит. по БЕР / BER, I: 60), *гу-гу̀л-и* ‘растение и плод Zea Mays’, *ду̀-дул* ‘неоронен царевичен кочан’, *ку-кул-а̀шка* ‘оронен царевичен кочан’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, I: 259; VI: 104; II: 429), словен. *ko-kor-oš* ‘плод на царевица’ (Pleteršnik 1894 – 1895, I: 420), бълг. диал. *ко-кор-ѐк* ‘царевичен кочан, увит в листата си; царевичен кочан’ (Стойчев / Stoychev 1970: 179), *ма-му̀л* ‘растение Zea mays и неговият плод; оронен от зърната кочан царевица’, *мо-мор-о́зъ* ‘растение Zea mays и неговият плод’, *му́-мур-узъ* ‘растение Zea mays и неговият плод’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, III: 48, 80, 91), *шу-шу̀л-къ*, *ши-шу̀л-къ* ‘царевичен кочан със зърната’ (Бояджиев / Boyadzhiev 1971: 105, 106), *шу-шур-а̀га* ‘оронен кочан царевица’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, V: 591), *ку-кур-а̀да* ‘царевичен кочан’ (цит. по БЕР / BER, III: 106), *ку-кур-у̀з*, рус. *ку-кур-у́за* ‘царевица’ и др. (цит. по БЕР / BER, III: 109 – 110). Вж. по-подробно изложена хипотезата за звукосимволичен произход на названията на царевицата, образувани чрез редупликация, у Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2018, където се изказва предположение, че за назоваване на царевицата при запознаването си с нея българите са използвали вече съществуващи думи със звукосимволичен произход, означаващи ‘малък овален предмет‘ или ‘предмет, увит, загърнат’. За възможността за звукосимволичен генезис на думи, означаващи увиване, загръщане, вж. по-долу.

ту̀трек ‘дебел, угоен’ (БЕР / BER, VIII: 463)

В БЕР думата е посочена като неясна. В нея може да бъде видяна непълна редупликация: *ту̀-тр-ек*. В качеството на типологически паралели и доказателство за фонетична мотивираност (в частност звукосимволизъм) може да бъдат приведени такива названия за ‘дебел човек’ с редупликация, като: рус. диал. *бо́-бр-я* ‘дебеличък, закръглен човек’, *бу́-бер-ега* ‘дебел тромав човек’ (СРНГ / SRNG, III: 38, 233), *тън-ту̀р-ес* ‘пълен, дебел’ (Петков / Petkov 1974: 145), бълг. диал. *дун-ду̀р-а* ‘дебела, здрава жена’ (цит. по БЕР, I: 447), срхр. *dùn-dar-a* ‘висока, набита, дебела жена’ (RJA, II: 888), пол. диал. *bam-b-uch* ‘тромав, дебел човек’ (Karłowicz et al. 1900 – 1927, I: 92), бълг. диал. *цо́-цъ* ‘пълна, тромава жена’ (Ковачев / Kovachev 1970: 47), лит. диал. *bam̃-bal-as* ‘дребен, пълен човек’, *pam̃-pal-as* ‘дребен, шкембест човек’ (LKŽ).

тутӳль ‘човек, който се облича с дебели дрехи’ (БЕР / BER, VIII: 465)

В БЕР думата е посочена като неясна. В нея може да бъде видяна непълна редупликация: *ту-тӯль*. В качеството на типологически паралели и доказателство за фонетична мотивираност (звукосимволизъм) може да бъдат приведени такива названия за ‘навлечен човек’ или за действията ‘навличам’, ‘трупам‘, ‘загръщам’, съдържащи редупликация, като: рус. диал. *ку-кл-у́ха* ‘топло облечена, добре загърната жена’ (СРНГ / SRNG, XVI: 37), *ту-ту́р-шить* ‘навличам някого с топли дрехи’ (СРНГ / SRNG, XLV: 299), бълг. диал. *ма-му́ль-ке* ‘всяко нещо, завито в каква да е дреха’, *за-ма-му́л-вам* ‘увивам; свивам повърхностно’ (цит. по БЕР / BER, III: 634), укр. *ма-му́н-а* ‘загърната, замаскирана фигура’ (Гринченко / Grinchenko 1907 – 1909, II: 403), укр. диал. *бан-ду́р-ити* ‘надомъквам, натрупвам’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, I: 133, където етимологията на думата е посочена като неясна), форма с пълна редупликация и с дисимилационна промяна на началния консонант на редупликанта, бълг. диал. глагол *на-друн-д-ям* ‘обличам с много дрехи’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, VI: 219).

тъ̀нтъла ‘раздърпан, разгърден човек (абдал)’ (БЕР / BER, VIII: 514)

В БЕР думата е посочена като неясна. В нея може да бъде видяна пълна редупликация: *тъ̀н-тъл-а*. В качеството на типологически паралели може да бъдат привлечени такива названия на ‘раздърпан, разгърден човек’ и ‘изпокъсани дрехи, дрипи’ с редупликация, като: рус. диал. *бала-бо́л-ки* ‘изпокъсани, люлеещи се краища на рокля; дрипи’ (СРНГ / SRNG, II: 66), пол. *gał-gan*, диал. *gał-kun* ‘дрипав парцал; вещ без стойност; стара дреха’ (Karłowicz et al. 1900 – 1927, I: 798) – втората форма е с дисимилация на консонантите по звучност/беззвучност: *g – g* > *g – k*, рус. диал. *хор-хо́р-ы*, *хоро-хо́р-ки* ‘парцали, окъсани дрехи’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, IV: 269 – 270), *ха-ху́л-ка* ‘парцал’ (цит. по ЭССЯ / ĖSSIA̋, VIII: 11), лит. *mar-mal-aĩ* мн. ч. ‘изпокъсани стари дрехи, парцали’, *kañ-kal-as* обикновено в мн. ч. ‘изпокъсани дрехи, парцали’ (LKŽ). Този формално-семантичен паралелизъм свидетелства за фонетична мотивираност и в частност за звукосиволизъм.

диал. ***фуфӯл*** ‘качулка’, ***фуфул*** ‘качул, чучул на петел’ (БЕР / BER, VIII: 867)

В БЕР думата е представена като неясна. Като нейна производна е посочена *фӯфулка* ‘гнойно мехурче, гнойница, Pustula’. Връзката между значенията не е обяснена. За сравнение относно образуването са посочени думите *кукул*, *кукӯль*, *чучул*, *чучӯл*, но изводи от този паралел не са направени. В думата може да бъде видяна непълна редупликация: *фӯ-фул*. Като типологически паралели могат да бъдат приведени такива названия на качулка и щръкнали пера на главата на птица с редупликация, като: бълг. *пу-пӯль* ‘по-дългите пера на главата на птица’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, IV: 398), диал. *ка-чӯл* ‘снопче пера на глава на птица’ (цит. по БЕР / BER, II: 294), *чу-чӯл* ‘щръкнала коса, пера и прочее на главата’ (Хитов / Hitov 1979: 340), лат. *cu-cull-us* ‘качулка’ (Lewis, Short), бълг. *гӯ-гл-а* ‘островърха качулка…’ (РБЕ / RBE), стчеш. *chu-chl-a* ‘качулка’ (Gebauer 1970, II: 174). Този формално-семантичен паралелизъм свидетелства за фонетична мотивираност и в частност за звукосимволизъм.

Също и за отнесената към етимологичното гнездо на *фуфӯл* ‘качулка’ лексема *фӯфулка* ‘гнойно мехурче, гнойница, Pustula’, в която може да бъде видяна редупликация (*фӯ-фул-ка*), може да се предположи образуване от звукосимволичен етимон. Срв. със следните названия на пришки, мехури по тялото, които в качеството си на типологически паралели взаимно доказват фонетичната си мотивираност (звукосимволичен произход): срхр. *bu-bȍl-ica* ‘мехур, пришка’ (RJA, I: 700), укр. диал. *бо́м-бель* ‘мехур на тялото, пришка’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, I: 228), рус. диал. *пу́-пор* ‘пришка на тялото’, *пу́-пыр* ‘пришка на тялото’ (СРНГ / SRNG, XXXIII: 131, 132), бълг. *пу-пӯр-ка* ‘пъпка’ (цит. по БЕР / BER, V: 857), укр. диал. *во́р-віль* ‘мехур на кожата’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, I: 425, където етимологията на думата е посочена като неясна) , рус. *вол-ды́рь* ‘мехур на кожата’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, I: 338, където етимологията на думата е посочена като неясна), форма с дисимилация на консонантите: *в – в* > *в – д*, лат. *pa-pul-a* ‘пъпка, гнойна пъпка’ (Lewis, Short).

диал. ***фӯфор*** ‘подутина, мазол’ (БЕР, VIII: 867)

БЕР изказва предположение за връзка на думата с *фуфӯл* ‘качулка’, която сочи като неясна (вж. по-горе). Формално-семантичните отношения не са обяснени. Направен е паралел с отнесеното към

етимологичното гнездо на *фуфѝл* ‘качулка’ съществително *фѝфулка* ‘гнойно мехурче, гнойница, Pustula’. В думата може да бъде видяна непълна редупликация: *фѝ-фор*. По-горе вече бяха приведени като типологически паралели названия на подутини, които съдържат редуплицирани звукови комплекси и взаимно доказват възможността да са фонетично мотивирани.

диал. ***тютю̀лка*** ‘чучурче на бъклица или стомна’ (БЕР / BER, VIII: 599)

В БЕР думата е представена като неясна. В нея може да бъде видяна непълна редупликация: *тю-тю̀л-ка*. Думата може да е от звукоподражателен произход. Като типологически паралели може да бъдат приведени: бълг. *чу-чур*, диал. *гър-гал-е* ‘стомничка с дълго и тясно гърло’, *гъ̀р-гул-е* също (цит. по БЕР / BER, I: 302). Срв. също с рус. диал. *тю-тю̀р-ка* ‘ручей’. Значенията ‘чучур’, ‘ручей’ може да бъдат фонетично мотивирани като „звукови“ значения, свързани със звуковия образ на течаща на тънка струя течност. Срв. със звукоподражателните глаголи: разг. *цър-цу̀р-я* ‘за течност – тека по мъничко, на тънка струйка’ и *цъ̀-цр-я* ‘тека по мъничко, на тънка струя и с лек шум’ (БТР / BTR, 1996: 1057), образувани съответно чрез пълна и непълна редупликация.

диал. ***тутуль*** ‘несръчен, пипкав’, ***тутѝляв*** ‘който не умее нищо да върши, нищо и никакъв; пипкав’, ***тѝтам се*** ‘бавя се, работя, върша нещо бавно, несръчно, пипкам се’ (БЕР / BER, VIII: 465, 466, 458)

Според БЕР *тутуль* ‘несръчен, пипкав’ е прилагателно (?), което има общ произход с прилагателното *тутѝляв*, образувано от *туталѝв* ‘който не умее нищо да върши, нищо и никакъв; пипкав’, а то от глагола *тѝтам се* ‘бавя се, работя, върша нещо бавно, несръчно, пипкам се’, който от своя страна е „от основата *tut-* на турския глагол *tutmak* ‘хващам; държа; задържам (= бавя)’“ (БЕР / BER, VIII: 465, 466, 458), хипотеза, неубедителна и от словообразувателна, и от семантична гледна точка. В *тутуль* и *тутѝляв* може да бъде видяна непълна редупликация: *ту-туль* и *ту-тѝл-яв*. Редупликация (пълна, по модела CV-CV) може да бъде видяна и в глагола *тѝ-та-м се* ‘бавя се, работя, върша нещо бавно, несръчно, пипкам се’. Към тези думи в качеството на типологически паралели и доказателство за фонетична мотивираност (звукосимволизъм) може да бъде приведена редица от думи с редупликация, означаващи бавни действия. Срв.: *пѝ-п-кам* се ‘върша нещо, работя, действам много бавно, непохватно, несръчно или без умение; туткам се, бавя се’ (РБЕ / RBE), рус. диал. *бара́-б-аться* ‘бавно и неумело правя нещо’ (СРНГ / SRNG, II: 100), чеш. *pi-pl-at* ‘правя нещо много бавно, твърде предпазливо’, доллуж. *pim-pl-iś* ‘правя нещо бавно’, пол. диал. *py-pl-ać* ‘бавя се, пипкам се, човъркам нещо’ (цит. по Machek 1968: 450), доллуж. *šy-šl-iś* se ‘туткам се, бавя се, действам нерешително’ (Muka 1966, II: 698), рус. диал. *ши-ш-а́ть, ши-ш-и́ть, ши́-ш-кать, ши-шл-я́ть* ‘човъркам нещо, пипкам се’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, IV: 445, където етимологията на думите е представена като неясна), бълг. диал. *шу̀-ш-кам съ* ‘бавно правя нещо безсмислено, безцелно’ (Ралев / Ralev 1977: 184), рус. диал. глагол *тен-де́р-ить* ‘проточвам, бавя се’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, IV: 42, където етимологията на думата е посочена като неясна). Тук може да бъдат добавени и цитираните по-горе думи: *ту̀н-т-а се* ‘работя бавно, тутам се’, *ту̀н-т-ав* ‘бавен и несръчен’, *ту̀-т-ав* ‘несръчен, непохватен, бавен’.

диал. ***тутѝркам се*** ‘бавя се, туткам се’ (БЕР / BER, VIII: 470)

Според БЕР думата е образувана от сегашната основа на тур. *tutturmak* ‘карам да задържи (= бавя, забавям)’. И в този случай е малко вероятно образуването на дума от основата на чуждоезична незаета дума при наличието и на семантични трудности. Всъщност и в тази дума може да бъде видяна редупликация (непълна): *ту-тур-кам се*. Типологически паралели на думи с редупликация, означаващи бавни действия, бяха приведени по-горе. Следователно и в този случай имаме основание да предположим фонетична мотивираност за думата, и по-точно звукосимволичен произход.

диал. ***тѝтура*** ‘обърканост, бъркотия’ (БЕР / BER, VIII: 469)

И тази дума според БЕР е образувана „по сегашната основа *tuttur-* на тур. глагол *tutturmak* ‘карам, правя да (се) държи, да (се) задържи, да (се) хване’, каузатив от *tutmak* ‘държа; хващам; задържам’; с първично значение ‘състояние в условия на задържания, арести’, отдето може да се

развие значението ‘объркаността, бъркотия’“ – хипотеза, неиздържана в словообразувателно и семантично отношение. Не става ясно в кой език е извършен предположеният семантичен развой. В думата може да бъде видяна непълна редупликация: *тӯ-тур-а*. Могат да бъдат приведени следните типологически паралели, доказващи пряката връзка между звук и значение, т.е. фонетична мотивираност (звукосимволизъм): рус. диал. *бара-бо́р-ить* ‘привеждам в безредие, размествам (с крака)’ (СРНГ / SRNG, II: 101), укр. диал. *на-бер-бе́р-ити* ‘разбъркам’ (цит. по ЕСУМ / ESUM, IV: 10), рус. *шу́рум-бу́рум* ‘неразбория, бъркотия; с краката нагоре’ (цит. по Фасмер / Vasmer 1986 – 1987, IV: 490), чеш. диал. *če-čur-at’* se ‘ходя насам-натам без работа’ (цит. по Machek 1968: 96, където етимологията на думата е посочена като неясна).

За фонетичната мотивираност на някои от разгледаните лексеми говори и тяхната семантична вариативност, състояща се в следното: лексеми с еднакво звучащи корени с редупликация изразяват различни лексикални значения с трудно доказуема връзка между някои от тях. Срв.: *тӯтула* ‘глава’, *тутул-ӯз* ‘царевица’, *тутӯл-яв* ‘който не умее нищо да върши, нищо и никакъв; пипкав’, *тутӯль* ‘човек, който се облича с дебели дрехи’, *тутул-ка* ‘завит край на баница’; *тӯтур-ица* ‘подутина на глава’ *тӯтур-а* ‘обърканост, бъркотия’ *тутӯр-кам* се ‘бавя се, туткам се’.

При някои от думите е налице неподчиняване на фонетичните закони: вж. например *тунтàлин* ‘ялов петел’, *тънтъла* ‘раздърпан, разгърден човек (абдал)’, в които първата сричка не е отваряна, ако думите са с праславянска древност. Те биха могли да бъдат и новообразувани фонетично мотивирани думи.

5. Заключение

Това са само част от думите от том VIII на БЕР, за които може да бъдат приведени аргументи, че са фонетично мотивирани. Ограниченият обем на статията не позволява да бъдат обхванати всички. Представеният анализ показва, че възможността за пряка връзка между форма и значение продължава да бъде недооценявана в етимологичните речници независимо от това, че фонетичната мотивираност може лесно да бъде разпознавана чрез прилагане на рутинна, теоретично обоснована методика.

Цитирана литература / References

Абаев 1986: Абаев, В. И. Как можно улучшить этимологические словари. – В: Трубачев, О. Н. (ред.). *Этимология 1984*. Москва: Наука, с. 7 – 27. (Abaev 1986: Abaev, V. I. Kak mozhno uluchshit’ ėtimologicheskie slovari. – In: Trubachev, O. N. (red.). *Ėtimologiiā 1984*. Moskva: Nauka, pp. 7 – 27.)

БЕР 1971–: *Български етимологичен речник*. София: Изд. на БАН. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: Izd. na BAN.)

Бояджиев 1971: Бояджиев, Т. Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. VI. София: Изд. на БАН, с. 5 – 135. (Boyadzhiev 1971: Boyadzhiev, T. Rechnik na govora na s. Sachanli, Gyumyurdzhinsko. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. VI. Sofia: Izd. na BAN, pp. 5 – 135.)

БТР 1996: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. IV изд. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство. (BTR 1996: Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, TSv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. IV izd. Dopalneno i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Воронин 1982: Воронин, С. В. *Основы фоносемантики*. Ленинград: Изд. ЛГУ. (Voronin 1982: Voronin, S. V. *Osnovy fonosemantiki*. Leningrad: Izd. LGU.)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. I – VI. Т. VI събрал, наредил и изтълкувал Т. Панчев. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Fototipno izdanie. T. I – VI. T. VI sabral, naredil i iztalkuval T. Panchev. Sofia: Balgarski pisatel.)

Гринченко 1907 – 1909: Гринченко, Б. (упор.). *Словарь української мови*. Т. I – IV. Київ . (Grinchenko 1907 – 1909: Grinchenko, B. (upor.). *Slovar' ukraïns'koï movy*. T. I – IV. Kyïv.)

ЕРСЈ 2003–: *Етимолошки речник српског језика*. Београд: САНУ. (ERSJ 2003–: Etimološki rečnik srpskog jezika. Beograd: SANU.)

ЕСУМ 1982 – 2012: *Етимологічний словник української мови*. Т. I – VI. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. О. С. Мельничук (головний ред.). Київ: Наукова думка. (ESUM 1982–2012: *Etymologichnyĭ*

slovnik ukraïns'koï movy. T. I – VI. AN URSR. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni. O. S. Mel′nychuk (golovnyĭ red.). Kiïv: Naukova dumka.)

Ковачев 1970: Ковачев, Н. Речник на говора на с. Кръвеник, Севлиевско. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. V. София: Изд. на БАН, с. 5 – 52. (Kovachev 1970: Kovachev, N. Rechnik na govora na s. Kravenik, Sevlievsko. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. V. Sofia: Izd. na BAN, pp. 5 – 52.)

Колева-Златева 2008а: Колева-Златева, Ж. *Славянская лексика звукосимволического происхождения*. Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis. Vol. 1. K. Agyagási (ed.). Debrecen: Debreceni egyetem. (Koleva-Zlateva 2008a: Koleva-Zlateva, Zh. *Slavi͡anskai͡a leksika zvukosimvolicheskogo proiskhozhdenii͡a*. Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis. Vol. 1. K. Agyagási (ed.). Debrecen: Debreceni egyetem.)

Колева-Златева 2008б: Колева-Златева, Ж. О статусе звукоизобразительных слов в языке. – В: *Slavica,*vol. 37, Debrecen, pp. 33 – 53. (Koleva-Zlateva 2008b: Koleva-Zlateva, Zh. O statuse zvukoizobrazitel′nykh slov v i͡azyke. – In: *Slavica*, vol. 37, Debrecen, pp. 33 – 53.)

Колева-Златева 2011: Колева-Златева, Ж. *Теоретични ракурси в етимологията*. Велико Търново: Фабер. (Koleva-Zlateva 2011: Koleva-Zlateva, Zh. *Teoretichni rakursi v etimologiyata*. Veliko Tarnovo: Faber.)

Колева-Златева 2018: Колева-Златева, Ж. О происхождении некоторых славянских названий кукурузы. – In: *Studia Slavica Savariensia*, № 1 – 2, с. 120 – 128. (Koleva-Zlateva, Zh. O proiskhozhdenii nekotorykh slavi͡anskikh nazvaniĭ kukuruzy. – In: *Studia Slavica Savariensia*, № 1 – 2, pp.120 – 128).

Мейе 1938: Мейе, А. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. Москва – Ленинград: Госсоцэкиз. (Meillet 1938: Meillet, A. *Vvedenie v sravnitel'noe izuchenie indoevropeĭskikh i͡azykov*. Moskva – Leningrad: Gossot͡sėkiz.)

Михалев 2018: Михалев, А. Б. *Теория фоносемантического поля. Двадцать лет спустя*. Пятигорск: Изд-во ПГУ. (Mikhalev 2018: Mikhalev, A. B. *Teorii͡a fonosemanticheskogo poli͡a. Dvadt͡sat' let spusti͡a*. Pi͡atigorsk: Izd-vo PGU.)

Петков 1974: Петков, П. Еленски речник. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. VII. София: Изд. на БАН, с. 3 – 175. (Petkov 1974: Petkov, P. Elenski rechnik. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. VII. Sofia: Izd. na BAN, pp. 3 – 175.)

Ралев 1977: Ралев, Л. Говорът на с. Войнягово, Карловско. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. VIII. София: Изд. на БАН, с. 3 – 199. (Ralev 1977: Ralev, L. Govorat na s. Voynyagovo, Karlovsko. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. VIII. Sofiya: Izd. na BAN, pp. 3 – 199.)

РБЕ 1977–: *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izd. na BAN.) <http://ibl.bas.bg/rbe/> [30.12.2019]

Сосюр 1992: дьо Сосюр, Ф. *Курс по обща лингвистика*. София: Наука и изкуство. (Saussure 1992: Saussure, F. de. *Kurs po obshta lingvistika*. Sofia: Nauka i izkustvo)

СРНГ 1965–: *Словарь русских народных говоров*. Т. 1–. Филин, Ф. П., Ф. П. Сороколетов (ред.). Ленинград: Наука. (SRNG 1965–: *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. T. 1–. Filin, F. P., F. P. Sorokoletov (red.). Leningrad: Nauka.)

Стойчев 1970: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. V. София: Изд. на БАН, с. 152 – 221. (Stoychev 1970: Stoychev, T. Rodopski rechnik. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. V. Sofia: Izd. na BAN, pp. 152 – 221.)

Ульманн 1970: Ульманн, С. Семантические универсалии. – В: Успенский, Б. А. (ред.). *Новое в лингвистике*. Вып. V. Москва: Прогресс, с. 250 – 299. (Ullmann 1970: Ullmann, S. Semanticheskie universalii. – In: Uspenskiĭ, B. A. (red.). *Novoe v lingvistike*. Vyp. V. Moskva: Progress, pp. 250 – 299.)

Фасмер 1986 – 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986 – 1987: Vasmer, M. *Ėtimologicheskiĭ slovar' russkogo i͡azyka*. Perevod s nemet͡skogo i dopolnenii͡a O. N. Trubacheva. Moskva: Progress.)

Хитов 1979: Хитов, Хр. Речник на говора на с. Радовене, Врачанско. – В: *Българска диалектология*. *Проучвания и материали*. IX. София: Изд. на БАН, с. 223 – 342. (Hitov 1979: Hitov, Hr. Rechnik na govora na s. Radovene, Vrachansko. – In: *Balgarska dialektologiya*. *Prouchvaniya i materiali*. IX. Sofia: Izd. na BAN, pp. 223 – 342.)

ЭССЯ 1974–: *Этимологический словарь славянских языков*. Трубачев, О. Н. (ред.). Москва. (ĖSSIA͡ 1974–: Ėtimologicheskiĭ *slovar' slavi͡anskikh i͡azykov*. Trubachev, O. N. (red.). Moskva.)

Gebauer 1970: Gebauer, J. *Slovník staročeský*. Druhé nezměněné vydání. I–II. Praha. (1. Praha. 1894 – 1898).

Karłowicz et al. 1900 – 1927: Karłowicz, J., A. Kryński, W. Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. I – VIII. Warszawa.

Koch 2002: Koch, W. Consciousness, Communication, Speech. A Condensed View of the Origins of Language. – In: Brisard, F., T. Mortelmans (eds.). *Language and Evolution*. Antwerp papers in linguistics, 101, pp. 39 – 70.

Koch 2008: Koch, W. *The Iconic Roots of Language*: *Essays on the Non-Arbitrary Origins of Human Communication*.

Lewis, Short: Lewis, Ch. T., Ch. Short. *A Latin Dictionary*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059> [30.12.2019]
LKŽ 1941 – 2002: *Lietuvių kalbos žodynas*. I – XX. Vilnius. <http://www.lkz.lt/>, [30.12.2019]
Machek 1968: Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Akademia.
Magnus 1997 – 2006: Magnus, M. *Bibliography of Phonosemantics*. <https://www.trismegistos.com/Bibliography.html>[30.12.2019].
Malkiel 1962: Malkiel, Y. Etymology and general linguistics. – In: *Word*, vol. 18, No 2, pp. 189 – 219.
Muka 1966: Muka, E. *Słownik dolnoserbskeje rěcy a jeje narěcow*. I – II. Pertohrad, 1911 – 1915, Praha, 1926 – 1928. Reprint.
Pleteršnik 1894 – 1895: Pleteršnik, M. *Slovensko-nemški slovar izdan na troške rajnega knezoškoga Ljubljanskiega A. A. Wolfa.* Uredil Pleteršnik, M. Ljubljana.
PSJČ 1935 – 1957: *Příruční slovník jazyka českého*. I–IX. Praha.
RJA 1880 – 1975: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXII. Zagreb.
Ramachandran, Hubbard 2001: Ramachandran, V. S., E. M. Hubbard. Synaesthesia – a window into perception, thought and language. – In: *Journal of Consciousness Studies*, vol. 8, No. 12, pp. 3 – 34.
Rizzolatti, Craighero 2007: Rizzolatti G., L. Craighero. Language and mirror neurons. – In: Gaskell, G. (Ed.). *The Oxford Handbook of Psycholinguistics*. Oxford: OUP, pp. 771 – 785.
Voronin 2000: Voronin, S. Approaching the iconic theory of language origin. Pertinent laws and tendencies from phonosemantics. – In: Bichakjian, B. H., T. Chernigovskaya, A. Kendon, A. Möller (Eds.). *Becoming Loquens: More Studies in Language Origin*. Frankfurt/M.: Lang, pp. 149 – 166.

ON THE PHONETIC MOTIVATION OF SOME WORDS FROM THE VOL. 8 OF THE BULGARIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY WHICH AREN'T EXPLAINED AS PHONETICALLY MOTIVATED

Zhivka Koleva-Zlateva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
zhivka.zlateva@ts.uni-vt.bg

Abstract: The study provides evidence for phonetic motivation of some words from the vol. 8 of Bulgarian etymological dictionary. The following data were taken into consideration: these words contain reduplicated clusters of sounds; there are formal and semantic parallelism between them and other words with reduplication expressing the same meaning; in some cases, formal and semantic variation as well as violation of phonetic laws can be observed.

Keywords: *Bulgarian language, etymology, phonetic motivation, sound symbolism, reduplication*

Zhivka Koleva-Zlateva
Faculty of Modern Languages
St. Cyril and St. Methodius University
of Veliko Tarnovo
2, T. Tarnovski str.
5003 Veliko Tarnovo
Bulgaria

СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ ПРИ ГЛАГОЛИ ЗА ДВИЖЕНИЕ. НАБЛЮДЕНИЕ ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ „БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“*

Красимира Фучеджиева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

antena.k@gmail.com

Резюме: В статията се разглеждат глаголи със значения ‘удрям’ и ‘движа се’ (като *ѝдрям*, *лѝпя*, *тъ́ртя* и др.). Целта на изследването е да се очертаят семантични паралели при глаголи за движение, развили се от глаголи с изходно значене ‘удрям’, за да бъде установено дали се отнася за редовен семантичен развой, който би могъл да се наблюдава и при други глаголи с подобна семантика. Такъв модел на семантичен развой може да бъде използван като семантично доказателство при етимологизуването на думи, чиято етимология е спорна или не е напълно ясна.

Ключови думи: *глаголи за движение*, *семантичен развой*, *етимология*

Голяма част от съвременните езиковедски изследвания изхождат от идеята, че една от най-съществените и обективни характеристики на езика е неговата системност. Езикът се разглежда като открита динамична система от единици, между които съществуват определени връзки и отношения. Именно благодарение на тези връзки, синтагматични и парадигматични, езиковите явления може да бъдат систематизирани, анализирани и описвани, а въз основа на това да се формулират и езикови закони, свързани с развоя и функционирането на езика. Както обаче многократно е било отбелязвано в научната литература, във всеки естествен език фонетичните, морфологичните и синтактичните закономерности са много повече на брой, а освен това са и много по-ясни и точни в сравнение със семантичните.

И макар че редица изследователи подчертават липсата на точни и ясни семантични закони, въз основа на които значенията на думите се развиват и променят, все пак съществува и не по-малко убедителната теза, че те никога не възникват произволно.[1] Както отбелязва Ясна Влаич-Попович, „семантичните закономерности вероятно никъде няма да могат да бъдат кодифицирани по начин, по който са [кодифицирани] фонетичните“, тъй като „семантичните преходи са потенциални, а не задължителни“ (Влајић-Поповић / Vlajić-Popović 2002: 18). Именно затова в съвременната наука за езика се говори за „схеми на номинативно поведение“, които включват категории, закономерности и модели, залегнали в основата на семантичния развой.[2]

Тук ще се опитаме да потърсим подобни модели на семантичен развой при глаголи за движение в българския език. За целта ще разгледаме няколко многозначни глагола, както и глаголи със значения за движение, извлечени основно от „Българския етимологичен речник“ (по-нататък – БЕР). При първоначалния преглед на материала беше установено, че голяма част от многозначните глаголи имат и поне по още едно значение, свързано обикновено с конкретни действия като удряне, блъскане, бутане, мушкане, натискане, дърпане, влачене и т.н. Този факт ни послужи като отправна точка в търсенето на семантични връзки между двете значения. Целта на изследването е да бъдат

* Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа ва Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Сръбската академия на науките и изкуствата.

[1] Както отбелязва О. Йесперсен, „съществуват универсални закони на мисленето, които се отразяват в законите за изменение на значенията, въпреки че науката за значенията към момента е постигнала малък напредък в откриването на тези закони“ (цит. по Ульманн / Ullmann 1970: 250).

[2] Според Е. Пернишка „основанията на номинацията са логически и универсални. Те са отражение на универсалните форми на мисленето, поради което във всеки номинативен акт могат да се открият общи, единни закономерности“ (Пернишка / Pernishka 1993: 34).

очертани семантични паралели, които биха могли да служат като семантично доказателство при етимологизуването на глаголи с такива значения, чийто произход е спорен или не е съвсем ясен.

Ще се спрем основно на глаголи за движение, които имат и значение ‘удрям, бия’ или са етимологично свързани с глаголи с такова значение. В тази група попадат лексеми като *лу̀пя*, *тъ̀ртя*, *тръ̀щам*, *фрàскам* и др., някои от които се срещат само в отделни диалекти.

На първо място трябва да отбележим, че в групата на многозначните глаголи със значения ‘удрям, бия’ и ‘движа се’ попада самият глагол *у̀дрям*. Освен основното си значение ‘нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж’ той има и преносно разговорно значение ‘тръгвам, насочвам се направо, запътвам се, впускам се’ (вж. РБЕ / RBE). В диалектите глаголът се среща и със следните форми и значения: *у̀дрям*, *удàрям* ‘упътвам се, тръгвам бързо през нещо, прекосявам; докарвам, догонвам’ (Геров / Gerov 1975 – 1978, 5: 421), *удàря*, *удàрям*, *удàрвам* ‘тръгвам, запътвам се, впущам се’ (БЕР / BER 8: 615), *удрѝвам* ‘тръгвам в друга посока’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско) (БЕР / BER 8: 618). Глаголът *у̀дрям* е продължител на праслав. **udъrěti* и **udъriti*, префигирани форми на праслав. **dъrěti* и **dъriti*. От итеративната форма **dyriti* е образуван руският глагол *уды́рить*, който също е развил и двете коментирани тук значения: ‘удрям’ и ‘хуквам презглава’ (БЕР / BER 8: 619).

Едно от значенията на диалектния глагол *лу̀пя* е ‘бия, тупам’ (вж. Геров / Gerov 1975 – 1978, 3: 25), срв. и варианта *лу̀пим* ‘бия’ (Говедарци, Самоковско), а също и производните *налу̀пя*, *налу̀пвам* диал. ‘набивам’ (вж. БЕР / BER 3: 520, под *лу̀пя*[3]). В диалектите глаголът е засвидетелстван и със значения ‘впускам се, втурвам се, хуквам; избягвам бързо’ (Писарево, Горнооряховско; Радовци, Дряновско) (вж. БЕР / BER 3: 521, под *лу̀пя*[4]).

Глаголът *плю̀снувам* със значения ‘удрям плесница на някого с шум’ и ‘с шум мигновено избягвам’ (Смолянско; Ардинско; Асеновградско; Маданско; Девинско; Златоград; Момчилградско; Крумовградско) е диалектен вариант на *плю̀скам*, *плю̀сна*, *плю̀свам* ‘пукам, удрям’. Префигираният глагол *доплющѐвам*, образуван от експресивния вариант *плющя̀* на същия глагол, означава ‘пристигам с голяма бързина, сила и шум’ (Смолянско) (вж. БЕР / BER 5: 381 – 382).

Друг глагол с подобни значения е *пухну̀шна се* (3 л. ед. ч.), засвидетелстван в Козичино, Поморийско, със значение ‘впусна се да тича напред’. Етимологично той се обяснява като експресивно образуване с наст. *-уш* от глагола *пу̀хна (се)*, св. вид от *пу̀хам* ‘удрям нещо меко, та се чува тъп звук’, *пу̀ххъм* ‘бия’ (Казанлък), и се сравнява семантично с *бу̀хам*, *бу̀хна* ‘удрям силно’ и *бу̀хам се*, *бу̀хна се* ‘нахълтвам, влизам внезапно’ (вж. БЕР / BER 6: 16).

Интересен е и глаголът *тъ̀ртя* св., *тъ̀ртвам* несв. ‘спускам се (да бягам), хуквам’. В РБЕ / RBE той има и значение ‘повалям, събарям със сила’. Изразът *тъ̀ртих му един бой* означава ‘набих го хубаво’. В българските диалекти се срещат още следните форми и значения: *тъ̀ртъ* св. ‘ударя’ (Войнягово, Карловско), *тъ̀ртьъ* несв. ‘нанасям побой’ (Казанлък), от една страна, и *тъ̀ртьъ* несв. ‘започвам да бягам’ (Бракница, Поповско), *тъ̀ртьъм* несв. ‘хуквам’ (Еленско), *тъ̀ртвам* ‘побягвам бързо, изведнъж’ (Сухиндол), от друга страна (вж. БЕР / BER 8: 570). Вариантът *тръ̀тнуам* ‘повалям, тръшвам’ (Чешнигирово, Пловдивско) е свързан етимологично с изходния глагол **тръ̀тя* (вж. БЕР / BER 8: 337), както и с експресивния *тръ̀щам*, който се среща у Геров със значения ‘затичвам се, затирвам се, хуквам, офейквам, духвам да бягам’, ‘удрям, бия, набивам, натупвам, тръшкам’ и др. (Геров / Gerov 1975 – 1978, 5: 364 – 365). От формите **тръ̀щвам*, **тръ̀щна* с преход *щв* > *шв* и *щк* > *шк* са получени и глаголите *тръ̀швам*, *тръ̀шкам* със значение ‘хвърлям или блъскам силно, та събарям на земята’ (вж. БЕР / BER 8: 338).

От глаголи със значение ‘удрям’ се развиват значения за движение в жаргона и в тайните говори. Така например разговорното *фрàскам* ‘удрям, шибам (обикн. с камшик, тънка жилава пръчка)’ е засвидетелствано със значението ‘бягам’ в ученически говор (вж. БЕР / BER 8: 823). Диалектният глагол *тѝшкам* означава ‘блъскам, удрям, тропам’, а в таен говор възвратната му форма *тѝшкам се* се употребява със значението ‘ставам си; ходя, вървя’ (вж. БЕР / BER 8: 160).

Изобилието от подобни примери в БЕР е голямо. Връзката между значенията ‘удрям’ и ‘движа се’ изглежда е толкова устойчива, че се наблюдава както в книжовния език, така и в разговорната реч, в диалектите, също в тайните говори и в жаргона, в синхронен и в диахронен план. Както Хр. Дейкова доказва въз основа на богат славянски диалектен материал, съществуват цели етимологични гнезда, чиито съвременни продължители илюстрират тази връзка много добре (Deykova 2015). Така например в съвременния български език се срещат редица глаголи за движение, които са продъл-

жители на праславянски основи, образувани с различни степени на кореннata гласна от ие. (**teu̯r-*), **tou̯r-*, **tur-*, **tūr-* < ие. кор. **(s)teu̯-* ‘бутам, блъскам, удрям’. Сред тях са следните глаголи:

- възхождащи към праславянския корен **tyr-*: *тȕря* нар. ‘гоня, пъдя’, св. в. *тȕрна*, *тȕря се* ‘спускам се, затичвам се’, св. в. *тȕрна се*, *тȕрьъ* гл. 3 л. ед. ч. сег. вр. ‘гони, бързо кара’ (Войнягово, Карловско), *тȕрвам* ‘гоня (пъдя) веднъж или няколко пъти по веднъж’, *тȕрвам се* ‘спускам се (затичвам се) веднъж или няколко пъти по веднъж’, *тȕрна се*, *тȕрнувам са* ‘затичвам се да ида някъде за малко’ (Тетевен), *тȕрам* ‘тичам, бягам’ (Гоце Делчев), *тȕркам са* ‘затичвам се’ (Тетевен) (срв. БЕР / BER 8: 51);
- възхождащи към праславянския корен **tъr-* (със суфиксално разширение *-k-*): *търчȁ* ‘тичам’ (диал. *тъ̀рча*, *тъ̀рчам*, *тъ̀рчȉм*, *тъ̀рчим*, *тр̂̀рча* също, срв. БЕР / BER 8: 871), *търкȍе* гл. 3 л. мн. ч. мин. св. вр. с вероятно значение ‘тръгнаха, избягаха’ в текст от нар. пес.: *Ай тȉ*, *юнак*, *добър юнак! / Сви*, *шчо търкȍе*, *се върнае* (Дъмбени, Костурско) (срв. БЕР / BER 8: 545).

Това са само част от многото на брой глаголи в българския език със значения за движение, които същевременно имат и значение ‘удрям, блъскам’ (или пък в диахронен план са се развили от глаголна основа със значение ‘удрям’). Примери за подобен семантичен развой се срещат и в други славянски езици. В сърбохърватски например глаголите *дркнȁти се* със значение ‘затичам’, *дркȁти*, *дрчȁти* ‘тичам, бягам’, *(пре)дрлȉти* ‘тичам, гоня’ и др. под. са варианти на глагола *дȅрати* ‘чукам, бия, удрям’ (*дȅрнути* ‘силно удрям, чукам, блъскам’, *нàдријети* ‘силно удрям с камък’) (Влаић-Поповић / Vlaich-Popovich 2002, 120, 151). Диалектният глагол от Далмация *набȁсити се* ‘ходя с много бърз ход, търча’ и съответстващото му съществително *бâс* ‘бърз човешки ход’ са свързани по произход със срхр. *бухати*, *бушити*, *бусати* ‘удрям’ (Влајић-Поповић / Vlajić-Popović 2002: 261, 217). Срв. и срхр. *лȕпити* ‘удрям силно, треса’ и ‘втурна се’, рус. *лупи́ть* ‘бия силно, удрям силно’ и рус. диал. ‘бягам (избягвам) бързо’ и др., приведени в БЕР като славянски съответствия съответно на *лȕпя*[3] и *лȕпя*[4] (вж. по-горе).

Според Хр. Дейкова значението за движение при продължители на праславянски глаголи, образувани с различни степени на кореннata гласна от ие. (**teu̯r-*), **tou̯r-*, **tur-*, **tūr-* < ие. кор. **(s)teu̯-* ‘бутам, блъскам, удрям’ би могло да възникне в резултат от семантичния развой ‘удрям’ > ‘привеждам в движение’ > ‘тичам, бягам’ (Deykova 2015). В опит да определим по-конкретно семантичния признак (или семантичните признаци), който може би стои в основата на този семантичен преход, ще се върнем отново на значенията, свързани с движение, които тези глаголи имат. Както се вижда, те са почти идентични: ‘тръгвам бързо през нещо’, ‘впускам се, втурвам се, хуквам’, ‘избягвам бързо’, ‘спускам се (да бягам), хуквам’, ‘започвам да бягам’, ‘хуквам’, ‘побягвам бързо, изведнъж’, ‘спускам се, затичвам се’ и подобни. Не се откриват значения за движение изобщо или за бавно, тромаво, непрекъснато или хаотично движение[3], а единствено за внезапно, рязко, бързо действие, свързано с промяна на местоположението.

Като изхождаме от твърдението на Катц, че „всяко тълкуване (на лексикалното значение в речника) се строи чрез набор от семантични единици, съответстващи на елементарни понятия“[4], ще се опитаме да потърсим семантичните единици, които правят възможно глаголи със значение ‘удрям’ да развият и значение ‘движа се’. За целта ще разгледаме речниковите значения на общобългарския глагол *ȕдрям*, тъй като той присъства в тълкуването на всички разглеждани тук глаголи (*пȕхам* ‘удрям нещо меко, та се чува тъп звук’; *лȕпя*, *лȕпкам* ‘бия, удрям’; *тъ̀ртъ* св. ‘ударя’ и т.н.). В РСБКЕ / RSBKE 1959 са регистрирани повече от 10 значения на този глагол, сред които основните: ‘нанасям удар; докосвам, допирам с удар нещо о друго, блъсвам; нанасям удар върху нещо, което издава звук, шум’ и др. Прави впечатление, че в тълкуванията неизменно присъства сродното съществително *ȕдар*. И именно в неговите значения се разкриват според нас търсените семантични признаци: *ȕдар* ‘**рязък, бърз** тласък или докосване на един предмет до друг със сила, замах и от разстояние; (прен.) **внезапно и силно** нападение, връхлитане върху някого или нещо с цел да бъде победено, унищожено, съсипано и пр.; (мед.) **внезапен** кръвоизлив в мозъка,

---

[3] Каквито например са глаголи като *крȅтам* ‘ходя, движа се бавно, трудно’, *рȉшкам* ’шляя се, скитам’, *мотȁя се* ‘скитам, лутам се, шляя се без работа’ и др.

[4] Цит. по Пернишка / Pernishka 1993: 40.

често съпроводен с парализа или смърт; и др.'. Както се вижда, в семантичната структура на тази дума, а съответно и на сродния ѝ глагол, ясно се откроява представата за начина на извършване на действието – **рязко, бързо, внезапно**. Бихме могли да предположим, че именно въз основа на този признак изходните глаголи със значение 'удрям' се преосмислят към значения 'хуквам бързо', 'затичвам се', 'побягвам изведнъж' и т.н.

Въз основа на тези наблюдения някои диалектни глаголи в българския език, чийто произход не е съвсем ясен, биха могли да получат по-убедителни етимологични обяснения. Това се отнася например за глагола *дръскам*, засвидетелстван с диалектните значения 'побягвам' (Врачанско) и 'преминавам бързо' (Ботевград), посочени под *дръскам*[2] (БЕР / BER 1: 439). В БЕР произходът му е обяснен като кръстоска от *тръскам* и *дрàскам* 'побягвам', „с вторично -ъ-, което е от неударено *а*" (макар че в речниковата статия не се привеждат глаголни форми с неударено *а* в корена). В този случай разгледаните вече по-горе примери за семантичен развой биха могли да ни послужат като семантичен паралел, въз основа на който да допуснем, че глаголът *дръскам* 'побягвам', 'преминавам бързо' може да е образуван от *дръстя* 'бия (някого)' (БЕР / BER 1: 439), с помощта на екпресивна наставка *-к-* и опростяване на групата съгласни *-стк-* > *-ск-* (*дръстя* > *дръсткам* > *дръскам*). Би могло да се допусне и образуване по двойки глаголи като *пръхтя̀* – *пръхкам*, *фъстя̀* – *фъскам* и др. При това положение глаголът *дръскам*[2] (с посочените по-горе значения) може да се обедини в една речникова статия с *дръскам*[1] нар. 'пера в река платна или черга, като ги удрям във водата', засвидетелстван, между другото, в същите говори (Ботевградско, Врачанско, Шуменско) (БЕР / BER 1: 438). Като точен семантичен паралел тук може да се посочи разгледаният по-горе глагол *пухнѝшна*, образуван от основата в глагола *пѝхам* 'удрям нещо меко, та се чува тъп звук'.

Направените наблюдения дават основание да бъдат изяснени и етимологичните връзки между глаголи, чийто произход на пръв поглед изглежда различен. Подобни примери откриваме в осмия том от „Българския етимологичен речник", където диалектните глаголи *фѝкам*, *фѝкна* 'удрям' (Геров), *фѝкнувам* също (Самоков), *фѝкум* 'удрям с нещо' (Кукуш) са приведени в речниковата статия *фѝкам*[3] (БЕР / BER 8: 848). В отделна речникова статия, под *фѝкам*[6] (БЕР / BER 8: 848), се посочва значението 'бягам' (ученически говор) и се препраща към трета речникова статия – *фѝквам*, *фѝкна* диал. 'затичвам се силно и изведнъж, втурвам се в бяг, побягвам', където отново се привежда глаголът от ученическия жаргон *фѝкам*, но с по-конкретното значение 'бягам от час' (БЕР / BER 8: 849). Що се отнася до етимологичните обяснения, глаголите под *фукам*[3] 'удрям' са характеризирани като звукоподражателни, докато за *фѝквам*, *фѝкна* се предполага връзка с *хѝквам* и диалектна фонетична промяна *х-* > *ф-*, като се цитира Ст. Младенов (Младенов / Mladenov 1941: 663), който сравнява глагола с лат. *fugio*, гр. *φεύγω* 'бягам'.[5] Въз основа на разгледаните по-горе примери обаче бихме могли да допуснем, че е много вероятно значенията 'затичвам се силно и изведнъж, втурвам се в бяг' да са развити от изходното значение 'удрям' по разгледания вече семантичен модел.[6] В такъв случай глаголите *фѝкам* 'удрям' (под *фѝкам*[3]), *фѝкам* 'бягам' (под *фѝкам*[6]) и *фѝквам*, *фѝкна* би трябвало да бъдат обединени в една речникова статия, а значенията им да се разглеждат като значения на един и същ глагол, получени в резултат на редовен семантичен развой.

Цитирана литература / References

БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimilogichen rechnik*. T. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov".)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател (фототипно издание). (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel (fototipno izdanie).)

[5] Според Т. Тодоров това сравнение на Младенов е неоснователно, но бележката му, че *фѝкна* е „успореден облик" на *хѝкна*, е правилна (Тодоров / Todorov 1994: 31).

[6] Срв. и мнението на Т. Тодоров, според когото значението 'впусна се в бяг, побягна изведнъж' на глагола *фѝкна* може да е възникнало от значение 'духна' или 'ударя', „а и от някое друго значение, пък и пряко по междуметие *фу* (неотбелязано в речниците) за уподобяване на шум от рязко движение при побягване" (Тодоров / Todorov 1994: 30).

Влајић-Поповић 2002: Влајић-Поповић, Ј. *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*. Београд. (Vlajić-Popović 2002: Vlajić-Popović, J. *Istorijska semantika glagola udaranja u srpskom jeziku*. Beograd.)
Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Издателство „Христо Г. Данов“. (Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo “Hristo G. Danov”.)
Пернишка 1993: Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Pernishka 1993: Pernishka, E. *Za sistemnostta v leksikalnata mnogoznachnost na sashtestvitelnite imena*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”).
РБЕ 1979 – 2015: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН. (RBE 1979 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979 – 2015.) <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg> [24.01.2020]
РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sofia: BAN.)
Тодоров 1994: Тодоров, Т. Ат. *Етимологични етюди*. *Произход на български думи*. София: ДИОС. (Todorov 1994: Todorov, T. At. *Etimologichni etyudi*. *Proizhod na balgarski dumi*. Sofia: DIOS.)
Ульманн 1970: Ульманн, С. Семантические универсалии. – В: Успенский, Б. А. (ред.). *Новое в лингвистике*. Вып. V. Москва: Прогресс, с. 250 – 299. (Ullmann 1970: Ullmann, S. Semanticheskie universalii. – In: Uspenskiĭ, B. A. (red.). *Novoe v lingvistike*. Vyp. V. Moskva: Progress, pp. 250 – 299.)
Deykova 2015: Deykova, H. Slavic continuants of Proto-Slavic ablaut sequence **tur-*, **tъr-*, **tyr-*. – In: *Etymological Research into Old Church Slavonic. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2014*, *9 – 11 September 2014*, *Brno [Studia etymologica Brunensia 18].* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, pp. 113 – 127.

SEMANTIC DEVELOPMENT OF MOVEMENT VERBS. OBSERVATIONS ON MATERIAL FROM THE BULGARIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
antena.k@gmail.com

Abstract: The article explores verbs, meaning ‘hit’ and ‘move’ (such as *ȕдрям*, *лȕпя*, *тѝртя*, etc.). The purpose of the study is to outline semantic parallels with verbs of movement, developed from verbs with initial meaning ‘beat’, in order to determine whether it is a regular semantic development that could be observed in other verbs with similar meanings. Such a model of semantic development can be used as a semantic proof in etymologizing words whose etymology is controversial or not completely clear.

Keywords: *verbs of movement*, *semantic development*, *etymology*

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

„ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС“ И КУЛЬТУРНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

Татьяна Вендина
Институт славяноведения, РАН
vendit@rambler.ru

Резюме: Статья посвящена „Общеславянскому лингвистическому атласу“ (ОЛА), материалы которого позволяют раздвинуть рамки исследований и выйти в культурную антропологию с целью реконструировать „живую старину“ славян. Материалы Атласа убедительно говорят о том, что носители славянских территориальных диалектов хранят огромные, во многом неизвестные науке, богатства древней славянской духовной культуры.

Ключевые слова: *„Общеславянский лингвистический атлас“, славянские диалекты, лингвогеография, культурная антропология*

Теоретический прорыв в лингвистической географии, наметившийся в конце XX в., во многом способствовал ее переходу от экстенсивного изучения диалектов к интенсивному погружению в сущность лингвоареальных явлений.

Разрозненная фиксация диалектно-языковых фактов на картах атласов все чаще становится предметом теоретического осмысления. Не случайно современный этап развития лингвистической географии характеризуется как этап „объясняющей лингвогеографии“, имеющей своей целью глубинную интерпретацию лингвистической карты и сопряженный с ней анализ эксплицированных языковых явлений.

В этой связи уникальным источником изучения диалектного ландшафта Славии и тех языковых процессов, которые протекают в славянских диалектах сегодня, является ОЛА. Картографирование языкового материала на огромном пространстве Славии придало картам Атласа статус особо ценного источника лингвистической информации, так как чем больше территория, тем вероятнее получение новых сведений о специфике диалектного ландшафта. Программа Атласа предусматривает решение двух качественно разных задач – сравнительно-исторического и синхронно-типологического изучения славянских диалектов. Опубликованные тома Атласа реально доказали, что ОЛА обогатил славистику не только новым, четко стратифицированным материалом, позволяющим с высокой степенью достоверности решать задачи компаративистики, но и предоставил исследователям еще одну уникальную возможность, ранее совершенно нереальную – рассмотреть тот или иной славянский диалект как этнографическую единицу, доказав возможность использования языковых данных для изучения культурного ландшафта Славии.

Благодаря Атласу компаративистика раздвинула рамки своих исследований, выйдя в культурно-языковую диалектологию, имеющую своей целью реконструировать „живую старину“ славян. „Подобно тому, как славянская диалектология в современных условиях не может обойтись без лингвистической географии, – писал Н. И. Толстой, – этнолингвистика, фольклористика и этнография нуждаются в активном развитии такой автономной дисциплины, как культурологическая география“ (Толстой / Tolstoy 1995: 15) и добавим культурная антропология как комплексная наука о человеке, его отношении к природе, обществу и самому себе. Это особенно актуально сегодня, поскольку лингвистика перешла на новую, антропоцентрическую парадигму исследования, в соответствии с которой в центре внимания ученых все чаще оказывается триада *язык – культура – человеческая личность*. В соответствии с идеями Э. Бенвениста, высшим уровнем языка в самой широкой его семиотической трактовке следует признать культуру, которая в основе своей также семиотична, как и язык, поэтому без привлечения культуры язык не может быть осмыслен глубоко и полно.

В этой связи работу над Атласом следует расценивать не только как решение задач компаративистики и лингвистической географии, но и шире – как решение задачи создания диалектологии народной культуры.

Иллюстрацией культурно-языковой диалектологии, позволяющей реконструировать „живую старину“ славян, могут служить карты заимствований, представленные в опубликованных томах Атласа. Материалы этих карт являются наглядным свидетельством двух культурологических потоков в истории славян, приведших к цивилизационному и культурному разделению terra Slavia, поскольку западные славяне, словенцы и хорваты испытали серьезное влияние западноевропейской и среднеевропейской культуры, тогда как восточные и южные славяне – греко-восточной культуры.

Яркое культурологическое разделение диалектного ландшафта Славии просматривается и на карте 1 ‘небольшой сельский населенный пункт’ (т. 8 „Профессии и общественная жизнь“), так как на ней представлена своеобразная история освоения и получения сельскохозяйственных угодий славянами. На карте четко очерченные ареалы имеют лексемы с корнем **sel-** (*sel-o, sel-ьc-e, sel-išč-e, po-sel-ъk-ъ*) – восточно- и южнославянские диалекты, **vьs-** (*vьs-ь, vьs-ъk-a, vьs-ьn-ic-a*) – словенские, лужицкие, польские, белорусские диалекты, **dьrv-** (*dьrv-ьn-j-a*) – русские и белорусские диалекты, **děd-** (*děd-in-a*) – чешские и словацкие диалекты, которые отражают разные этапы освоения и присвоения пахотных земель славянами. Лексема *děd-in-a* употреблялась для обозначения *задруги* ‘совместного владения землей несколькими семьями, у которых был общий предок’, т.е. землю получала, культивировала и обрабатывала одна патриархальная семья, при этом слово *dědina* обозначало не просто территорию заселения, но именно такое владение, которым изначально владел самый старший в роду, т.е. *děd*. К этой же семантической группе относится и слово *sel-o.* Изначально этим словом называли землю сельскохозяйственных угодий – ‘пашню’, ‘вспаханное поле’ или же деятельность, связанную с обработкой земли, т.е. саму ‘вспашку, пахоту’. Западнославянский вариант этого слова, в котором сохранилась группа *-dl-* (т.е. слово *sedl-o* < **sed-*), первоначально обозначал ‘заселенное место, дворы’, ‘поле, земля’. Словом *vьs-ь* назывался населенный пункт, в котором жили люди, принадлежащие к одному роду. В слове *dьrv-ьn-j-a* передан способ обработки, получения сельскохозяйственных угодий. Первоначально это слово обозначало ‘пашню’, ‘вспаханное поле’, устар. ‘вспашку, пахоту’. Позднее значение слова расширилось, и слово стало обозначать прилегающие хозяйственные постройки и далее все поселение вместе с земельным наделом (подробнее см. Жиго / *Zhigo* 2011: 52). Перед нами предстает своеобразная история освоения и присвоения пахотных земель славянами, каждый этап которой получает свое наименование. Таким образом, эта карта являет собой образец культурно-языковой диалектологии, позволяющей реконструировать „живую старину“ славян.

Образцом культурно-языковой диалектологии, позволяющей реконструировать „живую старину“ славян, является и карта 55 ‘счастье’ (т. 10 „Народные обычаи“). Различие в мотивационных признаках, а значит и в культурологическом осмыслении этого абстрактного понятия говорит о том, что в северной Славии представления о счастье связаны с наделенностью человека долей, частью (*sъ-čęst-ьj-e, dol-j-a*), у лужичан – это прямое указание на субъекта, наделяющего этой долей (ср. *sъ-bož-ьj-e*), в то время как в южной Славии эти представления ассоциируются со встречей (*sъ-ręt-j-a, sъ-rět-j-a*) как судьбой человека.

Благодатный эмпирический материал для решения задачи создания диалектологии народной культуры содержит и очередной, подготовленный к печати том „Общеславянского лингвистического атласа“ „Личные черты человека“.

Карты этого тома охватывают следующие сюжеты:

I. Названия человека, характеризующие его как существо физическое:

I. 1. Сюда входят **названия человека по его внешнему виду, наследственным признакам**, в частности, такие вопросы ”Программы» Атласа, как: L 1989 ‘лысый’ (о человеке), L 1901 ‘кудрявый’, L 1902 ‘рыжий’, Sl 1918 ‘человек с большим животом’, Sl 1921 ‘толстый человек’, 1924 ‘худой человек’, Sl 1925 ‘жилистый’, Sl 1926 ‘человек с большой головой’, Sl 1928 ‘человек с большой бородой’, Sl 1930 ‘человек с большими усами’, L 1931 ‘красивый’, **в том числе названия, отражающие состояние здоровья человека**, **его физические особенности,** например, вопросы L 1933 ‘сильный, обладающий физической силой’ (о человеке), Sl 1911‘глухой человек’, L 1916 ‘хромой’,

F 1905 nĕmъ(-jь), Sl 1907 ‘слепой человек’, L 1908 ‘косоглазый, с косыми глазами’ (о человеке), Sl 1915 ‘горбатый человек’, L 1912 ‘левша’; кроме того, некоторые соматические названия, например, вопросы F 1913 gъrba// gъrbъ, L 1903 ‘веснушки’.

I. 2. Названия, отражающие склонности и привычки человека, обусловленные его психофизиологическими особенностями, воспитанием, в частности, вопросы Sl 1955 ‘плаксивый, часто плачущий’ (о ребенке), Sl 1990 ‘человек, который много спит’, Sl 1991 ‘человек, который очень много ест’, Sl 1992 ‘человек, который любит вкусно поесть’, Sl 1993 ‘человек, который любит пить водку, пьяница’, Sl 1965 ‘пугливый’;

II. Названия человека, характеризующие его как личность социальную: сюда входят **названия человека по его отношению к труду, собственности,** например, L 1987 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке), L 1988 ‘ленивый, не любящий работать’, L 1989 ‘ленивый человек’, L 1938 ‘скупой’;

III. Названия человека, характеризующие его как личность духовную, отражающие его умственные способности, особенности речевой деятельности, например, LSl 1935 ‘глупый человек, дурак’, L 1974 ‘заикается’, а также **особенности поведения, характеризующие отношение человека к себе, окружающим и моральным нормам** Sl 1976° ‘хвастун’, Sl 1979 ‘лжет, говорит неправду’, LSl ‘человек, который лжет’, Sl 1985 ‘женщина, которая лжет’, Sl 1985 ‘женщина, которая любит сплетничать’.

Уже из этого перечня карт, входящих в том, видно, что человек, как субъект деятельности и носитель сознания, отражен в нем разных своих „ипостасях“, а именно – как организм и как личность. Человек как организм (или „природный человек“) предстает в виде совокупности его телесных и материальных свойств, генетически унаследованных от родителей и претерпевших лишь некоторые изменения в процессе его жизненной эволюции. Человек как личность рассматривается как социокультурный индивид, как субъект – носитель сознания и самосознания. Эта группа имен описывает, с одной стороны, психологические особенности человека, определяющие его индивидуальность (в единстве эмоционального и интеллектуального начал), а с другой – социальные, указывающие на его социальную роль и опыт деятельности в обществе.

Бóльшая часть карт тома представляет физического (или „природного“) человека. Однако эти карты демонстрируют сравнительно низкую лингвокреативную деятельность диалектоносителей, что само по себе указывает на то, что чувственная, физическая природа человека не представляет особого интереса для языка традиционной культуры славян. Не случайно именно на этих картах представлено больше всего лексем, имеющих общеславянское распространение (это такие лексемы, как *nĕm-Ъ* карта F 1905 nĕmъ(-jь), *slĕp-Ъ* карта F 1906 slĕpъ(-jь), *xrom-Ъ* карта L 1916 ‘хромой’ (о человеке), *bord-aT-Ъ* карта Sl 1927 ‘бородатый, с большой бородой’, *glux-Ъ* карта Sl 1911° ‘глухой человек’).

В качестве примера можно привести карту Sl 1928 ‘человек с большой бородой’. На этой карте представлены лексемы лишь с одним корнем *bo͡rd-* и только в чешских диалектах отмечена эксклюзивная лексема *//ǫs-ač-ь*. И хотя диалектная дифференциация происходит за счет словообразовательных средств (ср. эксклюзивные словообразовательные модели: **укр.** *bo͡rd-aj-ь, bo͡rd-ĕj-ь, bo͡rd-an-ь*, **мак**.[1] *bo͡rd-ъl-o*, **плс**. *bo͡rd-al-j-a*, **рус**. *bo͡rd-ast-Ъ*), однако это дела не меняет.

Среди карт, представляющих „природного человека“, выделается карта Sl 1918 ‘человек с большим животом’, поскольку она лексически нагружена сильнее всего (на ней представлено 220 лексем), причем, как свидетельствует внутренняя форма этих лексем, этот признак воспринимается в традиционной культуре славян явно отрицательно (ср. **зап-сл., блр., укр.** *brjux-ač-ь*; **вост.-сл**. *puZ-at-Ъ,* **х., бсн., с.** *trьb//on-j-a*, **мак.** *měš-ьk-o, měš-ьl-o,* **блг.** *(škembe)-(li)-j-a, (škemb)-ь=-ast-Ъ* и т.д.).

Если использовать такой лингвистический критерий, как количество словесных репрезентаций на единицу смысла, то нетрудно заметить, что самая высокая степень детализации этой семантики

---

[1] Становището на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН е, че говорите от географската област Македония са част от диалектния континуум на българския език (бел. ред.).

наблюдается в украинских диалектах, так как здесь представлено больше всего лексем с конкретизирующим значением (ср. **укр.** *brjux-ač-ь, brjux-at-Ъ, brjux-an-ъ, brjux-an-ь, brjuš-ьk-o, brjux-ъl-ěj-ь, puZ-at-Ъ, puz//an-ъ, puz//an-ь, puZ-ač-ь, puz-ěj-ь, puz-aj-ь, puz-an-ьk-o, puz-el-o, puz-ъk-o, puz-un-ъ, Čer̲v-at-Ъ, čer̲v-ač-ь, čer̲v-ěj-ь, čer̲v-aj-ь, čer̲v-al-ь, čer̲v-an-ь, grub-Ъ, grub-as-ъ, kal-ь=-ux-ač-ь, kal-ь=-ux-at-Ъ, kal-ux-ъ, kal-ь=-ux-an-ъ, tъ̲lst-Ъ, tъ̲lb-at-Ъ, tъ̲lb-an-ь, tъ̲lb-ěj-ь, tъ̲lb-ux-ъ, živ-ot-at-Ъ, živ-ot-aj-ь. živ-ot-ač-ь, glad-ъk-Ъ, [bebex]-ač-ь, (gelev)-at-Ъ, (gelev)-ač-ь, vel-ik-Ъ, sъ-do̲rv-Ъ, kъn-ux-ač-ь.*

На тематически связанной с этой картой карте Sl 1921 ‘толстый человек’ ситуация повторяется, так как лингвокреативная деятельность украинских диалектов снова выделяет их на всем пространстве Славии (ср. **укр**. *tъ̲lst-Ъ, tъ̲lst-ь=-ak-ъ, tъ̲lst-ak-ъ, tъ̲lst-ь=-ak-a, tъ̲lst-un-ъ, tъ̲lst-ǫtj-Ь, tъ̲lst//-ǫtj-Ь, tъ̲lst-an-ь, tъ̲lst-en-ьn-Ъ, tъ̲lst-il-o, tъ̲lst-el-a, tъ̲lst-un-ьc-ь, dEb-el-Ъ, grub-Ъ, grub-as-ъ, grub-aš-ь, grub-ak-ъ, grub-ač-ь, grub-ez-ьn-Ъ, grub-o-tĕl-ist-Ъ. glad-ъK-Ъ, glad-un-ъ, glad-un-ь, glad-ьk-o, glad-ь=-ǫtj-Ь, puz-ač-ь, puz-at-Ъ, puz-ěj-ь, puz-aj-ь, tuč-ьn-Ъ, pъ̲ln-Ъ, čer̲v-al-ь, čer̲v-ěj-ь, čer̲v-ač-ь, čer̲v-at-Ъ, žir-ьn-Ъ, u-pas-ь=-an-Ъ, sъ-do̲rv-Ъ, sъ-do̲rv-il-o, s//yt-Ъ, kal-ь=-ux-at-Ъ, tъ̲lb-at-Ъ, čit-av-Ъ, u-da-t-ьn-Ъ, za-gǫz-ъk-ov-at-Ъ, po̲rs-ьn-Ъ, žir-un-ъ, (buc)-m=-ak-ъ*).

В связи с этим возникает вопрос, с чем связана такая диалектная дифференциация terra Slavii, почему этот признак характеризуется такой лексической плотностью, какой логикой руководствовался язык при отборе этого признака в качестве ведущего? Думается, что ответ на этот вопрос следует искать в языке самой традиционной культуры, в котором действует принцип разной культурной разработанности частных смыслов. В соответствии с этим принципом одни участки семантической системы языка оказываются детально проработанными в языковом плане, другие – довольно поверхностно, а на третьих вообще обнаруживаются лакуны. Действие этого принципа позволяет понять тончайшие нюансы глубинных смыслов языка. Поэтому такая лексическая плотность этих карт в украинских диалектах свидетельствует о том, что этот характеризующий человека признак не получает одобрения.

К этой группе имен „природного человека“ примыкает блок карт, на которых представлены названия, отражающие склонности и привычки человека, обусловленные его **психофизиологическими особенностями, воспитанием**, в частности, вопросы Sl 1955 ‘плаксивый, часто плачущий’ (о ребенке), Sl 1990 ‘человек, который много спит’, Sl 1991 ‘человек, который очень много ест’, Sl 1992 ‘человек, который любит вкусно поесть’, Sl 1993 ‘человек, который любит пить водку, пьяница’, Sl 1965 ‘пугливый’. Среди них наибольшей лексической плотностью обладает карты Sl 1991 ‘человек, который очень много ест’, Sl 1992 ‘человек, который любит вкусно поесть’ (на них представлено более двухсот наименований). Таким образом, образуется определенная корреляция с первым блоком карт. В этих названиях проявилось отрицательное отношение человека к превышению нормы, ко всякого рода излишествам.

Лексическая плотность этих карт по диалектам варьируется. На карте Sl 1991 ‘человек, который очень много ест’ наибольшей лексической плотностью характеризуются украинские диалекты, а на карте Sl 1992 ‘человек, который любит вкусно поесть’ – русские, ср.:

Карта Sl 1991 ‘человек, который очень много ест’: **укр.** *ne-na-žer-a, ne-na-žer-j-a, ne-na-žer-ьl-iv-Ъ, //ob-Žer-a, ob-žer-ьl-iv-Ъ, pa-žer-a, pa-žir-a, pa-žer-ьl-iv-Ъ, pro-žer-ъ, pro-žer-ь, pro-Žer-a, za-žer-a, za-žer-ьl-iv-Ъ, žer-ьn-Ъ, žer-ob-a, žer-un-ъ, žer-ov-it-Ъ, ob-žer-ьc-ь, pa-žer-ьn-Ъ, ob-žir-a, ob-žir-ьc-a, žir-un-ъ, pro-žir-ov-at-Ъ, pro-žir-ьn-Ъ, žir-ot-ěj-a, žir-ot-ěj-ak-a, ne-na-žir-ьl-iv-Ъ, ob-žir-ьc-ь, ob-žir-ьl-iv-ьc-ь, ob-žir-ьl-iv-Ъ, ob-žir-aj-ьl-o, pro-žir-a, pro-žir-ьl-iv-Ъ, pro-ž//ьr-ьl-iv-Ъ, po-žьr-ьl-iv-Ъ, za//-žъ̲r-t-Ъ, žъ̲r-m=-ak-ъ, ěd-ak-ъ, ěd-t-ov-it-Ъ, ěd-un-ъ, ne-na-ěd-a, ne-na-ěd-ьn-Ъ, ne-na-ěd-t-ьn-Ъ, pro-ěd-t-ьl-iv-Ъ, ěd-t-ov-ьn-Ъ, ne-na-syt-ьn-Ъ, klad-ьk-o, kal-ь=-ux-ač-ь, koryt-ьn-ik-ъ, lup-et-a, zъl-y-dьn-ьn-Ъ, bez-dьn-isk-o, (bylpokloš)-ь* ;

Карта Sl 1992 ‘человек, который любит вкусно поесть’: **рус.** *so̲ld-t-en-a, so̲ld-t-j-en-a, so̲ld-t-en-ik-ъ, So̲ld-t-en-ьn-ik-ъ, so̲ld-t-ьn-ik-ъ, So̲ld-t-un-ъ, so̲ld-ъk-o-ěd-j-ьk-a, so̲ld-ъk-o-ěd-ъk-a, so̲ld-ъk-o-ěd-ъ, so̲ld-ъk-o-ěd-j-ь, so̲ld-ъk-o-ěd-j-a, so̲ld-t-ъk-o-ěd-ъ, so̲ld-ьn-ik-ъ, so̲ld-ovьn-ik-ъ, so̲ld-ex-a, so̲ld-t-en-ic-a, so̲ld-t-en-ьn-ic-a, so̲ld-t-ьn-o-ěd-ъ, so̲ld-t-ьn-o-ěd-j-ьk-a, o̲ld-t-o-ljub-ьc-ь, so̲ld-t-o-ěd-ъ, so̲ld-t-o-ěd-j-ьk-a, so̲ld-t-o-ěd-ьn-ik-ъ, so̲ld-t-ьn-o-ěd-ьn-ik-ъ, so̲ld-ъk-o-ěd-j-ьn-ik-ъ, so̲ld-ъk-o-ljub-ъ, o̲lk-om-ьC-ь, o̲lk-om-ъk-a, o̲lk-om-ik-ъ, o̲lk-om-ьn-ik-ъ, o̲lk-om-ic-a, o̲lk-om-Ъ, o̲lk-om-ьn-Ъ, o̲lk-om-ьšč-ik-ъ, o̲lk-om-ov-ьc-ь, o̲lk-ov-ьn-Ъ, o̲lk-ǫtj-ьn-ik-ъ, las-Ъ,*

las-//-un-ъ, las-un-ьč-ik-ъ, las-un-ьj-a, las-ux-a, las-uš-ьn-ik-ъ, las-ьn-ic-a, las-en-ьk-Ъ, liZ-un-ъ, liz-o-(bljud)-ъ, liz-o-(bljud)-ьn-ik-ъ, po-liz-uš-ьn-ik-ъ, sъ-met-an-ьn-ik-ъ, ob-žer-a, sam-o-ljub-ъ, baž-en-Ъ, čem-o-xva-dl-o, či-xvost-ъ, jьz-bal-ov-an-Ъ, (smal)-ь=-ug-a.

Вторая группа карт рисует человека как существо социальное. Сюда входят **названия человека по его отношению к труду, собственности,** например, L 1987 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке), L 1988 ‘ленивый, не любящий работать’, L 1989 ‘ленивый человек’, L 1938 ‘скупой’.

В этой группе карт наиболее лексически нагруженными являются карты L 1989 ‘ленивый человек’ и L 1987 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке). Причем так же, как и в предшествующей группе, лексическая плотность карт варьируется. На карте L 1989 ‘ленивый человек’ наибольшей лексической плотностью обладают украинские диалекты, а на карте L 1987 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке) – русские, ср.:

Карта L 1989 ‘ленивый человек’: **укр**. *lĚ//n-ь, lěn-ьt-ь=-aj-ь, lěn//-ь=-ux-ъ, lěn-iv-Ъ, lěn-iv-ьc-ь, lěn-ьc-ь, lěn-ьt-ь=-aj-ug-a, lež-ьn-ь, lež-ač-isk-o, lež-ьn-ь=-ux-a, lěg-aj-ь, lěg-un-ъ, le-da-čьt-o, le-da-čьt-j-ic-a, le-DA-t-j-ug-a, le-da-čьt-j-Ь, Gul-ьt-aJ-ь, gni-l-ь=-ak-ъ, gni-l-ьk-ъ, gni-l-Ъ, ne-o͡rb-ъ, ne-o͡rb-a, pust-Ъ, (lodar)-ь, (lodar)-isk-o, (lodar)-ux-a, (ledar)-ь, (lajd)-ak-ъ, (lajd)-ak-a, val-ь=-ug-a, val-ь=-ak-a, ne-po-te͡rB-ьn-Ъ;*

Карта L 1987 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке): **рус**. *o͡rb-ot-ętj-Ь, o͡rB-Ot-ьn-Ъ, o͡rb-ot-ьn-ь, o͡rb-ot-j-Ь, o͡rb-ot-aj-ь, o͡rb-ot-ęg-a, o͡rb-ot-ъl-iv-Ъ, o͡rb-ot-ьn-ik-ъ, o͡rb-ot-ǫtj-Ь, o͡rb-ot-ęž-ьn-ik-ъ, o͡rb-ot-ь=-ug-a, trud-j-en-ьn-ik-ъ, trud-j-en-ьn-ic-a, trud-ętj-Ь, trud-o-ljub-iv-Ъ, trud-o-ljub-im-Ъ, trud-ьn-ik-ъ, trud-ov-Ъ, trud-ъl-iv-Ъ, trud-ov-ik-ъ, trud-im-Ъ, star-a-tel-ьn-Ъ, dě-l-ьn-Ъ, dě-l-ov-Ъ, zAb-ot-ьn-Ь, zab-ot-j-Ь, za-vid-t-ьn-Ъ, za-vist-ьn-itj-Ь. za-dor-ьn-Ъ, u-da-l-Ъ, rad-ěl-ьn-Ъ, star-al-ьn-Ъ, star-a-tel-ь, sto-j-ętj-Ь, čьst-ьn-Ъ, žęd-ьn-Ъ, bez-otъ-vět-ьn-Ъ, na-xod-ъl-iv-Ъ, [krop]-ot-ъl-iv-Ъ, dom-o-vod-ъl-Iv-Ъ.*

Совершенно очевидно, что в такой лексической плотности этих карт мы имеем дело со стремлением языка украинской и русской традиционной культуры осмыслить поведение человека с точки зрения его отношения к моральным нормам общества, так как чем важнее для человека понятие, тем шире и глубже языковое пространство, раскрывающее его.

При этом, несмотря на многообразие характеризующих имен, описание человека ведется с позиции социальной нормы, что свидетельствует о том, что при взаимодействии биологических и социальных факторов происходит их преобразование под влиянием социокультурного опыта человека. Во всех этих именах отчетливо прослеживается ярко выраженная моральная рефлексия с ее социально-нормативными предписаниями и запретами традиционной культуры. Разная культурная социализация человека в этих языках привела к их диалектной дифференциации.

Третья группа карт рисует человека как существо духовное. Они представляют названия человека, отражающие его умственные способности – карта LSl 1935 ‘глупый человек, дурак’, особенности поведения, характеризующие отношение человека к себе, окружающим и моральным нормам – карты Sl 1976° ‘хвастун’, LSl ‘человек, который лжет’, Sl 1985 ‘женщина, которая любит сплетничать’.

Среди этих карт особо выделяются карты LSl 1935 ‘глупый человек, дурак’ и Sl 1985 ‘женщина, которая любит сплетничать’, которые обладают чрезвычайно плотным лексическим полем. Причем и в этом случае семантическая емкость этих карт распределяется между украинскими и русскими диалектами.

На карте LSl 1935 ‘глупый человек, дурак’ наибольшей лексической плотностью обладают русские диалекты, а на карте Sl 1985 ‘женщина, которая любит сплетничать’– украинские, ср.:

Карта LSl 1935 ‘глупый человек, дурак’: **рус**. *gLup-Ъ, glup-Ь, glup-ьc-ь, glup-ak-ъ, glup-ov-at-Ъ, glup-en-ьk-Ъ, glup-yš-ь, glup-ar-ь, dur-ьn-Ъ, dur-ьn-ь, dur-ak-ъ, dur-ač-ьk-ъ, dur-al-ěj-ь, dur-i-dl-o, dur-ъk-ov-at-Ъ, pri-dur-ъk-ъ, bez-um-ьn-Ъ, ne-um-ьn-Ъ, mal-o-um-ьn-Ъ, mal-o-um-ьn-Ъ, pol-o-um-ъk-ъ, pol-o-um-ьn-Ъ, slab-o-um-ьn-Ъ, ne-o͡rz-vi-t-Ъ, ne-do-o͡rz-vi-t-Ъ, prosT-Ъ, prost-en-ьk-Ъ, prost-o-(fil)-j-a, glum-ьn-Ъ, glum-ak-ъ, dik-Ъ, dik-ar-ь, bez-tъ͡lk-ov-Ъ, dur-a, dur-ač-in-a, dur-an-ъ, dur-in-a, dur-išč-a, pol-o-dur-ъk-ъ, mal-o-o͡rz-um-ьn-Ъ, tъ͡lk-uš-ьk-a, bez-tъ͡lč-ь, ne-prošьd-l-Ъ, slab-Ъ, xud-Ъ, nag-//-l-ьn-Ъ, po-lub-ě-l-Ъ, šal-ьn-Ъ, bez-pǫt-Ъ, bez-po-//ę-t-ьn-Ъ, bez-dar-*

ov-an-ьn-Ъ, tьm-ьn-Ъ, bǫb-al-a, [xlyst]-nǫ-t-Ъ, [tukm]-ak-ъ, (idiot)-ъ, ne-(normal)-ьn-Ъ, (čum)-ov-Ъ, (bald)-a;

Карта Sl 1985 ‘женщина, которая любит сплетничать’: **укр.** *plet-ьn-ic-a, sъ-plet-ьn-ic-a, sъ-plet-ьn-ič-ьk-a, plet-ъk-ar-ЪK-a, plet-ux-a, plet-ь=-uš-ьk-a, plet-ъk-a, plet-ьk-a, plet-ъk-ač-ьk-a, plet-ъk-aš-ьk-a, dur-o-plet-ъk-a, plet-ъk-av-A, klev-et-ux-a, kleV-et-ьn-ic-a, Lop-a, Lopot-ux-a, Lop-ъk-a, Lop-ot-a, sь-vod-ьn-ic-a, sъ-vod-ъl-iv-A, //ęzyk-at-A, //ęzyk-ar-ъk-a, //ęzyč-ьl-iv-A, [brex]-a, [brex]-ux-a, [brex]-ač-ьk-a, [brex]-un-ъk-a, sъt-o-[brex]-a, trep-ъl-o, trep-ux-a, pe͟r-nos-ъk-a, xvost-o-mel-j-a, my-j-ьl-a, my-j-ьk-a, ob-sǫd-ъl-iv-A, [plesk]-ač-ьk-a, [cok]-ot-ux-a, (pošt)-a, (pošt)-ar-ъk-a.*

Мотивационные признаки, лежащие в основе этих имен свидетельствуют о том, что описание человека ведется, как правило, с позиций социальной нормы, тех регулятивных категорий, которыми определяются нормы человеческого общежития. Таким образом, и эта небольшая группа имен является свидетельством нравственно ориентированного отношения человека традиционной культуры к миру. Все признаки, атрибутирующие человека как личность, оказываются связанными с морально-нормативными предписаниями и запретами традиционной духовной культуры славян.

За всеми этими именами вырисовывается определенный социально-психологический тип языковой личности, которая, осмысляя свою жизнь в соответствии с традициями и глубинными установками культуры, создавала эти имена.

Этот тезис можно проиллюстрировать **ситуацией в болгарских диалектах**, поскольку здесь вырисовывается несколько иная картина.

На картах, представляющих „природного человека“, наиболее лексически нагруженными среди всех южнославянских диалектов являются три карты – Sl 1915 ‘горбатый человек’, L 1908 ‘косоглазый, с косыми глазами’ (о человеке), L 1912 ‘человек, который работает левой рукой, левша’, ср.:

карта Sl 1915 ‘горбатый человек’ **блг**. *gъ͟rb-ъč-o, gъ͟rb-av-ьc-ь, gъ͟rb-ak-ъ, gъ͟rb-ul-ь, gъ͟rb-ъl-ę, gъ͟rb-ъl-o, gъ͟rb-ъl-ь=-o, gъ͟rb-uš-ь, gъ͟rb-Uš-a, gъ͟rb-at-ъk-o, gъ͟rb-av-Ъ, gъ͟rb-uč-ь, gъ͟rb-al-anъk-o, gъ͟rb-uš-ьk-o, (kambur)-ъ*;

карта L 1908 ‘косоглазый, с косыми глазами’ (о человеке) **блг.** *kriv-o-ględ-Ъ, mь͟rŽ-Av-Ъ, o͟rz-ok-av-Ъ, o͟rz-ьn-o-ok-Ъ, o͟rz-ьn-o-ględ-Ъ, o͟rz-ьn-o-ględ-av-Ъ, na-zЬr-ь=-ast-Ъ, (čakar)-ěst-Ъ, (jangjoz)-Ъ, (jangjoz)-(li)-j-a, (šaš)-av-Ъ, (šaši)-j-ast-Ъ, (šaši)-j-av-Ъ, o͟rz-měr-ьn-ik-ъ, (empir)-ěst-Ъ;*

карта L 1912 ‘человек, который работает левой рукой, левша’ **блг.** *lěv-ak-ъ, lěv-ič-ar-ь, lěv-iČ-er-ь, lěv-oč-ar-ь, lěv-ьč-ar-ь, lěv-ьč-o, lěv-ič-er-in-ъ, lěv-ič-ar-in-ъ, lěv-oč-ar-in-ъ, lěv-ok-ar-ь, lěv-oK-ar-ьc-ь*.

Лексическая плотность этих карт демонстрирует повышенное внимание болгарских диалектов к приметным особенностям человека, страдающего каким-либо физическим недостатком.

Среди карт, представляющих человека социального, выделяется карта, посвященная названию ленивого человека (Sl 1989 ‘ленивый человек’). Ее лексическая плотность свидетельствует о своеобразии болгарских диалектов в южнославянском языковом континууме, ср.: **блг.** *lěn-ьl-ь=-o, lěn-ьt-ь=-o, lěn-ьt-ь=-ag-a, lěn-ьč-o, lež-ьl-ь=-ak-ъ, lež-ač-ь, lež-ьj-ak-ъ, lež-e-val-ьn-ik-ъ, mь͟rz-ьl-ь=-o, mь͟rz-el-an-ъ, mь͟rz-el-ь=-an-ъ, mьrz-el-ь=-ak-ъ, mь͟rZ-ьl-iv-Ъ, mь͟rz-El-iv-Ъ, mь͟rz-el-an-ъk-o, mь͟rz-el-iv-ьc-ь, mь͟rz-el-iv-ъk-o, (kalpazan)-in-ъ, (muxljuz)-in-ъ, (mixljus)-Ъ, (ajnaži)-j-a, (ajlak)-ъ, ne-o͟rb-otьn-ič-in-a, pro-pad-l-j-a, (dembel)-in-ъ, (xajlaz)-in-ъ, (pahin)-in-ъ*.

Среди карт, посвященных названию человека духовного, можно отметить карту Sl 1976° ‘хвастун’, лексическая плотность которой выделяет болгарские диалекты на всем пространстве южной Славии, ср.: **блг**. *xval-Ьk-o, xval-//(ži)-j-a, xVal-ьb-A-(ži)-j-a, xval-I-pь͟rd-ъl-ь=-o, xval-iČ-ь po-xval-ič-ь, xval-ьb-ič-ь, xval-ьc-ь, po-xVal-ьc-ь, xval-ač-ь, xval-I-pь͟rc-ьk-o, xval-I-pь͟rc-ьl-ь=-o, po-xval-i-gǫz-ъ, xval-i-gǫz-ic-a, po-xval-i-gǫz-ic-a, sam-o-xval-ъk-o, xval-ič-ьk-o, xvAl-ь=-o-pь͟rd-ъ, xval-ь=-o-pь͟rd-ь=-ov-ьc-ь, xval-i-[trъc]-ьk-o, [fuk]-ъl-j-o, [fuk]-ъl-j-a, [tьrtъr]-am-ъ, (ǯambaz)-ъ, (fьlos)-ъ, (kuraš)-(li)-j-a*.

Все эти карты наряду с диалектной дифференциацией иллюстрируют культурно-языковую дифференциацию южнославянских диалектов. Они выявляют своеобразные участки „высокого

языкового напряжения“ болгарских диалектов, поскольку, как известно, чем важнее для человека понятие, тем шире и глубже языковое пространство, раскрывающее его. Механизм языкотворчества включается всегда избирательно, когда в субъектно-объектных отношениях присутствует элемент необходимости. Эта необходимость и дает возможность понять, **что** является важным для языкового сознания человека той или иной культуры. Если же принять во внимание устойчивость и повторяемость языковых актов как одну из форм проявления коллективного бессознательного культурной памяти, то можно выявить „сокрытые смыслы“ и ценностные ориентации языка культуры, поскольку механизмы этой устойчивости мотивируются культурными механизмами, благодаря чему и происходит „вплетение“ культурной семантики в языковую.

Эти карты свидетельствуют не только о своеобразии языка болгарской традиционной культуры, в котором повышенное внимание уделяется именно этим качествам человека, но и проливают свет на природу ценностей и императивов традиционной культуры болгар, в которой правила поведения и взаимодействия людей регулируются принятой в обществе моралью как одного из важнейших элементов культуры.

Материалы ОЛА, таким образом, являются яркой иллюстрацией одного из положений культурной антропологии, согласно которому „культура живет и развивается в “языковой оболочке”, влияя на ее характер и состояние“ (Кармин / Karmin 1997: 86), при этом каждая культура „говорит“ на своем языке, словарный состав которого во многом определяется его культурной мотивацией, тем культурным содержанием, которое связано с осмыслением мира природы и общества. Задача исследователя поэтому заключается в том, чтобы „прислушаться“ к ее языку, ибо, по мысли немецкого философа М. Хайдеггера, не люди говорят „языком“, а язык „говорит людям“.

В заключение следует отметить, что карты Атласа демонстрируют довольно сложную картину ареальных связей славянских диалектов, которую можно представить в виде своеобразного „многослойного пирога“, каждый слой которого сформировался в определенный период. Несмотря на то, что в основу „Вопросника“ ОЛА был положен принцип диахронического тождества общеславянских корней и лексем, на картах Атласа наряду с праславянскими лексемами оказались и лексемы более позднего образования, являющиеся свидетельством собственной истории славянских языков и их диалектных контактов. Более того, материалы Атласа содержат многочисленные факты, отражающие не праславянские, а общеславянские процессы, формирование изоглоссных областей в период существования языков славянских народностей. Поэтому праславянская картина связей и отношений славянских языков оказалась во многом затемнена более поздними временными напластованиями.

А это значит, что при разработке проблем культурно-языковой диалектологии необходимо учитывать хронологическую неоднородность славянских лексических соответствий и разграничивать явления, относящиеся к различным временным пластам (особенно это относится к эксклюзивным лексемам, представленным, как правило, микроареалами, свидетельствующими об их позднем образовании).

Мы рассмотрели лишь некоторые карты, входящие в том „Личные черты человека“. Однако субъектные номинации представлены и в других томах Атласа, в частности, в т. 4 „Сельское хозяйство“ (карта 27 ‘человек, который пашет’, карта 36 ‘человек, который сеет’, карта 68 ‘мужчина, который жнет серпом’ карта 70 ‘мужчина, который косит косой’, карта 77 ‘мужчина, который молотит цепом’, карта 87 ‘мужчина, который копает землю’), т. 6 „Домашнее хозяйство и приготовление пищи (карта 34 ‘женщина, которая доит коров’), т. 10 „Народные обычаи“ (карта 8 ‘жених’, карта 21 ‘женщина, которая занимается колдовством’, карта 28 ‘человек, который хорошо пляшет’, карта 30 ‘человек, который хорошо поет’), наконец, карты т. 9 „Профессии и общественная жизнь“. Если извлечь все эти карты из соответствующих томов, то можно увидеть, что человек в славянских диалектах имеет множество разных обозначений (по своим общественным функциям, взглядам, моральному облику, по своим поступкам и поведению, семейному статусу, родственным отношениям и проч.). Все это в будущем может лечь в основу отдельного тома ОЛА, посвященного портрету славянина в общеславянском контексте.

Итак, материалы „Общеславянского лингвистического атласа“ убедительно свидетельствуют о том, что носители славянских диалектов хранят еще огромные, во многом неизвестные науке богатства древней славянской духовной культуры. И лингвистические методы могут быть с успехом применены к ее исследованию. Благодаря ОЛА культурная антропология получит не только новые

эмпирические данные (причем данные полевых исследований), но и совершенно иные фундаментальные установки и методы, в частности метод концептуального и лингвогеографического анализа, поскольку адекватная характеристика психологии народа и соответственно его культуры может быть получена только с опорой на данные языка.

Цитируемая литература / References

Жиго 2011: Жиго, П. Общеславянский лингвистический атлас – взаимосвязь языка и общественно-исторических феноменов с позиций ареальной лингвистики. – В: *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. Москва (Zhigo 2011: Zhigo, P. Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas – vzaimocviaz' iazyka i obshchestvenno-istoricheskikh fenomenov s pozitsii areal'noi lingvistiki. – In: *Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas. Materialy i issledovaniia*. Moskva.)

Кармин 1997: Кармин, А. С. *Основы культурологии. Мифология культуры*. Санкт-Петербург. (Karmin 1997: Karmin, A. S. *Osnovy kul'turologii. Mifologiia kul'tury*. Sanct-Peterburg.)

Толстой 1995: Толстой, Н. И. *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва. (Tolstoi 1995: Tolstoi, N. I. *Iazyk i narodnaia kul'tura. Ocherki po slavianskoi mifologii i etnolingvistike*. Moskva.)

"SLAVIC LINGUISTIC ATLAS" AND CULTURAL ANTHROPOLOGY

Tatiana Vendina
Institute Of the Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences

vendit@rambler.ru

Abstract: The paper deals with "Slavic Linguistic Atlas" whose materials enable to broaden the research frames and move towards the Cultural Anthropology in order to reconstruct the Slavic "living antiquities". The Atlas materials prove that people who speak the Slavic dialects save huge resources of the old Slavic spiritual culture which is almost unknown for the humanities.

Key words: *Slavic Linguistic Atlas, Slavic dialects, linguistic geography, Cultural Anthropology*

Tatiana Vendina
Institute of the Slavic Studies
Russian Academy of Sciences
Leningrad's street 15, 258
Moscow 125 171
Russia

ХАРАКТЕРНИ МАРКЕРИ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА МОРФОЛОГИЧНО И СИНТАКТИЧНО РАВНИЩЕ – ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ГОВОРА НА РАХОВЕЦ, ПРИЗРЕНСКО[1]

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

luch_antonova@abv.bg

Резюме: Докладът разглежда диалектни особености на говора на гр. Раховец, Призренско, Република Косово, които показват неговата принадлежност към диалектния континуум на българския език: загуба на инфинитив, развитие към аналитизъм на именната система, употреба на задпоставен определителен член, аналитично изразяване на сравнителна и превъзходна степен при прилагателните имена, особености при употребата на минали времена. Доказва се, че при реализацията на тези форми се разкриват български, а не „балкански“ черти.

Ключови думи: *диалектология, призренско-моравски говори, морфология, балкански езици, славянски езици*.

Говорите в Призренско са част от диалектен район, който е специфичен по своето географско положение и по своята история. Понастоящем те се намират в най-южната част на Република Косово. В изследванията на българските езиковеди се утвърждава, че областта представлява западна граница между българския и сръбския език, както и между българската и сръбската народност. В нашата диалектоложка литература тези диалекти се наричат косовско-моравски (Балан / Balan 1886), тимошко-моравски, призренско-моравски или тимошко-призренски (у някои и торлашки), непосредствено свързани със северозападните български пограничи говори, част от българския диалектен континуум (Научна експедиция / Nauchna ekspeditsiya 1993; Младенов / Mladenov 1989; Бояджиев / Boyadzhiev 2012: 477 – 483).

В недалечното минало и сръбските учени признават българския характер на населението в Моравско (Герчев / Gerchev 1921). Но според съвременните сръбски диалектоложки описания говорите в Южно Косово се определят като принадлежащи към южнометохийския „сръбски“ диалект (Младеновић / Mladenović 2005: 146; 2010; 2013; Реметић / Remetić 1996; 2011). В диалектоложките им проучвания се споменава само за отделни фамилии „Бугарићи“ (Младеновић / Mladenović 2013: 20). Специфичните диалектни особености се определят като „балканизми“. Западна граница на тимошко-моравските или призренско-моравските говори се разглежда като граница на „балканославянския“ или на „балканския езиков съюз“ и в изследванията на В. Фридман и Р. Александър (вж. Младенов М. / Mladenov M. 1986; 1989; Гешев / Geshev 2018: 26, 27, 31, 50 – 51 и сл.). В прегледа, който прави М. Младенов, се доказва, че постановката за т.нар. „балканославянски“ цели да даде на специфичните диалектни явления в Източна Сърбия една интерпретация, която е подчинена на актуалните за съответния период политически реалности: през 1958 г. П. Ивич, отбелязвайки, че диалектологията на всеки от „четирите“ южнославянски езика е свързана с диалектологията на съседите, определя като „балканизми“ следните черти на говорите в Източна Сърбия: отсъствие на фонологичен квантитет, аналитична деклинация, аналитично сравнение, удвояване на допълнението – тип *мене ми даде*, отсъствие на инфинитив, образуване на бъдеще време с частица *че, ште* и сегашно време – тип *че види*, без частица *да*, общ падеж при местоименията в конструкции от типа *као мене* вм. *као ја* в сръбски. През 1965 г. Й. Хам разглежда съпоставките между чакавските и щокавските диалекти, от една страна, и торлашките (южноморавските) и щокавските диалекти – от друга, като изтъква българския характер на призренско-тимошките говори, и то не като привнесен

[1] Публикацията е свързана с изпълнението на ННП „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, проект ДСД-5/ 05.0.3.2019 г., финансирана от МОН.

отвън, а като оформена система; през 1968 г. Х. Бирнбаум излага възгледите, че торлашките говори в настоящия период принадлежат изцяло към балканския езиков съюз, и дори е склонен да ги определя като самостоятелна езикова формация, но при това отбелязва, че само български, „македонски“ и „торлашки“ се явяват балкански езици в тесен лингвистичен смисъл. Разглеждайки тези въпроси, М. Младенов с право отбелязва, че най-ясно същността на т.нар. „балканославянски“ ареал е определена от А. М. Селищев, според когото: „… славянските групи в Македония, в Южното Поморавие, Мизия и Тракия са реагирали еднакво на чуждоезиковите въздействия, ползвали са се еднакво от чуждоезиковите елементи, еднакво са изменяли своя традиционен езиков фонд, еднакво са го приспособявали към новото развитие на езиковата система и семантичните, морфологични и синтактични отношения (…) всичко това ярко демонстрира общността на езиковата система, общността на езиковите тенденции и културно-езиковите центрове и социални отношения на славянските групи в Македония, в Поморавието, в Мизия, в Тракия – групи, отдавна известни под името българи“ (Селищев / Selishchev 1934: 77).

Всъщност термините „балканославянски“ и „старобалканославянски“ се използват още от Ст. Младенов, но за да се уточни географското местоположение на славянските племена, дали основата за формирането на българския език от предписмения период (Младенов / Mladenov 1992: 22, 37). Отнесени към съвременните диалекти, термините не се подкрепят от еднородност на езиковите особености. Явленията от областта на морфосинтаксиса наистина са специфични за южнославянския езиков ареал, но вътре в него те са свойствени за българския и в противовес на това – нехарактерни за сръбския език вън от диалектите, разположени в Източна Сърбия, които се свързват с българския диалектен континуум. Явленията от областта на акцента и интонацията, които ясно разграничават сръбския от българския диалектен континуум, обединявайки моравските говори с българските диалекти, категорично не се ограничават само до „балканския славянски“. Това е една езикова особеност, която подчертава единството на западните и източните български диалекти, както и връзката им с източния и северния дял от славянските езици.

Проучването на актуалното състояние на диалекта на населението в Призренско днес е важно, защото може да осветли езиковите особености в зоната на преход между българския и сръбския диалектен континуум в наши дни.

Фигура 1. Карта на местоположението на гр. Раховец и на селищата, населени с българи, в Република Косово

Градчето Раховец е разположено на около 20 км северозападно от гр. Призрен в Република Косово. Името на селището се изписва *Rahovec* на албански език (където личи рефлекс *е* на старобългарската предна ерова гласна, типичен за българския език), а на сръбски – *Orahovac*. То спада към област *Gjakova* (албански) или *Đakovica//Ђаковица* – сръбски (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018a).

В албанската литература говорът на Раховец се нарича „bugarishtja“ и се представя като „смесен език“, който отразява преплитането на сръбски, български, албански, турски и арабски. В селището съществува фамилията *Bulgari//Bugari*, която в миналото е била много широко разпространена, както и местното име *Bugarska çeshma*, но тези факти обикновено не се споменават от изследователите. Особеностите на диалекта в Раховец се обясняват като резултат от влиянието на речта на български и сръбски търговци, посещавали често този важен стопански район през XIX век, върху езика на преобладаващото албанско население. Диалектът се представя като изолирано явление в областта, без да се свързва с българските говори в Гòра и Жупа, разположени на югозапад от Призрен. И според П. Ивич в призренско-тимошките говори са разпространени „такозвани балканизми – структурални особине, које се иначе по правилу не налазе у другим срп-

скохрватским дијалектима, али су обичне у бугарском и македонском језику“ (Ивић / Ivić 2014: 69). Проследяването на специфичните особености на говора на Раховец представлява важен елемент от проучването на призренско-моравските или косовско-моравските говори (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018a).

1. Отсъствие на употреба на конструкции с инфинитив

Една от особеностите, която най-ярко отличава диалектите в Призренско от сръбския език, е пълното отсъствие на инфинитив (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2015), срв.: *Па тòлкоа стòка ми е жàл да устàвим; Имàло и трù кумàй да уйàгнува, йèна òфца; Сат сàму да к'ùтиш, да не говòриш, да не врèдиш.* Това е различие между „същинския сръбски“ и българския език според Б. Цонев (Цонев / Tsonev 1918: 15). Сръбските лингвисти днес посочват липсата на инфинитив в моравските говори като доказателство, че това е черта, характерна за сръбския език, но в действителност в тези диалекти тя се проявява като особеност на българския диалектен континуум. Иначе в текст на сръбски ние може да открием инфинитива – срв.: *без сигурни података на које би могли ослонити; Може се, дакле, говорити; У црквеним књигама наставило се писати* (Ивић / Ivić 2014: 16, 40, 41 и др.). Според П. Асенова за изчезване на инфинитив може да се говори в български и в гръцки, а иначе в това отношение различията между балканските езици са повече от сходствата. Тя посочва, че източната граница на употребата на инфинитива представлява линията Джаковица – Прищина (Асенова / Asenova 1989: 148 – 149). Както описва и Б. Цонев, в моравските говори понякога се среща изпадане на частицата *да* от конструкциите на съставното сказуемо (Цонев / Tsonev 1984, Т I: 290). Но при това в говора на Раховец са отбелязани съкратени инфинитивни форми на гласна, характерни за българския език (Андрейчин / Andreychin 1953, Хараламписв / Haralampiev 1988): *Тò не_мòж йа изгùби нùкък тàйа истòрийа.* Инфинитивът не се среща и при формите за бъдеще време, които се образуват с частица *че* и форма за сегашно време на глаголите: *Че нàджемо то чувèк да пùташ.* Към това трябва да се прибави и наличието на някои примери, в които частицата *да* присъства в положителните форми за бъдеще време. Това отново свързва говора с по-старинни диалектни облици в българския език (Стойков / Stoykov 1993: 243): *И тò че да ти кàжем* (И това ще ти кажа); *Де че ùдеш?* (Къде ще идеш?) – *У Бùгарску чèшму; Де че да рàдиш?* (Къде ще работиш?) – *У Бùгарска чèшма.*

2. Развитие на аналитизъм в именната система

В диалекта на Раховец запазени в редовна употреба са само формите за звателен падеж: *Пòпредù дрùга мàнджа, сйа дрùга, чèрко.* Това се свързва с тенденцията за по-широко запазване на падежните отношения при названията за лица, срв. дателните форми при съществителните от м. р., които до неотдавна са били свойствени и на българския език (Стойков / Stoykov 1993: 228 – 229); в говора на Раховец: *Што сум òве гòдине, трèва да се зафàл'ам бòгу пъ̀рву*, а в поезията на Хр. Ботев: *Старци се молят богу горещо.* Иначе в моравските говори, както и в редица други български диалекти, се употребяват форми за общ косвен падеж. В Раховец и при тях са налице елементи на разколебаване, срв.: *Го сùпуеме у врèча; Имàло màйка, имàло òтец, имàло брàт*. Разграничението между именителни и винителни форми в българските диалекти също се отбелязва главно при имената за лица. Раховец се присъединява към северозападния ареал, обхващащ Скопска Черна Гора, Кумановско, Кривопаланско, Царибродско, Пиротско, Годечко, Брезнишко, Ломско и Видинско, където се срещат падежни форми и при съществителните нелица (Кочева / Kocheva 2012: 64 – 66), срв. при преки допълнения – м. р.: *Кòн'а да тèраш со крùк; Тàй òче мùжа да ùзе, нèче да ùде у шкòлу*; ж. р.: *Па пòсле пùштиш вòду; Гл'èда на ùстину, йèдину ùстину*; при употребата на съчетания от предлог и форми за общ косвен падеж: м. р.: *Па имàло пòсле рàта;* ж. р.: *То мòже знàеш у кàцу, то се прàй за раки'ùйу; Държàло се прàйе со тèслицу; Га ùжни на рùку*.

При съществителните от м. р., завършващи на съгласна, формата с окончание *-а* разширява своята употреба, като се среща и когато съществителното е в именителен падеж: *Màйка кòй_е, òтец кòй_е, брàта кòй_е, па да га вòлиш; Дъ̀жда нè_пàдало*. Явлението се разглежда от Б. Цонев и от Вл.

Георгиев като преосмисляне на падежното окончание в значение на членна морфема в българския език (Цонев / Tsonev, T. II, 1984: 463 – 465; Георгиев / Georgiev 1985: 168).

Падежни окончания се срещат и в адвербиални съчетания, както в петрифицираните форми в българския език, срв.: *Тò йе бѝло сàмо по нòчи*; *Па крòши* (режеш лозите) *зѝму ≠ Òн зѝме сèди и ѝде да крòи. Па пòсле из лѐте вѐжиш тѝ.* Случаите на спорадична употреба на някои падежни окончания, от по-разгърнатата падежна система на сръбски език, са очевидно последствие от езикова интерференция (Тодоров / Todorov 2019), срв.: *Òве нàше байрàме су бѝле лàнска гòдина, койа йе бѝла деветòг и пѐрвома дàтума, сѝа че да бѝде двàестего, дѐсет дàна ѝде стàлно напрѐт*; *Зѝдове од блòкове пòсле, кàменам. Прѐй кàмена, сѝà блòкове*.

3. В диалекта се употребяват типичните за българския език форми със задпоставен определителен член

Въпреки че, както отбелязва и М. Тодоров, случаите на колебание и интерферентни грешки при употребата на членуваните форми са едни от най-честите при говорещите сръбски и български език (Тодоров / Todorov 2019), в говора на Раховец са отбелязани следните членни морфеми: м. р. *-о > -у: Трѐва да се знà к'ийамѐт, берѐк'ету, знàш, к'ийамѐт да се знà. Мѝка. Мѝката трѐва да се знà;* ж. р. *-та: Йà трѐва да прòджем с колàта; Йнак пòсле гòре òшол на нѝвуту; Тѝ каде клàли пастармѝту да сѝшиму* – с употреба на окончанието *-у* за общ косвен падеж; ср. р. *-то > -ту: Та потѐм зѝмаме трѝце на гувѐдуту*; мн. ч. *-те: Да нѐмаш парѝте мнòго тѐшко, али здрàвл'е е нàй-боле; Чòрте* (дъщерите) *бѐе жѐнск'е свѐ*. Случаите на реализацията на членуването трябва да се съпоставят и с проявата на удвояване на допълнението в диалекта (вж. по-долу).

4. При прилагателните и наречията се употребяват аналитични форми за образуване на сравнителна и превъзходна степен

Тази особеност се реализира напълно последователно, като при това са отбелязани случаи на удвояване на частицата за превъзходна степен, срв.: *Пò-бѝло скѝпо òва да ѝзеш, уде цѐло йàре да ѝзеш мѐсо. То мàло пò-тѐшко; Вѝш мучѐница* (мътеница) *ѝма нàй-вѐчи витамѝне. Нàй-вѐчи витамѝне и нàй-чѝста; От кòзе млѐко и сѝр су нàй-нàй-врѐден от свѐ.* При членуване прилагателните приемат характерните членни морфеми за съответния род на съществителното: *Жѐлезното отгòре тò; Стàрите свѐ отѝшли,* като за м. р. се срещат и разширените адективни форми: *Свàк'и йѐ, кàже, држàвни л'ѐба.*

5. Удвояване на допълнението

Редовно явление в диалекта на Раховец е паралелната употреба на пълни и кратки форми при личните местоимения: *Тѝ немòй да ме пѝниш мѐне; Мѐне не мѝ се говòри пò-више. Сàмо мѐне ми присàда*; *Ми плàт'и ми т'ѝ мѐне, йа че да плàт'им држàве; Йа за мѐне мнòгу пò_ми се свѝд'е, òвой сàд шо йѐс; Е тò ти е интерѐсно тѐбе.* Това удвояване на допълнението се изтъква като езикова особеност, която е обща за балканските и романските езици. П. Асенова разглежда някои ограничения в неговата проява, които са общи за български и за гръцки език (Асенова / Asenova 2016: 162 – 171). Освен това тя посочва, че в диалектите в Гора и в Призренско се отбелязва удвояване на допълнението, което се среща най-често при неопределени форми на преките и непреките допълнения – *сѝрене го прòдаам; нàна сѝну му рѐкла.* Сходно явление се открива и в говора на Ново село, Видинско, срв.: *Дърво го исѐкома.* Според П. Асенова явлението може да се обясни със зачатъчно състояние на членната система в диалекта (Асенова / Asenova 2016: 167). Случаите, отбелязани в говора на Раховец, потвърждават тезата, според която удвояването на допълнението е характерно за езиците, които познават два реда местоименни форми – пълни и кратки (каквито са романските и балканските езици, но не и славянските и германските езици). В това направление от особена важност е и мнението на Йоргу Йордан, според когото удвояването на допълнението в румънски не е наследено от латински, а може да се разглежда като синтактичен паралел, появил се в различни

групи езици (напр. и в келтски), без влияние между тях (Асенова / Asenova 2016: 163). При това положение става ясно, че в случая българският език проявява една специфична особеност, която го отличава от славянските езици, но го свързва не само с балканските езици.

6. Особености при реализацията на миналите времена

Макар и рядко, в диалекта на Раховец се употребяват формите за простите минали времена, характерни за българския език, срв.: минало свършено време: *Дойдòф декà бùф девѐсте гòдине; И пу̀т пòчна да се стрýйе* (да се срива)*; Не попùфме кàфе;* минало несвършено време: *Едно врѐме срùжехм'е òфцете; Òфце нѐмайу бòлести.* Отбелязани са характерните и за северозападните български говори прости форми за минало време с обобщаване на окончанието *-ше* (Стойков / Stoykov 1993: 245 – 246): *Он се рòдише на дàн од брàта*; *Алù човѐк могàше да трàйе компùре дòма*.

Формите за перфект се образуват със спомагателния глагол *съм* и форми на миналото деятелно причастие, срв.: *Тàмо òне гòре стрùжеле с òне вѐлик'е нужùце. Ми сос мàле смо стрùжеле. На нùлу смо стрùгле; И зàто сме стрùгле пò-ниско дòле.* В редки случаи се среща употреба на страдателно причастие в конструкцията: *А кàко е стàнато тò? Òни ут Зàтрич пà збòриле рàовечк'и, от Зàтрич су дòшле, тýка дòйдени.*

Наблюдава се разширяване на употребата на перфекта на мястото на простите минали времена (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018б), при което той поема различни значения – на сегашно резултативно и на минало несвършено (сегашно в миналото), срв.: *То йà нѐ_сум бил, ама су прùчале* (То аз не съм бил, но приказваха); на минало свършено време, срв. в книжовния език: *Полудях (полудял съм) от тревоги* (Asenova / Асенова 2016: 82), а в говора на Раховец: *Сви девòйк'и се ùдали* (оженили се)*.* Отбелязани са и случаи, при които спомагателният глагол може да се изпуска, както това е характерно за моравските говори (Цонев / Tsonev, T. I, 1984: 290): *Йа пàмтим ка мàло дѐте, нѐ_сму имàли стрýйу. Па трѐвало та нùсе* (невестата, снахата алб.) *да дъ̀ржи òво дъ̀рво, га вùкае борùна òни*. Стига се до установяване на една обща форма за минало време, която се изразява чрез миналото деятелно причастие – особеност, характерна за сръбски, но и като цяло за славянските езици. Тя е описана от Ст. Стойков и в банатския говор (срв. *Сам напùсала пùсму*) и се обяснява като преминаване на перфекта в претерит – минало време, с което се предава всяко действие в миналото без оглед на неговата връзка с момента на говоренето и на отношението на говорещото лице. Важна е мисълта на Стойков, че в българския език съществуването на преизказно наклонение подкрепя необходимостта от функционирането на различните форми за минало време (Стойков / Stoykov 1958: 190). В тази връзка заслужава да отбележим записаните в Раховец примери, в които с форми за условно наклонение, се образуват конструкции, означаващи действие, извършващо се при определени (специфични) условия в миналото (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018б), срв.: *Йа кат им прùчам то стàро нàшо врѐме, знàйу йà пет-шес гòда, мàли сум бùл, га сму спàли гòре у планùну, па би запàлили агàн', знàш?* (когато бях малък и спяхме горе в планината и ако запалим огън//щяхме да запалим огън); *Òно тѐсто, кат се жѐне то би направùли, би тùрили* (биха направили, биха турили//щяха да направят, щяха да турят) *вàко еднò кàй едъ̀н пъ̀рс енò тѐсто отдòле, пòсле сме имàли ми каймàк, каймàк от òфци.* Тези примери показват специфичното отражение на тенденцията за изразяване на отношението на говорещия към минали действия в българския език.

От прегледа на основните особености, които се описват от някои учени като „балканизми“ в моравските говори, отбелязани в говора на Раховец, Призренско, може да се направи изводът, че при тяхната комплексна реализация те се проявяват като характерни маркери и специфични белези на българския език. Селището се свързва еднозначно с българския диалектен континуум и според историческите и ономастични данни.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1957: Андрейчин, Л. Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език. – В: *Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Младенов*, София: Издателство на БАН, с. 57 – 64. (Andreychin 1957: Andreychin, L. Kam harakteristikata na perfekta (minalo neopredeleno vreme) v balgarskiya ezik. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akademik St. Mladenov*, Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 57 – 64.)

Антонова-Василева 2015: Антонова-Василева, Л. Въпросът за мястото на инфинитива в българския език и българските диалекти в Гòра и Средска Жупа. – В: *Лингвистиката: История, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Ив. Кочев.* Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 56 – 63. (Antonova-Vasileva 2015: Antonova-Vasileva, L. Vaprosat za myastoto na infinitiva v balgarskiya ezik i balgarskite dialekti v Gòra i Sredska Zhupa. – In: *Lingvistikata: Istoriya, predizvikatelstva, perspektivi. Sbornik v chest na 80-godishninata na prof. d-r Iv. Kochev*. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”, pp. 56 – 63.)

Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шищевец, Кукъска Гора – един говор на границата на българската граматика*. София: Мозайка. (Antonova-Vasileva 2016: Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishtevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsata na balgarskata gramatika*. Sofia: Mozayka.)

Антонова-Василева 2018а: Антонова-Василева, Л. Към въпроса за актуалните западни граници на българския език. Българските говори в Косово. – В: *Общество. Думи. Съзнание. Юбилеен сборник в чест на езиковедите Ангел Пачев, Иван Касабов, Максим Стаменов*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 59 – 69. (Antonova-Vasileva 2018a: Antonova-Vasileva, L. Kam vaprosa za aktualnite zapadni granitsi na balgarskiya ezik. Balgarskite govori v Kosovo. – In: *Obshtestvo. Dumi. Saznanie. Yubileen sbornik v chest na ezikovedite Angel Pachev, Ivan Kasabov, Maksim Stamenov*. Sofia: Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 59 – 69.)

Антонова-Василева 2018б: Антонова-Василева, Л. Форми за минали времена на глаголите в българските говори в Косово. – В: *Българска реч*, кн. 2, с. 78 – 87. (Antonova-Vasileva 2018б: Antonova-Vasileva, L. Formi za minali vremena na glagolite v balgarskite govori v Kosovo. – In: *Balgarska rech*, kn. 2, pp. 78 – 87.)

Асенова 1989: Асенова, П. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София: Фабер. (Asenova 1989: Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie. Osnovni problemi na balkanskiya ezikov sayuz*. Sofia: Faber.)

Асенова 2016: Асенова, П. *Избрани статии по балканско езикознание.* Ред. А. Иванова. София: АПП „Аля“. (Asenova 2016: Asenova, P. *Izbrani statii po balkansko ezikoznanie*. Red. A. Ivanova. Sofia: APP “Alya”.)

Балан 1886: Балан, Ал. Теодоров. Западните български говори. – В: *Периодическо списание*. 1886, кн. XIX – XX, с. 146 – 213. (Balan 1886: Balan, Al. Teodorov. Zapadnite balgarski govori. – In: *Periodichesko spisanie*, kn. XIX – XX, pp. 146 – 213.)

БДА. ОТ 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BDA. OT 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Sofia: Izd na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Бояджиев 2012: Бояджиев, Т. Пограничните български говори. – В: Бояджиев, Т. *Книжовен език и диалекти*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 477 – 483. (Boyadzhiev 2012: Boyadzhiev, T. Pogranichnite balgarski govori. – In: Boyadzhiev, T. *Knizhoven ezik i dialekti*; Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 477 – 483.)

Георгиев 1985: Георгиев, Вл. *Проблеми на българския език*. София: Издателство на БАН. (Georgiev 1985: Georgiev, Vl. *Problemi na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Гешев 2018: Гешев, В. *Следистория на българския език: Български език на Балканите. Спомени за българското минало. Противоречиво и динамично настояще*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. (Geshev 2018: Geshev, V. *Sledistoriya na balgarskiya ezik: Balgarski ezik na Balkanite. Spomeni za balgarskoto minalo. Protivorechivo i dinamichno nastoyashte*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”. Fakultet po slavyanski filologii.)

Герчев 1921: Герчев, Хр. *Сръбски свидетелства върху българите в Моравско*. Фототипно издание. Българско историческо наследство. София: Глобус 91. (Gerchev 1921: Gerchev, Hr. *Srabski svidetelstva varhu balgarite v Moravsko*. Fototipno izdanie. Balgarsko istorichesko naslestvo. Sofia: Globus 91.)

Ивич 2014: Ивић, П. Целокупна дела. VIII. Преглед историје српског језика. Приридио Александар Младеновић. Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци. Нови Сад. (Ivić 2014: Ivić, P. Celokupna dela. VIII. Pregled istorije srpskog jezika. Priridio Aleksandar Mladenović. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci. Novi Sad.)

Кочева 2012: Кочева-Лефеджиева, А. *За народната основа на старобългарския език*. София: Буквица. (Kocheva-Lefedzhieva 2012: Kocheva-Lefedzhieva, A. *Za narodnata osnova na starobalgarskiya ezik.* Sofia: Bukvitsa.)

Младенов, М. 1986: Младенов, М. Сл. Балканославянски и/или български. – В: *Балканистика*. кн. 1, с. 221 – 231. (Mladenov, M 1986: Mladenov, M. Sl. Balkanoslavyanski i/ili balgarski. – In: *Balkanistika*, kn. 1, pp. 221 – 231.)

Младенов, М. 1989: Младенов, М. Сл. По някои актуални въпроси на южнославянската диалектология (предварителни бележки). – В: *Съпоставително езикознание*, XIV, 1, с. 39 – 44. (Mladenov, M 1989:

Mladenov, M. Sl. Po nyakoi aktualni vaprosi na yuzhnoslavyanskata dialektologiya (predvaritelni belezhki). – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, XIV, 1, pp. 39 – 44.)

Младенов 1992: Младенов, Ст. За пограничните говори в Източна Сърбия. – В: Младенов, Ст. *Избрани произведения*. София: Наука и изкуство. (Mladenov 1992: Mladenov, St. Za pogranichnite govori v Iztochna Sarbiya. – In: Mladenov, St. *Izbrani proizvedeniya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Младенов 1979: Младенов, Ст. *История на българския език*. Превод и редакция на проф. Ив. Дуриданов от изданието през 1929 г. София: Издателство на БАН. (Mladenov 1979: Mladenov, St. *Istoriya na balgarskiya ezik*. Prevod i redaktsiya na prof. Iv. Duridanov ot izdanieto prez 1929 g. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Младеновић 2005: Младеновић, Р. Граматичка основа именица са номинативом множине на *-и (мужи, синови, дедови, пруħи, јариħи)* у јужнометохијским и северношарпланинским говорима. – В: *Јужнословенски филолог*, LXI, Београд, с.145 – 177. (Mladenović 2005: Mladenović, R. Gramatićka osnova imenica sa nominativom množine na *-i* (*muži, sinovi, dedovi, prući, jarići*) u južnometohijskim i severnošarplaninskim govorima. – In: *Južnoslovenski filolog*, LXI, Beograd, pp. 145 – 177.)

Младеновић 2010: Младеновић, Р. *Заменице у говорима југозападног дела Косово и Метохије*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 12. (Mladenović 2010: Mladenović, R. Zamenice u govorima jugozapadnog dela Kosovo i Metohije. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 12.)

Младеновић 2013: Младеновић, Р. *Говор у јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик. САНУ. Монографије. (Mladenović 2013: Mladenović, R. *Govor u južnokosovskog sela Gatnje*. Beograd: Institut za srpski jezik. SANU. Monografije.)

Научна експедиция 1993: *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916.* София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, УИ „Св. Климент Охридски“. (Nauchna ekspeditsiya 1993: *Nauchna ekspeditsiya v Makedoniya i Pomoravieto 1916*. Sofia: Voennoizdatelski kompleks “Sv. Georgi Pobedonosets”, UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

Реметић 1996: Реметић, Сл. *Српски призренски говор. I (гласови и облици). Српски дијалектолошки зборник*. XLII. Београд. (Remetić 1996: Remetić, Sl. *Srpski prizrenski govor. I (glasovi i oblici)*. Srpski dijalektološki zbornik. XLII. Beograd.)

Реметић 2011: Реметић, Сл. рец. Радивоје Младеновић. Заменице у говорима југозападног дела Косово и Метохије. Београд: Институт за српски језик САНУ. – В: *Српски дијалектолошки зборник*. LVIII, Београд. (Remetić 2011: Remetić, Sl. rec. Radivoje Mladenović. Zamenice u govorima jugozapadnog dela Kosovo i Metohije. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. – In: *Srpski dijalektološki zbornik*. LVIII, Beograd.)

Селищев 1934: Селищев, А. М. Македонская диалектология и сербские лингвисты. А. Белич и его последователи. – В: *Македонски преглед*, IX, 4, с. 57 – 87. (Selishchev 1934: Selishchev, A. M. Makedonskaia dialektologiia i serbskie lingvisty. A. Belich i ego posledovateli. – In: *Makedonski pregled*, IX, 4, pp. 57 – 87.)

Стойков 1958: Стойков, Ст. Изчезването на имперфект и аорист в банатския говор. – В: *Славистичен сборник. Т. I. Езикознание.* София: БАН, с. 185 – 206. (Stoykov 1958: Stoykov, St. Izchezvaneto na imperfekt i aorist v banatskiya govor. – In: *Slavistichen sbornik. T. I. Ezikoznanie*. Sofia: BAN, pp. 185 – 206.)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Тодоров 2019: Тодоров, М. Интерферентни грешки на морфологично равнище между български и сръбски. – В: *Българска реч*, XXV, кн. 1, с. 65 – 73. (Todorov 2019: Todorov, M. Interferentni greshki na morfologichno ravnishte mezhdu balgarski i srabski. – In: *Balgarska rech*, XXV, kn. 1, pp. 65 – 73.)

Харалампиев 1988: Харалампиев, Ив. Из диахронната проблематика на българския глагол. – В: *Български език*, кн. 5, с. 393 – 397. (Haralampiev 1988: Haralampiev, Iv. Iz diahronnata problematika na balgarskiya glagol. – In: *Balgarski ezik*. kn. 5, pp. 393 – 397.)

Цонев 1918: Цонев, Б. *Произход, име и език на моравците*. София: Културно-просветна дружба „Морава“. (Tsonev 1918: Tsonev, B. *Proizhod, ime i ezik na moravtsite*. Sofia: Kulturno-prosvetna druzhba “Morava”.).

Цонев 1984: Цонев, Б. *История на българския език*. Т. I. Обща част. Фототип. издание от изд. 1940; Т. II. Фототип. издание от изд. от 1934. София: Наука и изкуство. (Tsonev 1984: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiya ezik.* T. I. Obshta chast. Fototip. izdanie ot izd. ot 1940; T. II. Fototip. izdanie ot izd. ot 1934. Sofia: Nauka i izkustvo.)

CHARACTERISTIC MARKERS FOR THE BULGARIAN LANGUAGE OF MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC LEVEL – BY MATERIALS FROM SPEECH OF RAHOVETS, PRIZRENSKO

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
luch_antonova@abv.bg

Abstract: The paper studies the dialectal features of the speech of Rahovec, Prizren region, Republic of Kosovo, which show its belonging to the dialect continuum of the Bulgarian language: loss of the infinitive, development of the analytic declination in the name system, use of the post positive definite article, analytical expression of comparative and superior degree in adjectives, peculiarities of past tense use. It is proved that the realization of these forms reveals Bulgarian and not "Balkan" features.

Key words: *dialectology, Prizren-Moravian dialects, morphology, Balkan languages, Slavic languages.*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА НЯКОИ МОРФОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ИМЕННАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО[1]

Илияна Гаравалова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките
garina@abv.bg

Резюме: Говорът на с. Речане, Призренско, е архаичен западнобългарски диалект. Той представлява особен интерес, тъй като носи всички диагностициращи белези на нашия език. Тъй като се намира в най-западната част на българското езиково землище, той се превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница. Разположен извън съвременните български държавни граници, в изолиран район, с население, подложено на сериозна асимилация, неговото съхраняване и описване е особено важно. В тази статия се акцентира върху някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско, характеризиращи го като български диалект.

Ключови думи: *диалектология, морфологична характеристика, именна морфологична система*

Речане е село, разположено на 9 км югоизточно от гр. Призрен в Република Косово, в областта Средска Жупа (наричана още Сретечка, Средачка, Призренска или Яблаличка). Това е една от двете области в южната част на държавата, чието население, макар и ислямизирано, е с доказано български произход (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018: 79; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова / Garavalova 2015: 53; Кочева-Лефеджиева / Kocheva-Lefedzhieva 2003: 134). Тя включва десетина селища в Призренско, Република Косово (Речане, Долно и Горно Любине, Манастирица, Небрегоще, Раховец, Призрен и др.), към които се присъединяват и няколко села, разположени в Република Македония, Дебърска околия.

Тъй като в става дума за изолиран район, разположен в държава, която се намира в сложна икономическа и политическа ситуация, жупаните са поставени в тежки условия на оцеляване, притиснати от безработица и асимилационни тежнения, живеещи под непрекъснат натиск да се самоопределят като бошняци, македонци, сърби и дори турци или албанци в резултат от политическа конюнктура. Независимо от това обаче населението на косовската част от областта Жупа все още пази своя уникален говор, носещ всички диагностициращи белези на българския език и съхранен отлично благодарение на затвореността на общността и географската изолираност. В случая става дума за стар български диалект, кореспондиращ с този от областта Гора, Албания и Северна Македония, който принадлежи към крайните северозападни говори. Той се характеризира с аналитичен характер на именната система, липса на инфинитив и наличието на да-конструкции при глагола, както и с редица фонетични особености (като наличието на вокал ъ), които недвусмислено показват принадлежността му към българския езиков континуум. Това определя неговата важна роля за очертаването на западната граница на нашето езиково землище. Ето защо е от важно значение диалектът на селищата от областта Жупа да бъде добре регистриран и научно интерпретиран.

Поради ограничения обем в тази статия се разглеждат някои от морфологичните особености на съществителните имена, характерни за говора на с. Речане, Призренско, които го определят като български диалект. Анализът се извършва въз основа на нов теренен материал, събран лично през периода 2015 – 2019 г. по време на пребиваването ми в Речане, Призренско, като преподавател в ежегодния кандидатстудентски курс по български език, история и литература, провеждан там.

[1] Статията е написана във връзка с работата по проект „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Р Косово“.

Най-ярката морфологична специфика на българската номинална система безспорно е членуването при имената. Наличието на морфологична категория *неопределеност / определеност* при тях се определя като една от основните типологични особености на българския език, тъй като подобно граматично явление не е присъщо за никой от останалите славянски езици, т.е. тя го прави уникален в границите на славянския езиков континуум (Гаравалова / Garavalova 2014: 10). Говорът на с. Речане, Призренско, не прави изключение от това. Макар употребата на задпоставения определителен член да е разколебана и непоследователна, вероятно поради сръбското образование, което носителите на разглеждания диалект получават, тя в никакъв случай не може да се определи като спорадична, а членуваните форми се употребяват с еднаква фреквентност и от най-старите, и от най-младите представители на общността, което пък обезсмисля теорията, че става дума за някакви архаични, закостенели форми.

В теренните записи е регистрирано членуване на съществителни имена и от трите граматични рода в единствено и множествено число (напр. м.р. ед.ч – *Гòре вùше* ***трàфика****, вùше пỳт?*; *На* ***мỳжа*** *ми сèстра дòле рèсторан йе пỳлен*; *Àйде па да ми пòкажеш дòма* ***àдреса****, свè да ми нàпишеш мène тàмо да се обàждат у ùнтернет; Кòйто й* ***дùректора*** *тàм, ùдеш и му кàжеш;* ***Стòмаха*** *че ти òтече*; *А* ***мàлкийо****, щò й на мòйа чèрка, ỳчи ли, хòдет ли да рàди*; *А се чỳеш отдùре* ***фòно*** */*телефона*/ со н‘àу?*; ж.р. ед.ч. – *А кòд* ***бàнката*** *йе?*; *У* ***шкòлата*** *у Рèчане òще ùдет*; *Бàйрак – нàкичи се сас* ***сърмата****, сас пèшкири и йèдън го нòси, òн йèдън из рòднине нòси тàй бàйрак, ùгра с тàй бàйрак òн*; *Сàмо ако ùмам од зùма, от* ***зùмата*** *йе кòпус и сегà смо га пòеле копỳс*; ***Даржàвата*** *да нè йе бùвало рàт, да вùдиш кàко йè*; *…да плàтиш ли* ***тàксата*** *да ùдеш да... код лèкар*; ср.р. ед.ч. – *Дàем* ***дètету*** *овой кнùгу*; ***Стрùйката*** *йе сùн нèгов*; *... и* ***злàтото*** *и....пòсле кат се тò зàвърши дай вòду, дàй да йèду и чùта и пòсле òна ỳлаз‘а с* ***мỳжа*** *у сòбу и пòсле ùма венчàние и хòджа – вèрски погласен*; *Òджа зèма* ***дètето*** *да ỳзе сỳнет, а чèрку да ỳдаде у òне сèло гòре у Манастùрица*; *Тàк йе дòшло* ***врèмето****, щà да рàдимо*; *Èй, да нàраним* ***кỳчето****, сèбе, дòлу сум бùла у рèка*; м.р. мн.ч. – ***Л‘ỳдите*** *не пùйет*; *Млòго кỳче па мòра, нàрод се мнòжи,* ***хòрата*** *жùвет*; *И с* ***прийàтелите*** *ùдемо нèгде, ùдемо на ùзлет, нèкой шỳма на пùкник*; *Двòе* ***млàдите*** *са се завòлили*; *И ùмат* ***косàчите*** *и кòсер*; *У нè* /пещ/ ***сòмуните*** *пèчем*; ж.р. мн.ч. – *Йдат, вùка, òкулу* ***малùнити****, òкулу* ***малùнити*** *ùдат*; ср.р. мн.ч. – *Ако нè слỳшаш, òни кàжат че дòда каракòнджул и* ***дèцата*** *се плàшат*; *Ги нòси у* ***шỳмата*** ***дèцата****.* и др.), като видът и правилата за дистрибуция на членните форманти са характерните за цялата българска езикова територия. Анализираният материал не предполага да се заключи, че фреквентността на членуваните форми е по-съществена в определен граматически род или число.

Тъй като с. Речане, Призренско, е разположено в границите на крайните северозападни по тип български говори, логично е да се очаква, че в този диалект членуването на съществителните от м.р. в единствено число ще става с помощта на определителен член *-ът* (Стойков / Stoykov 1993: 165). При разглежданата група имена обаче се появява член *-о.* (срв.: *А* ***мàлкийо****, щò й на мòйа чèрка, ỳчи ли, хòдет ли да рàди*; *А се чỳеш отдùре* ***фòно*** */*телефона*/ со н‘àу?*; *Дòри из под* ***бушнùко*** *ùма йèна од дръва, од дървандрийа, кàко се вùка*…и др.). Регистрирани са само два случая на членуване с *-от* в анализирания номинален подклас (срв.: *И се зàгрея* ***сòкот*** *от сỳнце*; *Дорù из под* ***бушнùкот***). Появата на членен формант с вокал *-о* при съществителните от мъжки род в речанския говор вероятно се дължи на неговата гранична позиция и близкото му съседство с югозападните български говори, за които това морфологично явление е типично, а изпадането на консонантния елемент *-т* от състава му е пряк резултат от развоя на морфологичната категория *неопределеност / определеност* в българския език, засегнал преобладаващата част от българското езиково землище (БДА. ОТ / BDA. OT 2016: к. № М 35; Гаравалова / Garavalova 2014: 82 – 83).

Както ясно личи и от приведените по-горе примери обаче, много по-чести са случаите, които може да се схващат като употреба на членен формант *-а*. Той се появява по-рядко при съществителни във функцията на подлог в изречението (вж.: ***Стòмаха*** *че ти òтече*), но фреквентността на употребата му значително се повишава при имена в синтактичната функция на пряко или непряко допълнение, където обаче това би могло да се обясни и със смесване между родително-винителната и определената форма на името – явление, пряко кореспондиращо с наблюдаващото се в областта Гора (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 79).

Видът на членния формант в българския език и неговите диалекти зависи най-вече от словния завършек на лексемата, която се членува (Пашов / Pashov 1994: 66; Гаравалова / Garavalova 2014: 94 – 102). Това е напълно валидно заключение и за говора на с. Речане, Призренско, където в случаите,

когато детерминираната форма на съществителното от мъжки род се образува от аглумеративната с окончание *-а*, думата получава член *-та* (напр.: ***Стрѝйката*** *йе сѝн нѐгов*; от *стрѝко* /им.п./ – *стрѝ(й)ка* /агл.п./ – *стрѝ(й)ката*).

За момента теренните записи от с. Речане не показват остатъци от троен член. Въпрос на по-нататъшни проучвания е да се установи дали в случая става дума за приключил процес на редуциране на системата за членуване, характерна за разглеждания диалект, до едночленна, както това става в по-голямата част от българската езикова територия (Гаравалова / Garavalova 2014: 67 – 84), или за ниска честота на употребата на маркираните членове на системата. Основателна причина да се допуска вторият вариант е фактът, че говорът на с. Речане, Призренско, се характеризира с напълно функционална и жизнена тройна система на показателните местоимения (напр.: *Кѐко кѝй вѝлим – нѐкой мѐчке, нѐкой вѝли кѫ̀че, нѐкой вѝли* ***дво****, нѐкой вѝли* ***дно***; *Ѝма що се пѫ̀штат от* ***два*** *сѐло отозгѝр‘а*; *Сѫ̀м джѐпала йѐ и ѝсто онѝ сѫ̀м тѐпала и мѐло* ***двой*** *кат че дѝд‘е из шкѝла, мѐло ѝн тѐпа и тѐк йѐ*; *А че ги* ***двой*** *чѫ̀ваш тѐм*; *А не вѝлиш* ***двой*** *найтѝнджан?*; *Йѝш* ***двай*** *мѐсяц мѝй, чѐтири гѝдине ка йе тѐм, чѐтире гѝдине и йѝш ѝвой мѐсец*; *Дѝктор че стѐни,* ***двой*** *че прѐи ма прѫ̀во сѐвте ѝшол чѐтире гѝдине в гимнѐзия*; *Т‘è тѫ̀ва й* ***дв‘а****, що сѐг мѐлине посѐйале*; *Кѐко не йѐ, па и ѝн йѐде* ***двой*** *мѝркоф затѫ̀й йѐ*; *А тѐмо джѫ̀джеш мѐло зѐйтен* /зехтин/ *у тѐган у шѐрпа и бѐтаци дѝк се лѐд‘ат, а тѐмо че стѐиш кѐт пѫ̀на пѝнджан мѐло* ***двой*** *бѐли ѝриз да се кѫ̀ва. Ѐле не* ***дной*** *да се прекѫ̀ва, мѐло да се зѐкува*; *Ама тѝ… твѝй сѫ̀н от* ***дво*** *ти йе нѝщо*).

Друга характерна особеност на българския език, отличаваща го от останалите славянски езици, е наличието на бройна форма при съществителните от м.р., завършващи на съгласна. Бройната форма има окончание *-а* и се употребява след числителни и след местоименните наречия *колко, няколко, толкова*. На диалектно равнище е присъща в еднаква степен за съществителните, които означават лица и нелица (Стойков / Stoykov 1993: 230), и в рамките на българското езиково землище не се среща единствено в малък северозападен ареал (във Врачанско, Монтанско, Белослатинско, Тетевенско, Ботевградско и северно от София), както и в отделни селища в Родопите и Тракия (БДА. ОТ / BDA. OT 2016: к. № М 14, М 15, М 16, М 17). В говора на с. Речане, Призренско, употребата на бройна форма е напълно последователна както след числително име (напр.: *Тѫ̀й йе* ***два дѐна*** *кѐ дѝшла*; *Па* ***трѝ киломѐтъра*** *е од Рѐчане до Срѐчка*; *Па ѝдет за йенѝ* ***трѝ сѐта*** *ѝде чѐтери у...Бѫ̀рса, а у Албѐния за* ***двѐ сѐта***; *Цѫ̀рна гѝра йе на* ***трѝ чѐса***; *Уууу, мѐшаллах, е па мѫ̀жена йе, ѝма* ***двѐ сѝна***; *Рѐнее е трѐйало* ***трѝ дѐна*** *енѐ свѐдба*; *По* ***трѝ дѐна*** *се дѐва бѐнкети* и др.), така и след числителни наречия (напр.: *...ѝн глѐда кѝлико йе,* ***кѝлко кѐрата*** *ѝма и че кѐже, оо, нѐма и девѐдесет ѐвра, за тѝ що ѝма човѐк*; *И* ***кѝлку сѐт‘а*** *й тѐй сигѐ, ааа, у трѝ по плѐдн‘а*; ***Кѝл‘ко йѐзика*** *знѐш вѝше, вѝше врееѝдиш, ѐле*; ***Кѝлко сѐта*** *си нѐтам за бѫ̀гарска,* ***кѝл‘ко сѐта*** *кат пѫ̀туеш?* и др.). Тя е толкова регулярна, че се среща и на места, където в повечето български диалекти се среща плуралната форма (срв.: *...нѐгова мѐйка ѝмала* ***двѐ пѫ̀та*** *блѝзни, ѐй сега и снѐйка нѝйгина ѝсто и ѝна блѝзне*). Особено интересен е следният пример: *Ѝмам* ***йѐдин брѐта*** *и йѐдну сѐстру*, в който, в резултат от смесване на бройната и родително-винителната форма при роднински названия, се появява окончание *-а* след числителното *един*. За анализирания диалект е типично и срещащото се в книжовния ни език редуване *дѐна / днѝ* след числително име (напр.: *Рѐнее е трѐйало* ***трѝ дѐна*** *енѐ свѐдба*; *По* ***трѝ дѐна*** *се дѐва бѐнкети*; но ***Кѝлку дѐне*** *че бѝде?; Сегѐ трѐйе* ***двѐ днѝ****, нѐчиии, свѐдба*).

Във връзка с употребата на бройна форма следва да се разгледа и още една интересна особеност на говора на с. Речане, Призренско. В него със значение ‚час‘ функционират успоредно лексемите *чѐс* и *сѐт*. И при двете обаче ударението остава постоянно и затова семантичното противопоставяне *два чѐса / два часѐ*, характерно за българския книжовен език и повечето му диалекти, тук се изразява с помощта на бройната форма. Когато носителите на анализирания диалект искат да означат, че става дума за точен час, те използват единствено число на думите със значение ‚час‘ (напр.: *Од* ***сѐдем чѐс*** *ѐдма ѝдемо до дѐсет, до пѝла дѐсет са врѐчамо и тѐк*; ***Кѝл‘ко сѐт?*** (В колко часа?), а когато в изказването им става дума за продължителност – бройната им форма (напр.: ***Кѝлко сѐта*** *си нѐтам за бѫ̀гарска,* ***кѝл‘ко сѐта*** *кат пѫ̀туеш?*; *Цѫ̀рна гѝра йе на* ***трѝ чѐса***).

Следваща специфика на българския език, отличаваща го от славянските езици, е замяната на падежните форми с предложни конструкции при съществителните в резултат от действието на тенденцията към аналитизъм. Л. Антонова-Василева акцентира върху това, че разколебаването на именното склонение се наблюдава в особено висока степен в областите Гора и Средска Жупа, където падежни остатъци се срещат най-често при имена, назоваващи лица. В подкрепа на твърдението

си авторката привежда примери от с. Долно Любине, Жупа, и с. Шищевец, Гора (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 88 – 97). Нейните изводи напълно се потвърждават и от изследването на говора на с. Речане, Призренско.

Тук най-много падежни остатъци се срещат при съществителните от мъжки род, което е логично, като се има предвид, че това е най-немаркираният член на родовата парадигма в българския език (Гаравалова / Garavalova 2003: 170 – 171). Падежните облици са регистрирани при названия за лица – обикновено лични или роднински имена. Най-разпространена в анализирания диалект, както и в границите на цялото българско езиково землище на диалектно равнище, е формата за агломеративен (общ косвен) падеж при съществителни – непреки допълнения, с ок. *-а*. (напр.: *Од **Мàхира** чèрка, òна òче да ùде медицùна у Прùзрен*; *Код **мỳжа**, нèка ги глèда*; *Знàчи онò си трèба и брòй **телефòна** да га нàзовем?*; *На **мỳжа** ми сèстра дòле рèсторан йе пỳлен*; *Кат бùла Джàрифа бòл'на зълва, що ми йе ут **мỳжа** сèстру.; Онè йе йèзеро код фрàнцузко, код църкùва, кат смо бùле у **Шàбана***; *Àли йе снàйка, знàм, од **Мàхира** жèна*; *А сèга пò-голèм од **Мàхира**, тòликви йè. Па вùдела **Бènога** на слùка*; *Йà воз **мỳжа**, а сùн ми е дòктор, кỳча ùма във под вàмо* и др.). Особено показателно в случая е изказването: *Снàйка од брàт, од **Мùта**, бèше у бòл'ница у Прùщина прèмо шèс мèсеци*, където агломеративната форма се появява само при личното, но не и при роднинското име, макар че те са употребени непосредствено едно след друго.

Относително широко разпространено при съществителните от м.р. в диалекта на с. Речане, Призренско, е и ок. *-а* за в.п. ед.ч. при съществителни – преки допълнения, което по произход е свързано със стб. ок. за р.п. (Мирчев / Mirchev 1972: 37 – 39). И тук примерите включват основно названия за лица (срв.: *Кад вùдим **стàрог чòвека**, требва да го пòздравим*; *Ймам йèдин **брàта** и йèдну сèстру*; *И ùсто учимо у пръви, друùги, трèти рàзред Югослàвия, ùсто **пръвог, друùгог и светскòг рàта***; *И тàа нòч' йе първа нòч' коя Мохàмед пòчва да дòноси **Корàна**, стрàници **Курàна**, пùсан на бùкови кòжи*; *Свè ùма, бре, свè ùма, що кàжут, нèмаме сàмо **òтца** и мàйку*; *Па èва овòй òтзад дèто чèтири, двà пỳта блùзнела, чèтири ùма дèца блùзнета, двè чèрки блùзне – чèтвърти рàзред са, па пòсле **сùна** и чèрку òпет блùзне* и др.).

В анализирания подклас на съществителните от м.р. употребата на д.п. ед.ч с ок. *-у* е изключително спорадична в говора на с. Речане, Призренско. Регистрирани са само следните няколко случая (вж.: *Втòри и трèти рàзред ỳчимо Сърбийу прàво прèко **рàту***; *За **Àлену**, вùка, пòраснал за йèдна гòдина*; *И **Алùну**, ùсто ка вùдела, òна вùка, кà що рàдне, вùка, свè на сèбе, вùка*; *Хвàла **бògу**, дòбро*). Честотата на употреба на анализираната падежна подкатегория малко се увеличава при субстантивираните имена и прилагателните (напр.: *Двòе млàдите са се завòлили, пак пòсле мỳжа бùл гỳдан за друùга, а нèга са ожèни за **друùгом** и пòсле хòде зàедно д' ỳмрат*), но поради ограничения в обема на статията този въпрос ще бъде разгледан подробно другаде. Окончание *-ом* /*-ем* за д.п. мн.ч. в разглеждания диалект не се среща.

При съществителните от женски род падежни остатъци се регистрират отново главно при названия за лица – напр. роднинските названия, а в останалите случаи употребата им е непоследователна. С най-висока фреквентност на употреба в тази подгрупа имена се характеризира формата за в.п. с ок. *-у* (напр.: *У **шкòлу**?*; *Да прошкулòват **шкòлу**, на нèйу **шкòлу***; *А си бùла у тàмо у **кỳчу** овургд, а си ùшла?*; *У свòю **тетку***; *Жèлам едну **кàфу**.; Ево вам **вашу кàфу***; *Имам **стариу сестру***; *...òче òн **чèрку** да опùше медицùна*; *Тò йе нòшн'а, мàло йе тỳй се вùди, онà ùма и на **глàву***; *Йдемо на **екскỳрзийу**, шèтамо, нèгде на мòре, вùкенд*; *У **шкòлу** ùмамо држàвний ùзпит йèли дèвит стòтине питàнки*; *Онà штудùра **архитектỳру** друùга гòдина*; *Нòва гòдина кадè Мохàмед прùшел из Мèка у **Мèдину***; *У òне Гòрно Л'ỳбине **снàйку** ùма **тèтку** гòре, **мàмину сèстру***; *Чèрку се ỳдала у Манастùрица* и др.). Както е видно, в този говор тя е разширила семантиката си и се е превърнала във форма за агломеративен падеж, измествайки ок. за общ косвен падеж *-е*, което е регистрирано само в няколко случая (срв.: *Утишла сум код **мàме / мàйке** на гости*; *...àли, àко не мòжем йа да те вòзим, че те вòзи **бàбе**; Па нè че йе прòблем ка дòдже **дèвойке***; *И друùги Бàйрам йе Кỳрбан Бàйрам, принòсене **жèртве***; *Йма мèчке в **шỳме**, глàдне, ни йе òпасно да ùма що да йàде*; *Àйде, дàй **мàме** тàй телефòн*) и в изказвания като: ***Чèрку** се ỳдала у Манастùрица* се появява дори при имена в им.п.

Формата за д. п. ед. ч. с ок. *-и* при съществителните от женски род също се среща изключително рядко в говора на с. Речане, Призренско. Тя е регистрирана само в следните два случая: *Казат чу **Лейли*** /ще кажа на Лейла/ *да дòдже сутра*; *Òт **тèтки** сùна ми йе мène де ùдехте тỳка дèца*.

При съществителните от ср.р. в анализирания говор не е регистрирана употреба на падежни форми. Изключение представлява единствено следното изречение: *Че кȕпиш* ***злàта*** *и че си го плàтиш сто петдесѐт èвра*.

Безпредложно свързване като остатък от именното склонение също се регистрира изключително рядко в разглеждания диалект, предимно в изказвания, отнасящи се до точни дати (срв.: *А мȕ сегà знàчи у àвгуст, деветнàстог àвгуста, дòджи, йà че ȕмам свàдба, мòй сȉн че се жѐни* ***деветнàстог àвгуста***).

В говора на с. Речане, Призренско, в редовна употреба са само звателните форми, които не са точно падежни (Гаравалова / Garavalova 2003: 173). Те се характеризират с еднаква честота на поява у представителите на различните поколения носители на разглеждания диалект (напр.: *Ни знàм,* ***бàбо****, що рàд‘ат*; ***Тàтиии****, àйди на кàфа!*; *...айде,* ***Сабино****! Нȕгде нѐма,* ***ȕйне****, онà стàрата*; *А какво̀ бȕло у Бòсно,* ***мòйа чѐрко****, йà свѐ ми бȕли мòйо сѐстра, брàт‘а, свѐ, свѐ у Бòсна ми бȕло*; *Нѐ мòже,* ***сȕне****, по що ȕма*; *И òн: àйде,* ***мàмо****, у кòла, у мерцѐдес, у Гòрно Л‘ȕбине.; А чѐк сеà мàло да ти кàжем,* ***чѐрко****, мàло са сѐг дѐца ȕмало тàм, ѐтнийе, мàло пò-вȕше, а мȕйе аф нàше врѐме дòбро смо бȕле йòпет, а йе тàке?*; *Àйде,* ***Мàцо****, àйде код мѐне òни*; *Нѐма сѐно нȕкой,* ***чѐрко****, нѐ бере нȕкой, нѐ ради нȕкой*; *Па кàко щò нѐчет, нѐчет,* ***чѐрко****, нѐчет*; *...как да мòгу йà,* ***бàбо****, да нàпраим по йѐна кȕча?* и др.). Разколебаването на звателните форми, характерно в най-голяма степен за книжовния български език, тук е много слабо изразено, макар да са регистрирани единични случаи: *Сѐди тȕ,* ***мàйка****, йà че спрѐмим вѐчер‘а или рȕчек*; *А òна ми вȕше пȕше,* ***чѐрка****, òна ми вȕше пȕше.* Техния брой е пренебрежимо малък на фона на общото количество регистрирани вокативни облици.

При образуването на плуралните форми на съществителните преобладават общобългарските черти, но се наблюдават и някои специфики, от които с най-голяма фреквентност се характеризира разширяването на окончанието за мн.ч. *-е* при редица типове съществителни, което се среща в български паметници още от XII в. (Цонев / Tsonev 1984: 288). Преобладава мнението, че тази флексия е наследник на окончанието ѥ, свързано със старото меко склонение, и повишаването на нейната честота на употреба е резултат от влиянието на формите със събирателно значение от среден род на *-ьѥ* (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019: 51; Цонев / Tsonev 1984: 288; Мирчев / Mirchev 1978: 165).

В говора на с. Речане, Призренско, за разширяване на употребата на плуралната флексия *-е* при многосричните съществителни от м.р. е трудно да се говори. При тях регулярно се употребява ок. *-и*, което е пренесено от jo-осн. и постепенно се налага при тази група имена (ГСЕ / GSE 1991: 142 – 145), а *-е* е регистрирано само в единични случаи (срв.: *А не, ȕма кàко не и дȕви прàсета, па ȕдет и га лòв‘ет, ооо, ȕма лòвци, кàко не, и лòв‘ет, пааа* ***глигàне, глигàне****, àле ко йе, òвде прàсе не йàдемо*; *Нѐс‘ат* ***мȕгане****, чànове тàй и свàки ȕма звȕк, а сàма нѐ*; *Л‘ȕди на Бàйрам ȕдемо свȕ у джамȕйа, пòсле че се клàн‘амо тàм и ȕдемо на грòбн‘а, и дòма си честȕтамо Бàйрам, и ȕдамо пòсле код свòи* ***рòднине****, код* ***прийàтеле*** *да честȕтамо Бàйрам*, но: *Млòго* ***хотѐли****.; Йдат нàши* ***рѐчанци, сѐл‘ани***; *И ȕдат* ***л‘ȕди*** *од òва –* ***тȕрци, àлбанци****, свȕ ȕдат да вечѐрат*; *Тȕка ȕма* ***кòсери****, вȕдиш, сѐна, бѐрет кòсер, а тàм нѐгде ... си се пȕстила?*; *Па так и ȕдат, днѐска ȕма* ***дàмпери****, трàкторчита и ȕде свѐ*; *И ȕмат* ***косàчите*** *и кòсер*; *Пȕно йе с* ***конòбари*** *из Рѐчане*; *Йе рòшков за* ***чебàпи****, за плескàвице*; *Сѐга че пòчним да ȕмаме* ***ȕспити*** *сѐга у срѐдн‘а шкòла*; *...вѐч ȕмамо йѐдна хвàла гòлема, дѐка че ȕма мȕзика,* ***професорȉ*** *свȕ че бȕдет и* ***ученȕци*** *свàка шкòла – гимнàзия, медицȕна, технȕчка*; *Млòго* ***докумѐнти****, рàботе млòго и тàк йе* и др.). Този вид на маскулинната плурална номинална парадигма е логично следствие от факта, че в говорите от най-западната част на българското езиково землище, разположени на запад от линията Алексинац – Княжевац – Пирот – Босилеград – Кратово – Щип – Струмица – Воден – Енидже Вардар – Солун, подобно на преобладаващата част от мизийските, балканските и подбалканските диалекти, а също и на някои единични рупски говори (в Пловдивско, Асеновградско, Девинско, Ксантийско, Дедеагачко, Тополовградско, Елховско, Свиленградско, Одринско, Чорленско и Чаталджанско), формата за м.р. мн.ч. се образува с ок. *-и* (БДА.ОТ / BDA. OT 2016: к. № 12). То е и единственото кодифицирано с тази морфологична функция в българския книжовен език.

В плуралната парадигма за женски род обаче ситуацията е коренно различна. Тук флексията за мн.ч. *-е* почти напълно измества *-и* (напр.: ***Òвце, òвце***; *И ȕдат свȕ тѐ л‘ȕди, кòй ȕма* ***пàре***; *Свѐ й рàбута у* ***пàре****.; ...кòсе* ***лȕваде*** *и онȕ.;* ***Крàве*** *идѐт да пàс‘ет*; *А ȕма* ***жѐне*** *отвòрени, сбòр‘ат кòлку*; *Нѐзнам де й за* ***малȕните****?*; *И* ***гòдине*** *прòшле*; *Йе рòшков за чебàпи, за* ***плескàвице***; *Далȕ дънѐска*

си му дàла ***нòвине****?; Млòгу* ***мỳве****.; Ѝма* ***мѐчке*** *в шỳме, глàдне, ни йе òпасно да ùма що да йàде*; *Йà у втòрник че ти дàдем* ***фактỳре*** *що трѐба*; *Ѝмамо одѐла нòрмално, кàко кой хòчи –* ***хàлине,*** *жѐнски* ***хàлине*** *или мỳшки одѐла*; *Дàва се, па блàго нѐщо слàдко и* ***вòче***; *Гòре вùдела* ***òвце****, а òвде* ***крàве*** *вùдела кадѐ сѐлото*; ***Màлине*** *òвде,* ***бòровнице****, арòния и òвой*; *...òве ùма* ***леблѐбийе*** *и рàзни колàчи ùма, и* ***толỳмбе*** *ùсто мòж да ùма, и* ***баклàве****, а и òве нàй-вùше ùма*; *...трù* ***гòдине*** *да нỳпулнет па пòсле ги узѐмат.; ...млòго* ***мѐчке*** *ùма*; *А* ***сàрме*** *ùсто?*; ***Дѐвойке*** *обùчво свѐ слùчно кỳпет...*; *Койà домò але ùма, кòсе* ***лùваде*** *и онù са слùзат у гилòве и ỳзет и нòсет, вàд‘ет и от тòва, че ỳзет сòджук*; ***Свàтбе*** *гòре, òвде* ***свàтбе****, òве що съм ти покàзала, а и дòле – роджѐн дѐни,* ***берùтбе****, венчàн‘а* и др.). Появата на окончание *-и* в анализирания случай е по-скоро изключение (напр.: *Амà ùмам двѐ* ***чѐрки*** *и двà сùна*).

С цел пълнота на представянето на плуралната парадигма следва да се отбележи и това, че съществителните от среден род образуват напълно регулярно своето мн.ч. (напр.: *А не, ùма кàко не и дùви* ***прàсета****, па ùдет и га лòв‘ет, ооо, ùма лòвци, кàко не, и лòв‘ет, пааа глигàне, глигàне, àле ко йе, òвде прàсе не йàдемо*; ***Елѐнч‘ътъ*** *слàбо у зелѐното, рийѐдко нѐгде, нѐгде по вùсоко*; *Ѝма, ùма* ***дѐца****, оооо, у сѐлото рàждат*; *Сàс* ***дѐца****, без* ***дѐца****, цѐлата фамùлия че дòде, че рàди.; А ùмаш* ***дѐца****?*; *А ùма и тỳк* ***дѐца*** *да ỳчиш?*; *Ѝмамо* ***одѐла*** *нòрмално, кàко кой хòчи – хàлине жѐнски хàлине или мỳшки* ***одѐла****.* и др.).

В плуралната парадигма на едносричните съществителни от м.р. в говора на с. Речане, Призренско, също се наблюдават някои специфики. В българския книжовен език и преобладаващата част от българската езикова територия в този случай се употребява флексията *-ове*, която по произход е окончание за им.п. мн.ч. при старата кратка u-основа, оказала трайно влияние върху старобългарската о-основа (ГСЕ / GSE 1991: 140 – 148; Мирчев / Mirchev 1978: 162 – 163). В същата позиция и функция плуралната флексия *-ови*, произлизаща от ок. за д.п. ед.ч. на u-основа (ГСЕ / GSE 1991: 140 – 148), е типична за диалектите, разположени западно от линията Алексинац – Княжевац – Пирот – Босилеград – Кратово – Велес – Воден (БДА. ОТ / BDA. O. 2016: к. № 6). Като се има предвид всичко това, както и принадлежността на разглеждания диалект към крайните северозападни говори, би следвало да се очаква тук в анализираната позиция да се появи единствено флексия *-ови*. Успоредно с нея и с приблизително същата фреквентност обаче се употребява и плуралното окончание *-ове* (срв.: *...че ùдемо по Албàния да глѐдамо* ***грàдови***; ***Сòкои*** *дòмачи от прòшла гòдина, лàни ги прàифме*; *Ѝмамо прòбни* ***тѐстови*** *и пòсле глàвни* ***тѐстови*** *ни дàват у двà дѐна*, но: *Койà домò але ùма, кòсе лùваде и онù са слùзат у* ***гилòве*** *и ỳзет и нòсет, вàд‘ет и от тòва, че ỳзет сòджук*; *Па онà бùла забрàвена тỳка деее, де са му* ***внỳкове***; *Нѐс‘ат тùгане,* ***чàнове*** *тàй и свàки ùма звỳк, а сàма нѐ*; *Òва гòдина млòго* ***кùшеве***. и др.). Освен това следва да се отбележи, че както е видно от примери като: *Па онà бùла забрàвена тỳка деее, де са му* ***внỳкове***, плуралните флексии *-ове* и *-ови* се характеризират с разширена употреба в границите на класа на едносричните съществителни от мъжки род.

В заключение следва да се подчертае, че въпреки териториалната отдалеченост на областта диалектът на с. Речане, Призренско, споделя основните тенденции, характерни за българския език: наличието на именната категория *неопределеност / определеност*; разпада на склонението под действие на тенденцията към аналитизъм, в резултат от което остатъците от падежна система се реализират преди всичко при имена за лица и при близките по семантика до тях названия за животни, а оконч. *-у* за ж.р. е силно ограничено; звателната и бройната форма, отличаващи се с висока честота на употреба от всички носители на диалекта. Проявата на всички тези характерни за българския език черти определя говора на с. Речане, Призренско, като български по своята същност, а разположението му в западния край на нашето езиково землище го превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница.

Цитирана литература / References

Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шищевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Изд. „Мозайка“. (Antonova-Vasileva 2016: Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishtevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika*. Sofia: Izd. „Mozayka“.)

Антонова-Василева 2018: Антонова-Василева, Л. Форми за миналите времена на глаголите в българските говори в Косово. – В: *Българска реч*, кн. 2, с. 78 – 87. (Antonova-Vasileva 2018: Antonova-Vasileva, L. Formi za minalite vremena na glagolite v balgarskite govori v Kosovo. – In: *Balgarska rech*, kn. 2, pp. 78 – 87.)
Антонова-Василева 2019: Антонова-Василева, Л. *„Раховечкият език“ или говорът на българите в Раховец* (приета за печат). (Антонова-Василева 2019: Antonova-Vasileva, L. „*Rahovechkiyat ezik“ ili govorat na balgarite v Rahovets* (prieta za pechat).)
БДА. ОТ 2016: *Български диалектен атлас* (авт. колектив). Обобщаващ том. IV. Морфология. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“. (BDA. OT 2016: *Balgarski dialekten atlas* (avt. kolektiv). Obobshtavasht tom. IV. Morfologya. Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“.)
Гаравалова 2003: Гаравалова, Ил. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: Изд. „Сема РШ“. (Garavalova 2003: Garavalova, Il. *Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologicheska sistema*. Sofia: Izd. „Sema RSh“.)
Гаравалова 2014: Гаравалова, Ил. *Членуването на съществителните имена в българските говори.* София: Изд. „Авангард прима“. (Garavalova 2014: Garavalova, Il. *Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori*. Sofia: Izd. „Avangard prima”.)
Гаравалова 2015: Гаравалова, Ил. Българистиката в Република Косово. – В: *Българистика*, кн. 31, с. 53 – 64. (Garavalova 2015: Garavalova, Il. Balgaristikata v Republika Kosovo. – In: *Balgaristika*, kn. 31, pp. 53 – 64.)
ГСЕ 1991: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. Авт. колектив. София: Изд. на БАН. (GSE 1991: *Gramatika na starobalgarskiya ezik*. *Fonetika*. *Morfologiya*. *Sintaksis*. Avt. Kolektiv. Sofia: Izd. na BAN.)
Кочева-Лефеджиева 2003: Кочева-Лефеджиева, А. За българския език в Косово (фонетични особености). – В: *Македонски преглед*, кн. 4, с. 133 – 139. (Kocheva-Lefedzhieva 2003: Kocheva-Lefedzhieva, A. Za balgarskiya ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti). – In*: Makedonski pregled*, kn. 4, pp. 133 – 139.)
Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Изд. „Наука и изкуство“. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sosia: Izd. „Nauka i izkustvo“.)
Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Изд. „Просвета“. (Pashov 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia, Izd. „Prosveta“.)
Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Цонев 1984: Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 1. Обща част. София: Изд. „Наука и изкуство“. Фототип. от изд. от 1940. (Tsonev 1984: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiya ezik*. T. 1. Obshta chast. Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo“. Fototip. ot izd. ot 1940.)

ON SOME MORPHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE NOUNS SYSTEM OF VILLAGE RECHANE, PRIZREN REGION

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
garina@abv.bg

Abstract: The dialect of Rechane village, Prizren region, is archaic dialect from western Bulgaria. It is very interesting because it carries every diagnostic markings of our language and because it is found in the most western part of the Bulgarian linguistic domain, it transforms into important evidence for the continuity of the Bulgarian linguistic continuum and the location of its western border. Because it is located outside of the Bulgarian borders in isolated area with population, which has been subjected to serious assimilation difficulties, its conservation and description is especially important. In this article it is accented over some morphological peculiarities in the naming system of the speech in Rechane village, Prizren region, which characterise them as Bulgarian dialect.

Key words: *dialectology, morphological characteristic, naming morphological category system*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

THE MACRO-AREA AND THE INTERNAL BORDERS OF THE SHUMEN DIALECT

In memoriam Prof. Boryana Velcheva, Dr.Sc.

Krasimira Koleva
Konstantin Preslavsky University of Shumen
krasymira_kolewa@abv.bg

Abstract: This article is part of a monographic study of the Shumen dialect.

The dialectal division of the Bulgarian language continuum into microareas is a major question in Bulgarian areal linguistics, the clarification of which made on the basis of comparative studies grounded in field research must precede the work on generalizing the data from regional atlases and publications on this topic. In this text, I present the current boundaries of the Shumen dialect in the Moesian area.

Keywords: *areal linguistics, Moesian dialect, Shumen dialect*

In his seminal work on the Eastern-Bulgarian dialects (1903), Miletich divides the language of the local Bulgarian population into two basic types, the **o-dialect (the North-Eastern Dialect)** and the **ът-dialect (the South-Eastern Dialect)** on the basis of the masculine article morpheme. Miletich produced an integral study of the North-Eastern dialects. He had already studied the Cherged Prayers of the Transylvanian Bulgarians. In his account, the o-dialects in the Danubian Plain, the Shumen district, Surta and other areas are old, indigenous dialects that have previously encompassed the whole of Moesia – from the Black Sea in the east to the Iskar River in the west. He considers the spread of the o-dialect to Southern Bulgaria in the direction of Edirne and Strandzha to be a new phenomenon and refers to it as the Zagore Wedge (zagorski klin) in Strandzha and Thrace.

Miletich returns to the Eastern-Bulgarian dialects two years after the appearance of *Das Ostbulgarische*" (Милетич / Miletich 1905) following the publication of *Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга "Das Ostbulgarische"* by B. Tsonev (Цонев / Tsonev 1904). The discussion between the two dialectologists about the boundary between the Eastern and the Western Bulgarian dialects and their characteristic features was focused on the question of the basic dialectal division of the Bulgarian language, on the migration processes on the Bulgarian language territory and the corresponding language changes.

G. Popivanov takes up Miletich's and Tsonev's classification and uses the term **Shumen Dialect** in his addendum to Miletich's work (Попиванов / Popivanov 1940).

On the basis of the data from the Bulgarian Dialect Atlas (БДА / BDA 1966) some of Miletich's and Tsonev's views on this topic have been revised. It is no longer possible to defend the thesis of "Rupchos features" ("rupalanshtini") in Northern Bulgaria (according to B. Tsonev) or of a Zagore Wedge (zagorski klin) in Southern Bulgaria (according to L. Miletich), or the idea of immigrants from the south to the north or vice versa since the North-Eastern-Bulgarian and the South-Eastern-Bulgarian o-dialects are not separated from each other, but rather, form an unbroken unity through the o-dialect villages situated in the Balkan passes – a continuum encompassing the entire area of the Eastern-Bulgarian o-dialect, which can hardly be separated from the Balkan or the Thracian dialects (Кочев / Kochev 1991: 77 – 78).

In his summary work on the Bulgarian dialects of 1968, S. Stoykov supports Miletich's classification. In characterizing the Moesian dialects, he identifies a narrow area of these North-Eastern dialects, without providing a detailed classification. As their basic representative, he names the Shumen dialect in the boundaries described by Miletich – "the Shumen district, Surta in the east, the villages of Kaspichan, Kyulevcha, Markovcha and so on" (Стойков / Stoykov 1993: 105). Stoykov stresses that "as a typical Moesian dialect it preserves best of all its old characteristic features*"* (ibid.) The Shumen dialect is identified as a Surt and essentially a Shumen dialect.

Ivan Kochev's monographic study *Гребенският говор в Силистренско* appeared in 1969 (Кочев / Kochev 1969). In it he identifies the boundaries between the Greben and the Kapan dialects in the Moesian area – but these are ethnographic not territorial characteristics.

In his complex study of Dobrudzha in 1970 – 1971 M. S. Mladenov proposes a classification of the dialects of the Moesian type found throughout this area, noting four subtypes: **Greben, Kapan,** (ethnographic terms), **Shikovski** (in the Silistra district) and the **Shumen-Silistra** subtype in the villages of Nova Cherna (Tutrakan district) and Sokolovo (Dobrich district) (Младенов / Mladenov 1974: 397). This classificatioin is illustrated with a comparison of the characteristic features of the dialects at all linguistic levels, without describing these dialect subtypes individually. There is no information about the settlements from which these Moesian inhabitants immigrated. It is known, however, that the name Shikovci (which is derived from the future particle), mentioned by Miletich, designates the immigrants from Surta in the north-east (**Касабов / Kasabov 2012: 37** – **50).**

For the first time in dialectology Mladenov describes a separate Shumen-Preslav subtype, which, apparently, is different from the Surta dialect.

M. S. Mladenov also outlines the area of the Kapan dialect in the Razgrad district in his complex study of North-Eastern Bulgaria in 1974 – 1977, which was dedicated to the Kapantsi (Младенов / Mladenov 1985: 311 – 312).

The summarizing volume of the Bulgarian Dialect Atlast includes: an introduction (БДА / BDA 1988) and three parts – Phonetics, Accentology and Lexicology with 367 maps, commentaries and indices (БДА / BDA 2001). It proposes a spatial model of the Bulgarian language at the dialectal level and represents an exact, detailed and precise picture of the Bulgarian dialects across the entire language territory, not an approximate, general picture, such as the one that existed before the creation of the BDA.

In the latest map of the dialectal division of the Bulgarian language (Карта БАН / Karta BAN 2014) today's Moesian dialects are specified as **Eastern-Moesian**, a term referring to the older and broader territorial picture in the geographical region of Moesia, which stretches also to the west of the *jat'* zone. From north to south the dialect types are as follows:

- **Greben dialect** – along the lower reaches of the Danube (Ruse and Silistra districts);
- **the Kapan dialect** – in the Ludogorie (Razgrad district);
- **Shumen dialect** – from the Shumen Plateau to the Preslav Balkans (Shumen and Preslav districts);
- **Surt dialect** – in the Surta / Surtovete – Madara district – the Provadia district (Novi Pazar and Provadia districts).

The dialects spoken on the southern slopes of the Eastern Balkans are marked as Sub-Balkan. The presence of Moesian population in the Northern-Karnobat district (the so-called Zagortsi) is not especially noted.

Studying at length and in great detail each settlement in the centre of the Moesian area – the Shumen district (the territory that includes geographical regions with clear boundaries) and studying the language and the culture of the population, I offer a more detailed description based on the conviction that the linguistic and internal linguistic boundaries are also natural borders. The migration processes, even if undocumented, can be established using data from the patriarchal language (memories of the clan, the inherited anthroponymical system, traditional practices described with the inventory of the domestic / native language). These data can easily be discovered in interviews with elderly people.

The natural borders in the region under consideration are the high plateaux and the large rivers whose valleys are densely populated.

The eastern part of the Danubian Plain has the largest area in comparison with the other two parts and is distinguished from them by its varied plateau-like hilly relief and its greater height above sea level (the Lilyak Plateau – 517 m, the Shumen Plateau – 502 m, the Madara Plateau – 431 m, the Provadia Plateau– 389 m).

The border between the Danubian Plain and the Pre-Balkans also runs along the watershed between Golyama reka and Cherni Lom and its watershed with respect to the left tributary of the Vrana River – the Lilyak River. To the east lies the northern slope of the Preslav Mountain from where, following the southern periphery of the valley of Kamchia, one reaches the Black Sea. In this area there are two large rivers – Kamchia, the only river originating in the Balkan Mountains which flows into the Black Sea, and its left tributary the Vrana River.

Kamchia is formed by the confulence of Golyama (left) Kamchia and Luda (right) Kamchia. It flows in an easterly direction in the wide valley between the Avren (Momino) Plateau in the north and the Kamchia Mountain in the south. Through its valley runs the boundary between the Danubian Plain and the Pre-Balkan Mountains. The basin of the river borders on the basin of the rivers Rusenski Lom and Provadiyska Reka to the north-west and north, the basin of the Yantra River to the west, and the basins of Tundzha and Aytoska, Hadzhiyska, Dvoynitsa and Fundukliyska, which flow into the Black Sea, to the south. The Kamchia basin includes parts of six regions in Bulgaria – the southern parts of the Varna and Shumen regions, the northern-most parts of the Burgas region (the Karnobat and Sungurlare districts), the eastern part of the Targovishte region (a part of Gerlovo and the course of the Vrana River), the north-eastern part of the Sliven region (part of Gerlovo) and the southern-most areas of the Razgrad region (the Ludogorie).

The Vrana River cuts a deep gorge through the western part of the Preslav Plain in a north-eastern direction. After the gorge, the valley of Vrana becomes wide and gradually turns south-east. Its lower course runs along the southern foot of the Shumen Plateau. It flows from the left into Golyama Kamchia near the village of Khan Krum.

In the centre of the area is the Shumen Plateau. To the north lies the Lilyak Plateau, to the south-east – the Kaspichan-Provadia Surtove (< Tk. *sırt* 'rıdge'), to the south-west – the Preslav Mountain, and to the north-west – Mount Varbitsa. Between them flow Vrana and Kamchia (the Kamchiya Valley). The basin between the Preslav and Varbitsa Mountains is Gerlovo, which is connected with the Rish Basin, through which the migration of the Zagortsi took place (Географски речник / Geografski rechnik 1980).

This is the macro-area of the Shumen dialect. The concentration of the old local population in the Surtove and between the Shumen Plateau and the Preslav Mountain provides the foundation for distinguishing two micro-areas – the Surt and Shumen-Preslav micro-areas without a clear-cut border between them.

If one classifies the Shumen dialect, taking account of the micro-areas to the west-northwest, one can use the territorial division according to water boundaries, which are clear-cut. The Moesian dialects within this broader perimeter, where there is a mixed population, can be defined as Kamchia (Upper Kamchia and Lower Kamchia) dialects. This is a possible classification by analogy with the South-western Bulgarian dialects along the course of Vardar into Upper- and Lower-Vardar dialects, which is espoused by Stoyan Romanski in his study *Долновардарският говор* published in 1932.

With regard to terminological unity on a synchronic plane, I espouse the established binary division of the Shumen dialect into Shumen and Surt, but I believe that the **center** of the macro-area should be defined more precisely as the **Shumen-Preslav type**.

In 10 settlements of the so-called Zagore Wedge (zagorski klin) in the southern part of the Eastern Balkan Mountains the dialect of the Bulgarian population is a Moesian o-dialect.The complex research carried out in 2006 of the villages between Karnobat and Sungurlare: Zimen, Sigmen, Nevestino, Iskra, Ognen, Lozarevo, Kosten, Klimash, Prilep and Podvis offers the possibility to analyze today's language situation half a century after the field research for the first volume of the Bulgarian Dialect Atlas (БДА / BDA 1964). Here most of the villages are studied as settlements with an old Bulgarian indigenous population according to data provided by Lyubomir Miletich, who, at the end of the 19th c., observed "mainly on the basis of the dialect"" that these were "immigrants from the Provadia and Shumen districts" and ranked them among the settlements of the so-called Zagore Wedge in a north-eastern/south-eastern direction (Miletič 1903, Милетич / Miletich 1989). According to Miletich, there are two types of dialects to the east of the jat' border, which differ first and foremost with respect to the pronunciation of the masculine article morpheme: the **Moesian o-dialect** to the north-east and the **Balkan ът-dialect** to the south-east. The occurrence of the o-dialect in southern Bulgaria in the direction of Edirne and in Strandzha is a new phenomenon highlighting the so-called Zagore Wedge in Strandzha and Thrace. It began in the 15th – 16th c. (Гандев / Gandev 1972), with the migration of the Polyantsi from the Danubian Plain to the Sub-Balkan Plain, where they came to be known as Zagortsi. After the publication of *Das Ostbulgarische*, a dispute developed between Miletich and his opponent Benyo Tsonev (Цонев / Tsonev 1904, Милетич / Miletich 1905). On the basis of the data in the BDA it has become clear that there can be no "Rupchos features" ("rupalanshtini") in northern Bulgaria (according to Tsonev) or a Zagore Wedge in the south (according to Miletich) or of southern immigrants in the north or northern immigrants in the south, since the north-eastern-Bulgarian and the south-eastern-Bulgarian **o-dialect** are not separated but rather form a continu-

ous area of the eastern-Bulgarian o-dialect in the Eastern-Balkan Mountains through the o-dialect villages situated in the Balkan passes. It can hardly be separated from the Balkan or the Thracian dialects. Contemporary scholarship demonstrates that a number of features that were debated on by the two dialectologists were not analyzed as an expression of a more general law that was characteristic during the older periods of the development of the language, namely the interaction of vowels and consonants (Кочев / Kochev 1991: 76 – 78). Modern areal linguistics based on the fundamental studies by the two diachronic linguists and dialectologists has been able to arrive at a more exact classification of the dialects in the Bulgarian dialect continuum and to provide the possibility of describing the characteristic features of the Zagortsi dialect group in the contact zone of the north-eastern and the south-eastern dialects (Бояджиев / Boyadzhiev 1991, Мицева / Mitseva 2002), to reveal their inner-dialectal differences (БДА / BDA 1964) and to draw a parallel with the remaining Bulgarian dialects (БДА / BDA, 1 – 3 2001).

Taking into account published studies and data from the field research, which I collected during excursions in the Shumen district and in the Zagortsi settlements in the Karnobat and Sungurlare districts and in Strandzha in 2000 – 2006, and applying an interdisciplinary approach, I describe the Zagore micro-area between Sungurlare and Karnobat as the continuation of the Shumen dialect to the north of the Balkan Mountains.

The data from the three synchronic sections (late -19th c. – mid-20th c. – late-20th c. / early-21st c.) – show both dynamic and static elements in the dialect, which shares the tendencies in the development of the Bulgarian language on its entire territory and at the same time undergoes a development of its own. On the threshold between the two centuries (and millennia) this trend is especially interesting. It is significant not only for the description of phenomena in the micro-area, but also in the macro-area, if one takes into account the specific demographic and sociolinguistic characteristics of this region. The linguistic facts mirror the results of the migration processes in the Balkans and answer a wider group of questions related to the inner-linguistic borders, interference, transitional and mixed dialects. They are the key to the solution of vexing and as yet poorly explained issues in ethnology and cultural anthropology.

The settlements in the study have an **old mixed population**. They arose as a result of forced mass migrations from the **Moesian area** during the first centuries of the Turkish rule. The causes were: uprisings, the uninterrupted wars waged by the Ottoman Empire against the European countries and the Turkish colonization of the Ludogorie and Tozluka, which led to their de-Bulgarianization. There were gradual and continued migrations to the south through the Balkan passes near the village of Asparuhovo (Chenge) and the village of Rish (Chalukavak) and many emigrants from the Shumen and Provadia districts settled in Thrace and even as far as the Edirne and Burgas districts as well as in Strandzha. These are the so-called Zagortsi, who live in the Karnobat and Aytos districts along the road on which they migrated from north to south. The linguistic and ethnological analysis (БДА / BDA 1964; Стойков / Stoykov 1993) proves that in the 15th and the 16th c. a compact Bulgarian group of Polyantsi moved from northern Bulgaria along the easily negotiable roads in the Eastern Balkan Mountains and settled in the Karnobat district (Podvis, Prilep, Kosten, Lozarevo, Klimash, Nevestino, Sigmen, Iskra, Ognen and Terziysko), in the **Sliven district** (Trapoklovo, Dragodanovo and Gorno Aleksandrovo), in the **Yambol district** (Strandzha, Zimnica), in the **Burgas district** (Karanovo and Rusokastro) and along the northern slopes of Strandzha (Chernomorets, Rosen, Izvor and Zidarovo).

Two villages were included in the studies of the Karnobat region for the Bulgarian Dialect Atlas: Skala (2579) in the Sungurlare district and Sigmen (2599) in the Karnobat district. The differences between them and the Zagore settlements indicate the boundaries of the so-called Zagore Wedge (zagorski klin) to the west and the south. Some villages (Venets, Valchin and Zimen) remained outside the scope of the Atlas, but today we have ethnological data that establish the presence of Zagortsi there.

Until the middle of the last century the demographic picture of the northern-Karnobat villages and the characteristics of their oicolects were preserved. The centripetal tendency is reinforced by **two types of factors**:

1. The conditions of the **relief**, which is characterized by a complex structure. The Karnobat basin is part of the Central-Tundzha Sub-Balkan district of the Thracian-Strandzha region of the southern-Bulgarian area. The natural boundaries of the Sub-Balkan Plain delineated by Luda Kamchia and its tributaries, divide the Eastern-Balkan Mountains into two micro-areas: the north-eastern, including the Kotel-Varbitsa and Karnobat-Kamchiya Mountains; and the south-eastern, consisting

of the Minor Karnobat and the Aytos-Emine Mountains (Географски речник / Geografski rechnik 1980). The Moesian north-eastern and the tSub-Balkan south-eastern areas are connected and continuous.

2. **Sociolinguistic and sociocultural aspects** – weak migration processes; predominant Bulgarian population with diverse economic activities; the traditional chain school – reading room – church. Some villages (e.g. Klimash) were moved in older times from the old Roman fortress to lower-lying places near the forest so that the population could survive in troubled times. The reflection of these processes on the language is mainly in the sphere of micro-toponymy.

The changes in the parameters of the two groups of factors are an ongoing process and they were a fact even before the beginning of studies into the oicolects, but at that time they took place more slowly.

A comparison of the data in L. Miletich's studies (late-19th – early-20th c.) with the maps from vol. 1 of the Bulgarian Dialect Atlas (mid-20th c.) of the Sungurlare villages: Podvis (2573), Prilep (2574), Lozarevo (2589), Klimash (2590), Kosten (2591), Terziysko (2601) and the Karnobat Zagortsi settlements Nevestino (2596), Ognen (2600), Devetintsi (2601), Iskra (2602) shows continuous areas of the main phonetic and morphological features that characterize the north-eastern-Moesian dialects. The Zagortsi dialects in the northern-Karnobat ethnographical region are **ъ**-dialects with respect to the development of the back nasal vowel (*къшта, дъп, зъп*) and the back yer (*дъш, сън, лъжица*) and **о-**dialects with respect to the masculine article morpheme. The reduction of unstressed vowels (*зилѐну*) and the paroxytone stress type (*мо̀мче, о̀фци*) also confirm the unity of the dialects.

The analysis of the 277 phenomena that have been mapped at all language levels in the Zagortsi villages (Колева / Koleva 1994: 133 – 138) shows that there are inner-dialectal differences in 128 of them, mainly in the most dynamic levels of the language system – the phonetic and the lexical ones. Phonetic variants are a regular occurrence in dialects. But it is the lexical differences primarily in everyday vocabulary that excite special interest. The differentiation with respect to half of the everyday objects on the basis of 80 lexemes points to a distinction between a **north-eastern group** (Podvis, Prilep, Lozarevo, Klimash, Kosten, Ognen, Iskra, Nevestino) and a **south-eastern group** (Terziysko, Devetintsi). Apparently the center of this micro-area are the villages of **Podvis** and **Prilep**.

In the studies of the Karnobat region for the BDA two villages were included: Skala (2579) in the Sungurlare district and Sigmen (2599) in the Karnobat district. The differences between them and the Zagortsi villages demonstrate the boundaries of the so-called Zagore Wedge to the west and the south. Some villages remained outside the scope of the BDA but we have ethnological data that confirm the presence of Zagortsi: viz., Venets, Valchin and Zimen.

During the second half of the 20th c. the great social changes in Bulgaria have had an aggressive impact on the factors that affect the Bulgarian language.

The north-eastern district of the micro-area under consideration underwent inner-territorial changes after the corrections of the Kamchia River and the building of the largest dam in Bulgaria, the Ticha Reservoir. The population from the villages that were submerged moved to some of the villages under consideration.

A characteristic feature of the region are the territories without settlements, the so-called natural non-urbanized territories, with few towns. The distance from the regional center of Burgas is a favourable sociolinguistic factor in that the influence of the standard language on the dialects is smaller.

With this micro-area, the boundaries of the Shumen dialect are expanded, and the areal characterization of Moesia is made complete and precise (Колева / Koleva 2014).

References

БДА 1964: *Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Част I. Карти. Част II. Статии, коментари, показалци.* София: БАН. (BDA 1964: *Balgarski dialekten atlas. T. I. Yugoiztochna Balgaria. Chast I. Karti. Chast II. Statii, komentari, pokazalci.* Sofia: BAN.)

БДА 1966: *Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. Част I. Карти. Част II. Статии, коментари, показалци.* София: БАН. (BDA 1966: *Balgarski dialekten atlas. T. II. Severoiztochna Balgaria. Chast I. Karti. Chast II. Statii, komentari, pokazalci.* Sofia: BAN.)

БДА 1988: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част.* София: БАН. (BDA 1988: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Vstapitelna chast.* Sofia: BAN.)
БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Т. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика.* София: БАН. (BDA 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. T. I-III.* Sofia: BAN.)
Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска Тракия)*. София: БАН. (Boyadzhiev 1991: Boyadzhiev, T. *Balgarskite govori v Zapadna (Belomorska) Trakiya i Iztochna (Odrinska) Trakiya.* Sofia: BAN.)
Гандев 1972: Гандев, Хр. *Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване.* София: Наука и изкуство. (Gandev 1972: Gandev, H. *Balgarskata narodnost prez XV vek. Demografsko i etnografsko izsledvane.* Sofia: Nauka i izkustvo.)
Географски речник 1980: Мичев, Н., Ц. Михайлов, И. Вапцаров, Св. Кираджиев. *Географски речник на България.* София: Наука и изкуство. (Geografski rechnik 1980: Michev, N., Ts. Mihaylov, I. Vaptsarov, S. Kiradzhiev. *Geografski rechnik na Balgaria.* Sofia: Nauka i izkustvo.)
Карта БАН 2014: *Карта на диалектната делитба на българския език.* София: АИ „Марин Дринов“. (Karta BAN 2014: *Karta na dialektnata delitba na balgarskiya ezik.* Sofia: AI “Marin Drinov”.)
Касабов 2012: Касабов, Й. Шиковци като хърцои в Южна Добруджа. – В: Гоев, А. (ред.). *Народна култура на балканджиите*. Габрово: АЕК „Етър“, с. 37 – 50. (Kasabov 2012: Kasabov, Y. Shikovci kato hurcoi v Yuzhna Dobrudzha. – In: Goev, A. (red.). *Narodna kultura na balkandzhiite*. Gabrovo: AEK “Etar”, pp. 37 – 50.)
Колева 2014: Колева, Кр. *Шуменският говор.* Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“. (Koleva 2014: Koleva, K. *Shumenskiyat govor.* Shumen: UI “Ep. Konstantin Preslavsky”.)
Кочев 1969: Кочев, Ив. *Гребенският говор в Силистренско. Трудове по българска диалектология*, кн. V, София: БАН. (Kochev 1969: Kochev, I. *Grebenskiyat govor v Silistrensko. Trudove po balgarska dialektologiya*, kn. V, Sofia: BAN.)
Кочев 1991: Кочев, И. Любомир Милетич и проблемите на българското езикознание. – В: *Македонски преглед*, 2, с. 73 – 79. (Kochev 1991: Kochev, I. Lyubomir Miletich i problemite na balgarskoto ezikoznanie. – In: *Makedonski pregled*, 2, pp. 73 – 79.)
Милетич 1905: Милетич, Л. Източнобългарските говори. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 21. София: Българско книжовно дружество. (Miletich 1905: Miletich, L. Iztochnobalgarskite govori. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 21. Sofia: Balgarsko knizhovno druzhestvo.)
Милетич 1989: Милетич, Л. *Източните български говори.* София: БАН. (Miletich 1989: Miletich, L. *Iztochnite balgarski govori*. Sofia: BAN.)
Младенов 1974: Младенов, М. Сл. Характеристика на говорите [в Добруджа]. – В: Василева, М. (ред.) *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София: Наука и изкуство, с. 396 – 426. (Mladenov 1974: Mladenov, M. S. Charakteristika na govorite [v Dobrudzha]. – In: Vasileva, M. (red.) *Dobrudzha. Etnografski, folklorni i ezikovi prouchvaniya*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 396 – 426.)
Младенов 1985: Младенов, М. Сл. Характеристка на капанския говор. – В: Тодоров, Д. (ред.) *Капанци. Бит и култура на старото население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания.* София: БАН, с. 311 – 338. (Mladenov 1985: Mladenov, M. S. Charakteristika na kapanskiya govor. – In: Todorov, D. (red.) *Kapantsi. Bit i kultura na staroto naselenie v Severoiztochna Balgaria. Etnografskii i ezikovi prouchvaniya*. Sofia: BAN, pp. 311 – 338.)
Попиванов 1940: Попиванов, Г. Особености на шуменския говор. Допълнение към описанието му в „Das Ostbulgarische” на проф. Л. Милетич. – *Сборник на БАН*, 34, с. 329 – 468. (Popivanov 1940: Popivanov, G. Osobenosti na shumenskiya govor. Dopalnenie kam opisanieto mu v “Das Ostbulgarische”na prof. L. Miletich. – *Sbornik na BAN*, 34, pp. 329 – 468).
Мицева 2002: Мицева, Е. (ред.) *Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Mitseva 2002: Mitseva, E. (red.) *Sakar. Etnografsko, folklorno i ezikovo izsledvane.* Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”.)
Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София: БАН. (Stoykov1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologia.* Sofia: BAN.)
Цонев 1904: Цонев, Б. Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга “Das Ostbulgarische”. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 20. София: БАН. (Tsonev 1904: Tsonev, B. Dialektni studii. Popravki i dopalneniya kam Miletichevata kniga “Das Ostbulgarische”. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, 20.* Sofia: BAN.)
Miletič 1903: Miletič, L. Das Ostbulgarische. – In: *Südslavische Dialektstudien. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften*, pp. 65 – 145.

АРЕАЛЪТ И ВЪТРЕШНИТЕ ГРАНИЦИ НА ШУМЕНСКИЯ ГОВОР

В памет на проф. дин Боряна Велчева

Красимира Колева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
krasymira_kolewa@abv.bg

Резюме: Текстът е част от монографично изследване на мизийския говор.

За българската ареална лингвистика диалектното членение на езиковия континуум на микроареали е основен въпрос, чието изясняване предхожда работата по обобщаване на данните от регионалните атласи и публикациите по темата, основани на сравнителни изследвания от теренната работа.
В текста представям днешните граници на шуменския говор в мизийския ареал.

Ключови думи: *ареална лингвистика, мизийски говори, шуменски говор*

Krasimira Koleva
Konstantin Preslavsky University of Shumen
115, Universitetska St.,
Shumen 9700
Bulgaria

ТРАДИЦИОННИ КУЛИНАРНИ НАЗВАНИЯ КАТО ФРАЗЕОЛОГИЧНО ЯДРО НА УСТОЙЧИВИ СРАВНЕНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК*

Ана Кочева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

anak@abv.bg

Резюме: Народната кулинарна терминология се свързва преди всичко с бита, с материалната и духовна култура на българина, с народния светоглед и религиозните представи и вярвания, но има и собствено лингвистични измерения. Кулинарна лексика може да бъде част от фразеологичното ядро на устойчивите сравнения. Предложеният нов кръг от традиционни кулинарни опорни думи (фразеологични ядра) от дясната част на устойчивите сравнения, т.е. от компаратума, е съставен с отчитане на делитбите, основани само върху трите главни начина за специална термична преработка (варене, печене, пържене). Той е съобразен с произхода (растителен или животински) на храните. С него се рисува една интересна картина, която потвърждава етнокултурологичните наблюдения за историческия развой на обработката на храните.

Ключови думи: *кулинарни названия, фразеологично ядро, устойчиви сравнения*

Проблемът за лингвистичния анализ на българската кулинарна лексика е относително нов, въпреки че названията, които я съставят, са били разглеждани от различни аспекти (етноложки, културоложки, социологичен) в редица по-значителни изследвания на авторите досега (например: Маринов / Marinov 1994: 96 – 100; Вакарелски / Vakarelski 1974: 212 – 226; Хаджийски / Hadzhiiski 1974: 65 – 69; Маркова / Markova 2011: 5 – 334 и др.). Както личи от заглавията на трудовете (вж. приложената библиография), народната кулинарна терминология се свързва с бита, с материалната и духовна култура на българина, с народния светоглед и религиозните представи и вярвания. Предимно лингвистичен характер в последно време има прецизно изработеният обемист дисертационен труд на М. Котева „Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика)“ (Котева / Koteva 2015), който, за съжаление, още не е отпечатан. Крачка напред в лингвистично отношение представлява и работата по проекта, финансиран от ФНИ, „Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия“, по който работи екип от Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при БАН. Част от изпълнението на проекта е и това изследване. Материалът за него, освен че е лично събран, е съобразен и с този в Архива за БДР и най-вече с проучването на В. Кювлиева (Кювлиева / Kyuvlieva 1986). Това се отнася също така и до някои традиционни теоретични постановки за устойчивите сравнения (УС), приети от нея в цитираното изследване. За разлика обаче от В. Кювлиева, която не обособява самостоятелна тематична група за УС, свързани с кулинарна лексика във фразеологичното ядро, тук се обръща специално внимание именно на този проблем. Синоним на термина **фразеологично ядро** е терминът **опорна дума** в УС (по Судоплатова / Sudoplatova 1979: 48 – 61). Фразеологичното ядро винаги е представено от пълнозначна дума (глагол, съществително, прилагателно и наречие), то стои от дясната страна във фразеологизма след задължителната употреба на наречие//предлог **като**, което осъществява свързващата функция с лявата му страна. Така напр. в УС *сладък като симид* ярко се очертават две части: **лява** (*сладък*) и **дясна** (*като симид*). **Лявата** носи още названието **основание на сравнението** (лат. tertium comparationis). **Дясната** се състои от задължителната непълнозначна дума – свръзка *като* (лат. comarator) и пълноценното в лексикално и семантично отношение съществително *симид* (comaratum). Лявата част се нарича още сравнявана, а дясната сравняваща. Именно в сравняващата част се намира **опорната дума//фразеологичното ядро** (*симид*).

Кръгът от **опорни думи** в дясната част в тази статия е съставен от български традиционни кулинарни названия. Както вече отбелязах, такъв кръг у В. Кювлиева няма. Тематично у нея са пред-

* Тази статия е написана в рамките на проект „Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия“ на ФНИ N КП-06-Н30/7

ставени други кръгове: а) диви животни, птици, влечуги, насекоми, риби; б) домашни животни; в) явления и обекти от природата; г) обекти от бита; д) растения и техните плодове; е) религиозни представи, църковен бит и суеверия; ж) етноними; з) части от човешкото тяло.

Предложеният нов кръг от традиционни кулинарни опорни думи (фразеологични ядра) от дясната част на УС, т.е. от компаратума, е съставен с отчитане на делитбите, основани само върху **трите главни начина за специална термична преработка** (варене, печене, пържене). Той е съобразен с произхода (растителен или животински) на храните. С него се рисува една интересна картина, която потвърждава етнокултурологичните наблюдения за историческия развой на обработката на храните. С много малки изключения лексикално УС имат общобългарски характер, поради което не се налага да се привеждат данни за географското им разпространение.

Ето и създадената класификация:

I. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **варенето**

1. Названия за ястия с основни съставки от растителен произход

а) Варива:
боб (*рядък//гъст//прост//гласовит като варен боб*); **фасул** (*прост като фасул*); **вариво** ‘боб’ (*горя за вода като вариво*); **граф** ‘боб’ (*сàкан како граф*). Семантиката на цялостните УС тук и по-нататък не се привежда, защото в по-голямата част от примерите тя е от градуален тип, т.е. повтаря, но в много по-висока степен като интензификатор качеството, количеството, действието от лявата част на компаративния модел: *рядък като боб* ‘много// извънредно//прекалено рядък’. (По-подробно за това вж. Кочева / Kocheva 2017: 415 – 423.) При другите два случая – контрастносемантичните и наративните – значенията се привеждат. (По-подробно вж. Кочева / Kocheva 2015: 177 –184 и Кочева / Kocheva 2019: 238 – 243). **зеле** (*вони//мирише като <готвено>зеле* ‘много вони/мирише’ – с градуално значение); **леща** (*обичам като леща <на Великден>* ‘никак не обичам’ – с контрастносемантично значение); **леща** (*белязан като катадневна леща* – с наративно значение, установяващо определен факт, без да го интензифицира или отрича).

б) напитки, получени чрез варене на растителни продукти:
чай (*вода като чай*); **ракия** (*слаб като последна ракия, лют като ракия*); **зехтин** (*отгоре като зехтин над вода* ‘винаги отгоре’) – наративни УС.

2. Названия за ястия от месо и от животински продукти, получени чрез варене:

а) храни от меса: **заек** (*опулям очи като варен заек*; *сух като варен заек*; *червен като варен заек*; *зачервявам се като варен заек*; *смея се//хиля се като варен заек*); **рак** (*изчервявам се като варен рак*); **пача** (*смея се//хиля се като варена пача*); **глава** (*озъбил се в тенджера като козя глава*); **мозък** (*като мозък* ‘за означаване на вкусови качества във висока степен’); **кокал** (*дрънкам като кокал в тенджера* ‘много приказвам’).

б) храни и напитки от животински продукти: **сирене** (*струпваме се//сбираме се като котки на сирене*; *бял като сирене*; *погаждаме се като сирене и жежок леп*); **масло** (*върви ми като по мед и масло*; *изскача като масло над вода*); **мътеница** (*пуля се като буля в мътеница* ‘пуля се глуповато’ – наративно УС).

II. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **печенето**:

1. Названия за печени храни с растителен произход:

а) храни от печени зеленчуци и плодове: **праз** (*захилил се като печен праз*); **тиква** (*мек като печена тиква*); **киселици** (*сладки като печени киселици* ‘много кисели’ – контрастносемантично УС, което е на границата с градуалносемантичните фразеологизми).

б) названия за хляб и хлебни изделия: **хляб** (*говоря като че ли три дни хляб не съм ял* ‘говоря съвсем слабо, немощно’; *погаждат се като сирене и жежок леп*; *погаждат се като хляб и сол*; *увесил//обвесил уши като пазарски хляб*; *продавам като топъл хляб*; *разграби се като бял хляб*; *обичам като на хляба мекото*; *рева като циганче за ръжевия хляб*); **геврек** (*излагам се като опечен геврек на кошница*); **симид** (*продавам като топъл симид*; *хляб като симид*); **баница** (*дрипав//парцалив като баница*; *сладък//благ като баница*); **млин** (*син като млин*); **комат** (*рева като за ръжевия комат*).

2. Названия за печени меса: **прасе** (*захилил се като печено прасе*); **кокошка** (*сладък//благ като печена кокошка*); **заек** (*сух като печен заек*); **рак** (*червен като печен рак*; *сух като печен рак*; *червен като печен рак*; *изчервявам се като печен рак*; *добре ми е като рак на въглени*).

III. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **пърженето**, досега не са зарегистрирани. Нито един подобен случай не е отбелязан и от В. Кювлиева в монографията, специално посветена на УС. Този факт е от изключително важно значение, като се има предвид, че в кулинарната история в България и на Балканите приготвянето на храни чрез пържене се появява най-късно. Въпреки че сега са налице множество названия, в които вече е отразен и този начин на приготвяне на храни (срв. *забѐла, лѝда*, *тук, претòн* – всички със значение ‘разтопена мазнина от тлъсто, много мазно месо, получено предимно чрез пържене’), подобни наименования не са успели да се настанят в УС.

Очевидно образите от сравняваната част имат не само общобългарски характер чрез изразяваните родови понятия, които отразяват, но са и много старинни. Макар че в УС може да се открият и вариантни форми, като че ли у тях инвариантността и стабилността са водещи. Затова са наречени и **устойчиви сравнения**.

Като се има предвид, че обектът за сравнение трябва да е широко познат, В. Кювлиева отбелязва с основание: „Тъкмо тази особеност е типична за една част от УС. Като обект за сравняване народът е избрал именно твърде познати предмети, които във висока степен притежават сравнявания признак, присъщ на тяхната природа. Неслучайно, в голям брой УС обектът за сравняване е потърсен от най-близката среда на българина… Сравнението не би могло да придобие устойчив характер, ако обектът за сравнение не е добре познат (това условие е задължително за естествените, натуралните УС). Добър пример за възникването на фразеологичните единици в езика на народа ни според В. Кювлиева дава писателят Й. Радичков. (Кювлиева / Kyuvlieva 1986: 44 – 45).

Тези лингвистични виждания на авторката напълно хармонират с написаното от големия български социолог и антрополог Иван Хаджийски, който очертава и по-нататъшната роля на сравненията у народа: „**Сравнението и уподобяването** бяха изходна точка на действията на първобитния човек, те ръководеха неговото въздействие върху силите на света, неговото причиняване. Той мислеше, че със **сравняване и уподобяване прави причиняване**. На Ивановден всеки се „баня“, за да бъде цялата година „здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукуряк“. (Хаджийски / Hadzhijski 1974: 78).

Сред анализираните кулинарни УС в предложеното изследване особено място заемат сравненията с **хляба** и **боба** като основни храни на трапезата на българина. На тях културложки също обръща специално внимание Иван Хаджийски. „Култът към хляба е свързан с неговото обожествяване. Настъпването на хляб е престъпление. Падне ли парче хляб на земята, то се взема и се целува (за прошка). С мръсни ръце хляб не се пипа, не се меси, не се яде. Той е основната храна на българина и в делник, и в празник. „Изкарвам си хляба“, „търся си хляба“ означава ‘работя’ и съответно ‘търся си работа’. „Момата не иска дюлгерин, а чифчия (земеделец), защото: дюлгерин яде спукан просеник… и рядка коприва. Чифчия яде бели самуни… чести бобове“. (Хаджийски / Hadzhijski 1974: 68 – 69).

Сега вече е трудно да се проумее значението на старата индоевропейска (и славянска) дума **боб**, която има и мн.ч. **бобове**. В миналото, преди два – три века, т.е. преди късното пренасяне на фасула от Новия свят с нея са били назовавани всички кръгли цветове и плодове на пеперудоцветните растения от семейство бобови: *грах, леща, бакла* и др., т.е. родовото название **боб** се е превърнало във видово и е започнало да номинира и американския фасул. Нещо повече, кръглата форма на картофите, също късно пренесени от Новия свят, е дала основание в някои северни български диалекти те да бъдат назовани дори като **влашки боб**.

Всички тези разместванията на названията, свързани с традиционната българска кухня, идват да ни покажат, че от много векове преди нашето съвремие с доминирането на растителните храни (хляба и бобовите растения), както и с минималната употреба на месо (само по празниците) старата кухня е била изключително диетична, с което се обяснява и дълголетието на нашите предци.

Връзката между културологията и лингвистиката разкрива необозрими възможности за опознаването на миналото и предвиждане на бъдещето. В този смисъл и анализът на устойчивите сравнения с традиционен кулинарен елемент във фразеологичното ядро придобива изключително важно документално и футурологично значение.

Цитирана литература / References

Вакарелски 1974: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство. (Vakarelski 1974: Vakarelski, Hr. *Etnografiya na Bulgariya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Котева 2015: Котева, М. *Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика).* Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор". София, 2015. (Koteva 2015: Koteva, M. *Nazvaniya, svarzani s hranite i tyahnoto prigotvyane (leksikosemantichna harakteristika*). Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor". Sofia, 2015.)

Кочева 2015: Кочева, А. Контрастносемантични устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и словенски език. – В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки.* Благоевград: Неофит Рилски, с. 177 – 184. (Kocheva 2015: Kocheva, A. Kontrastnosemantichni ustoychivi sravneniya s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i slovenski ezik. – In: *Slavistikata i balgaristikata dnes: vaprosi, idei, posoki*. Blagoevgrad: Neofit Rilski, pp. 177 – 184.)

Кочева 2017: Кочева, А. Еднакви градуалносемантични устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и словенски език. – В: *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. Мария Попова*. София: Издателство на БАН, с. 415 – 426. (Kocheva 2017: Kocheva, A. Ednakvi gradualnosemantichni ustoychivi sravneniya s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i slovenski ezik. – In: *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. Maria Popova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 415 – 426.)

Кочева 2019: Кочева, А. Наративни устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и в словенски език. – В: *Лингвистични проблеми.* Благоевград: Неофит Рилски, с. 238 – 243. (Kocheva 2019: Kocheva, A. Narativni ustoychivi sravneniya s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i v slovenski ezik. – V: *Lingvistichni problemi*. Blagoevgrad: Neofit Rilski, pp. 238 – 243.)

Кювлиева 1986: Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в български език*. София: Издателство на БАН. (Kyuvlieva 1986: Kyuvlieva, V. *Ustoychivite sravnenia v balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Маринов 1994: Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Издателство на БАН. (Marinov 1994: Marinov, D. *Narodna vyara i religiozni narodni obichai*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Маркова 2011: Маркова, М. *Храна и хранене: между природа и култура*. София: АИ „Проф. Марин Дринов" (Markova 2011: Markova, M. Hrana i hranene: mezhdu priroda i kultura. Sofia: AI "Prof. Marin Drinov".)

Судоплатова 1979: Судоплатова, М. Н. Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология. – В: *Современная русская лексикография*. Ленинград: Наука. (Sudoplatova 1979: Sudoplatova, M.N. Ustocihivye komparativnye sochetaniia i komparativnaia frazeologiia. – In: *Sovremennaia russkaia leksikografiia*. Leningrad: Nauka.)

Хаджийски 1974: Хаджийски, Ив. *Бит и душевност на нашия народ.* Т.II. София: Български писател. (Hadzhiyski 1974: Hadzhiyski, Iv. *Bit i dushevnost na nashiya narod*. T.II. Sofia: Balgarski pisatel.)

TRADITIONAL CULINARY TERMSAS A PHRASEOLOGICAL CORE OF SUSTAINABLE COMPARISONS IN BULGARIAN

Ana Kocheva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian academy of Science

anak@abv.bg

Abstract: The folk culinary terminology is associated primarily with the lifestyle, the material and spiritual culture of the Bulgarians, with the people's worldview and religious beliefs, but it also has its own linguistic dimensions. Culinary vocabulary can be a part of the phraseological core of sustainable comparisons. The proposed new circle of traditional culinary support words (phraseological cores) on the right side of the MB, i.e. of the comparator, is made up of divisions based only on the three main ways of special thermal processing (cooking, baking, frying). It is tailored to the origin (vegetable or animal) of the food. It paints an interesting picture that confirms ethnocultural observations of the historical development of food processing.

Keywords: *culinary names*, *phraseological core*, *sustainable comparisons*

Ana Kocheva
Institute for Bulgarian Language,
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia1113
Bulgaria

ЕТНОЛИНГВИСТИКА

КОНЦЕПТЪТ РОДИНА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА АНКЕТНИТЕ ДАННИ[1]

Мария Китанова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

miyak@abv.bg

Резюме: В доклада се разглежда концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни. Анкетите са изготвени в два варианта: асоциативни анкети и анкети с избираем отговор. Анкетирани са и българи, живеещи извън границите на България, в Западните покрайнини. В доклада се поставя и въпросът за т. нар. „втора родина“.

Ключови думи: *родина, втора родина, анкети, свободен асоциативен експеримент*

Термините **концепт** и **езикова картина на света** обикновено се дефинират в рамките на когнитивната лингвистика и лингвокултурологията. Приема се, че концептът е „динамична ментална структура, по-сложна от значението, в която има понятийна, ценностна, оценъчна, културнофонова информация, съдържаща се в лексиката на всеки отделен език, и имащ когнитивна същност. Той обхваща както денотативното, така и конотативното съдържание на лексемите, отразяващо представата на носителите на дадена култура за явлението с цялото многообразие на неговите асоциативни връзки и е представен в различни знакови форми (в лексеми, устойчиви словосъчетания, различни дискурси и т.н.). В структурата на всеки концепт се откриват понятийно-съдържателни признаци, които се изявяват на основата на анализ на дефинициите, направени в тълковните речници на ключовите лексеми, представящи го“ (Валеева / Valeeva 2010: 10 –20; Маслова / Maslova 2006: 42, 59). **Езиковата картина на света** на всеки говорещ човек зависи както от заобикалящата го действителност, така и от номинативната традиция на езика, с който си служи той. Тази езикова картина на света се открива както в „живите комуникативни процеси в тяхната действена приемственост с езика и културата на етноса“ (Теллия / Tellia 1996: 216), така и в различни дискурси: философски, религиозен, литературен, фолклорен и др. Езикът със своята кумулативна функция дава възможност да се съхранява целият езиков опит на един колектив (етнос, народ, нация). Това означава, че националната езикова картина на света се отразява в семантиката на езиковите единици чрез система от значения и асоциации.

Общочовешката ценност РОДИНА е релационно понятие, в чиято структура има персонално отношение към своето лично пространство, изконно противостоящо на чуждото. Аксиологичният аспект на концепта РОДИНА подробно е изследван в работите на Вежбицка, Караулов, Леонтьев и др. (Вежбицкая / Vezhbitskaia 1996; Караулов, Черкасова / Karaulov, Cherkasova 2002, Леонтьев / Leont’ev 1977). Концептът РОДИНА е базов за българското национално съзнание. В български език негови репрезентанти са следните ключови лексеми: *родина, отечество, татковина, държава, страна, земя*, *бащинà,* а също и личното име *България*.

В статията „Родината като ценност в български език (през призмата на лексикографията)“ (Китанова / Kitanova 2018: 27 – 34) след анализ на речниковите дефиниции на лексемата *родина* от съдържателната структура на концепта са отделени следните компоненти, които го характеризират като ценност за носителите на българската култура:

1. Родината е родна страна, земя.
2. Родината е място, където човек се е родил и където живеят неговите близки.

---

[1] Материалът се разработва по международния проект 02/5 от 24.07.2018. „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“ в рамките на Програма ERA.Net.RUS Call 2018 (проект #472–LED-SW).

3. Родината е място, от което произхождат нашите предци.
4. Родината е страната, в която си се родил и на която си гражданин.

Тези компоненти или т. нар. дефиниционни признаци се имат предвид при изработването на анкетите с избираем отговор.

В последно време в когнитивната лингвистика концептите се описват и анализират и чрез използване на експериментален метод (анкети) с цел да се насочи вниманието към спонтанните речеви реакции на носителите на определен език. За първи път свободен асоциативен експеримент (САЕ) се опитва да проведе през 1879 г. английският учен Франсис Галтън. Методът за анализ на асоциациите изиграва голяма роля в развитието на психологията. Галтън създава първия широко използван въпросник. По-късно в началото на XX век САЕ е проведен от американските психолози Кент и Розавин. Свободният асоциативен експеримент (САЕ) се прилага, за да се открият връзките, които една казана или чута дума извиква в съзнанието на човека. Асоциативните връзки от своя страна се делят на два вида: парадигматически и синтагматически. Парадигматическите връзки са във вертикална посока, според речника на съответния език, а синтагматическите са хоризонтални или линейни. Наричат се още връзки на допълване. Те се проявяват при съчетаване на думите в речта, за да се получи изказване.

В българската лингвистика с подобни експерименти се занимава Е. Герганов, в работите си „Памет и смисъл“, 1987, „Български норми на словесни асоциации“, 1984 (Герганов / Gerganov 1987, Герганов и др. / Gerganov et al. 1984), Джалев и Николова (Джалев, Николова / Dzhalev, Nikolova 1990), а по-късно е изработен и „Български асоциативен речник“, 2003 г. от авторски колектив на СУ „Св. Климент Охридски“ (Балтова и др. / Baltova et al. 2003). В Люблинската етнолингвистична школа при изработването на петтомния “Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów”, Люблин, 2015, се използват анкети, които са представени в специална част на Лексикона “Nazwy wartości w językach europejskich”, Люблин, 2017. В този том са отпечатани три работи от български автори: М. Китанова, „Концепт ДОМ сквозь призму анкет“, М. Витанова, „Концептът ТРУД в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети“ и на К. Мичева-Пейчева, „СВОБОДА“ (Китанова / Kitanova 2017: 81 – 92, Витанова / Vitanova 2017: 237 – 243, Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2017: 361 – 372). Експериментални методи използва и К. Исса при работа с бежанци в България (Исса / Issa 2018: 128 – 143).

Тази статия е посветена на характеристиката на концепта РОДИНА по данни на експериментално изследване. Реакцията на думата стимул, която всъщност е и основна лексема, репрезентираща концепта, помага за пълната му характеристика и по тези причини материалите от всеки асоциативен експеримент са важен източник при изучаването на базови концепти във всяка национална култура. То представя „допълнителни доказателства за връзката между културно-историческия опит на даден етнос, неговата национална психология и езиковото съзнание (Цветкова-Цветанова / Tsvetkova-Tsvetanova 2019).

Процедурата на използвания асоциативен експеримент е следната: на определен брой информатори се дава дума стимул или думи стимули, при което те трябва да посочат първата асоциация, за която се сещат. С всеки информатор се работи поотделно. Прилага се така нареченият свободен асоциативен експеримент. В случая са направени 70 асоциативни анкети и 70 анкети с избираем отговор. Думите стимули са РОДИНА и ВТОРА РОДИНА.

Във втората част на експеримента са зададени следните въпроси:

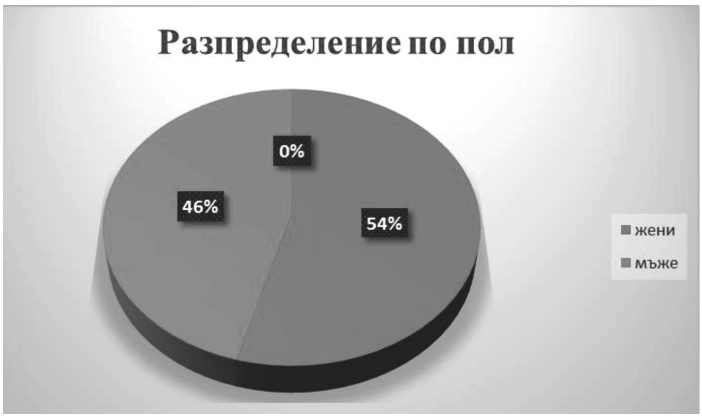
Родината за Вас е: (огражда се с кръг)

1. Място, територия, откъдето произлиза и обикновено откъдето се е разселила някаква общност от хора (народ, племе и под.); прародина, праотечество.
2. Страната, в която съм се родил и в която живея аз и моето семейство.
3. Страната, в която живея и се чувствам добре.
4. Друго (изписва се).

Представяме следната **хипотеза**: РОДИНАТА е базов концепт и неговите характеристики са устойчиви, независимо от някои допълнителни аспекти, които го характеризират в последните години.

Изработени са 70 анкети с 38 жени и 32 мъже на възраст от 30 до 65 години. Има двама анкетирани на 21 и 22 години и двама над 65 години. 50 от анкетите са направени в Цариброд, където

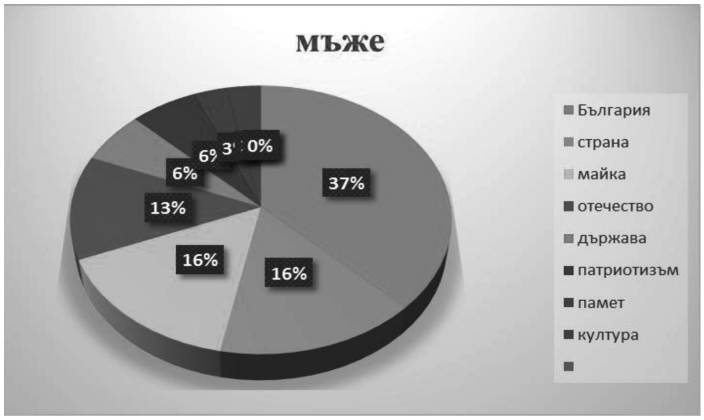
живее компактно българско население, извън границите на България, за което благодаря на колегата Ивана Давидков. Другите 20 анкети са за проверка на данните от първите 50 с информатори, живеещи в България. В работата се използва още: „Български асоциативен речник“, 2003 (Балтова и др. / Baltova et al. 2003).

Фигура 1. Разпределение

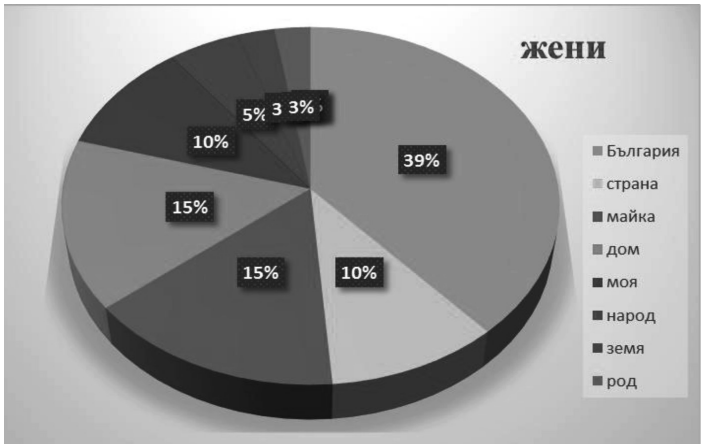
На първия въпрос, при който думата стимул е родина, се наблюдават следните резултати:

Мъже: България – 12; страна – 5; майка – 5; отечество – 4; държава – 2; патриотизъм – 2; памет – 1; култура – 1;

Фигура 2. Разпределение

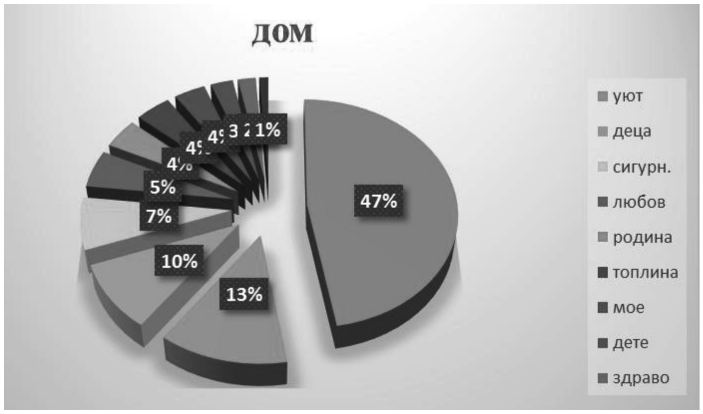
При жените се наблюдават следните отговори: България – 15; страна – 4; майка – 6; дом – 6; моя – 4; народ – 2; земя – 1; род – 1.

Фигура 3. Разпределение

Както е видно, при жените и при мъжете асоциациите се различават. Общи, но с различна количествена характеристика, са *България*, *страна*, *майка*. При мъжете се наблюдават асоциации като *държава, патриотизъм, памет, култура*, а при жените *дом, моя, народ, земя, род*.

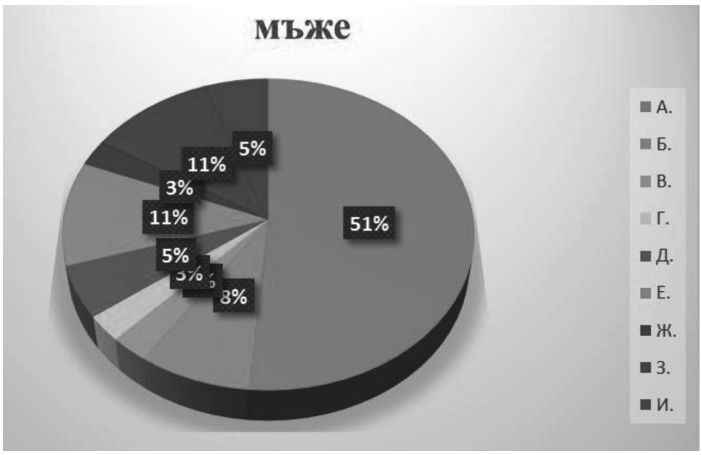
При едно друго асоциативно изследване на концепта ДОМ (102 анкети), се наблюдава следното: *уют* – 24; *деца* – 18; *сигурност* – 14; *любов* – 10; ***родина* – 8**; *топлина* – 8; *мое* – 7; *дете* – 5; *здраво* – 4; *близост* – 2. Тук се появява асоциацията *родина*, както при жените – асоциация *дом*. Това отъждествяване на родината с дом е характерно и в редица журналистически текстове: *Първо да оправим проблемите в собствения си дом. Да подредим в началото дома си – България*. Почти еднакво е количественото съотношение на релацията *родина* – *майка* при мъжете и при жените. Тази релация се среща в поезията, особено в периода на освободителните борби.

Фигура 4. Разпределение

На въпроса: **Какво за вас е родина?** При мъжете наблюдаваме следните отговори:

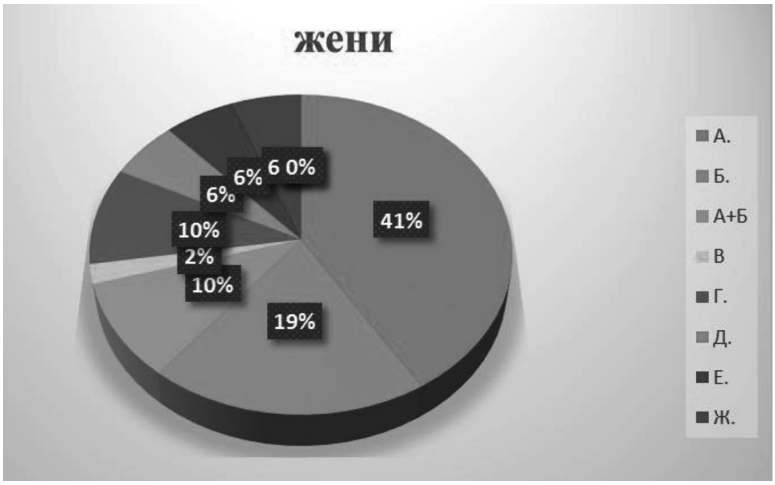
А. Мястото, където съм се родил – 19; Б. Държавата, в която живея и работя – 3; В. Където е моят народ – 1; Г. Българска история, култура, борба за независимост – 1; Д. Мястото, на което принадлежа и на което служа – 2; Е. България – 4; Ж. Място, където се намира моето семейство – 1; З. Място, където се чувствам добре – 4; И. Място, от където е моят произход – 2.

Фигура 5. Разпределение

Отговорът „Място, където се чувствам добре“ се среща при по-млади хора между 30 и 40 години. Тяхното разбиране е: „Родината е там, където се чувствам добре“. При хора над 60 години отношението към родината е емоционално. За това ще стане въпрос по-нататък. „Мястото, откъдето е моят произход“ и „Мястото, където е моят народ“ са в анкетите на респонденти от Цариброд.

При жените се наблюдава следното: А. – Мястото, където съм се родила – 21. Б. Държавата, в която живея и работя – 10; А + Б – 5; В. Българска история, култура, борба за независимост – 1; Г. България – 5; Д. Място, където се намира моето семейство – 3; Е. Място, където се чувствам добре – 3; Ж. Дом – 1.

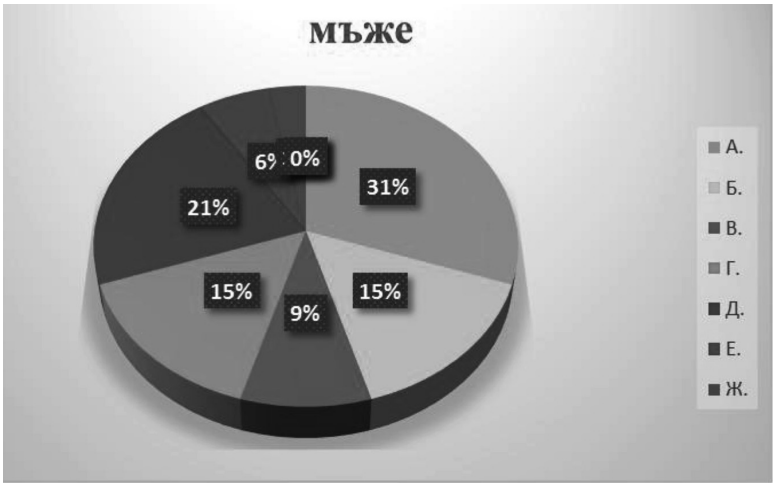

Фигура 6. Разпределение

В случая общите отговори при мъже и жени са повече, а и количественото съотношение е сравнително близко. При жените отново се среща връзката между *родина* и *дом*, което не се наблюдава при мъжете.

При задаването на въпроса: „**Какво за вас е втора родина?**“ се наблюдават следните резултати:

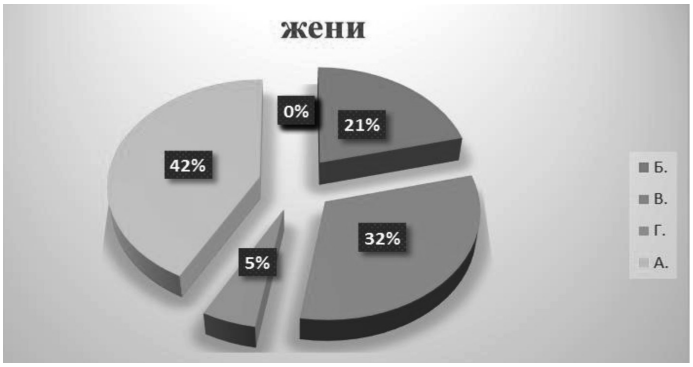
Мъже: А. Нямам такава – 10; Б. Място, където живея продължително и където работя – 5; В. Място, където искам да живея, различно от истинската родина – 3; Г. Място, където се чувствам добре, имам подходяща работа и доходи – 5; Д. Държавата, в която живее моят народ – България – 7 (информатори от Цариброд); Е. Сърбия – 2 (информатори от Цариброд); Ж. Целият свят –1.

Фигура 7. Разпределение

Най-много информатори са отговорили, че нямат втора родина. Интересно е, че за една част от българите, живеещи в Западните покрайнини, втора родина е България, а за други втора родина е Сърбия, което показва, че за тях България е истинската родина, независимо, че не живеят в нея. Появяват се и отговори, които са свързани с работа, доходи, продължително живеене. Интересни отговори са: „Място, където искам да живея, различно от истинската родина“, а също и „Целият свят“.

Жените са по-лаконични: А. Нямам такава – 16; Б. Място, където се чувствам добре – 8; В. Държавата, в която живее моят народ (България – от Цариброд) – 12; Г. Алтернатива на истинската родина – 2.

Фигура 8. Разпределение

И при мъжете, и при жените между 20 и 40 години се наблюдава отговорът „място, където се чувствам добре“, като при жените той е количествено по-изразен. Тук второ място по количествен показател заема отговорът „държавата, където живее моят народ“. Това са респонденти от Цариброд, които отлично разбират, че държавата, където живее техният народ е България. Прави впечатление отговорът „алтернатива на истинската родина“, което означава, че лицето търси нещо различно, тъй като в момента ситуацията в собствената му родина не го удовлетворява.

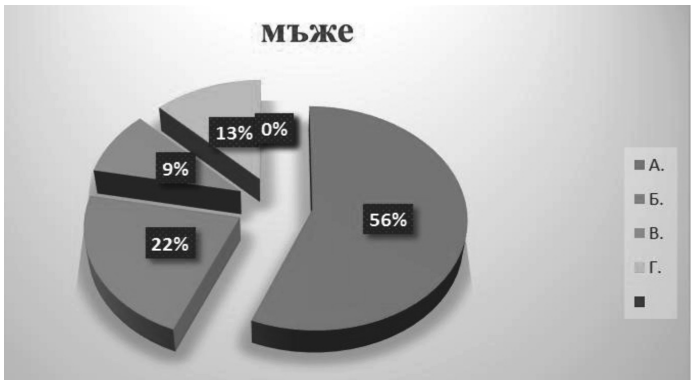
Анкети със затворен (избираем отговор).

На въпроса „**Родината за вас е?**“ са представени следните отговори:

А. Място, територия, откъдето се е разселила някаква общност от хора, прародина, праотечество; Б. Страната, в която съм се родил и живее моето семейство; В. Страната, в която живея и се чувствам добре; Г. Друго – изписва се.

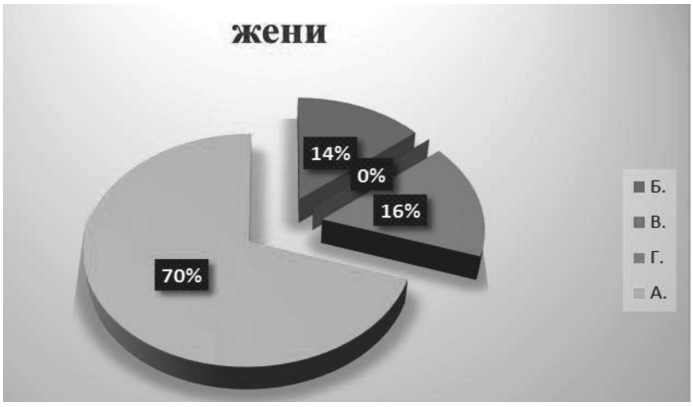
Резултати:

Мъже: А. – 18; Б. – 7; В. – 3; Г. – 4.

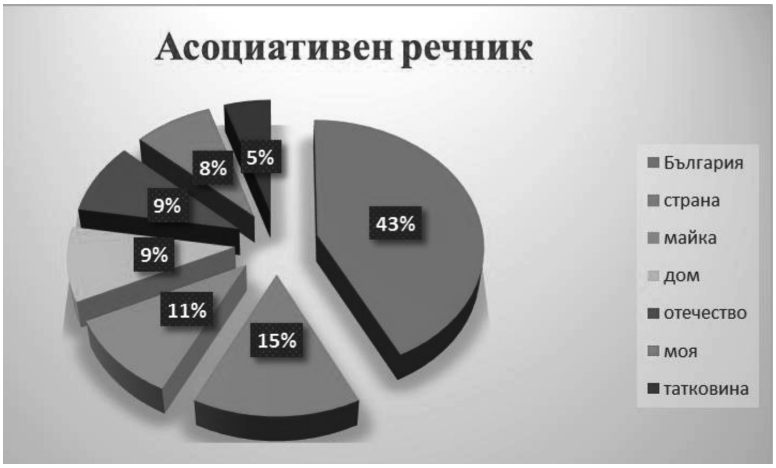
Фигура 9. Разпределение

При жените отговорите са следните: А. – 30; Б. – 6; В. – 0; Г. – 7.

Фигура 10. Разпределение

В „Българския асоциативен речник“ (Балтова и др. / Baltova et al. 2003: 256) са представени следните асоциации на думата стимул *родина*: България – 112; страна – 39; майка – 28; дом – 25; отечество – 24; моя – 22; татковина – 13.

Фигура 11. Разпределение

В статията на Цветелина Цветкова-Цветанова „Номинации на концепта „родина“ в съзнанието на млади българи, родени зад граница“ родината е представена само чрез анализ на есетата на 40 студенти от Тараклийския университет в Молдова и 21 ученици между 14 – 21 години. Асоциативен експеримент в статията не е показан за съжаление. В тези есета родината присъства чрез разнообразно множество от номинации. Предложената класификация следва приети образци, но е породена от спецификата на конкретните писмени текстове на бесарабските българи (Цветкова-Цветанова / Tsvetkova-Tsvetanova 2019).

Интересен момент в нашите анкети е това, което е написано под въпроса „Друго (изписва се)“. Тук има само един отговор от жена на 63 години. Наблюдават се номинации: *свято място, история, език и култура, дом за моите/нашите деца, бъдеще*. В този кратък текст се открива всичко, което беше показано досега.

В изработените анкети се срещат и такива, при които респондентите не са се задоволили само с отговори, но са написали след тях малки текстове, в които разкриват отношението си към родината и към т. нар. втора родина. При жените това са 10 анкети, в които е описано отношението към родината, а при мъжете те са 8. В описанията се забелязват следните номинации:

Номинация на чувства към родината или породени от нея – *място, където винаги се връщам, винаги е в мислите ми, място, където съм раснал и съм бил щастлив, гордост, уют.*

Номинации чрез разбирането за род и семейство – *родители, приятели, родна къща, спомени от детството, дом.*

Номинация чрез исторически, културни реалии – *с която се отъждествявам, история, духовна категория, историческо, духовно и културно наследство.*

Идентифицираща номинация – *принадлежност, език, народ, религия.*

Асоциативният експеримент показва, че концептът РОДИНА има различни аспекти (фасети):

Психологически аспект. Родината е място, където хората се чувстват добре. Тя е място, свързано с представата за род и семейство, с приятели, роден дом, усещане за щастие и принадлежност, предизвикващо патриотизъм.

Социален аспект. В социален аспект родината се свързва с работа, доходи и реализация. Социалният аспект е свързан в част от номинациите и с т. нар. „втора родина“, която се възприема като алтернатива на истинската. Среща се и изречението: „Това е моята родина, но не е моята държава“.

Културен аспект. Родината е обвързана с културната и историческата памет. Тя е „духовна категория“.

Аксиологичен аспект. В анкетите аксиологичният аспект е силно изразен. Родината е система от ценности. Тя е свое пространство, свързано с народ, нация, език, принадлежност.

След анализ на анкетите можем да отделим два профила на концепта РОДИНА:

Профил, представящ традиционна представа за родината, при който основни са психологическият, културният и аксиологичният аспект.

Профил, свързан със съвременната представа за родината, при който силно е засегнат и социалният аспект.

Цитирана литература / References

Балтова и др. 2003: Балтова, П., А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова (съст.). *Български асоциативен речник – прав и обратен*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Baltova et al. 2003: Baltova P., A. Eftimova, A. Lipovska, K. Petrova (sast.). *Balgarski asotsiativen rechnik – prav i obraten.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Валеева 2010: Валеева Д. *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира*. Автореферат за соискание ученой степени кандидата наук. Казань. (Valeeva 2010: Valeeva D. *Reprezentatsiia kontsepta dom v russkoi iazykovoi kartine mira*. Avtoreferat za soiskanie uchenoi stepeni kandidata nauk, Kazan‘.)

Вежбицкая 1996: Вежбицкая, А., *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари. (Vezhbitskaia 1996: Vezhbitskaia, A., *Iazyk. Kul‘tura. Poznanie*. Moskva: Russkie slovari.).

Витанова 2017: Витанова, М. Концептът ТРУД в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети. – В: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 237 – 243. (Vitanova 2017: Vitanova, M. Konceptat TRUD v balgarskata ezikova kartina na sveta po danni ot provedeni anketi. – In: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 237 – 243.)

Герганов и др. 1984: Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова. *Български норми на словесни асоциации*. София: Наука и изкуство. (Gerganov et al. 1984: Gerganov, E., L. Ivancheva, R. Karlova, V. Nikolov, Ts. Nikolova. *Balgarski normi na slovesni asotsiatsii*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Герганов 1987: Герганов, Е. *Памет и смисъл*. София: Наука и изкуство. (Gerganov 1987: Gerganov, E. *Pamet i smisal*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Джалев, Николова 1990: Джалев, Л., Цв. Николова, *Асоциативното поле като обект на социокултурен анализ*. София: Наука и изкуство. (Dzhalev, Nikolova 1990: Dzhalev, L., Tsv. Nikolova. *Asotsiativnoto pole kato obekt na sotsiokulturen analiz*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Исса 2018: Исса, К. Бежански асоциации и уроци по човечност. – В: *Български език. Приложение,* с. 128 – 143. (Issa 2018: Issa, K. Bezhanski asotsiatsii i urotsi po chovechnost. – In: *Balgarski ezik. Prilozhenie*, pp.128 – 143.)

Китанова 2017: Китанова М. Концепт ДОМ сквозь призму анкет. – В: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 81 – 92. (Kitanova 2017: Kitanova, M. Koncept DOM skvoz‘ prizmu anket. – In: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 81 – 92.)

Караулов, Черкасова 2002: Караулов, Ю. Н., Г. А. Черкасова. *Русский ассоциативный словарь*. Москва: АСТ. (Karaulov, Cherkasova 2002: Karaulov IU. N., G. A. Cherkasova. *Russkii assotsiativnyi slovar‘*. Moskva: AST).

Леонтьев 1977: Леонтьев А. А. (ред.). *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Изд. Московского университета. (Leont‘ev 1977: Leont‘ev A. A. (red.). *Slovar‘ assotsiativnykh norm russkogo iazyka*. Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta).

Маслова 2006: Маслова В. *Введение в когнитивную лингвистику.* Москва: Наука. (Maslova 2006: Maslova V. *Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku*. Moskva: Nauka).

Мичева-Пейчева 2017: Мичева-Пейчева, К. СВОБОДА. – В: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 361 – 372. (Micheva-Peycheva 2017: Micheva-Peycheva, K. SVOBODA. – In: *Nazwy wartości w językach europejskich*. I. Bielińska-Gardziel, M. Brzozowska, B. Żywicka (red.). Przemyśl: Wydawnictwo Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, pp. 361 –372.)

Цветкова-Цветанова 2019: Цветкова-Цветанова, Цв. Номинации на концепта „родина“ в съзнанието на млади българи, родени зад граница. (Tsvetkova-Tsvetanova 2019: Tsvetkova-Tsvetanova, Tsv. Nominatsii na kontsepta „rodina“ v saznanieto na mladi balgari, rodeni zad granitsa.) <https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-4/04_tsvetelina_tsvetkova-tsvetanova_ff4/> [29.12.2019]

THE CONCEPT OF MOTHERLAND IN THE ASSOCIATIVE VIEW OF BULGARIANS

Maria Kitanova
Institute Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
miyak@abv.bg

Abstract: The goal of this paper is to examine the concept of m MOTHERLAND through the inquiries data. There are used two types of inquiries – one, based on the free associations method and one, based on a closed questionary. The participants are Bulgarians, who live in Bulgaria and abroad – in the Western Outlands. This paper also examines the concept of the so called "Second Motherland".

Key words: *Motherland, Second Motherland, Inquiries, Free Associative Experiment*

Maria Kitanova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

МИТОЛИНГВИСТИЧЕН МОДЕЛ ПРИ НЯКОИ НАЗВАНИЯ НА ХТОНИЧНИ ЖИВОТНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Борислав Попов
Югозападен университет „Неофит Рилски“
meristaf@abv.bg

Резюме: Настоящото изследване представя втория модел на науката митолингвистика, който се проявява в пресечните точки между митологията и езика. Приложението му се разкрива чрез митолингвистичен анализ на някои названия на хтонични животни (костенурка, жаба, змия/смок) в българския език. Същността на втория модел се изразява в разкриването на типа мотивация при езиковата номинация на конкретен митологичен обект, като се търси причината за възникването на определена вътрешна форма на думата, т.е. дали тя е повлияна от митологично-религиозни вярвания, или от рационално-битови представи. В изследването ключова е ролята на вътрешната форма на думата, в която е скрит специфичен код – градивна единица на митолингвистичната структура, съхранила изгубена във времето информация.

Ключови думи: *митолингвистика, вътрешна форма на думата, езикова номинация.*

1. Увод.

При анализа на пресечните точки между митологията и езика се разкрива едно много плодотворно за научното изследване поле, което е в сферата на науката ***митолингвистика***, чийто специфичен метод е разработен в редица мои публикации през последните десетина години. В по-общ план в процеса на научното изследване може да се наблюдава как различни равнища от езика и митологията се преплитат не само при отделните концепти, но и в структурен план – между цели системи.

В основата на метода на ***митолингвистиката*** са пресечните точки между митологичния и лингвистичния код, изграждащи една обща ***митолингвистична структура***, която се проявява чрез ***митолингвистичния код***. Той се разкрива при комбинираното прилагане на сравнително-историческия, структурния и когнитивния метод, когато се достига до концептуалното съчетаване на етимологични анализи и реконструкции със семантични анализи, които на свой ред се пресичат с митологични и фолклорни свидетелства (Попов / Popov 2011: 64 – 65; Попов / Popov 2017: 486 – 487). Всеки етнос притежава митопоетична традиция, която чрез своите символи и кодове се преплита със символите и кодовете на езика, а пресечните точки на двете системи изграждат една обща универсална структура, чиито пластове се разкриват, когато отражението на митологичните вярвания се разчупи във вътрешната форма на думата като в ментално огледало. Тук ключова е ролята на ***вътрешната форма на думата***, тъй като в нея се съхранява информация, даваща възможност да се разкрие ***мотивацията*** при архаичната номинация на митологични същества и обекти. За изясняването на мотивацията е необходимо да се проучат номинационните практики на по-архаичните общества и култури. Известно е, че при тях е било обичайно имената или названията (митонимите) на митологично значимите обекти да отразяват конкретен митологичен сюжет или да представят някакъв признак на съдържащия се в обекта архетип. По този повод В. Н. Топоров отбелязва: „Името в текста може иконично да отразява (да възпроизвежда) това, което се случва със самия носител на името в мита“ (Топоров / Toporov 1993: 93), а споменатият факт изглежда добре приложим и към настоящото изследване.

При разработването на метода на митолингвистиката са създадени два модела за анализ. Първият модел е представен в някои мои публикации през последните десетина години (Попов / Popov 2011; Попов / Popov 2017; Попов / Popov 2018), докато вторият модел ще бъде изложен в настоящото изследване.

2. Същност на втория митолингвистичен модел.

Вторият модел от метода на митолингвистиката се занимава с връзката, т.е. с митолингвистичната структура, между съответните ***митологични вярвания*** или ***рационално-битови представи*** за самия обект и ***начина на тяхната реализация при номинацията му***. Разликата между двата модела е в посоката (целта) и в механизма на изследването. При първия от тях чрез езикови методи се реконструират изгубени или неясни митологични представи, отнасящи се към названието (митонима) на даден митологично значим обект. При втория митолингвистичен модел се търси какъв тип е ***мотивацията при номинацията*** на конкретния митологичен обект, т.е. дали причината за възникването на определена вътрешна форма на думата е митологично-религиозна, или рационално-битова. В редица случаи мотивацията е обвързана с по-общи или по-конкретни митологични или религиозни вярвания, но не са малко и примерите, при които в нейната основа са заложени определени рационално-битови представи. Макар и рядко, се срещат случаи, където мотивацията е с двойствен характер, с преплитане между единия и другия вид представи, и обикновено е трудно да се определи кои от тях са първично заложени при номинацията. Тези случаи могат да се обяснят както с идеята на Т. В. Цивян за първичната митологизация на реалните обекти „битът на носителя на архетипния модел на света е принципно митологизиран; попадайки в този свят като в сакрален текст, реалният обект автоматично се митологизира (това може и да се нарече равнище на първична митологизация) и от него се проточват нишки към съответния митологичен прототип“ (Цивьян / Tsiv‘ian 1984: 51), така и с предположението, че повечето от животните са носители на определена митологична символика именно поради конкретната роля, която са играли в бита и в стопанството на човека (Попов / Popov 2009: 67). Оказва се, че наред с митологично-религиозния аспект (културовете към животните, функцията им на митологични символи и пр.) върху мотивацията на езиковата номинация при редица названия на хтонични животни силно влияние оказва и рационалният аспект.

3. Прилагане на втория митолингвистичен модел върху названия на хтоничните животни костенурка, жаба и змия/смок в българския език.

При прилагането на втория митолингвистичен модел в настоящото изследване анализът ще се съсредоточи върху някои названия на хтоничните животни ***костенурка***, ***жаба*** и ***змия***/***смок*** в българския език. Хтоничните животни са играели важна роля в митологичните вярвания на древните индоевропейци – съхранени са множество реликти от култово-обредния комплекс, свързан с тях. В тричленната вертикална митологична схема на Вселената (Световното дърво) са поставени в долната космическа зона (т.е. при неговите корени), тъй като олицетворяват подземния свят и подземните води. Реализират се и в двата елемента на основната бинарна опозиция *положително ~ отрицателно* – от една страна, са символи на плодородието, живота, прераждането, познанието и лечителството, притежават ролята на демиурзи и крепители на космическия ред; от друга – отъждествяват се с хаоса, тъмнината, смъртта, болестите, демоничното, света на мъртвите и пр. (Мифы / Mify 1988: 84). Представите за хтоничните животни са амбивалентни, многопластови и наситени с разнообразна символика.

Най-старото название на ***костенурката*** в историята на българския език е стб. **жьлъı**, което впоследствие е получило широко диалектно разпространение, срв.: *жѐлва* (Ягодина, Девинско; Старцево, Маданско; Доганхисар, Дедеагачко; Смолянско; Чепеларе, Проглед, Павелско, Асеновградско; Петково, Ардинско; Странджа), *жѐлка* (Веригово, Карловско; Благоевградско; Прилеп; Велес; Банско; Чешнегирово, Пловдивско; Софийско), *жълвà* (Геров / Gerov 1975 – 1978, 2: 15, 24; БЕР / BER 1971: 532, 562); *жа̀лва* (БЕР / BER 1971: 523); *жа̧лвà* (Бодрово, Първомайско), *жѐлба* (Професор Иширково, Силистренско), *жѐл’ба* (Боровица, Белоградчишко), *жѐлк’а* (Дупница, Благоевград), *жѐл’ча* (Добринище, Разложко), *жѐчка* (Петрич), *желюда* (Ковачевци, Радомирско), *жѝлва̧* (Бодрово, Първомайско), *жо̀льва* (Чокманово, Смолянско), *жо̂лва* (Солища, Смолянско; Широка лъка, Девинско), *жо̀лва* (Благоевград) (КИДР / KIDR) *жѐл’к’а / жѐл’ч’а* (Банско, Разложко) (Цонев / Tsonev 2008: 72, 74). Тази форма е застъпник на прасл. **žely/*želъve* > стб. **жьлн** със субституция на началните консонанти **g-* > **ž-*, извършила се на праславянска почва, срв. **gely* > **žely* (БЕР / BER 1971: 532). Още А. Мейе извежда прасл. **gely* от ие. **ghel-* ‘жълт, зелен’ (Meillet 1902 – 1905:

268); подобно е и мнението на Фр. Шпехт (Specht 1947: 40); за славянските означения праформата у Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов е *$g^{[h]}el$-*u*- (Гамкрелидзе, Иванов / Gamkrelidze, Ivanov 1984: 533).

Според изведеното етимологично значение на това название вътрешната му форма е *жълт* и тя явно отразява рационално-битовата мотивация при номинацията, тъй като показва реалния цвят при окраската на корубата на влечугото, в която доминиращи са оттенъците на тъмножълтия и светлокафеникавия цвят. Опит да търси някаква митологична връзка при стб. **жєлъı** прави Ив. Добрев, който предполага, че принадлежността му към сакралната *ū*-основа се дължи на древните индоевропейски митове за сътворението на света (съхранени и в българските вярвания), където костенурката е играла важна митологична роля – служела е за опора на сушата (Добрев / Dobrev 1982: 141 – 142). Такава митологична мотивация може да има отношение към фонетичния облик на означението, но не и към неговата семантика, където мотивацията при номинацията очевидно е с рационално-битов характер.

В българския език се срещат редица диалектни названия на ***змията*** и ***смока*** с вътрешна форма *стопанин/стопанка*, *домакин/домакиня*, *пазител/пазителка*, *обитател/обитателка на дома* (*къщата*). Срв.: *стопа̀н* (Геров / Gerov 1975 – 1978, 5: 263); *ступа̀н* (Георгиева / Georgieva 1983: 171); *стопа̀нин* (Стаменова / Stamenova 1986: 303); *стопа̀нка* (Чоба, Караджалово, Пловдивско) (Каранов / Karanov 1884: 129; Стаменова / Stamenova 1986: 303); *домакѝн* (Охридско); *домакѝнка* (Каранов / Karanov 1884: 133, 129); *домакѝня* (Съединение, Пловдивско) (Стаменова / Stamenova 1986: 303); *намѐстник* (Гоцеделчевско) (Георгиева / Georgieva 1983: 171); *вардà̀ч* (БМ / BM 1994: 48); *пазà̀чка* (Георгиева / Georgieva 1983: 61); *пазѝтелка* (Белозем, Пловдивско); *чувà̀чка* (Ситово, Родопите) (Стаменова / Stamenova 1986: 303); *чувà̀рка* (БМ / BM 1994: 24) с обяснението, че „добрите змии чуват селото от лошите“ (Бонева / Boneva 1994: 46) – *чȕвам* в значение ‘пазя’; *домашà̀р* (Геров / Gerov 1975 – 1978, 1: 331); *домошà̀рка*; *къщница* (Георгиева / Georgieva 1983: 61), *къщоддмник* (Каранов / Karanov 1884: 129); *вртикъща* (БМ / BM 1994: 76).

Мотивацията за възникването на тези означения е от митологичен тип (Урумова / Urumova 2018: 55 – 56), т.е. те са митоними. Релацията на змията/смока с култа към мъртвите, ролята ѝ на стопан и на родоначалник още у траки, илири, фригийци, скити, дават основание да се предполага, че някога тя е била тотем. Показателни за връзката с тотемизма са и срещащите се в българските народни вярвания митологеми за любовта между змей и жена, за потомството на змия и жена (Георгиева / Georgieva 1983: 100 – 101). В митологичните представи на славяните влечугото е покровител на дома, което на функционално равнище го сближава с домашните духове (Гура / Gura 1997: 277). Функцията на дух покровител на дома и на синора (имота), свързан със света на мъртвите предци, е обусловена от разпространените из цяла България поверия за змията стопанин (обикновено смок), чиято митологична роля му отрежда специално място в обредните практики, където смокът пазител се радвал на особена почит (Маринов / Marinov 1914: 104; Георгиева / Georgieva 1983: 61, 62, 97 – 101; БМ / BM 1994: 151, 342 и сл.). Посочените по-горе митоними от типа на *стопан*, *стопанин* и пр. са тясно свързани с означението *стопа̀н* ‘дух пазител на къща, черква, мост и др.’, ‘митично същество, което живее в сухо дърво край село, предпазва от болести покровителстваните от него жители на селото, но си взима и жертви’ (БЕР / BER 2010: 477) поради споменатата функционална близост и вероятен общ произход (архетип) на митологично равнище. Етнографските сведения показват голяма устойчивост на вярването, че „всяка къща има стопанин, който се мисли в облика на змия или човек и се обвързва с духа на покоен прародител, който се грижи за благоденствието на семейството“ (Георгиева / Georgieva 1983: 171). До средата на XX в. в цяла България е била разпространена представа, че всеки дом има своя змия, която го пази от нещастия, и спрямо нея има забрана – тя не трябва да бъде убивана – ако бъде убита, някой от къщата непременно ще умре (ibd.: 61). Пак етнографските данни свидетелстват, че „вярата в стопанската функция на смока е особено силна у българите“ (ibd.: 97), което, както се вижда по-горе, се потвърждава и от езиковите факти.

Разгледаните вярвания на българите, реликти от архаични индоевропейски, а вероятно и прединдоевропейски митологични представи за змията и смока, показват, че езиковата номинация на анализираните названия с вътрешна форма *стопанин/стопанка*, *домакин/домакиня*, *пазител/пазителка*, *обитател/обитателка на дома* е мотивирана от митологичния светоглед на етноса, следователно те са митоними.

Названията с вътрешна форма *баба* са интересни примери за анализ, чрез който се разкрива своеобразно смесване на митологичната с рационално-битовата мотивация. Такива са означения-

та: *бàба*, *бабѐтина* ‘жаба’; *бабȕлие* ‘змия’ (Петко Каравелово, Великотърновско) (КИДР / KIDR); *бабȕлька* ‘змия’ (Каранов / Karanov 1884: 130). При някои названия на хтонични животни в българския език съставката *баба* се среща при определения, които са идентифициращи по отношение на означеното животно, срв. *бàба жàба*, *бàба костенȕрка* (РБЕ / RBE 1977: 361). Друго подобно означение е *жѐлбаба* ‘костенурка’ (Копиловци, Берковско; Ново село, Видинско), композит от *жѐлва* ‘костенурка’ и *бàба* (БЕР / BER 1971: 532), в което се открива и връзка с разгледаната по-горе мотивация на номинацията според признака *жълт цвят*. Вътрешната форма на представените названия се осмисля в контекста на различните значения, които е притежавала праславянската форма **baba* – ‘стара жена’, ‘жена’, ‘майка на родител’, ‘акушерка’, ‘баячка и магьосница’ (SP 1974: 169), отнесени към разгледаните по-долу митологични вярвания.

Още през неолита в Европа ***жабата*** е обожествена и функционира като свещено животно, а акцентът пада върху женската символика и отъждествяването ѝ с Богинята майка; предполага се, че са си я представяли като зародиш, матка, световно яйце, от което се е излюпил светът (Gimbutas 1974: 174 – 179). Женската символика на това хтонично животно е широко разпространена и при славяните (Гура / Gura 1997: 381). Отглас от споменатите древни вярвания вероятно може да се открие и в българската народна традиция, където жабата е благословена от св. Богородица (чието почитане е едно своеобразно продължение на християнска почва на култа към Богинята майка), тъй като според легендата, когато Божията майка родила, само това животинче я посетило и нахранило с крушова чорба (БМ / BM 1994: 117). Функцията на земноводното като митологичен символ на подземната влага и на плодородието може да се открие в различни представи и обреди у българите, напр.: убиването на жаба води до суша, както и обратното – убие ли се, ще вали дъжд; когато вечерно време започне да кряка, това означавало разваляне на времето и валежи, ако е сушаво; притежава важна обредна роля при обичаите за дъжд Пеперуда и Герман; нейното ритуално погребение има за цел магическото измолване на дъжд (Маринов / Marinov 1914: 107; БМ / BM 1994: 117).

В българската народна традиция ***костенурката*** е наследила основните си космическо-регулативни функции от индоевропейските митологични представи – космологичната ѝ роля се изразява в това да крепи Земята върху корубата си, а размърда ли се, възниква земетресение (Ковачев / Kovachev 1914: 52). Етиологичните предания за костенурка, произлязла от срамежлива невеста или от девойка, тормозена от мащехата си (Маринов / Marinov 1914: 164; БМ / BM 1994: 179; Гура / Gura 1997: 392), вероятно са реликти от древни тотемистични представи – мотивът за превръщането е далечен отглас от тях. Това влечуго, подобно на жабата, притежава много древна женска символика, отъждествяваща я с Богинята майка, и съответно е изразител на митологемата за „матката“ или „световното яйце“, от което се е излюпил светът. Отглас от такива архаични вярвания в българската народна традиция вероятно са някои представи за животното като: символ на познанието, мъдростта, магията и лечителството (познава тайните на всички билки, включително и на разковничето), което се обяснява с поверието, че живее над 500 години; символ на плодородието – връзката с изобилието на мляко при жените кърмачки; символ на водите (в релация с дъжда) – обичаят при суша да се обръща върху черупката с краката нагоре, за да завали дъжд (Маринов / Marinov 1914: 164 – 165; БМ / BM 1994: 179 – 180).

Култовото значение на ***змията*** като символ на плодородие е една от най-характерните черти в ранната митологична символика на древните земеделски култури от Югоизточна Европа (6 – 4 хил. пр. Хр.). По-късно, в митологичните системи на индоевропейците, тя отново е символ на плодородието, земята, женската възпроизвеждаща сила, водата и дъжда (Мифы / Mify 1987: 468 – 469). В българските народни представи характеристиката на влечугото като женско същество (на фолклорно и на езиково равнище) го съотнася предимно с женското начало – срв. някои сюжетни схеми за метаморфозите *змия ~ девойка* и *невеста ~ змия* (*~ жена*), като тук е налице семантичната редица *змия – вода – подземен свят – луна – женско начало* (Беновска-Събкова / Benovska-Sabkova 1995: 22 – 28). В образа на змията се преплитат разнообразни митологични вярвания – тя е символ на плодородие, на мъдрост и познание, притежава лечителски функции – съществуват множество лечебни и аграрно-магически практики, чрез които народната традиция разкрива не само здравоносната и лечителска роля на влечугото, но го характеризира и като мъдро, знаещо животно (Каранов / Karanov 1884: 129 – 134; Маринов / Marinov 1914: 105 – 106; Георгиева / Georgieva 1983: 57 – 59, 63, 104; Беновска-Събкова / Benovska-Sabkova 1995: 28 – 37; БМ / BM 1994: 151 и сл.). Като показателен пример, отразяващ някои от разгледаните вярвания, може да се посочи названието *бабȕлька* ‘змия’, което е анализирано от К. Урумова в два аспекта. От една страна, авторката го свързва с

представата не за възрастна жена – близка роднина, а за възрастна жена акушерка, извършваща *бабуване* ‘акуширане’ (в първото значение на думата), в контекста на връзката *змия – живот*, т.е. в символиката ѝ на дарителка на живот. От друга страна, Урумова го отнася и към второто значение на *бабуване* ‘баяне, врачуване’, което насочва към мъдростта и познанието на влечугото, както и към неговите лечителски способности (Урумова / Urumova 2018: 54 – 55).

При разглежданите названия с вътрешна форма *баба* езиковата мотивация най-вероятно е отражение на митологичния мироглед на етноса по две причини. От една страна, защото в представите на българите са съхранени реликти: от архаичната женска символика на споменатите хтонични животни; от култовете за плодородие, свързани с тях – срв. маскираните като баба и дядо ритуални персонажи, изпълняващи магически обреди за плодородие (Славянские древности / Slavianskie drevnosti 1995: 123); от връзката им с познанието и мъдростта; от техните лечителски функции. От друга страна, изборът на роднинското название *баба* при номинацията на хтонични животни, носители на митологично-ритуални роли според народния мироглед, може в голяма степен да се обясни чрез включването им в йерархията на роднинските отношения. Така тези названия изпълняват и друга важна функция, а именно – почитането или омилостивяването на животните чрез приобщаването им към своето, човешкото пространство от опозицията *свой ~ чужд* посредством тяхното издигане в роднинската йерархия. Срв. срещащото се у южните славяни табу, при което съществува забрана детето да нарича жабата с истинското ѝ име, за да не умре майка му, като вместо него се използва табуистичното название *баба* (Гура / Gura 1997: 382). Мотивацията при означенията на хтонични животни, съдържащи роднински термин, може да намери своите дълбоки корени и в тотемизма, реликти от който вероятно са названията с вътрешна форма *баба* и *дядо*; срв. названието *дядото* ‘смок, змия’ (Плевня, Драмско), обикновено свързвано с духа на пазителя на дома като дух на покоен прародител (Георгиева / Georgieva 1983: 171). Такава връзка дава и известна реална близост на човека с животното, възприемано като негов прародител (Александрова / Aleksandrova 1999: 151). М. Алинеи предполага, че по-рано роднинският термин = nome generico (общо име), но то е било възможно, само ако животното е било тотем (Alinei 1983: 4).

Възниква обаче въпросът дали не може да се потърси и рационално-битова мотивация при някои от посочените названия? Напр. в означенията на костенурката *желбаба* и *баба костенурка* компонентът *баба* може да се мотивира и с външния вид на влечугото – бавен тромав вървеж и сбръчкана сивкава кожа. Не е изключено обаче тази представа в случая да е съчетана и с разглежданите митологични вярвания и обреди. Наличието на седем названия, съдържащи вътрешна форма *баба*, с които се означават три различни животни (жаба, костенурка и змия), говори за влиянието на общ митологичен архетип върху номинацията на тези хтонични животни, като вероятно той се съчетава и с рационално-битови представи. Следователно при тези случаи мотивацията вероятно е от смесен тип – с преплитане между единия и другия вид представи, като е трудно да се определи кои от тях са заложени първично при номинацията.

С названието *скòмбавица* (Горна и Долна Василица, Ихтиманско) (КИДР / KIDR; БЕР / BER 2002: 774) се означава вид голяма жаба, като етимологията тук не е съвсем ясна – в „Българския етимологичен речник“ се предполага, че поради прилика във формата (външния вид) произлиза или от *кòмба* ‘картоф’, или от първоначална форма **скòмбалица*, производна от *кòмбал* ‘буца, топка’, чрез промяна на *л* > *w* > *в*; същевременно *скòмбавица* е и название на вид голяма висока гъба (БЕР / BER 2002: 774). Независимо обаче дали съдържанието на вътрешната форма на думата, посредством посочените вероятни етимологични значения, може да се определи съответно като *подобна на картоф*, *подобна на буца/топка* или *подобна на гъба*, то е ясно, че тя отразява външния вид на животното, който наподобява картоф или буца/топка, а евентуално и гъба. Следователно мотивацията тук е с рационално-битов характер и се отнася към номинационен признак, представящ формата на жабата. Означението *фасȕлник* ‘жаба’ (КИДР / KIDR), възникнало заради едрите като фасулени зърна мехури около очите на влечугото (БЕР / BER 1999: 58), също може да се обясни с рационално-битова мотивация, в която е заложен признак от външния облик на животното.

Названията на жабата *гȕшавица*, *гȕшавичка* (КИДР / KIDR) са с вътрешна форма *гуша*, която може да се обясни с издуването на гушата ѝ при крякане. Друго означение на влечугото – *скàчка* (КИДР / KIDR), с вътрешна форма *скачаща*, отразява начина на придвижване на животното – чрез подскоци. В тези названия езиковата мотивация е рационално-битова, тъй като разкрива реални представи за действия, характерни за жабата и извършвани често от нея.

4. Заключение.

От предложените митолингвистични анализи върху названия на хтонични животни се вижда, че разработеният ***митолингвистичен модел*** дава една плодотворна насока за изследване на пресечните точки между митологията и езика. В някои от разгледаните примери мотивацията на езиковата номинация се определя от митологично-религиозни вярвания, а в редица други случаи тя е повлияна от рационално-битови представи. Срещат се и примери, където се наблюдава преплитане между митологичния и рационално-битовия мироглед. Във вътрешната форма на думата на всяко от анализираните названия е скрит специфичен ключов код, отразяващ определена представа на етноса.

Цитирана литература / References

Александрова 1999: Александрова, Р. *Мотивационни модели в славянската зоонимия.* Дисертация за присъждане на научната и образователната степен „Доктор“. София. (Aleksandrova 1999: Aleksandrova, R. *Motivatsionni modeli v slavyanskata zoonimiya*. Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelnata stepen “Doktor”. Sofia.)

Беновска-Събкова 1995: Беновска-Събкова, М. *Змеят в българския фолклор.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Benovska-Sabkova 1995: Benovska-Sabkova, M. *Zmeyat v balgarskiya folklor.* Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)

БЕР 1971, 1999, 2002, 2010: *Български етимологичен речник.* Георгиев, В. И. (ред.). Т. 1 – 1971, т. 5 – 1999, т. 6 – 1995, т. 7 – 2010. София: Издателство на БАН. (BER 1971, 1999, 2002: *Balgarski etimologichen rechnik.* Georgiev, V. I. (red.). T. 1 – 1971, t. 5 – 1999, t. 6 – 2002, t. 7 – 2010. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

БМ 1994: *Българска митология. Енциклопедичен речник.* Стойнев, А. (съст.). София: 7М+Логис. (BM 1994: *Balgarska mitologiya. Entsiklopedichen rechnik.* Stoynev, A. (sast.). Sofia: 7M+Logis.)

Бонева 1994: Бонева, Т. Народен светоглед. – В: Попов, Р. (ред.). *Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура.* София: Издателство на БАН, с. 7 – 50. (Boneva 1994: Boneva, T. Naroden svetogled. – In: Popov, R. (red.). *Rodopi. Traditsionna narodna duhovna i sotsialnonormativna kultura*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 7 – 50.)

Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.* Тбилиси: Издательство Тбилисского университета. (Gamkrelidze, Ivanov 1984: Gamkrelidze, T. V., V. V. Ivanov. *Indoevropeiskii iazyk i indoevropeitsy. T. I. Rekonstruktsiia i istoriko-tipologicheskii analiz praiazyka i protokul‘tury*. Tbilisi: Izdatel‘stvo Tbilisskogo universiteta.)

Георгиева 1983: Георгиева, И. *Българска народна митология.* София: Наука и изкуство. (Georgieva 1983: Georgieva, I. *Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.)

Гура 1997: Гура, А. В. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик. (Gura 1997: Gura, A. V. *Simvolika zhivotnykh v slavianskoi narodnoi traditsii.* Moskva: Indrik.)

Добрев 1982: Добрев, И. *Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение*. София: Наука и изкуство. (Dobrev 1982: Dobrev, I. *Proizhod i znachenie na praslavyanskoto konsonantno i diftongichno sklonenie*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Каранов 1884: Каранов, Е. Змеят (аждер) и змията (зъмя) в българската народна поезия. – В: *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*, кн. IX, с. 129 – 134. (Karanov 1884: Karanov, E. Zmeyat (azhder) i zmiyata (zamya) v balgarskata narodna poeziya. – In: *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets*, kn. IX, pp. 129 – 134.)

КИДР: *Картотека на идеографски диалектен речник* към Факултета по славянски филологии при Софийския университет „Св. Климент Охридски“. (KIDR: *Kartoteka na ideografski dialekten rechnik* kam Fakulteta po slavyanski filologii pri Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”.)

Ковачев 1914: Ковачев, Й. Народна астрология и метеорология. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. XXX. София, с. 1 – 85. (Kovachev 1914: Kovachev, Y. Narodna astrologiya i meteorologiya. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*. T. XXX. Sofia, pp. 1 – 85.)

Маринов 1914: Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.* Т. XXVIII. София. (Marinov 1914: Marinov, D. Narodna vyara i religiozni narodni obichai. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina.* T. XXVIII. Sofia.)

Мифы 1987, 1988: *Мифы народов мира. Энциклопедия*. Токарев, С. А. (отв. ред.). Т. 1 – 1987, т. 2 – 1988. Москва: Советская Энциклопедия. (Mify 1987, 1988: *Mify narodov mira. Entsiklopediia.* Tokarev, S. A. (otv. red.). T. 1 – 1987, t. 2 – 1988. Moskva: Sovetskaia Entsiklopediia.)

Попов 2009: Попов, Б. Реконструкция на архаичната номинация при индоевропейските названия за диви животни и ролята на ономатопеята. – В: *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 65 – 85. (Popov 2009: Popov, B. Rekonstruktsiya na arhaichnata nominatsiya pri indoevropeyskite nazvaniya za divi zhivotni i rolyata na onomatopeyata. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, pp. 65 – 85.).

Попов 2011: Попов, Б. Митолингвистиката – наука със собствена структура и собствени кодове на микроравнище. – В: *Многообразие в единството*, № 1 (*Значим научен принос*), с. 63 – 68. (Popov 2011: Popov, B. Mitolingvistikata – nauka sas sobstvena struktura i sobstveni kodove na mikroravnishte. – In: *Mnogoobrazie v edinstvoto*, № 1 (*Znachim nauchen prinos*), pp. 63 – 68.)

Попов 2017: Попов, Б. Същност и методология на митолингвистиката – едно ново направление в лингвистиката. – В: Петкова, Е. и др. (ред.). *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова.* София: Авагард Прима, с. 485 – 491. (Popov, B. 2017. Sashtnost i metodologiya na mitolingvistikata – edno novo napravlenie v lingvistikata. – In: Petkova, E. at al. (red.). *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Mariya Popova.* Sofia: Avangard Prima, pp. 485 – 491.)

Попов 2018: Попов, Б. Мифолингвистика и ее метод, приложенный к славянскому языковому материалу. – В: Gutiérrez Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav).* Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, c. 221 – 228. (Popov 2018: Popov, B. Mifolingvistika i ee metod, prilozhennyi k slavianskomu iazykovomu materialu. – In: Gutiérrez Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav).* Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 221 – 228.)

РБЕ 1977: *Речник на българския език.* Чолакова, К. (гл. ред.). Т. 1. София: Издателство на БАН. (RBE 1977: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Cholakova, K. (gl. red.). T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Славянские древности 1995: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь.* Толстой, Н. И. (ред.). Т. 1 (А − Г). Москва: Международные отношения. (Slavianskie drevnosti 1995: *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskii slovar'*. Tolstoi, N. I. (red.). T. 1 (A – G). Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia.)

Стаменова 1986: Стаменова, Ж. Народен мироглед. – В: Михайлова, Г. (ред.). *Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания*. София: Издателство на БАН, с. 293 – 309. (Stamenova 1986: Stamenova, Zh. Naroden mirogled. – In: Mihailova. G. (red.). *Plovdivski kray. Etnografski i ezikovi prouchvaniya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 293 – 309.)

Топоров 1993: Топоров, В. Н. Имена личные в русских заговорах: об индоевропейской заговорной традиции. – В: Николаева, Т. М. (отв. ред.). *Исследования в области балто-славянской культуры. Заговор.* Москва: Наука, с. 80 – 103. (Toporov 1993: Toporov, V. N. Imena lichnye v russkikh zagovorakh: ob indoevropeiskoi zagovornoi traditsii. – In: Nikolaeva, T. M. (otv. red.). *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskoi kul'tury. Zagovor.* Moskva: Nauka, pp. 80 – 103.)

Урумова 2018: Урумова, К. Проекции на митолингвистичната структура при някои названия на змията. – *Български език*, № 3, с. 51 – 57. (Urumova 2018: Urumova, K. Proektsii na mitolingvistichnata struktura pri nyakoi nazvania na zmiyata. – *Balgarska rech*, № 3, pp. 51 – 57.)

Цивьян 1984: Цивьян, Т. В. Змея = птица: к истолкованию тождества. – В: Путилов, Б. Н. (ред.). *Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов.* Ленинград: Наука, с. 47 – 57. (Tsiv'ian 1984: Tsiv'ian, T. V. Zmeia = ptitsa: k istolkovaniiu tozhdestva. – In: Putilov, B. N. (red.). *Fol'klor i etnografiia. U etnograficheskikh istokov fol'klornykh siuzhetov i obrazovnye otnosheniia.* Leningrad: Nauka, pp. 47 – 57.)

Цонев 2008: Цонев, Р. *Говорът на град Банско*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски". (Tsonev 2008: Tsonev, R. *Govorat na grad Bansko.* Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo "Neofit Rilski".)

Alinei 1983: Alinei, M. L'evoluzione dal totemismo al cristianesimo popolare studiata negli sviluppi semantici dei dialetti italiani. – In: *Quaderni di Semantica*, № 4, pp. 3 – 29.

Meillet 1902 – 1905: Meillet, A. *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave 1 – 2*. (Bibliothèque de l'école des hautes études, № 139). Paris.

Gimbutas 1974: Gimbutas, M. *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images*. London: Thames & Hudson.

SP 1974: *Słownik prasłowiański*. Sławski, F. (red.). T. 1. Wrocław: Ossolineum.

Specht 1947: Specht, F. *Der Ursprung der Indogermanischen Deklination*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

MITHOLINGUISTIC MODEL FOR SOME WORDSDENOTING CHTHONIC ANIMALS IN BULGARIAN

Borislav Popov
South-West University "Neofit Rilski"
meristaf@abv.bg

Abstract: The present paper develops the second model in the science mytholinguistics, which is manifested in the points of interaction between mythology and language. It is applied by mytholinguistic analysis of some of words denoted chthonic animals (tortoise, frog, snake) in Bulgarian. The revealing of the type of motivation underlying the process of linguistic nomination of a particular mythological object is the essence of the second model. The reason for the origin of a certain internal form of the word is sought, that is, whether it was influenced by mytho-religious beliefs or whether it is a matter perceptions stemming from rational everyday life ideas. A key role in the researched topic plays the internal form of the word in which a specific code is hidden – a constructive unit of the mytholinguistic structure that has preserved information lost on time.

Key words: *mytholinguistics, internal form of the word, linguistic nomination*

Borislav Popov
South-West University "Neofit Rilski"
Faculty of Philology
66, Ivan Mihailov Str.
Blagoevgrad 2700
Bulgaria

ЕТНОЛИНГВИСТИКА И ДИАХРОНИЯ. ДАННИ ЗА ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА В БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ РЪКОПИСИ[1]

Ваня Мичева[а], Калина Мичева-Пейчева[б]

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

v.micheva@gmail.com[а], kalina.micheva@gmail.com[б]

Резюме: В тази статия се проучват семантичните реализации на културните концепти сакрални и антисакрални божества, сакрални и антисакрални хора, сакрално и антисакрално време в средновековната българска литература. Авторите използват лингвистичните данни от старобългарските класически паметници от 9. – 11. в. и от други оригинални и преводни произведения от 11. – 17. в. Анализира се системата от фрази и изречения, които представят концептите, и тяхното разпространение в различни културни контексти във връзка с българската традиционна култура.

Ключови думи: *сакрално и антисакрално, християнски идеи, традиционна култура*

В съвременната наука се утвърждават нови направления, които разглеждат езика и културата като най-важни прояви на човешката същност, които взаимно се предполагат, означават и отразяват. Етнолингвистиката е едно от тези модерни направления. Тя изучава езиковите реализации на основни културни концепти и анализира езиковата и концептуалната картина на света в различни по вид, сфера на съществуване и хронология текстове. В Института за български език в Софийския център за етнолингвистични изследвания се реконструира картината на света на традиционния българин чрез термините на духовна култура (Китанова / Kitanova 2015, 2017, Витанова / Vitanova 2014, 2017 и др.). Етнолингвистичният анализ е приложим и в диахрония. Изследванията показват, че в средновековните текстове може да се открият данни за вярвания и практики в традиционната култура. Често те са преосмислени и християнизирани, но под религиозния код се съхраняват елементи от народния светоглед и ценностна система. В тази област са натрупани вече немалко публикации (Яковлева / Yakovleva 2000, Райкова / Raykova 2012, Цибранска-Костова / TsibranskaKostova 2004, Женюх / Zhenyuh 2019, Мичева / Micheva 2015, 2017, Мичева-Пейчева / MichevaPeycheva 2017, 2019 и др.). Целта на това проучване е да представи

образът на света с двете най-големи аксиологични сфери: сакралното и антисакралното, съграден в народната обредност и отразен в средновековните български произведения. Хипостазите на сакралното се съотнасят с божественото, а проявите на антисакралното му се противопоставят във всяка религиозна парадигма. Материалът за народната култура е извлечен от публикации на видни етнографи, етнолози и етнолингвисти (описани писмено народни вярвания и ритуали). Диахронният материал е ексцерпиран от преводни и оригинални текстове от IX до XVII в. Поради наличието на огромен корпус от средновековни източници можем да се стремим не към изчерпване, а към добър подбор на подходящи контексти, които да илюстрират хипотезата за връзка между етнолингвистиката и диахронията. Използваме и преводни произведения, тъй като в средновековната литература преводното, оригиналното и компилативното съжителстват често пъти неразчленимо.

1. Сакралното

1.1. Обожествяване на слънцето, луната, земята и водите

Във всички древни религии природата се обожествява, съществуват космически, растителни, животински, земни и водни йерофании, които заобикалят човека и му помагат да се впише във

[1] Материалът се разработва по международния проект 02/5 от 24.07.2018. „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“ в рамките на Програма ERA.Net.RUS Call 2018 (проект #472–LED-SW).

враждебния свят извън своето (Елиаде / Eliade 2009). В българската традиционна култура са налице следи от тези култове.

Според народните вярвания Слънцето е божество, което закриля хората и им дава храна, блага. Запазени са данни за ритуали от началото на XX в., при които българите се кръстят срещу изгряващото слънце и наричат: „Слънцето е нашият бог и светия, то ни дава живот, пази ни от злото.“ или: „Слънцето е господ, затуй нищо лошо не трябва да се върши срещу него.“ (Георгиева / Georgieva 1983: 17). В средновековните български ръкописи върховенството на бога Слънце се преобразува в идентичност на висшия християнски Бог със слънцето. Такива примери са засвидетелствани и в старобългарските класически произведения (**съвѫзашѧ великааго сп҃са. слъньца х҃а** K 12b 27–28; **ис тебе во въсиѣ слънъце праведное х҃ъ б҃ъ нашъ** E 25б 17), и в новобългарските дамаскини: Христос е наречен **праведное сл҃нце** (ТД 33.241), раждането на св. Мария Богородица е поява на **ново сл҃нце** (ТД 3.17б). Св. Теодора според житието ѝ в „Бдинския сборник“ не иска да извърши прелюбодейство, за да не види слънцето, представено като друга хипостаза на сакралното (Bdinski zbornik 1973: 56).

В народната култура и луната/месецът се възприемат като божествени. Затова пълната месечина освен *пълна свещ*, се нарича и *дядо боже*, а при новолуние, когато се появи месечината, българите се прекръстват за здраве и плодородие (Георгиева / Georgieva 1983: 22). В старобългарските класически произведения луната, по-често назовавана **мѣсѧць**, се приобщава към обожествената природа в пророчеството на Иисус за Второто пришествие: **вѫдѫтъ ѕнамень҄ѣ въ слъньци і мѣсѧци** З Лк 21.25. В подобен контекст в „Тихонравовия дамаскин“ луната се олицетворява и се представя като същество, което плаче заради греховете на хората преди идването на Сина Божи: **и морето, и вѣтрьтъ, и огнѧтъ, и сл҃нцето и мс҃ць҄тъ. всичкото ще да поплаче** 18.193б. Слънцето и луната са част от божествените гаранти в „Апокрифната молитва срещу дявола, който причинява вреден дъжд“ от ръкопис № 80 НБКМ.

Земята в езическите вярвания на славяните се отъждествява с богинята майка и се приема за майка на човешкия род и на всеки човек. Според поверието в Югозападните Родопи и Девинско през пролетта земята е бременна и не бива да се оре на 25 март, защото тогава от нея ще прокапе кръв. А при първия посев в много райони на България се оставя обредна храна като жертвоприношение на богинята Земя (Георгиева / Georgieva 1983: 30). Въпреки доминирането на християнската антропогонична теория в средновековната българска литература се откриват и следи от по-старата митологична представа за земята. В новобългарските дамаскини във „Видение Павлово“, както и в апокрифите „Сказание Исайево“ и „Апокалипсис на Йоан Богослов“ тя е описана като майка на хората, която вече не може да търпи техните грехове и престъпления и се обръща към Бог да ги накаже и да я очисти. Очевидно е налице процес на християнизиране на божествения образ на майката земя, защото тя самата признава първенството на Бог Отец.

В народните вярвания водата има очистителна и целебна сила, особено *мълчаната, неначенатата, наведнъж загребаната от целокупна мома*, тоест момиче с живи родители (Георгиева / Georgieva 1983: 69). Но във водите според архаичния човек се крият и много жестоки божества, които трябва да бъдат умилостивявани. Данни за почитането на водни божества се откриват в публикуваното от Я. Милтенов „Слово за засухата и за Божиите наказания“ от сборника Златоструй, което е без открит византийски първообраз (Милтенов / Miltenov 2017). В текста се говори, че причината за сушата е Божият гняв срещу вярата на хората в богове на земята, въздуха, реките и водоизточниците (**не нарицаите си б҃га на ѕемли, ни в рѣкахъ ни в истоуницѣхъ, ни на дирѣ** 16), както и срещу жертвоприношенията на реките и кладенците (**пожрѣм стоудѣнцем и рѣкам** 11). Нечистите сили в една от молитвите в „Синайския евхологий“ излизат от море, река, кладенец, локва, блато (**демонъ неуистъı ... ıѕ морѣ, ıли ıѕдрѣкъı, или ıѕ врѣгъ, или ıѕдръвеника, или ıѕ локъви, или ıѕ блата** СЕ 5465), по същия начин в традиционната култура самодиви, самовили, юди и русалии се появяват от влажни усойни места.

1.2. Сакралните хора

Светостта на избрани хора, които със своя живот и подвизи са се приближили до Бога, е една от проявите на сакралното. Връзката между традиционните представи за някои светци и техния образ в официалните агиографски текстове е забелязана от много български учени (Маринов / Marinov

1994, Георгиева / Georgieva 1983, Стойнев / Stoynev 1994). В това проучване ще добавим етнолингвистични данни за жените светици, почитани в народния календар, ексцерпирани от житията им в „Бдинския сборник“ от XIV в. (Bdinsui zbornik 1973).

Из цяла България е разпространено почитането на св. Марина като господарка на змиите (наречена в диалектите *висия* или *сайбия*), която може да лекува пострадалите от тяхното смъртоносно ухапване. Вярва се, че на нейния празник (17 юли) змиите се прибират обратно под земята, където св. Марина ги държи затворени в пещери и откъдето може да ги пуска или прибира (Георгиева / Georgieva 1983: 58 – 59; Старева / Stareva 2005: 302). В Житието на св. Марина в „Бдинския сборник“ подробно е описана борбата ѝ със змея, който дяволът изпраща, за да я сломи духовно и физически. Страшният змей безспорно е митологична хипостаза на опасните и вредоносни змии, неговият образ е конкретизиран в текста със змии, обвити около шията му (**wкрестѣ же вꙑе егоо кѣхоу зминє wквили се** 114. 16–17). Светицата успява с воля и вяра в Бога да победи змея дори и след като е погълната от него: **роущѣ же ѥи сътвориста знамениѥ уѣстнааго кръста ... разверѣзе оутробоу емоу и раздра уръво емоу ... и распаде се срѣдѣ и оумрѣтъ** 115. 20–116.2. Умъртвяването на змея е дело, достойно за повелителката на змиите.

Не може да е случайно и осмислянето на св. Марина като лечителка на прояви на лудост. На нейния ден в народния календар се принасят жертви на светицата като защитница от полудяване в с. Тополово, Асеновградско. Вероятно съществува връзка между това вярване и агиографския образ на светицата като победителка на най-опасния и всесилен бяс, защото през Средновековието душевноболните се смятат за обсебени от бяс. А лечението им се представя като прогонване на бяса. Св. Марина се справя с нечистия дух не само с вяра, като призовава Бога, но и с физическа сила, като го бие с меден чук по главата: **Марина же wбращьи се оузрѣ млатъ мѣдѣнь, и простьрши роукоу своюю и вьземши, оудари вь чело. И паде на земли бѣсь, и настоупи дѣсною ногою на вью его и біаше и млатоомь мѣдѣнѣмь по главѣ и по плещма** 117.29 – 118.2. Точно така: с меден чук в едната ръка и с главата на дявола в другата, се изобразява и досега св. Марина в многобройните посветени на нея църкви и параклиси.

Способността на светицата да лекува с вода от свещени извори и практиките в традиционната култура да се посещават аязма с целебна мощ, свързани с култа към св. Марина (Георгиева / Georgieva 1983: 120), намират отглас в житието ѝ. Там Марина е подложена на последно мъчение – удавяне, но след горещата ѝ молба Бог превръща водата от средство за умъртвяване в средство за второ раждане чрез кръщение. Марина е спасена и много от присъстващите приемат вярата Христова след това чудо. Така светицата става повелителка и на водата и овладява нейните божествени трансформации. По същия начин тя остава недокосната и от огъня на свещите, с които я горят при поредното изтезание. А в предсмъртната си молитва тя моли Бога тези, които я почитат, да не пострадат от „топлината на слънчевата светлина“ (Петрова / Petrova 2008: 144). Но тези епизоди са само малка следа в религиозния текст от изключително разпространения в преданията мит за „огнената Марина“. Учените обосновават тезата, че Марина се осмисля като божество на огъня поради ситуирането на нейния празник по време на Горещниците, когато слънцето грее най-силно. Етнолингвистичният анализ доказва, че присъствието на змея, бяса, водата и огъня в агиогрофския текст в „Бдинския сборник“ е свързано с традиционните представи за светицата и води до изграждането на нейния християнски култ, в който се вплитат и предхристиянските идеи за соларната и хтоничната същност на майката богиня.

Житийният образ на св. Петка Римлянка в текста на „Бдинския сборник“ е изграден последователно в духа на византийско-славянската традиция за възвеличаване на първохристияните мъченици (Petrova 2008). Тя се осъществява като апостол на евангелското слово, за чието проповядване в три града е изтезавана с огън, вряща вода, разпъване, отсичане на части от тялото. На подобни жестокости са подложени и други светици според житията им. Борбата със змея, който нито един свят мъж не е успял да победи, а св. Петка побеждава с кръстен знак и призоваване на Христос, също се вписва в литературните топоси. Но единствено този епизод може да се съпостави с народното вярване, че св. Петка е господарка на змиите и може да се превръща в змия. Според учените нейната трансформация е доказателство за връзката ѝ с архаични представи за хтоничното, а оттам с главното женско божество от славянския езически пантеон Мокош (Попов / Popov 1991; Попов / Popov 1994: 93 – 95).

1.3. Сакралното време и ритуалите

В българската традиционна култура на много от християнските празници се изпълняват ритуали, възникнали въз основа на синкретизъм от дохристиянски представи и вярвания и християнски предписания (Стойнев / Stoynev 1994). Затова в обредността се срещат обичаи като празнуване с песни и танци, палене на огън и др. За тях се говори в „Рилските глаголически листове“ от XI в.: **а дѷѣволъ ꙁоветъ гѫсльми и плѧсьци пѣ҃сми непрѷѣзнинами** Р II 4.24 – 25. Споменават се като нехристиянска практика в текста на „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма от X в.: **со гѫсльми и плесканїемь и пѣсньми вѣсовскъими вино пїют** 74.18 – 21. Осъждат се и в „Слово за засухата и за Божиите наказания“ от сборника Златоструй: **ѿлоꙋчаѧ мъı ѿ бг҃а сопѣльми и скомраѳъı, и инѣми играми влѣкъıи къ себѣ, гоꙋсльми и свирѣльми, плѧсанїи и смѣѳъı поꙋстошнъıми** 37. Тук картината на празника е най-подробна – освен музикалния съпровод от гусли, свирки и тръби, освен танците, авторът изтъква и игровия елемент в обредността: **скомраѳъı** означава ‘актьори, преоблечени играещи хора’ и напомня за маскираните участници в много от празничните народни шествия. В новобългарските дамаскини от XVII в. също се откриват подобни текстове. В две слова от „Тихонравовия дамаскин“ напътствията към вярващите: „не много да се обядем или много да пием, или да празнуваме със свирни и игри, и песни дяволски“ (11.106) и „не хоро да играем“ (9.75б) вероятно са свързани с веселбите около огъня на Заговезни, които имат предпазваща и отгонителна функция. А изискването „не с блудство или инакви неподобни работи“ (9.75б) е отглас на еротичните наричания на Сирни Заговезни, които играят роля на продуцираща магия за плодовитост. Етнолингвистичният анализ на диахронните текстове доказва, че празнуването в българската народна култура е съпътствано с игри, маскаради, песни, музика и танци, които са част и от общобалканската традиция, и затова техните описания се откриват както в преводни, така и в оригинални средновековни български ръкописи.

2. Антисакралното

2.1. Нечистите сили и дявола

Съчетанията *нечист дух, нечист бяс* се срещат в различни по тип и хронология средновековни произведения. А те са част от семантичното поле на нечистите същества, което е най-богато документирано в българската традиция. Устойчивото закрепване на тези съчетания в книжовния и в обредно-ритуалния език доказва съществуването на връзка между традиционната култура и официалната християнска литература. Както в преданията, така и в книжнината тези нечисти сили се съотнасят с езичеството, например в „Супрасълския сборник“ 156.15 и в „Смъртта на Йоан Богослов“ в новобългарските дамаскини. В „Житието на св. Иван Рилски“ от Патриарх Евтимий става дума за нечист дух, който разболява един мъж и е подобен на вампирите и караконджулите в народните вярвания. В оригиналното „Житие на св. Петка“ от Патриарх Евтимий се появяват „нечисти, скверни и лукави бесове“, които пречат на душата на светицата да се възкачи до царството небесно, тоест тези създания са противници на Бога и са дяволски. На езиково равнище това се потвърждава от прилагателното „лукави“, което е постоянен епитет за дявола, а субстантивирано го номинира.

В апокрифните молитви освен *нечист дух* и *нечист бяс* се откриват още много хипостази на нечистите същества, които са заети от народната култура. Поради общността на функциите на неканоничните евхемни текстове и на народните баения нечистото в тях е с общи репрезентанти, като посоката на заемане е от заклинанията в молитвите. Така в тях се появяват: *въпир, пладница, нежит, мора, вещица, живи огън, детодавица, уроки* (ръкопис № 631 /102/ НБКМ от XVII в., Цонев / Tsonev 1923). Названията **нежитъ, вѣщица** са включени в корпуса на старобългарските надписи и са обработени в „Старобългарския речник“ (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 1300, 1307) . Още едно нечисто същество е общо за двата типа култура – християнска писмена и традиционна устна. Това е *тресавица*: в преданията тя се осмисля като персонификация на лошата болест във вид на 2, 7 или 12 сестри, в „Синайския евхологий“ **трѧсавица** е название на дух, който причинява болестта, а в апокрифните молитви тя се явява като лош дух или като 12 дълговласи жени.

Друга хипостаза на *нави, лахуси, лихусници, ерменки, арменки* (тоест зли духове, които вредят на родилката и новороденото) от народните вярвания се наблюдава в „Молитвата на св. Сисиний“ (ръкопис № 631 /102/ НБКМ от XVII в., Цонев / Tsonev 1923). В нея е описана зла сила, която краде и поглъща новородените. По същност тя отговаря на традиционните представи, а езиковата ѝ номинация е християнизирана и тя се нарича *дявол*. Тази апокрифна молитва има почти пълно съответствие в едно баене от Пловдивско, записано от Спас Гълъбов и публикувано в „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ през 1893 г. В него главни герои са вече св. Георги и сестра му, но мотивът за злата сила, която се преобразява в просено зърно и влиза при новороденото, за да го открадне, е идентичен (СбНУ / SbNU 1893: 139).

Материалът от диахронните източници убедително доказва, че нечистите сили от българските предания с техните разнообразни названия и функции присъстват и в средновековни ръкописи, като се преобразуват частично с оглед на господстващата културна парадигма. Процесът на християнизация обхваща и народната, и писмената култура.

2.2. Антисакралните хора

Връзка между християнската книжнина и традиционната култура се открива и при хората, които не просто принадлежат към профанното като целия човешки род, но се противопоставят на сакралното със своето антихристиянско поведение и отхвърляне на Бога. Към антисакралните хора принадлежат и баячките, тоест жени, които служат на дявола и лекуват с магически практики. В традиционната култура обаче това е само част от осмислянето на баячките. Баячките в архаичните общности са медиатори между хората и божествата, те отговарят за подкрепата им във вътрешния свят, свързан с възпроизводството на рода. С приемането на християнството тези медиатори се отричат и се обявяват за магьосници, слуги на дявола и т.н. Част от баячките обаче започват да свързват своите чудодейни сили с християнския Бог. По този начин те съхраняват своя статут на почитани жени в традиционната култура. В същото време християнската норма безспорно влияе върху обществения светоглед, така че хората започват да възприемат знахарките като подчинени на дявола, а не на Бога. Така вещата жена от родовото общество се превръща във вещица в много предания и фолклорни текстове. Именно тази хипостаза на християнизирания образ на баячките е засвидетелствана в текстовете на новобългарските дамаскини от XVII в. Словосъчетанието *нечисти жени* в текста на „Словото за второто пришествие“ назовава жени, които баят и правят магии: **єтѫ и сега има тѫка междѫ нас грѣшнѣыи и нечистїи женѣы, та баѭть и магїа стрѫвать и лъжать нас** ТД 18.189.

В традиционната култура се вярва, че разболяването е завързване на жизнените сили от зли духове и божества. Съществуват практики на завързване и развързване на здравето и късмета на хората, които са актуални и до днес. В средновековната книжнина тази архаична митологема се християнизира и се представя като завързване от дявола. В текста на Евангелието от Лука е налице конкретно доказателство за тази трансформация: Иисус успява да излекува една жена, прегърбена от 18 години, която сатаната е завързал. Завързването на плодовитостта също може да се открие в българските вярвания. А жените, които владеят тази магия, безспорно принадлежат към антисакралните хора. Точно те са описани в новобългарските дамаскини – Тихонравов, Ловешки, Троянски: **тїа женѣы ... които враѹвать и прѣдавать, и задавать, и завезѹвать младен'ци и стрѹвать людїе та полѹдѣвать** ТД 18.197б. В този кратък текст е изграден цялостен образ на врачките, който съответства напълно на част от народните представи за тях: те могат да предават хората на болести и беди, могат да задават конкретни модели за бъдещето им, могат да отнемат здравия им разум и да ги лишават от възможността за потомство.

2.3. Антисакралното време

В митологичните представи на архаичните общности светлината и денят се отъждествяват със сакралното, а тъмнината и нощта с антисакралното. И в българската народна култура нощта се осмисля като период, в който се активизират всички нечисти същества: появяват се *вампири*, *таласъми* и *караконджули*, които вредят на хората; *самодивите* танцуват и отвличат млади момци; *нави* и *лехуси* разболяват новородените и родилките; *вънкашните погане* и *отнадворните*

дебнат замръкналите навън. В средновековната ни литература идеята за антисакралната същност на времето, лишено от светлина, се запазва – през нощта вярващите християни са подложени на изпитания от дявола, срещи с бесове, нечисти духове, змии и други страшни същества. Например в житията на светиците в „Бдинския сборник“ от XIV в. (Bdinski zbornik 1973) е описана борбата на св. Юлиана с дявола, на св. Марина с бесове и змей, както и прелъстяването на св. Теодора именно през нощта. В „Беседа против богомилите“ нощните срещи и съновидения се определят като дяволско дело (74.18–21), като лексемата **сѣрѧщꙗ** още от старобългарските класически произведения се осмисля като ‘среща със зли духове’ (СП 90.6, СЕ 68б2). В „Словото за св. Николай“ в новобългарските дамаскини през нощта се появява дяволът. Но в християнската книжнина често в същите хронологични граници пред хората се явяват ангели, архангели, светци или самият Иисус, които идват да ги подкрепят в делата им. Следователно при реализациите на нощта в средновековните български ръкописи се съчетават елементи от традиционната култура и от християнската религиозната картина на света.

3. Заключение

Етнолингвистичният анализ на езиков материал от преводни и оригинални текстове от IX до XVII в. доказва, че в средновековните ръкописи съществува система от противопоставящи се сакрални и антисакрални сили, сакрални и антисакрални хора и сакрално и антисакрално време, която въпреки своя строго християнски характер съхранява и следи от традиционни вярвания и ритуали.

Съкращения

Е – Енински апостол; З – Зографско евангелие; К – Клоцов сборник; НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“; С – Супрасълски сборник; СЕ – Синайски евхологий; СП – Синайски псалтир; ТД – Тихонравов дамаскин.

Цитирана литература / References

Витанова 2014: Витанова, М. Здравето и болестта в българския език. – В: *Български език*, кн. 3, с. 82 – 89. (Vitanova 2014: Vitanova, M. Zdraveto i bolestta v balgarskiya ezik – In: *Balgarski ezik*, kn. 3, pp. 82 – 89.)

Витанова 2017: Витанова, М. Названия за болести и симптоми за болести в българските диалекти. – В: *Арнаудов сборник. Доклади и съобщения. Т. 9*. Русе, Изд. „ЛЕНИ-АН“, с. 373 – 378. (Vitanova 2017: Vitanova, M. Nazvaniya za bolesti i simptomi za bolesti v balgarskite dialekti. – In: *Arnaudov sbornik. Dokladi i saobshteniya. T. 9*. Ruse, Izd. „LENI-AN“, pp. 373 – 378.)

Георгиева 1983: Георгиева, И. *Българска народна митология*. София: Издателство на БАН. (Georgieva 1983: Georgieva, I. *Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Елиаде 2009: Елиаде, М. *История на религиозните идеи и вярвания*. София: Издателство „Сонм“. (Eliade 2009: Eliade, M. *Istoriya na religioznite idei i vyarvaniya*. Sofia: Izdatelstvo „Sonm“.)

Женюх 2019: Женюх, П. Отражение этнокультурных процессов в паралитургической духовной культуре церкви восточного обряда под Карпатами в XVIII в. – В: *Взгляд на славянскую аксиологию*. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 87 – 107. (Zheniuh 2019: Zheniuh, P. Otrazhenie etnokul’turnyh protsessov v paraliturgicheskoi duhovnoi kul’ture tserkvi vostochnogo obriada pod Karpatami v XVIII v. – In: *Vzgliad na slavianskuiu aksiologiiu*. Moskva: Institut slavianovedenia RAN, pp. 87 – 107.)

Китанова 2015: Китанова, М. *Род, семья и дом в болгарской языке и культуре*. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic publishing. (Kitanova 2015: Kitanova, M. *Rod, sem’ia i dom v bolgarskoi yazyke i cul’ture*. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic publishing.)

Китанова 2017: Китанова, М. Евфемизмите в българската традиционна култура. – В: *Известия на ИБЕ*, кн. XXX, с. 119 – 138. (Kitanova 2017: Kitanova, M. Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura – In: *Izvestia na IBE*, kn. XXX, pp. 119 – 138.)

Маринов 1994: Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Издателство на БАН. (Marinov 1994: Marinov, D. *Narodna vyara i religiozni narodni obichai*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Милтенов 2017: Милтенов, Я. Слово за засухата и Божиите наказания – текстологическо и изворoведско изследване. – В: *Известия на ИБЕ*, кн. XXX, с. 214 – 261. (Miltenov 2017: Miltenov, Ya. Slovo za zasuhata

i Bozhiite nakazaniya – tekstologichesko i izvorovedsko izsledvane. – In: *Izvestia na IBE*, kn. XXX, pp. 214 – 261.)

Мичева 2015: Мичева, В. *Картината на света в езика на новобългарските дамаскини.* София: ДиоМира. (Micheva 2015: Micheva, V. *Kartinata na sveta v ezika na novobalgarskite damaskini.* Sofia: DioMira.)

Мичева 2017: Мичева, В. Лексемите с корен *-вещ-* в историята на българския език и култура. – В: *Български език*, Приложение, с. 108 – 124. (Micheva 2017: Micheva, V. Leksemite s koren -vesht- v istoriyata na balgarskiya ezik i kultura. – In: *Balgarski ezik*, *Prilozhenie*, pp. 108 – 124.)

Мичева-Пейчева 2017: Мичева-Пейчева, К. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература.* София: ДиоМира. (Micheva-Peycheva 2017: Micheva-Peycheva, K. *Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura*. Sofia: DioMira.)

Мичева-Пейчева 2019: Мичева-Пейчева, К. Аксиологични аспекти на концепта *любов*. – В: *Български език*, № 1, с. 41 – 56. (Micheva-Peycheva 2019: Micheva-Peycheva, K. Aksiologichni aspekti na kontsepta *lyubov*. – In: *Balgarski ezik*, 1, pp. 41 – 56.)

Петрова 2008: Петрова, М. За култа и агиографската традиция на св. Марина. – В: *Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст. н. с. Елена Коцева.* София: Изток–Запад, с. 134 – 154.(Petrova 2008: Petrova, M. Za kulta i agiografskata traditsia na sv. Marina. – In: *Hristiyanska agiologiya i narodni vyarvaniya. Sbornik v chest na st. n. s. Elena Kotseva.* Sofia: Iztok–Zapad, pp. 134 – 154.)

Попов 1991: Попов, Р. *Светци-близнаци в българския народен календар*. София: Издателство на БАН. (Popov 1991: Popov, R. Svettsi bliznatsi v balgarskiya naroden kalendar. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Попов 1994: Попов, Р. Светци-демони. – В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, 2, с. 93 – 95. (Popov 1994: Popov, R. Svettsi-demoni. – In: *Etnografski problemi na narodnata duhovna kultura*, 2, pp. 93 – 95.)

Попов 2008: Попов, Р. Трите орисници и техните християнски наследници. – В: *Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст. н. с. Елена Коцева*. София: Издателство на БАН, с. 245 – 251. (Popov 2008: Popov, R. Trite orisnitsi i tehnite hristiyanski naslednitsi. – In: *Hristiyanska agiologiya i narodni vyarvaniya. Sbornik v chest na st. n. s. Elena Kotseva.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 245 – 251.)

Райкова 2012: Райкова, М. Библейските образи-символи *мляко* и *мед* в църковноюридическата книжнина. – В: *Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания.* Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 93 – 102. (Raykova 2012: Raykova, M. Bibleyskite obrazi-simvoli *mlyako* i *med* v tsarkovnoyuridicheskata knizhnina. – In: *Ezikat na Bibliyata. Ezikovo-tekstologichni prouchvaniya*. Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istoria, pp. 93 – 102.)

СбНУ 1893: *Сборник за народни умотворения, наука и книгопис*. Кн. IX. София: Министерство на просвещението.(SbNU 1893: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knigopis*. Kn. IX. Sofia: Ministerstvo na prosveshtenieto.)

Старева 2005: Старева, Л. *Български светци и празници*. София: Труд. (Stareva 2005: Stareva, L. *Balgarski svettsi i praznitsi*. Sofia: Trud.)

Стойнев 1994: Стойнев, А. *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: 7М + Логис. (Stoynev 1994: Stoynev, A. *Balgarska mitologiya. Entsiklopedichen rechnik.* Sofia: 7M + Logis.)

Цибранска-Костова 2004: Цибранска-Костова, М. Катарският требник и богомилската книжнина. – В: *Старобългаристика*, кн. 1, с. 42 – 67. (Tsibranska-Kostova 2004: Tsibranska-Kostova, M. Katarskiyat trebnik i bogomilskata knizhnina. – In: *Starobalgaristika*, kn. 1, pp. 42 – 67.)

Цонев 1923: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. София: Държавна печатница. (Tsonev 1923: Tsonev, B. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.)

Яковлева 2000: Яковлева, Е. С. О концепте чистоты в современном русском языковом сознании и в исторической перспективе. – В: *Логический анализ языка. Языки этики.* Москва: Языки русской культуры, с. 200 – 216. (Yakovleva 2000: Yakovleva, E. S. O kontsepte chistoty v sovremennom russkom yazykovom soznanii i v istoricheskoi perspektive. – In: *Logicheskii analiz yazyka. Yazyki etiki*. Moskva: Yazyki russkoi kul'tury, pp. 200 – 216.)

Bdinski zbornik 1973: Scharpe, J. L., F. Vyncke. *Bdinski zbornik*. Bruges: De Tempel.

Petrova 2008: Petrova, M. Ю(с) бw дроугаа м(ч)ница х҃а ра(д), еи же пѣтиє и хвала вьз(д)ѣ wбрѣтаєт се: Once Again on the Cult and Hagiographic Texts about St. Paraskeve/Petka of Rome in the South-Slavic Tradition. – In: *Scripta & e-Scripta*, 6, pp. 325 – 350.

ETHNOLINGUISTICS AND DIACHRONY. DATA ABOUT TRADITIONAL CULTURE IN BULGARIAN MEDIEVAL MANUSCRIPTS

Vanya Micheva[a], Kalina Micheva-Peycheva[b]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
v.micheva@gmail.com[a], kalina.micheva@gmail.com[b]

Abstract: The semantic realizations of the cultural concepts sacred and dissacred deities, sacred and dissacred people and sacred and dissacred time in the Bulgarian medieval literature are examined in this paper. The authors have studied linguistic data found in Old Bulgarian manuscripts from the 9th–11th c. and other original and translated writings from the 11th–17th c. The system of phrases and sentences that present concepts and their distribution in different cultural contexts are analyzed in a relation with Bulgarian traditional culture.

Keywords: *sacred and dissacred, Christian ideas, traditional culture*

Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Kalina Micheva-Peycheva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

(НЕ)ПОЗНАТИЯТ ЕЗИК: ЛЕТНИТЕ ПРАЗНИЦИ ПРИ БЪЛГАРИТЕ ОТ ЮЖНА УКРАЙНА

Светлана Георгиева
Одески национален университет „И. И. Мечников“
sgeorgijevamititel@gmail.com

Резюме: Статията е продължение на дългогодишните изследвания на същия автор, в които бе направен опит да се събере и класифицира етнокултурната лексика към *Етнолингвистичния речник на народната духовна култура на българите в Украйна*. Терминологията на народния календар на българите от диаспората е израз на националната специфика на културата и в този смисъл изучаването ѝ е перспективно в рамките на формиращите се тенденции за европейско мислене от началото на XXI в. В статията се проучва събраният лексикален материал като корпус на народните термини на културния диалект, свързани с лятната обредност на българите от Южна Украйна.

Ключови думи: *летни обичаи и обреди, етнолингвистика, културен диалект на българина, българска диаспора в Украйна*

Традиционната календарно-празнична система на българите от Южна Украйна съставлява съществен и интересен дял от етнокултурното наследство и представлява огромна ценност, защото пази културната памет на българите преселници и заслужава специално внимание и проучване. В нея са съхранени множество езически и християнски по своя произход и съдържание възгледи и представи и предопределените от тях обреди и обичаи. Изучаването на езиковите сведения на народната култура е една от актуалните задачи на съвременното езикознание, най-напред на диалектологията и етнолингвистиката. Етнолингвистиката не е нов дял от езикознанието, но днес езиковедите проявяват особен интерес към нея. Най-ярка изява на етнолингвистиката са етнолингвистичните речници. В българското езикознание се появи *Речник на народната духовна култура на българите*, съставен от най-добрите български специалисти етнолингвисти, в който за първи път се реконструира цялостно езиковата картина на света на традиционния българин (Речник / Rechnik 2018). За появата на този уникален труд изигра голяма роля и разработката, посветена на термините на народния календар, в която беше събран и класифициран голям масив от диалектни названия (Легурска, Китанова/ Legurska, Kitanova 2008). Днес украинските българисти активно работят върху създаване на *Етнолингвистичен речник на народната духовна култура на българите в Украйна*. Необходимо е ускорено събиране на езиковите материали от диаспорите, тъй като по различни причини те са подложени на забрава и дори на пълно изчезване.

Целта е да се събере, класифицира и стратифицира колкото може по-пълно етнолингвистичната лексика в системата на летните календарни празници – име на празника, обреди, обредни действия, изпълнители на обредни действия, обредни реалии, които се използват от българската диаспора в Южна Украйна. Етнографските и лингвистичните материали от диаспорите допълват част от празниците в историята на българската култура. Необходимо е тяхното ускорено събиране, тъй като по различни причини те са подложени на забрава и дори на пълно изчезване.

Обектът на етнолингвистичния прочит е летният цикъл на народния календар на българите от Южна Украйна. *Предметът* на това изследване е лексиката на обичайно-обредния летен комплекс. Изборът на обекта в това изследване не е случаен. Това е продължение на поредица изследвания на автора.

Календарните празници като фактор, съдействащ за запазването на етнокултурната идентичност на българите от Украйна са богат извор за разкриване на българската народна култура, за промените, които тя търпи в обкръжението на други култури (Георгиева / Georgieva 2017: 56 – 69). Проучванията на обредите разкриват не само общото в културата на българите от диаспорите с тези от метрополията, но и кои елементи от традицията са най-устойчиви. От друга страна, вариантите,

които понякога съществуват дори в едно село, показват не само това, че селото е формирано от преселници от различни краища на България, но и взаимодействието между тях. Наблюденията доказват също, че влиянието на обкръжението върху културата е първично, а върху езика – вторично, т.е. езиковата интерференция в областта на културните заемки обикновено е резултат от влияние върху самата култура.

Обичаите и обредите, изпълнявани през XX в. в българските села в Южна Украйна, все още не са добре проучени. Теренните материали, събрани от съвременните изследователи (Барболова, Колесник / Barbolova, Kolesnik 1998; Барболова / Barbolova, 1999, 2013; Колесник / Kolesnik 2001, 2008, 2016; Топалова / Topalova 2009; Георгиева / Georgieva 2015, 2016, 2017, 2018, 2019), разкриват обикновено под формата на спомени старинни варианти, частично са въведени в научния оборот и представляват интерес за по-цялостни и комплексни проучвания, които ще дадат нови данни за българския език и култура и за тяхното разнообразие.

Сред преселническите български говори в Южна Украйна са представени основно говорите от североизточния (мизийски), южнобалканския, подбалканския и източнотракийския тип. Установено е, че преселническите български говори се делят на: чушмелийски, чийшийски, балкански, олшански, тракийски, западнобългарски и източнородопски (Георгиева / Georgieva 2011: 91 – 96; Георгиева / Georgieva 2013: 29 – 36; Колесник, Георгиева / Kolesnik, Georgieva 2016 : 5 – 42).

Същевременно изследванията върху диалектите и културата на българите в Украйна дават възможност да се открият интересни особености. Тук са запазени персонажите при обичая *Пеперуда-л'ада*, които в България вече не се помнят. Интерес представляват и празници като *Макав'ей*, *Св. Никола л'ет'ан*, които под влияние на украинците тук са много популярни, а в България не се практикуват.

Проучванията на обредите разкриват не само общото в културата на българите от диаспорите с тези от метрополията, но и кои елементи от традицията са най-устойчиви. От друга страна, вариантите, които понякога съществуват дори в едно село, показват не само това, че селото е формирано от преселници от различни краища на България, но и взаимодействието между тях. В тази работа народният календар се изследва през призмата на лексиката и терминологията, представени като кратки етнолингвистични статии.

Богородица (Кир), *Богуродица* (А), *Гул'ама Богородица* (З, Куб, Кул, Кр), *Пакалийа* (Куб). На този ден – 28.08., се почита Св. Богородица като покровителка на майчинството и жените, защитница на домашното огнище и семейството.
*На този ден се принасят в църквата първите плодове на реколтата, палят голяма свещ пред нейната икона. [//*На Гул'ама Богородица са пич'е кравай и здобни // Тва сичкуту вм'есту сас хабалки и грозди са носат в ч'ерко:та // Там синкуту са свит'ава и с'етн'а хора:та си гу раздават – за здраве и за мъртвите //* (З)]. [*// Ф то ден са заканчува Успенск'а пост // Тва иден ут най-гул'амити празници / койту врави пудър Кол'да/ Виликден и Троица // На то ден ништу ни са работи //* (Кул)].

Вартоломей (Г, З) 11.06. Народен празник в чест на Св. Вартоломей. Според народните представи той е господар на небесните стихии – градушки и гръмотевици.
* На този ден жените не си мият главите, за да не страдат от главоболие и вертоглавие; не се чука и удря, не се върти нищо, не се работи полска работа. [//*Ни са крути ништу / вцети да ни бъдат вартоглуй //* (Г)].

Еньовд'ен (Г), *Йен'уфд'ен* (З), *Йан'увд'ен* (Куб), *Йан'уфен* (Кул), *Йан'ууден'* (Кр), *Йеньовд'ен* = ***Гурешник*** (Чш), *Йеньуфд'ен* (Кир). Народен празник на 7.07, който бележи лятното слънцестоене и същевременно църквата отбелязва рождението на Св. Йоан Кръстител.
* Според народните вярвания, нощта срещу Еньовден е най-силната и най-магическата нощ през годината. През тази нощ билките са най-лековити. През тази нощ магическа сила придобиват и водите. На Еньовден рано сутрин, преди изгрев слънце, моми и жени, врачки и баячки берат билки, които вият на *ен'овски венец* и през цялата година ги използват за лек. Свиват се толкова китки (*еньова китка* // *розава китка* (Кул), *йенювчи* (Чш), колкото са членовете на семейството. Тези билки са натоварени с магическа сила, поради което не само лекуват, но и предпазват от зли духове, притежават свойството да накарат някой да обича или да мрази, поради което са също омразни

и любовни. На този ден се събират също зелени орехи, които се посипват със захар и се заливат с ракия. Смята се, че това е първото лекарство, както за човека, така и за животните, от стомашно-чревни заболявания. На този ден домакините простират дрехите, за да не хващат *молци*. От дома изнасят всичко вълнено – *удийала, килими, йургани, кадрели, душеци*. Освен това: [//*Ут глина са прай чул'ечи – Йен'у // Гу тургат на сухрата пирид кун'ата // Пуд Йен'у са тургат листа ут баби зъби и с такива листа гу пукриват //* (З)]. В края на празника момите заравят *Йен'у* (куклата от *глина*) на брега на реката и молят за дъжд за полята. На всяка мома носят *розава китка*, която символизира девственост. Тази мома я наричат *чесна мома*. Сутринта на този ден всички се събират и обикалят селото, пръскат се с вода, за да има дъжд и реколта. Те отиват до реката, където момите правят *винок*, а след това ги пускат в реката. Чийто *винок* ще отиде *най-напр'аш* по реката – тази мома първа ще се *углави* (Кул): [//*На то ден хаз'айкити изнасат ут къшти сичкити вълнини дрехи / йургани / черги / душеци / кадрели да са гр'айат на слънциту и ошти да са пруветр'уват да н'ама молци // Има ткъв будил койту цъфти розав и той гу називаът розава китка / куйату а нусиха на честните муми // Утрината са збираха хора пойчиту млади и са пуливаха с уда да има дъж и уруж'ай // сичкити са збираха танцуваха / п'аха и худиха пиш'а пу селу ду риката / пък там мумити правиха винки ут китки и ги пускаха ф удата / чийту винок понапр'ади ши пл'уве / значи та мума понапр'ади ши са углави // Сетни танцуват хуро / п'айат п'асни и са висилът //* (Кул)]. После играят хоро и пеят песни. [//*На този д'ен момит'е плитът в'енки уд цв'ет'а - г'енг'ерь м'асиц / ромашки // Вичартъ / напр'ад този д'ен кату мръкни / тий са збират у когут си къшти // Там пуит песни / гал'чит си/ танцуват уро //* (Кр)]. Сутринта се ходи при чешмата, която се намира в центъра на селото. Едната от момите носи на рамената си малка девойка – *Йан'а*. Когато вървят, пеят песен: [//*Зр'ала дул'а, н'е дузр'ала, Извади Йаньолью паламарчату //* (Кр)]. Момците – *йерген'ат'а* също се събират при чешмата, играят хоро.

На Еньовден се гадае за здраве, женитба и плодородие. Вечерта преди празника момите откъсват три неразцъфнали цветя от магарешки трън, слагат ги във водата и ги наричат с мъжки имена, които им харесват. Който цвят пръв се разтвори, за момче с такова име ще се омъжи момата. Еньовденските гадания се извършват и в обичая *надп'аване на китки*: [//*Са сбират муми на дугувар'ену м'асту // Ина ут мумити дувида мумичинци тъй киди п'ет гудинки и гу припръват на Ен'у // Му убличат дълга б'ала риза с ракави // Мумичинциту драци рац'ети пуснати / а пак в ракавити мушкат ина дълга пръчка // На главата му връso:т чарв'ена кръпа и утгор'а тургат винок ут цв'етита // На тва мумичинци му казват Йен'у // Вс'ака ина мума си носи цв'ети, привръsану с чарв'ену кунч'е // Гату дойат ду упр'едил'енуту м'асту / мумити слагат Йен'у на зим'ата и тургат ду н'егу видро сас свитена уда/ пукриту с чарв'ен плат // Вс'ака ина ут мумити си загадава жиланийе вкъшти / гату привръsва китката // Мумити акружават Ен'у в харавод и пускат свойти цв'етита фав видроту //* (З)]. След това момите пеят и танцуват, а *Йен'у* изважда от ведрото по една *китка*. Всяка си познава *китката* и гадае по текста на песента, който съвпада сваденето на нейната *китка*. Припева на песента се пее от всички моми, а останалите куплети само от една. Куплетите всъщност са вид наричания под формата на гатанки и с известна хумористична насока, напр.: [//*Зр'ала д'ул'а / нидузр'ала / д'ету шт'ала / там пан:ала / 'пийан'ца'//* Припев: *Извади / Йен'у / китка йен'увука // Шита риза / нидушита ж'енил'ата на вартата / 'скору ша са умъжи'// Царулан / голан/ прис пул'е б'ага / царул'а си ст'ага / 'б'есталков гудиник' // Пъстра змийа пуд прагъ лижи / с мору: сукну черква мит'е / 'ша са умъжи и ша стани работна' /* и т. н. Пеят се и други песни като: [//*Ой, Ен'у, Ен'у д'ин д'и кул'ету пу пул'ету на Ен'у пр'асна китка, на момити чарв'ена китка, на мумцити ч'ерни калпаци //* (З)].

Гадае се и по друг начин. Момите наливат в кофата вода, всички си снемат пръстените и ги пускат във водата. Три пъти обхождат чешмата и пеят песента. Малкото *Йан'е* взема от водата един от *варвелит'а* (пръстените). На кого той принадлежи, момите си знаят. Останалите моми започват да пеят постоянно една песен, докато се вадят пръстените. [//*Момит'е напълн 'али казану саз удъ уд чушмита / сичкит 'а си сн'емали уд прът'ат'а си варв'ел'ат'а и прът'анит'а и ги фърл'али вътр'е казану // Убикал'али три път'а казану и пак пуит тъс п'есн'а // Йан'ату бърка саз ракъ си вътр'е казану и изважда идин варв'ел' // Чий той/ момит'е си гу пузнават // Завашат да пуит п'асин/ инъта мума пуйе купл'ету / сичкит'а пуит прип'еву // П'есн'ата била таквъс / Зр'ала дул'а н'е дузр'ала / д'ету шт'ала там паннала // Прип'еву / Извади Йаньолью / палмарч'ету // Хубава мума / дългупола / къштата и ни м'ет'ена / узначава / чи булката ша*

бъди мръсна / н'е опр'атна // Шита риза / ни душита / жинилит'е на вратата / скору са уж'ени мумата // Царулан / голан / пр'ез пол'е б'ага / царули ст'ага / йерг'ен'у ша бъди н'е с'ер'йозин // (Кр)]. В края на празника момите заравят куклата от кал на брега на реката и молят за дъжд за полята. Цветята хвърлят в реката, та водата да вземе всичко лошо и да им донесе щастие и изпълнение на желанията.

Задушница (А), *Проуди* (З). Ден, посветен на мъртвите.
*На *Проуди* хората, които имат починали в семействата, отиват на гробищата на гробовете, преливат с вода, прекадяват с тамян и раздават на околните за „Бог да прости".

Илинд'ан // *Или'уфд'ен* (З), *Илинд'ен* (Г, Р, Дл, Куб, Кир), *Илийнден* (Кр). Един от народните празниците за предпазване от гръм и градушка, който се чества на 02.08. и съвпада с църковния празник, посветен на Св. Илия.
*Вярва се, че [//*Св. Илийа кара пу ниб'ету фаф златна каруца и тръси да убий ламата д'ету са пас'е в зимницата. В този ден не се работи. Ако някой започне работата, ще го убие гръмотевицата грамеш* (Кул, Кр), *гърми* (Чш), *гърмеш* (Кр), *която пророк Илия държи в ръцете си. Опасен ден – шкудлив ден* (Кул), *аталийа* (Чш), *опасин ден – шкудлиуу ден'*// (Кр)]. Когато вали дъжд, има силен гръм, хората казват, че Св. Илия се кара на някого, *кряшти и бии аз раця си на нибету //(*Кр*)*].

Йарба в'ерд'е (Кир). Последният ден от Русалската седмица.
*[//*Туй йе гато испруваждат русарете / тугава се дума Йарба в'ерд'е //* (Кир)].

Лудата ср'ада (А, Кир). Сряда по време на Русалската седмица.
Макав'ей (З, Куб, Кул, Чш, Кр), *Маковей* (Г), *Маковейа* (Дл). Народен празник, който се чества на 14.08.
*[//*На Макав'ей са збират цв'етита / мак и сонушник // Пудар тва са носи в ч'ерко:та / д'ету са свит'аа // С'етн'а гу зимат кту ликарству //*(З)]. [//*Са свит'ават китки и хабълки // Куйату майка има умр'алу дит'е ни йд'е хабълка / чи на уно св'ат н'ама да стигни на дит'ету //*(Г)]. [//*Макавей тва гул'ам бужествин празник / на койту са свит'ава китки / мак / мед / затва то празник ошти гу називават пераф Спас // Ран'ши на то ден най-многу са причист'уваха д'аца // Каж'ан койту врави ф черкуута да свит'ава китки си прай букет ут мак / кадънки / чубрица // Гату са свити то букет / дома той са турга при кун'та и кту мини ина гудина пуд стрихата гу укачат // Пак маку са иде / на дубитуку са дава // Сас китките можи да са свит'ава къштата / да са турга ф удата на болн'ан чул'ак гату са къпи и ф куритциту на малкуту дите / за здрави // На то ден ништу ни са работи //*(Кул)]. На този ден в църквата освещават *мак, бусилик, и други цветя.* Осветения букет слагат при *св'атицата* и го пазят през цялата година. На Макавей много деца в църквата *са причистват, са конкат.* Използват тези цветя като лекарство срещу различни *бул'ашки* (Кр). Добавят ги в храната на добитъка [//*Макав'ей или Спас // На този д'ен свит'ават у ч'еркуйта мак / м'ед / цвит'а / ашиш // Сабахл'ан хората утиваха на ч'еркуйта да свит'ат ашиш // Свит'енийа мак гу исипваха у домашнийа мак / у тез банка д'ету има още мак // Ни'е сичкийа мак гу зимахми да гу свит'авами / а ми манинку // М'адо с'е тей // А пак сас свит'енти цв'ет'та вич'аро са миха сас т'ах // Гату си миха главата фергаха цв'ети у удата за здрави //* (Р)].

Малка Богородица (З, Кр), *Малка Бугуродица* (Т), *Мъничката Бугуродица* (Кр). Празник, свързан с култа към Богородица – 19.08.
*[//*Са пич'е кравай и са носи в ч'еркоота. Там бат'ушката служ'и м'улеб'ан „За Богородица" и са свит'ават кравайити. Пудар тва хораата си раздават ид'ен на друк* (З)]. На този ден осветяват в църквата *мед, краваи, йабълки, сливи, грозди, круши и друга фрукта*. Според поверието, жена, която има *умрялу дите*, не трябва да яде ябълки до *Спасувден*. Осветените ябълки тя раздавала *за умрялуту дите* (*за тогуута души*) (Кр).

Никулайка = *Летан Никулай* (Вч), *Св. Никола л'ет'ан* (З), *Л'ат'ен Никулд'ен* (Куб). Църковен празник на 22.05.
*На този ден се готви *курбан*, а момите правят *Германчи* – глинено човече, като на главата му слагат венец и женски накити. С него ходят из селото и пеят песни (вече забравени), а жените им дават

брашно, *сланина* и др. Привечер хвърлят куклата в реката, за да вали дъжд и след това си устройват *гуляй*.

Пантилеймон (З, Г, Дж), *Пантилейувден* (Кр). Народен празник на 09.08.
*На този ден не се работи и не се тръгва път. Денят се почита за здраве. Приготвя се пилешка манджа – *кашинка ут младу пител'ча* (Кр).

Павловден = Петровден, *Петровд'ен* (Кам, Р, Дл, Куб, Кул, Чш), *Петрофд'ен* (А, Кир), *П'итрофд'ан* (З), *Петровден* (Кам, Р, Дл, Куб, Кул), *Путрууд'ен'* (Кр), *П'етра и Павла* (Р). Църковен празник, посветен на св. апостоли Павел и Петър, честван на 12.07 и 13.07.
*Отбелязва се само като имен ден на Петровците, а следващият ден – на Павловците. Сутринта близките и познатите им идват у тях, поливат им да си измият ръцете, даряват им риза и пешкир и им пожелават всичко най-добро. Свършва двуседмичният пост. На този ден и следващия ходят да поздравяват всички мъже и момчета, които носят име Петър или Павел. Започват да поздравяват от дванайсет часа през нощта и цял ден. Те ходат да *къпят иминикику.* Който е пръв – на него дават *кръпа*. След това всичките се гощават (Кул). [//*Ут дв'енадцатава и'ул'а са празнува П'етра и Павла // У този д'ен бабити и младити булки готв'ат младу пили с питровску з'ели // Жинити куиту имат у дору си П'етар слагат масата / закоту ши додат да пуливат дица // На дицата хаз'айката дава канф'ети и хабалки / а пак на гул'емити пу ино пишкирчи // На вториуй д'ен празнува ми Павлуд'ен за пужар* //(Р)]. [//*У този празн'ак има такваз прим'ета два д'ена ни са рабути за пожар // Старити хора готв'ат пр'еднийа д'ен / закоту на П'етровд'ен са разгув'ава и нимойши да са пали плитата за готвини // Затуй бабити готв'аха на два д'ена // Готвиха обизат'ел'ну младу пили на мандж'а с млада картошка и бабата прай точ'ана милина / га п'екаха у собата // Койту има П'етар си прай гул'ей за н'егуту здрави / пийат вину и пу ина хапка хл'аб и жинити дават пу идин пишкир за здрави* //(Р).

Пеперуда (Кр, Чш), *Пип'еруда л'ада* (З), *Пип'еруда л'ату* (Г), *Пеперуда л'ата* (Кам, Дл, Чш), *Пеперуда = Герман* (Куб), *Пеперуда л'ату = Герман свети* (Кул). Унаследен от славянското езичество обред за предизвикване на дъжд.
*Темпорално той е фиксиран дотолкова, доколкото се извършва всеки четвъртък от Великден до Русалите, когато малки момиченца ходят из селото и молят Бога за дъжд. [//*Сбират са пу 8-9 мумичанца. П'ервуту мумичи – пип'еруда л'ада, сл'едваштити дв'а мумичанца п'ейат п'ес'ан, ошти дв'а утп'ават и три ч'етири мумичанца – циганки. Т'е сбират имиша. Пипирудата га убличат в б'ала рокла, в кулан'а и тургат лилика, на главата и слагат винок и в раката и дават ино видриц'е сас свит'ена уда. Гату фл'ейат в дор, пипирудата распръско: с китката свит'ената уда пу дора. С'етн'а застъпо:т ч'етири мумичита – дв'е пу дв'е, ина ср'ешту друга, пипирудата стуви ф сирдата и п'ейат п'есн'а, а пак пипирудата пръска свитена уда с лилика пу старнити. Мумичанца – циганки ходат пудар т'ах с турбичка, гарн'е, курзинка и збират коту ша им дад'е хаз'айката: прокиш, брашно, маслу, ишумик, сирини и др. Хъту хаз'айката ша им раздава ица, то циганкити не ги зимат – да ни вали дъш с грат. Гату мумичанца:та кончат да п'ейат ут'у:ат у н'акуй дома. Майката упиче н'ешту и ги гуштава. Мумичанца:та са дилът с имиша и парити //* (З)]. [//*Сбрануту брашно, сирни, мас, улой гу нос'ат на майката и п'ейат: Пип'еруда л'ату на гор'а са м'ата, дай божи дажд'ец да си руди житу ч'ерну класу, да ми м'еси мама жит'ен пост'ен кравай, п'екани н'едуп'екани, токан нидутокан. Пичът Г'ерманчи, гу кит'ат и гу зариват на край с'елу или гу пускат в удъта //*(Г)]. [//*Пеперуда са прай тугава гату н'ама дъш // Хорта ходат ф черкуута и заказуват мулебин за дъш // Сичкити са збират утрината пудър мул'ебину / избират ино малку мумичинци и гу ублица с б'алу и тва дите му думат Пеперуда и гу носат на ръци двама / тийа са убл'акани със чирвени дрехи // Т'ава куиту носат Пеперудата си кръстосуват ръц'ати и тва мумичинци с'ада // Тка убикал'ат сичкуту селу / п'айат / фл'ават ф каж'ан двор и пръскат със уда къщтата да има дъш / пък за тва хазийвата им дават имиш / разна прудукта / брашну / маслу / сирини / саде ица ни дават да н'ама град // Ошти Пеперудата търкал'аши ситуту пу чергата и гледат къс ши падни ситуту / кту пада нагори сас сетката / то н'ама да има дъш / пък кту наопаци / то тр'аба да има дъш // Сичката прудукта / куйату а збраха а дават на ина хаз'айка и т'а гутови йадини // Кугату убиколат сичкуту селу / вравът на риката и слагат на тривата йадинту // сетни сичкити с'адат*

идът и п'айат и танцуват // (Кул)]. [//*На този д'ен' са збират млади моми, прайат си в'енки уд тр'авъ, тур'ат ги на главъ си. Прайат уд тр'авъ плашилу (чучело) и аз то од'ат пу пул'ета и мол'ат са за дъш. Пазар'ават си музика, пуит, смит са и с'етн'а са пръскат аз удъ, да има дъш //* (Кр)]. За това те получават различни продукти (*брашно, л'аб, маслу, имиш, сирине* и т.н.). Не вземат яйца, защото това означавало, че ще вали град през тази година. [//*През вечерта играят си уро и п'уйт п'есни //* (Кр)].

Русалска нид'ел'а (З), *Русал'ска нид'ел'а* (А), *Русарска нид'ел'а* (Г, Кир), *Русалска н'ед'ел'а = Русали* (Дл, Кул). Първият понеделник след празника Троица.
*Според народните вярвания през Русалска неделя на земята идват *русали* (З), *русари* (А, Г, Кир) – персонифицирани нечисти, вредоносни сили, представяни като свръхестествени същества, чийто пол не е определен. Това поражда редица забрани и обредни действия с предохранителен характер: не се спи през деня, не бива хората да се къпят в реката, „иначе русалите ще те вземат“. За да се предпазят хората от русалите навсякъде в къщата се слагат треви, които имат силна миризма – пелин и орехови листа. Не се работи никаква работа – нито полска, нито къщна. [//*На Русалити са сбират жини пу питнайси-двайси чул'ака. Каждий са готви за празн'ака. Зимат сас с'еб'е си малку уда, йед'ану, в'ину, сладку и са сб'ират в избрану м'асту. Слагат на сухра и нач'еват да празнуват вънка на св'ежий воздух. Кту завали дъш, сичкити са крийат в къшти, д'ету натургану многу пилин и накичану с листа ут ор'уф. Ут йед'анту са готви гушки, боп, риба и ошти н'ешту посничку //* (З)]. Последния ден на Русалската неделя жените измитат нахвърляните в къщата треви, а вечерта се устройва изпращане на русалите, което е вид гуляй, съпроводен от летни песни. [//*Русалити са падат дев'ат дена пудър Троица (пунд'алник) // Рану утрината ут къшти са изнаса сичката трива и са фърга ф риката / тва значи чи шичкуту плохуту врави с удата // На то ден жинити куиту работат ф къру са збират / си дунасат йадини / вину и празнуват // Главнуту на то ден да ни са легни на синуру / чи можи да та земи блуд //* (Кул)].

Спасувден (З), *Йаблучин Спас* (Кул) *Йаблоч'ен Спас* (Р). Народен празник, който се чества на 19.08.
* Съвпада с християнския празник Възнесение Господне. В народния календар се свързва с култа към мъртвите. [//*Спасувден / тва втор Спас // На то ден в черкуута са свит'ава йабал'ки / круши / сливи / грозди / мед / булучки // То Спас ошти гу називат йаблучин Спас / штоту ду Спас ни са иде йабалки / усобинну на т'а хора дету имат умр'ли рудитили и умр'ли д'аца // Гату бат'ушката свити мидо и фруктата хорта си раздават иден на друг за здрави и упакой //* (Кул)]. Ходи се на *роса* (Ор). [//*Вторийа Спас туй йаблочнийа / се тей са ходи на служба у ч'еркота / свит'ава са фрукти / аб'азат'ел'ну хабалки / груши / сливи/ грозди // Хората в'арваха у туй чи на този праздник хабалката става св'ата // Ку ту утхапиш'ут н'ейа / ту загадайш желание то об'азат'ел'ну са исполни //* (Р)].

Троица (А, Кир, Кр, Кул), *Тройца* (З, Вч, Кам, Р, Дл), *Света Троица* (Куб). Петдесетият ден, съвпадащ с началото на осмата седмица след Великден, в който се чества Света Троица.
* Този празник се празнува три дни – от събота до понеделник. Вярва се, че душите на починалите през този ден се прибират в рая. На децата подаряват чашки или чинийки. [//*Напр'ад този д'ен' са пикът кравайчуута / купува са посуда / чанийа / гърниута / стакани / ложки // Събута / напр'ад Троица са оди у кръснику да са пудава // Кръснику слага стол // На кръсницата са пудава чанийата / пак на д'ацата / гърн'анца //* (Кр)]. [//*Троица са пада 50 дена пудър Виликден // Са празнува три дена // Са закача Троица ут събута / тва са пада одушна събута // Пу дин'а са раздава на дицата ч'ашки или тарелки // На дънту са капнува малку уда и са турга имиш и китка // Тва са раздава за умр'ал'ти // Пудър пладнина ф къшти и на брамити са укачат листа ут орихи / маслини / пилинкуву цв'ати // Та трива стуи ф къшти ина нид'ал'а //* (Кул)]. [//*Празнува са Тройца прис 50 д'ена ут В'еликд'анф// У сэбута пуд в'ечар кусэт с'ано / сбират пилин / чупат клончита ут дрэви / орюх / браз / акац // Ухнас'ат с'аноту и пилина у кэшти / рэсат пу пола / пу зим'ата/ клончита тургат пу кишити / пу вартити // На тэс з'ел'ен' думат русали // На праздн'ака ходат у ч'еркова // За Тройца са пич'е агни / вари са курбан // Ц'ала недел'а ни са мий / ни са п'аре / ни са ший //* (Вч)]. [//*В събота се прави ред в къще // Тази събота е поминална събута и за това се подава чанийа / гърниута / стакани / ложки и др. // След пладнина в къще се слага орихови листа*

/ пилинкаву цв'ати и разна друга трива // Тази трива стои в къще 9 дена до Русалити // Събута вичартъ пу сичката къшта са тур'а на зимита зил'ену / клонча уд ориу / пилин / мисирчи / сопул' / с'ану // В'арва са / чи лусар'а ду Троица са збирали у къшти / и кат туриш' туй зил'ену / тий са мавали // Стуви тъй тр'авъ къшти три д'ена // На ч'етв'ертиу д'ен' рану ду изгр'авани слънци износ'аш' тъс тр'авъ на улцата и йа върл'аш' на кръстопът'у / д'ету са п'ер'ес'екават дв'а улц'а // Тъс тр'авъ д'ет стуви къшти, можи малку да си устаиш', кат та були главъта да са миш' аз тийа. Т'ази трит'а д'ена на Троица д'ат'ату вътр'а къшти ни тр'аба да спи само. Затуй са тур'а на зимита митлъ, да ни и зъмнат лусар'ата. Ут събута кат са завашта Троица и п'ет' д'ена ни тр'аба да са лаз'а гьол'у / в'арват ората чи има такозаку прокл'атийе // Да ни та завар'ат лусар'ат'а вътр'а удъта // Ималу многу случаи / кугиту ората са къпали на този д'ен' и са давили // Казват чи / лусар'ат'а гу з'ева // (Кр)]. [*//Напр'ад този д'ен' са пикът кравайчуута / купува са посуда / чанийа / гърниута / стакани / ложки // Събута / напр'ад Троица са оди у кръснику да са пудава // Кръснику слага стол // На кръсницата са пудава чанийата / пак на д'ацата / гърн'анца //* (Кр)].

Изнесеният материал сам по себе си илюстрира проблемите. Трябва да добавим, че всяка от подчертаните думи е обект на представяне в отделна статия. Тук това не се прави, тъй като не ни го позволява ограниченият обем на тази работа. Основната ни цел в статията бе да повдигнем въпросите, които трябва да се решават успоредно със събирането на материала. Чрез изнесения материал искахме да покажем също, че могат да се открият доста моменти, които представляват интерес както за диалектолозите, така и за етнолингвистите. Те ясно показват, че етнографските и лингвистичните материали от диаспорите допълват не само част от празниците в историята на българската култура, но и представата за нас самите; дават ни възможност да се опознаем по-добре, а това доказва необходимостта от по-бързо събиране на тези живи старини, които по различни причини са подложени на забрава и дори на пълно изчезване.

Цитирана литература / References

Барболова, Колесник 1998: Барболова, З., В. Колесник. *Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия*. Одеса: Астропринт. (Barbolova, Kolesnik 1998: Barbolova Z, Kolesnik V. *Govorat na balgarite v s. Kirnichki, Besarabiya*. Odesa: Astroprint.)

Барболова 1999: Барболова, З. *Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия*. Одеса: Астропринт. (Barbolova 1999: Barbolova, Z. *Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe (Kubey), Besarabiya.* Odesa: Astroprint.)

Георгиева 2015: Георгиева, С. *Българският преселнически говор в село Заря (Камчик), Украйна. Идиолекти. Речник.* Одеса: Астропринт. (Georgieva 2015: Georgieva, S. *Balgarskiyat preselnicheski govor v selo Zarya (Kamchik), Ukrayna. Idiolekti. Rechnik*. Odesa: Astroprint.)

Георгиева 2017: Георгиева, С. Народният календар на бесарабския българин: езиково-културно интерпретиране. Речник. – В: *Проглас*. Кн.1, с. 56 – 69. (Georgieva 2017: Georgieva, S. Narodniyat kalendar na besarabskiya balgarin: ezikovo-kulturno interpretirane. Rechnik. – In: *Proglas*. Kn. 1, pp. 56 – 69.)

Колесник 2001: Колесник, В. *Евгеновка /Арса/. Ономастика. Говор. Словарь.* Одесса: Гермес. (Kolesnik 2001: Kolesnik, V. *Evgenovka /Arsa/. Onomastika. Govor. Slovar'.* Odessa: Germes.)

Колесник 2008: Колесник, В. *Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий), Бесарабия*. *Речник*. Одесса: Друк. (Kolesnik 2008: Kolesnik, V. *Govorat na balgarite v s. Krinichne (Chushmeliy), Besarabiya. Rechnik.* Odessa: Druk.)

Колесник, Георгиева 2016: Колесник, В., С. Георгієва. *Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія.* Тексти. Ізмаїл: ІРБІС. (Kolesnik, Georgieva 2016: Kolesnik, V. Georgieva. *Bolgars'ki govirky Pivdnja Ukrai'ny. Khrestomatija*. Teksty. Izmai'l: IRBIS.)

Легурска, Китанова 2008: Легурска П., М. Китанова. *Тематичен речник на термините на народния календар*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов". (Legurska, Kitanova 2008: Legurska P., M. Kitanova. *Tematichen rechnik na terminite na narodniya kalendar.* Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".)

РНДКБ 2018: *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство (*Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Топалова 2009: Топалова Св. Говорът на село Калчево, Болградско – Бесарабия. Речник. – В: *Българските говори в Украйна*. Т. 5. Одесса: Друк (Topalova 2009: Topalova Sv. Govorat na selo Kalchevo, Bolgradsko. Rechnik. – In: *Balgarskite govori v Ukraina*. T. 5. Odessa: Druk.)

Списък на селата и съкратеното им название

В курсив е дадено старото название на селото.
Виноградивка (*Чумлекьой*) – **Вч** – Одеска област, Тарутински р-н
Главани – **Г** – Одеска област, Арцизки р-н
Городне (*Чийшия*) – **Чш** – Одеска област, Болградски р-н
Делжилер – **Дл** – Одеска област, Татарбунарски р-н
Делен (*Давлет-Агач*) –**Дн** – Одеска област, Арцизки р-н
Евгенивка (*Арса*) – **Е** – Одеска област, Тарутински р-н
Зоря (*Камчик*) – **З** – Одеска област, Саратски р-н
Камянка (*Ташбунар*) – **Кам** – Одеска област, Измаилски р-н
Кирнички (*Фънтъна- Дзинилор*) – **Кир** – Одеска област, Измаилски р-н
Криничне (*Чушмелий*) – **Кр** – Одеска област, Измаилски р-н
Кубей – **Куб** – Одеска област, Болградски р-н
Кулевча – **Кул** – Одеска област, Саратски р-н
Ореховка (*Пандаклия*) – **Ор** – Одеска област, Болградски р-н
Ривне (*Купоран*) – **Р** – Одеска област, Тарутински р-н

Основни информатори

Брукова Степанида Ивановна – 80 год., българка, образование 5 кл., Чш.
Дерменжи Елена Николаевна – 80 год., българка, образование 5 кл., Кам.
Кара Екатерина Михайловна – 75 год., българка, образование 7 кл., Куб.
Кофова Мария Филиповна – 67 год., българка, образование висше, Кул.
Кустурова Елена Николаевна – 56 год., българка, образование средно, Вч.
Милчева Ирина Ивановна – 35 год., българка, образование висше, Чш.
Митител Мария Дмитриевна – 72 год., българка, образование 7 кл., З.
Настрадин Мария Родионовна– 68 год., българка, образование средно, Г.
Писарогло Мария Василевна – 71 год., българка, образование 6 кл., Р.
Станкова Параска Ивановна– 72 год., българка, образование 8 кл., Ор.
Тодорова Зинаида Василевна – 55 год., българка, образование висше, Кам.
Христодорова Наталия Петровна – 27 год., българка, образование висше, Кул.
Чолак Мария Михайловна – 70 год., българка, образование средно, Г.

(UN)KNOWN LANGUAGE: SUMMER HOLIDAYS OF BULGARIANS OF SOUTHERN UKRAINE

Svetlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
sgeorgijevamititel@gmail.com

Abstract: The article is a continuation of the year-long research of the author, in which an attempt of collecting and classifying the ethno-cultural vocabulary led to creation of the Ethno-linguistic Dictionary of the folk spiritual culture of Bulgarians in Ukraine. The terminology of the national calendar of Bulgarians of the diaspora is an expression of the national specificity of culture and in this sense its study is perspective within the emerging tendencies of the European mindset since the beginning of the XXI century. The article examines the collected lexical material as a corpus of folk terms of the cultural dialect related to the summer rituals of Bulgarians of southern Ukraine.

Keywords: *summer customs and rituals, ethno-linguistics, Bulgarian cultural dialect, Bulgarian diaspora in Ukraine*

Svetlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26, Frantsuzky Blvd.
Odesa 65058

ЗА *УНИСЕКС* ИМЕНАТА В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛИЧНОИМЕННА СИСТЕМА

Мая Влахова-Ангелова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

mvlahova@ibl.bas.bg

Резюме: Появата на унисекс имена в българската антропонимна система е ново явление. Настоящото проучване цели да бъде хвърлена светлина върху този неизследван досега феномен, както и върху механизмите за неговото разпространение. Отправна точка за анализите е идеята, че промяната в граматическата форма на личните имена, която се наблюдава в последно време, оказва влияние и върху появата на полово неутрални имена в българския език. Задачата на изследването е чрез анализ на официалните данни за имената на новородените деца в гр. София да се установи: 1) какъв точно е делът на унисекс имената (какъв е техният брой); 2) кои имена функционират като полово неутрални; 3) какви са типовете унисекс имена; 4) по какъв начин този тип антропоними се налагат в съвременната личноименна система.

Съотнасяйки половата принадлежност и формата на имената на новородените, са определени типовете антропоними, които представляват отклонение от традиционните български норми. Детайлно са разгледани три специфични групи лични имена: а) ЖЛИ, завършващи на съгласна; б) имена, употребени и за двата пола, т.е. същински унисекс имена; в) имена, които имат нетрадиционна граматическа форма и не се свързват с определен пол, т.е. потенциални унисекс имена. Анализите показват, че е налице зависимост между промяната в граматическата форма на антропонимите и появата на унисекс имена. Става ясно, че във формално отношение унисекс имената са три основни типа: деминутивни форми, завършващи на *-и* (тип *Ники*); новозаети и неадаптирани чужди имена, напр. *Енис*; имена тип *Розалин*. В заключение може да се каже, че у нас, подобно на други личноименни системи, където унисекс имената са ново явление, появата на този специфичен вид антропоними се свързва най-вече с деминутивните форми, завършващи на *-и*, но същевременно протича и един специфичен процес, който се развива на българска почва и води до създаване на друг тип унисекс имена, а именно тип *Розалин*.

Ключови думи: *антропонимия, унисекс имена, граматическа форма, граматичен род, статистика*

1. Въведение

Изследването има за цел да анализира детайлно един вид антропоними, чиято употреба зачестява в съвременната българска личноименна система – т.нар. *унисекс имена*[1]. Макар да не са често явление, този тип антропоними представляват достатъчно сериозен изследователски проблем, защото са нетипични, предизвикват объркване и до момента не са изследвани целенасочено. Нашите системни наблюдения над имената на новородените в България в началото на 21 в. показват, че този тип антропоними вече трайно присъстват в списъците с имена. Според най-новото емпирично проучване на мотивите за избор на лични имена става ясно, че един малък процент от респондентите (0,64%) са определили като основен мотив за избора на име за своето дете следното „избрахме името, защото е унисекс“ (Левкова / Levkova 2019: 397).

Настоящото проучване се вписва в поредица наблюдения, осъществени над този специфичен вид антропоними в други личноименни системи, където феноменът „унисекс име“ навлиза активно в последните години, напр. румънската, шведската, японската (Felecan 2015, Brylla 2009, Mutsukawa 2016). Трябва да се отбележи, че в някои европейски държави подобен тип имена, които не посочват пола на своя носител, са или напълно забранени – както е в Полша и Германия

[1] В антропонимната литература се използват още и термините *полово неутрални имена, андрогинни имена, двуполови имена, полово неясни имена* (Felecan 2015). В българската традиционна граматика – *имена от общ род*.

(Virkkula 2014: 32), или употребата им е силно ограничена – напр. в Швеция (Brylla 2009: 177). На този фон у нас няма предписания или ограничения да не се дават полово неутрални имена на новородените деца, макар тази практика да противоречи на българските традиции. Задачата на разработката е чрез анализ на официалните данни за имената на новородените деца в гр. София да се установи: 1) какъв точно е делът на унисекс имената (какъв е техният брой); 2) кои имена функционират като полово неутрални; 3) какви са типовете унисекс имена; 4) по какъв начин този тип антропоними се налагат в съвременната личноименна система. Това ще даде възможност да направим изводи доколко разпространени са всъщност унисекс имената у нас и какви са тенденциите при този тип именуване.

2. Теоретична обосновка

Личното име традиционно сочи пола на своя носител. Нещо повече, Р. Алфорд стига до извода, че полът в най-голяма степен се разкрива именно от личното име, а не толкова от която и да било друга характеристика на детето[2] (Alford 1988: 67 – 68). Полово неутралните имена, както е добре известно, не са характерни за българската личноименна система за разлика от редица култури, в които едни и същи имена могат да бъдат както мъжки, така и женски (и това се отнася и за фамилните имена)[3]. В нашата традиция имената обикновено се избират от отделни списъци с мъжки и женски имена[4], при това поради практиката за подновяване на името наборът от лични имена не се променя съществено в продължение на векове (Кръстева-Благоева / Krasteva-Blagoeva 1999). Българските бащини и фамилни имена също се различават в зависимост от пола на носителя си, като се образуват със съответните окончания за мъжки и за женски род: *Димитров / Димитрова*, *Пъдарев / Пъдарева*, *Марковски* / *Марковска*.

От гледна точка на граматиката „при съществителните **собствени лични имена** родът също така съответства винаги на физиологическия пол на именуваното лице независимо от завършека на името“ (Морфология / Morfologiya 1998: 119). Значителна част от българските лични имена съществуват под формата и на мъжки, и на женски разновидности: *Иван / Иванка*, *Рад(о)*, *Радан / Рада*, *Радка*, *Радина* и пр. Този модел е характерен за редица индоевропейски езици (германските, славянските, келтските и др.) и дава възможност с помощта на суфиксация да бъдат образувани нови женски имена (както нарицателни, така и собствени) от мъжки и по-рядко обратното – мъжки имена от женски (Brylla 2009: 176, Сумрова / Sumrova 2018). По отношение на българските лични имена Ст. Илчев отбелязва, че „повече от наставките имат двойни форми – за мъжки и за женски имена. Други са само за мъжки... Почти всички именни наставки са познати като редовни суфикси“ (Илчев / Ilchev 2012: 29). Все пак в нашия език има и известен брой антропоними, които нямат свое съответствие за срещуположния пол, напр. *Кубрат, Теменужка*, както и имена от типа: *Аспарух*, *Лукà*, *Роза*, чиито срещуположни съответствия се срещат много рядко: *Аспаруха*, *Лука*, *Розо*, *Розан*, *Розин* (Илчев / Ilchev 2012).

Доказано е, че граматическата форма на личното име е от съществено значение за начина, по който то се възприема, т.е. дали като мъжко, или като женско (Van Fleet, Atwater 1997; Barry, Harper 2000). Редица изследвания показват, че фонологичният състав посочва пола, за който се отнася името (Barry, Harper 1998, Lieberson et al. 2000, Mutsukawa 2016). Известно е, че между граматическата форма и граматическия род на съществителните имена в българския език съществува доста ясна и последователна зависимост (Морфология / Morfologiya 1998: 121) и „родът се сигнализира с твърде голяма вероятност от завършека на съществителното име в ед.ч. – от крайния звук на основата, респективно корена, ако окончанието е нулево, или от крайния звук на окончанието“ (Ницолова /

---

[2] Той провежда мащабно сравнително изследване на традициите при именуването в 60 различни общества.

[3] Напр. китайските имена *Zhang* [фамилия] *Aihua* [лично име] могат да се отнасят ту за жена, ту за мъж (Brylla 2009: 177), но има и други, по-близки до нашата култури, в които това също е възможно като френската.

[4] Изключение представляват някои практики за кръщаване на дете, родено след починало дете в семейството, когато момче се кръщава с производно на някое типично женско име и обратното, напр. *Асенка*. С това се цели чрез името да се заблудят злите сили (Кръстева-Благоева / Krasteva-Blagoeva 1999: 94).

Nitsolova 2008: 54). Доколко обаче това се отнася и за личните имена в българския език? Въпросът за граматическия род и референцията към пола е многократно разглеждан от редица изследователи[5], занимавали се с маскулинизацията и съществителните от общ род. Ст. Буров се връща към този проблем в редица свои публикации, като изтъква, че при съществителните за лица родовата граматическа семантика взаимодейства с личната лексикална семантика, поради което се наблюдават значителни отклонения от посочената зависимост между граматическия род и формата на съществителните (Буров / Burov 1997: 6). В ономастичната ни литература проблемът за принадлежността на личното име (по-нататък ЛИ) към мъжкия или женския граматически род, доколкото ми е известно, не е дискутиран детайлно. Ст. Илчев описва характерните завършеци за мъжки лични имена (по-нататък МЛИ) и за женски лични имена (по-нататък ЖЛИ), като предоставя и статистически данни за формите на личните имена, срещани до средата на XX век (вж. графика 1 и 2). Той отбелязва още, че окончания за женски лични имена на друга гласна се срещат като редки изключения, напр. умалителни форми по чужд образец на *-и* (*Ани, Кети, Лили, Нели, Фани*). П. Радева, на свой ред, обобщава, че „принадлежността на името към единия или другия граматически род се определя от липсата или наличието на характерен завършек *-а* или *-я*, присъщ на ЖЛИ, който МЛИ не притежават“ (Радева / Radeva 2019: 33).

Таблица 1. Характерни завършеци на МЛИ и ЖЛИ
според Ст. Илчев / Ilchev (2012)

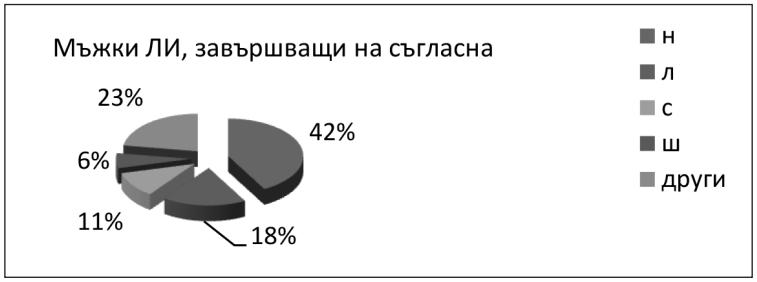
Род	**Вид завършек**					
Мъжки имена	*-о*	*-ьо*	*-йо*	*-е*	*-й* (*-ай, -ей, -ий, -ой, -уй*)	съгласна: *-н, -л, -с, -ш*
Женски имена	*-а*	*-я*				

Наблюденията над съвременните ЛИ в България и все по-често срещаните отклонения от правилата, описани от ономастите, предполагат да се преразгледа от ономастична гледна точка въпросът за граматическата форма и половата референция при ЛИ. Появата на полово неутрални лични имена далеч не е ново явление, а има дълга история, но подобен тип имена са използвани в специални случаи. (Кръстева-Благоева / Krasteva-Blagoeva 1999; Lieberson et al. 2000). Зачестилата им употреба в последно време обаче има своето обяснение поради редица социални фактори, чието изследване не е обект на анализ тук, но вече е проучвано (Lieberson et al. 2000; Felecan 2015). В България полово неутрални имена съществуват отдавна, но преди всичко под формата на умалителни имена[6], които относително рядко са официални имена. Според Кр. Чакърова този тип собствени имена назовават лица и от двата пола и най-често имат завършек *-и* или по-рядко *-е* или представляват съкратени „усечени“ форми на едноосновни антропоними (Чакърова / Chakarova 2011). Именно при тях се наблюдава „асиметрия между пол и граматически род“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 56) и те се използват за назоваването и на мъже, и на жени, напр.: *Ники*, *Тони*, *Пепи*, *Диди*, *Боби*[7] *и др. Това дава основание да бъдат причислявани към категорията имена с общ граматически род (genus communia) (Ницолова / Nitsolova 2008: 57* – 58; Чакърова / Chakarova 2011).

[5] Тук не е възможно да бъдат цитирани всички разработки, засягащи проблема.

[6] Ев. Кръстева-Благоева дава сведения, че постепенно използването на т.нар. умалителни имена все по-често не се ограничава до периода на детството, а продължава през целия живот на човека, докато най-сетне се стигне до ситуация, в която дори тези имена се унаследяват от внуците. Началото на този процес е засвидетелствано от Л. Каравелов още в периода на Възраждането (Кръстева-Благоева / Krasteva-Blagoeva 1999: 114).

[7] Според Ст. Буров при собствените съществителни имена, завършващи на *-и*, граматическият род зависи от пола на референта... следователно родът на собствените имена на *-и* може да варира между мъжки, женски и среден (Буров / Burov 1997: 4).

Графика 1. Процентно разпределение между МЛИ, завършващи на съгласна (Илчев / Ilchev 2012)

Графика 2. Процентно разпределение между завършеците при ЖЛИ (Илчев / Ilchev 2012)

От казаното дотук можем да предположим (тъй като не са правени експериментални перцептивни проучвания до момента), че за българското езиково съзнание имената, окончаващи на *-а/-я*, в общия случай са женски, а тези, завършващи на *съгласна* или *-о-/-ьо/-йо* – мъжки. В последно време обаче е налице промяна във формата на личните имена. Все по-често антропонимите не се избират от съществуващия списък с имена, подходящи за момчета и момичета, а се заимстват директно от чужди езици, без да се адаптират към българския език, или се създават напълно нови имена (неоними), като една немалка част от тях имат нетрадиционна граматическа форма (Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2015; Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова / Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova 2019). На първо място, все по-голям процент от женските лични имена завършват на съгласен звук. И ако в средата на миналия век те са били съвсем малко и твърде нетипични, според заключението на Ст. Илчев „женски имена със съгласна накрая има само двайсетина – едни са от български съществителни (*Пролет, Радост*), други – направо чужди (*Жанет, Ивет, Мадлен*)“ (Илчев / Ilchev 2012: 20 – 23), днес техният брой расте постоянно. Доказателство за влиянието на тази промяна в граматическата форма върху появата на унисекс имената е и фактът, че в рамките на проведено неотдавна анкетно проучване женският антропоним *Никол* е определен като унисекс име от един от респондентите. Авторката на изследването не без основание заключава, че роля за това е изиграл завършекът на името, т.е. съгласният звук (Левкова / Levkova 2019: 406). На второ място, все по-често започват да се появяват мъжки варианти от доскоро изключително женски имена и обратното, напр. *Магдален* < *Магдалена*, *Лилян* < *Лиляна*, *Асена* < *Асен*, *Явора* < *Явор* и под. На трето място, увеличава се броят на заетите или новосъздадени имена, които имат нетрадиционен завършек[8] на *-у*, *-и*, *-е*, напр. *Бену*, *Дуйгу*, *Иви*, *Нанси*,

[8] Според Ст. Буров родовата адаптация на чуждите има в българския език протича по следния начин: „ако формата завършва на съгласна, родът е мъжки; ако формата завършва на *-а* и *-я*, родът е женски; ако формата има друг завършек, родът е среден – без оглед на рода на думата в езика източник.“ (Буров / Burov 1997: 6). Според В. Кювлиева „при заемките, които навлизат в българския език, по-важен, по-силен показател за определяне на рода се явява морфологичният показател“ (Кювлиева / Kyuvlieva 1976: 418 по Буров / Burov 1997: 7). Нещо повече, при новозаети лични имена, завършващи на *-у*, *-е*, *-и*, *-ю*, се наблюдава конкуренция между формалния среден род и мъжкия род при актуализация на признака лице. (Буров / Burov 2016: 38). Ето защо споменатите ЛИ, завършващи на нетрадиционни за българската личноименна система завършеци, не могат да бъдат еднозначно определени от българското езиково съзнание като мъжки или женски, защото тяхната граматична форма насочва към среден род.

Стейси, *Вилерже*, *Еге*. Подобни имена не могат да бъдат еднозначно определени от българското езиково съзнание като мъжки или женски, защото тяхната граматична форма насочва към среден род. Имена като *Симон*, *Дариян*, *Бони* биха могли да бъдат както женски, така и мъжки. Именно промяната във формата на все повече съвременни лични имена и затрудненията, които това предизвиква при половото им съотнасяне, е изходната точка на настоящото изследване за унисекс имената в България.

3. Методика на изследването

Проучването обхваща официални данни за имената на новородените деца през 2009, 2010 и 2014 г. в град София. Списъците са предоставени от Националния статистически институт и съдържат сведения за пола на децата (с изключение на 2014 г.), годината на раждане, града, в който са родени (регистрирани), както и за броя на децата, получили дадено име. Използваните данни са пълни и съдържат всички имена, включително и антропонимите с единична[9] и двойна употреба (вж. таблица 2).

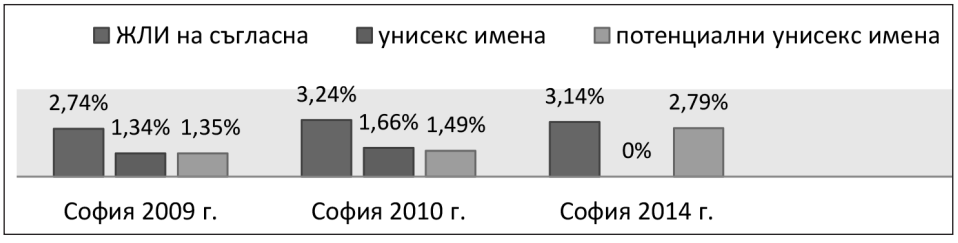
Таблица 2. Обхват на използваните в изследването данни за ЛИ

гр. София 2009 г.	гр. София 2010 г.	гр. София 2014 г.
● 16360 деца ● 1711 имена	● 15676 деца ● 1766 имена	● 15468 деца ● 1636 имена

От трите корпуса с имена бяха ексцерпирани: 1) всички ЖЛИ, завършващи на съгласна, напр. *Катрин*, *Христин*; 2) всички имена, завършващи на *-и*, *-е*, *-у*, които могат да предизвикат затруднение при половото им отнасяне, напр. *Ави*, *Ефе*, *Бену*; 3) всички антропоними, отнасящи се за деца и от мъжки, и от женски пол, напр. *Габриел*, *Симон*, *Никита*. След това данните бяха обработени статистически, за да бъдат направени анализи и заключения относно разпространението на явлението унисекс имена в съвременната българска личноименна система, както и за начина на проникване и утвърждаване на тези имена.

4. Резултати

В графика 3 е представено количественото съотношение между трите вида антропоними, ексцерпирани от трите корпуса: а) ЖЛИ, завършващи на съгласна; б) унисекс имена, т.е. имена, назоваващи и момчета, и момичета; в) потенциални унисекс имена, т.е. антропоними, които имат нетрадиционна за българския език граматична форма. Както става ясно, делът на унисекс имената е много малък – малко над 1% в отделните корпуси, по-точно: 220 употреби (2009 г.) и 263 (2010 г.).[10]

Графика 3.

[9] Не могат да бъдат изследвани по-съвременни данни, тъй като по силата на регламента за защита на личните данни и Закона за статистиката, чл. 25 след 2014 г. не е възможно да бъде обявена информация за имената с единична и двойна употреба. Тези имена съставляват над 50% от всички имена на новородени деца в дадена година и с изключването им от списъка корпусът става непредставителен.

[10] Тъй като корпусът с данни за 2014 г. не съдържа информация за пола на децата, не може да се определи кои антропоними са употребени и за двата пола. Затова процентът на „потенциалните унисекс имена е по-голям“.

4.1. Женски лични имена, завършващи на съгласна

Една част от ЖЛИ, завършващи на съгласна, които бяха ексцерпирани от трите корпуса с данни, са традиционни за представителите на малцинствата в България. По-голямата част са турски имена като *Айдан* (2010), *Бахар* (2009), *Гизем* (2009), *Зейнеп* (2010), *Мелек* (2010) и пр. Ексцерпирани бяха и единични еврейски имена като *Алеф* (2009), *Естир* (2010), *Мериам* (2009). От останалите ЖЛИ, завършващи на съгласна, могат да се отделят две групи:

1) новозаети и неадаптирани имена от чужди езици като: *Анфийлд* (2009), *Амбър* (2009), *Вивиян* (2014), *Грейс* (2009), *Жизел* (2010), *Инес* (2014), *Мерседес* (2009), *Надин* (2014), *Селест* (2009), *Таис* (2009), *Юнон* (2014) и пр.;
2) имена, имащи традиционно съответствие, завършващо на гласна *-а*: *Анет* (2009), *Евелин* (2009), *Елен* (2009), *Елеонор* (2014), *Елизабет* (2010), *Катрин* (2014), *Жасмин* (2009), *Ивон* (2009), *Мадлен* (2010), *Маргарет* (2010), *Симон* (2010), *Сузан* (2010) и пр.

Става ясно, че в последно време има силна конкуренция при част от имената, като новите форми, завършващи на съгласна, се конкурират с традиционните, завършващи на *-а* (вж. таблица 3). Нещо повече, с появата на нови ЖЛИ, завършващи на съгласна, се получават успоредни форми на съществуващи преди това МЛИ, напр.: *Евелин*, *Габриел*, *Симон*.

Таблица 3. Съотношение между варианти на ЖЛИ, завършващи на съгласна, и такива, завършващи на *-а*

Год.	Име	Пол	Брой
2009	**ИВЕТ**	**Ж**	**21**
2009	ИВЕТА	Ж	11
2009	**ИВОН**	**Ж**	**19**
2009	ИВОНА	Ж	8
2009	**ИРЕН**	**Ж**	**5**
2009	ИРЕНА	Ж	4
2009	**КРИСТИН**	**Ж**	**12**
2009	КРИСТИНА	Ж	73
2009	**ЛИЛИАН**	**Ж**	**1**
2009	ЛИЛИЯНА	Ж	1
2010	**СЕЛИН**	**Ж**	**5**
2010	СЕЛИНА	Ж	3
2010	**СИМОН**	**Ж**	**2**
2010	СИМОНА	Ж	102
2014	**ЖАСМИН**		**6**
2014	ЖАСМИНА		1
2014	**КАТРИН**		**55**
2014	**КАТРИН ВИКТОРИЯ**		**1**
2014	КАТРИНА		2

4.2. Същински унисекс имена

Очаквано, значителна част от унисекс имената, регистрирани в изследваните корпуси, представляват съкратени форми и умалителни имена: *Алекс* (2009, 2010), *Марти* (2010), *Ники* (2009), *Тони* (2009, 2010), *Цвети* (2010). От примерите се вижда, че преобладават деминутивите, завършващи на *-и*. Това не е изненадващо, защото тъкмо този тип антропоними са сред най-често срещаните унисекс имена и в английския (Lieberson et al. 2000: 1268), откъдето навлизат и в други езици, напр. румънския (Felecan 2015: 159). В таблица 4 се откриват няколко новозаети от чужди езици имена, които също се употребяват и като мъжки, и като женски, независимо от изходния антропоним: *Анис*

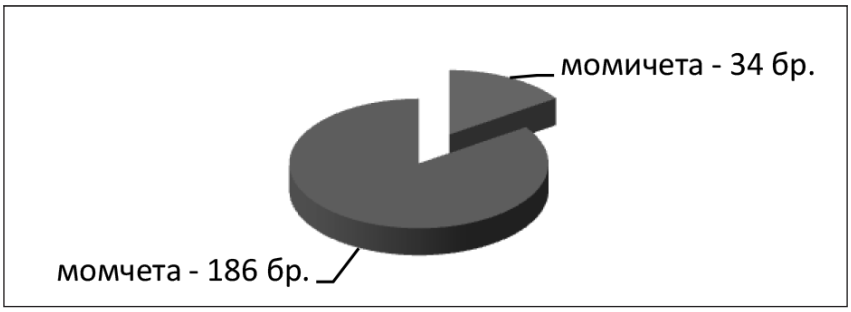
(2009), *Дениз* (2009), *Енис* (2009), *Никита* (2009). Интересен случай представляват имената от типа *Розалин*, тъй като те онагледяват един от механизмите, по който се създават нови унисекс имена в българския език. От една страна, тенденцията за осъвременяване на традиционно ЖЛИ води до появата на варианти, завършващи на съгласна: женско ЛИ *Розалин* < *Розалина*. От друга страна, тенденцията за образуване на нови МЛИ от типично женски довежда до появата на мъжкото *Розалин* < *Розалина*. Така се получава ново унисекс име *Розалин.* Подобен механизъм се наблюдава и при други унисекс имена като *Габриел* и *Симон*. Антропонимът *Андрея/Андреа* представлява поразличен случай. Традиционно у нас ЛИ *Андрея/Андреа* е давано на момчета, но силното влияние на други антропонимни системи, където то функционира като женско, води до появата и в България на ЖЛИ. При ЛИ *Валери* единствено се наблюдава акцентно различие между мъжкия и женския антропоним, като промяната в позицията на ударението води до промяна и на рода на името: *Валерѝ* (ж.р.), а *Валѐри* (м.р.).

Таблица 4. Списък на ексцерпираните унисекс имена

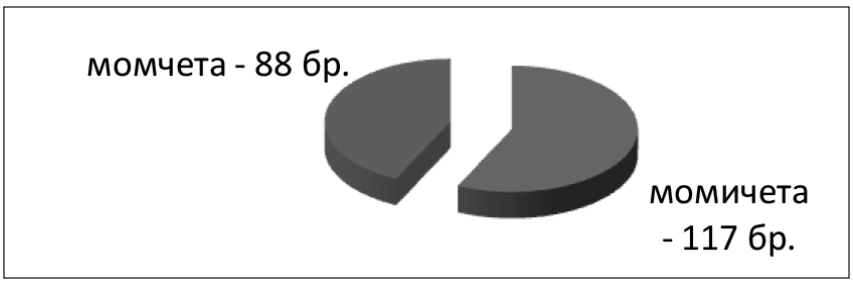
Год.	име	пол	брой
2009	АЛЕКС	Ж	4
2009	АЛЕКС	М	108
2009	АНДРЕЯ	Ж	9
2009	АНДРЕЯ	М	1
2009	АНИС	Ж	1
2009	АНИС	М	1
2009	ВАЛЕРИ	Ж	3
2009	ВАЛЕРИ	М	21
2009	ГАБРИЕЛ	Ж	4
2009	ГАБРИЕЛ	М	16
2009	ДАЯН	Ж	1
2009	ДАЯН	М	1
2009	ДЕНИЗ	Ж	1
2009	ДЕНИЗ	М	11
2009	ЕНИС	Ж	1
2009	ЕНИС	М	3
2009	МАРСЕЛ	М	1
2009	МАРСЕЛ	Ж	1
2009	НИКИ	Ж	2
2009	НИКИ	М	1
2009	НИКИТА	Ж	4
2009	НИКИТА	М	3
2009	РОЗАЛИН	Ж	1
2009	РОЗАЛИН	М	1
2009	СИМОН	Ж	1
2009	СИМОН	М	2
2009	ТОНИ	Ж	1
2009	ТОНИ	М	16
2010	АЛЕКС	Ж	10
2010	АЛЕКС	М	114
2010	АНДРЕА	Ж	82
2010	АНДРЕА	М	1

Таблица 4.

2010	АНДРЕИЯ	Ж	1
2010	АНДРЕЯ	Ж	12
2010	АНДРЕЯ	М	1
2010	ВАЛЕРИ	Ж	2
2010	ВАЛЕРИ	М	19
2010	МАРТИ	Ж	1
2010	МАРТИ	М	1
2010	СИМОН	Ж	2
2010	СИМОН	М	5
2010	ТОНИ	Ж	1
2010	ТОНИ	М	4
2010	ЦВЕТИ	Ж	6
2010	ЦВЕТИ	М	1

Графика 4. Съотношение между пола на децата, родени през 2009 г., кръстени с унисекс име

Графика 5. Съотношение между пола на децата, родени през 2010 г., кръстени с унисекс име

4.3. Потенциални унисекс имена

И от трите изследвани корпуса[11] бяха ексцерпирани определен брой антропоними, които смятаме за потенциални унисекс имена, т.е. имена, които в случая се отнасят само за единия от двата пола, но биха могли и се употребяват (в други корпуси) като унисекс имена (вж. таблица 5). Както се вижда от примерите, тук отново се открояват деминутивните форми, завършващи на *-и*, някои съвсем нови, чужди по произход и неадаптирани имена, както и имена от типа *Розалин*.

[11] Тъй като корпусът за 2014 г. не съдържа данни за пола на децата, е невъзможно да се определи кои имена са употребени и за двата пола и затова всички имена попадат в категорията „потенциални унисекс имена“.

Таблица 5. Потенциални унисекс имена

Име	Година	Пол
Ави	2014	няма данни
Ади	2009, 2010	Ж; Ж
Анди	2009, 2010	М; М
Алиш	2014	няма данни
Анаел	2014	няма данни
Бени	2009	Ж
Вал	2009	Ж
Влади	2009, 2010	М; М
Елия	2009, 2010	Ж; Ж
Ивиан	2010	Ж
Кейси	2010	М
Ками	2010	М
Лилян	2010	М
Насти	2010	М
Ноа	2010, 2014	М; няма данни
Ози	2009	Ж
Ради	2009, 2010, 2014	М; М; няма данни
Сами	2009, 2014	М; няма данни

5. Коментар

Досегашните проучвания върху унисекс имената в други личноименни системи, в които те не са традиционни, показват, че има определени закономерности при налагането на дадени антропоними като полово неутрални имена. Х. Бари и А. Харпър описват пътя, по който в САЩ имената се утвърждават като унисекс, по следния начин: конкретно мъжко име започва да се употребява и за двата пола (т.е. става полово неутрално), след което постепенно се установява като женско (Barry, Harper: 1993). Според Либерсън и др. определени имена се превръщат в андрогинни по успореден път, като от различни изходни антропоними се стига до едно и също унисекс име, най-често деминутив по своя произход (Lieberson et al. 2000: 1267 – 1268). Освен този механизъм в английския език има и други модели за създаване на полово неутрални имена – от фамилни имена (Brylla 2009) или от имена на цветя и животни (характерни и за японския език) (Lieberson et al. 2000, Mutsukawa 2016). Либерсън и съавторите му обобщават, че унисекс имената са по-скоро нови и нетрадиционни антропоними, които не произлизат от т.нар. имена с устойчиво разпространение, дълбоко установени в традицията и имащи ясно изразена връзка с конкретен пол в съзнанието на езиковите носители (Lieberson et al. 2000: 1266).

От представените по-горе данни става ясно, че в голямата си част полово неутралните имена у нас са съвсем нови за нашата личноименна система, напр. *Анис*, *Енис*, *Марсел*, или са имена, които по-рано са били познати като мъжки: *Андрея*, *Валѐри*, *Габриел*, *Марти*, *Розалин*, *Симон*, *Тони*, *Цвети* (Илчев / Ilchev 2012)[12]. Направените тук наблюдения показват, че по отношение на пътя на възникване и утвърждаване на унисекс имената у нас се наблюдават процеси в личноименната ни система, сходни с тези в други системи. Първо, налице е широко разпространение на модела

[12] Дори и в най-новия речник на личните имена, издаден от П. Радева през 2019 г., липсват женските имена *Валерѝ*, *Габриел*, *Денис/з*, *Симон*, но са включени *Адел* и *Андреа/я* (Радева / Radeva 2019).

за образуване на деминутивни имена, завършващи на *-и*. Те почти напълно изместват останалите традиционни умалителни форми на имената и все по-често се налагат и като официални имена[13]. За разлика от английския език обаче, където има известна последователност в изписването им в зависимост от пола (напр. ЖЛИ *Bobbie* vs. МЛИ *Bobby*, ЖЛИ *Nickie* vs. МЛИ *Nicky* (Lieberson et al. 2000)), в българския език подобни антропоними се пишат по един и същи начин. Второ, друг път за възникването на унисекс имена е директното заимстване на чужди антропоними, без да се адаптират към езика ни. Преките заемки и „чуждообразните“ имена, както обобщава Ю. Константинов в края на миналия век, са една от двете форми за създаване на престижни имена (Константинов / Konstantinov 1987:43). Такъв е случаят и с модните напоследък женски имена *Валерѝ*, *Марсел*, *Дениз*, *Симон*. И ако през XX в. заемането на чужди имена е съпътствано от задължителното им адаптиране към нормите на нашата личноименна система, за което свидетелстват извлечените от речника на Ст. Илчев примери на редки женски имена[14], то днес много чужди антропоними, безспорно считани за високо престижни, навлизат без никаква адаптация в нашия език. Те се заемат или като полово неутрални и се употребяват и за момчета, и за момичета (като *Енис* или *Марсел*), или като нови варианти на известни имена, но отнасящи се за срещуположния пол (напр. женските ЛИ *Андрея*, *Габриел*, *Симон*). Трябва да отбележим, че у нас се наблюдава процес, който не се среща другаде и способства за появата на нови унисекс имена. Заимстването на френски женски имена[15], завършващи на съгласна, оказва значително влияние в този процес, тъй като на българска почва води до появата на множество нови женски имена, завършващи на съгласна, които дублират съществували преди това мъжки ононимни имена (вж. таблица 6).

Таблица 6. Процес на образуване на имена от типа *Розалин*

Женско име		***Унисекс име***		***Мъжко име***
Аделина	→	*Аделин*	←	*Аделинуу*
Евелина	→	*Евелин*	←	*Евелин*
Елена	→	*Елен*	←	*Елен*
Розалина	→	*Розалин*	←	*Розалин*

В този смисъл появата и на нови подобни полово неутрални имена като *Дилян*, *Лилян*, *Цветелин*, *Павлин*, *Румян* вече не би била изключена, а напротив – твърде вероятна.

6. Заключение

От направените анализи се вижда, че процентът на унисекс имената е много малък – малко над 1% от имената на новородените деца. Става ясно кои имена функционират като двуполови. Потвърди се предположението, че промяната в граматическата форма на имената има отношение към появата на унисекс имената в българския език. Наблюденията дават основание да се направят следните изводи относно механизма за възпроизвеждане на такъв тип имена в съвременната българска личноименна система.

Първо: От една страна, все по-широкото разпространение на деминутивни имена, завършващи на *-и*, води до утвърждаването им като официални имена, в резултат на което все по-често се срещат деца, наречени *Аси*, *Вили*, *Диди*, *Еди* и под. Именно тези имена най-често се явяват двуполови, което, както стана ясно, може да се свърже с чуждо влияние.

Второ: От друга страна, увеличеният брой на ЖЛИ, завършващи на съгласна, води до появата на омонимни имена с вече съществуващи отпреди МЛИ като *Габриел*, *Ивелин*, *Симон* и др.

---

[13] Вж. имена като: *Ники*, *Тони*, *Цвети*, които са посочени като мъжки и женски (Радева / Radeva 2019).

[14] *Валѐра* < женска форма от *Валѐри*, *Марсѐла* < фр. *Marcelle*, *Денѝза* < фр. *Denise*, *Симѐна* < женска форма от *Симон* (Илчев / Ilchev 2012).

[15] Независимо че във френския език женските и мъжките имена са омофони, но не и омографи, напр. *Gabriel/ Gabrielle, Marcel/ Marcelle, Michel/ Michelle*.

Трето: Най-съществения извод от проучването е, че ако някога женските и мъжките имена са били добре разграничени, а даването на типично женско име на момче (и обратното) е било ограничено до строго определени случаи, то днес тези условности вече отпадат. Това се отразява върху набора от лични имена.

Четвърто: В съвременната ни антропонимна система все повече мъжки имена се образуват от типично женски и обратното (напр. *Явора* (2014), *Николая* (2014), *Филипа* (2014), *Цезария* (2014); *Василен* (2009), *Павлин* (2009), *Лилян* (2010), *Цветелин* (2014)), като при това и граматическата форма на имената се променя. Така, не без чуждо влияние, се стига до появата на имената от типа *Розалин*, които са едно ново явление в българския език.

Благодарности

Настоящото изследване е проведено в рамките на проект „Личните имена в България в началото на 21-и век“, финансиран от ФНИ с договор КП-06-Н40/10.

Съкращения

ЛИ – лично име
ЖЛИ – женски лични имена
МЛИ – мъжки лични имена

Цитирана литература / References

Буров 1997: Буров, Ст. За граматическата характеристика на една група съществителни от чужд произход с форма на *-и* в съвременния български език. – В: *Проглас*, кн. 3 – 4, с. 3 – 14. (Burov 1997: Burov, St. Za gramaticheskata harakteristika na edna grupa sashtestvitelni ot chuzhd proizhod s forma na *-i* v savremenniya balgarski ezik. – In: *Proglas*, kn. 3 – 4, pp. 3 – 14.)

Буров 2016: Буров, Ст. Средният род. В: Стаменов, М., Панчев, И. (ред.). *Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хонорис кауза Стефана Димитрова.* София: Издателство на БАН, с. 33 – 44. (Burov 2016: Burov, St. Sredniyat rod. V: Stamenov, M., Panchev, I. (red.). *Aktualni problemi na savremennata lingvistika. Yubileen sbornik v chest na prof. d.f.n. d-r honoris kauza Stefana Dimitrova.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 33 – 44.)

Илчев 2012: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. Второ издание. София: Изток-Запад. (Ilchev 2012: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*. Vtoro izdanie. Sofia: Iztok-Zapad.)

Константинов 1987: Константинов, Ю. Някои въпроси на българската антропонимия в социолингвистичен план. – В: *Съпоставително езикознание*, т. 12, кн. 4, с. 36 – 44. (Konstantinov 1987: Konstantinov, Yu. Nyakoi vaprosi na balgarskata antroponimiya v sotsiolingvistichen plan. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, t 12, kn. 4, pp. 36 – 44.)

Кръстева-Благоева 1999: Кръстева-Благоева, Ев. *Личното име в българската традиция.* София: АИ „Проф. М. Дринов“. (Krasteva-Blagoeva 1999: Krasteva-Blagoeva, Ev. *Lichnoto ime v balgarskata traditsiya.* Sofia: AI “Prof. M. Drinov”.)

Кювлиева 1976: Кювлиева, В. Граматичният род на думата *аташе*. – В: *Български език*, кн. 5, с. 406 – 408. (Kyuvlieva 1976: Kyuvlieva, V. Gramatichniyat rod na dumata *atashe*. – In: *Balgarski ezik*, kn. 5, pp. 406 – 408.)

Левкова 2019: Левкова, Р. Мотиви за избор на лично име в началото на XXI век (по данни на анкетно проучване). – В: Бонджолова, В. (отг. ред.). *Nomen est omen. Научни изследвания в чест на 70-годишнината на проф. д-р К. Цанков*. В. Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, с. 395 – 408. (Levkova 2019: Levkova, R. Motivi za izbor na lichno ime v nachaloto na XXI vek (po danni na anketno prouchvane). – In: Bondzholova, V. (otg. red.). *Nomen est omen. Nauchni izsledvania v chest na 70-godishninata na prof. d-r K. Tsankov*. V. Tarnovo: UI “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, pp. 395 – 408.)

Морфология 1998: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. Първа част. София: Абагар. (Morfologiya 1998: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2 Morfologiya*. Parva chast. Sofia: Abagar.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya.* Sofia: UI “Sv. Kl. Ohridski”.)

Радева 2019: Радева, П. *Нов речник на личните имена у българите*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“. (Radeva 2019: Radeva, P. *Nov rechnik na lichnite imena u balgarite*. Sofia: Izd. na BAN “Prof. M. Drinov”.)

Сумрова 2018: Сумрова, В. *Новите феминални названия в българския език*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“. (Sumrova 2018: Sumrova, V. *Novite feminalni nazvaniya v balgarskiya ezik.* Sofia: Izd. na BAN “Prof. M. Drinov”.)
Чакърова 2011: Чакърова, Кр. Формално-семантична характеристика на съществителните имена от общ род в съвременния български език. – В: *Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. Диана Иванова.* Пловдив: Контекст, с. 324 – 340. (Chakarova 2011: Chakarova, Kr. Formalno-semantichna harakteristika na sashtestvitelnite imena ot obsht rod v savremenniya balgarski ezik. – In: *Yubileen sbornik v chest na prof. d.f.n. Diana Ivanova*. Plovdiv: Kontekst, pp. 324 – 340.)
Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова 2019: Чолева-Димитрова, А., М. Влахова-Ангелова. Състояние и проблеми на българската личноименна система. – В: *Български език и литература*, том 61, кн. 4, с. 372 – 388. (Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova 2019: Choleva-Dimitrova, A., M. Vlahova-Angelova. Sastoyanie i problemi na balgarskata lichnoimenna sistema. – In: *Balgarski ezik i literatura*, tom 61, kn. 4, pp. 372 – 388.)
Чолева-Димитрова, Янев 2015: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. *Съвременната българска антропонимна система (мода на личните имена)*, ч. 1. София – Пловдив: Хоризонти. (Choleva-Dimitrova, Yanev 2015: Choleva-Dimitrova, A., B. Yanev. *Savremennata balgarska antroponimna sistema (moda na lichnite imena)*, ch. 1. Sofia – Plovdiv: Horizonti.)
Alford 1988: Alford, R. D. *Naming and identity: A cross-cultural study of personal naming practices*. New Haven: HRAF.
Barry, Harper 1993: Barry III, H., A. S. Harper. Feminization of Unisex Names from 1960 to 1990. – In: *Names*, Vol. 41 (4), pp. 228 – 238.
Barry, Harper 1998: Barry III, H., A. S. Harper. Phonetic Differentiation between First Names of Boys and Girls. – In: W. F. H. Nicolaisen (Ed.) *Scope, Perspectives and Methods of Onomastics. Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4 – 11, 1996*. 3 vols. Aberdeen, pp. 40 – 46.
Barry, Harper 2000: Barry III, H., A. S. Harper. Three Last Letters Identify Most Female First Names. – In: *Psychological Reports*, Vol. 87(1), pp. 48 – 54.
Brylla 2009: Brylla, E. Female Names and Male Names Equality between the Sexes. – In: Ahrens, W., Sh. Embleton, A. Lapierre (Eds.) *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact*. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences, August 17 – 22 August, 2008, York University, Toronto, Canada. Toronto: York University, pp. 176 – 181.
Felecan 2015: Felecan, O. Se poate vorbi în română de (pre)nume unisex? – In: Felecan, O. (Ed.). *Name and Naming. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming” Conventional / Unconventional in Onomastics*. Cluj-Napoca: Mega; Argonaut, pp. 149 – 162. <http://onomasticafelecan.ro/iconn3/iconn3_proceedings.php> [26.11.2019]
Van Fleet, Atwater 1997: Van Fleet D. D., L. Atwater. Gender Neutral Names: Don‘t Be So Sure! – In: *Sex Roles*, Vol. 37 (1/2), pp. 11 – 123.
Lieberson et al. 2000: Lieberson, St. et al. The Instability of Androgynous Names: The Symbolic Maintenance of Gender Boundaries. – In: *American Journal of Sociology*, Vol. 105, Number 5 (March 2000), pp. 1249 – 1287.
Mutsukawa 2016: Mutsukawa M. Japanese Unisex Names. – In: Hough C., D. Izdebska (Eds.) *‘Names and Their Environment’*. Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences Glasgow, 25 – 29 August 2014. Vol. 3 Anthroponomastics. Glasgow: University of Glasgow, pp. 186 – 199.
Virkkula 2014: Virkkula, J. *First Name Choices in Zagreb and Sofia*. Helsinki: University of Helsinki. (Slavica helsingiensia, 44) <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/135867/firstnam.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [23.11.2019]

ON *UNISEX* NAMES IN CONTEMPORARY BULGARIAN ANTHROPONYMIC SYSTEM

Maya Vlahova-Angelova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

mvlahova@ibl.bas.bg

Abstract: In the Bulgarian anthroponymic system unisex names are a recent phenomenon. This research aims at casting light on this, as yet unresearched, phenomenon as well as the mechanisms through which it is being spread. Analyses are based on the assumption that the recent tendency towards change in grammatical form of first names is, in turn, facilitating the appearance in Bulgarian of gender-neutral names. The task of this study is, by analyzing

official data on newborns' names in Sofia, to establish: 1) the exact rate of unisex names (their number); 2) which names function as gender-neutral; 3) the typology of unisex names; 4) how anthroponyms of this kind are being integrated into modern anthroponymic system.

Anthroponymic types that deviate from traditionally Bulgarian patterns have been defined through a comparative study of the structure and gender of newborn's names.

Three particular groups of first names have been examined in detail: a) female first names ending in a consonant; b) names used for both sexes, i.e. *unisex* in the strict sense; c) names that, due to their unconventional grammatical form, relate to neither of the sexes, i.e. names that are potentially unisex. Analyses point to a connection between the change in grammatical form and the appearance of unisex names. In terms of form, three main types of unisex names have been defined: diminutives ending in *-i* (such as *Nicki*); newly borrowed, unadapted loan names, e.g. *Enis*; names such as *Rozalin.* As a conclusion, in our country as well as in other anthroponymic systems to which unisex names are new, the appearance of this particular kind of anthroponyms is mostly related to diminutives ending in *-i* (such as *Nicki*); but at the same time another specific tendency, that can be viewed as characteristically Bulgarian, is taking place, generating another type of unisex names – names such as *Rozalin*.

Key words: *anthroponymy, unisex names, grammatical form, grammatical gender, statistics*

Maya Vlahova-Angelova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

БЪЛГАРСКИ СЛЕДИ В ЕПИГРАФСКИ НАДГРОБНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ БЕЛОМОРИЕТО (ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ И ЗАПАДНА ТРАКИЯ)

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

g_mitrinov@abv.bg

Резюме: В статията е представен антропонимен материал, ексцерпиран от епиграфски надгробни паметници в гробищата на някогашни български села в Егейска Македония (Демирхисарско, Драмско, Сярско, Зъхненско) и Западна Тракия (Ксантийско, Софлийско). Разгледани са антропоними, характерни за българската антропонимна система, свързани с християнството и с предхристиянската епоха. Включеният езиков материал показва български следи в този район, населен през първата половина на XX век с компактно българско население.

Ключови думи: *епиграфика, антропонимия, история на българския език, графични особености.*

Настоящата публикация продължава проучването на епиграфски надгробни паметници от Беломорието с български следи. В нея са включени данни за епиграфски паметници от райони в Егейска Македония и в Западна Тракия. И докато в Егейска Македония и днес е факт наличието на българоезично население, главно в селата, интерес буди откриването на такива паметници в Западна Тракия, която на практика е обезбългарена след Първата световна война. Българското християнско население там, оцеляло от турските и гръцките погроми по време на Междусъюзническата война от 1913 г., е принудено от гръцките власти да се изсели в България през 20-те години на XX в. Тук-там остават отделни български семейства, водени не толкова от патриаршистки настроения, а по-скоро от привързаност към родното място. Разбира се, основната група епиграфски паметници са от селища в Егейска Македония. Такива се откриват в гробищните паркове на знакови български села като Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио); Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани); Мертатево, Сярско (грц. Ксиротопос); Дутлия, Сярско (грц. Елеонас); Карлуково, Драмско (грц. Микрополис); Криводол, Драмско (тур. Егри дере, грц. Калитеа). В Западна Тракия бяха проучени гробищните паркове на Еникьой, Ксантийско (грц. Ставруполи) и на Малък Дервент, Софлийско (грц. Микро Дерио). Трябва да се отбележи, че в близост до новото гробище на с. Малък Дервент, на мястото, където е било разположено старото българско гробище, добросъвестни местни християни са запазили изровени надгробни плочи от това старо гробище. Сред тях дори има надгробия с български кирилски надписи (Митринов / Mitrinov 2015: 66 – 67). Но в случая предмет на проучването са надгробията в новото гръцко гробище.

1. Исторически данни за включените в изследването селища

От изброените села 4 са засвидетелствани в османски данъчни регистри от XV и XVI в., което показва, че са стари. Село Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио) е засвидетелствано в османски данъчни регистри от XV в. с 9 мюсюлмански и 67 християнски ханета (семейства), с 10 неженени християни и 5 вдовици. Общият приход от данъци, събирани от селището, е в размер на 5374 акчета (ТДИМН / TDIMN 1978: 110 – 111).

Еникьой (грц. Ставруполи) е едно от двете български християнски селища в Ксантийско, наред със с. Габрово, което е унищожено през 1913 г. от гръцки чети и башибозук и по-късно не се възстановява. Еникьой е засвидетелствано в османски данъчни регистри от средата на XVI в. (1569 – 1570 г.) с 48 християнски семейства, от които две вдовишки, и 147 неженени християни. Отбелязани са само 3 неженени мюсюлмани, които са конвертити първо поколение (Митринов / Mitrinov 2018: 50). Според една статистика на родоповеда Ст. Н. Шишков от 1890 г. селото има общо 280

къщи. 192 от тях са на българи екзархисти, 30 къщи са необитаеми, гъркоманските са 40, а турските – 18 (Шишков / Shishkov 1890: 4).

Село Мертатево, Сярско (грц. Ксиротопос), отбелязано в османски данъчен регистър от средата на XVI в. с име Мертад, спада към нахия Серез. Населението му е изцяло християнско, като включва 27 семейства, 3 от които вдовишки, и 10 неженени българи. Общите данъчни задължения на населението са в размер на 2500 акчета (ТДИМ / TDIM 2007: 346 – 347).

Село Дутлия, Сярско (грц. Елеонас) също е засвидетелствано в османски данъчен регистър от 1569 – 1570 г. със старо турско име Дутлу кьой и с друго старо име Грубан. Спада към нахията Серез. Изцяло християнското му население включва 45 семейства и 47 неженени членове на общността. Общите данъчни задължения на селото възлизат на 7065 акчета (ТДИМ / TDIM 2007: 332 – 333).

2. Антропонимни данни от епиграфските паметници

Обичайно изписаните антропоними на надгробията са двукомпонентни, включват лично име и презиме (фамилно име): ΜΑΓΔΑΛΙΝΗ ΤΑΡΠΙΝΙΔΟΥ; ΓΚΟΓΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. Но се откриват и трикомпонентни антропоними, като първото презиме (бащиното) е отбелязано с начален буквен знак (ΜΑΡΙΑ Δ. ΣΤΡΑΧΙΝΗΣ; ΒΟΓΙΑΝΝΟΥ Γ. ΙΩΑΝΝΗΣ). В отделни случаи трите имена са без съкращения: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΟΓΔΑΝΟΥ ΦΙΛΛΙΠΙΔΟΥ; ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΜΠΡΑΤΒΑΡΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ. Данните от надгробията се привеждат в автентичен вид в изследването.

2.1. Интерес представляват изписани презимена на надгробия, в основата на които са залегнали лични имена или презимена от домашен, български произход. Широко разпространение в Сярско и Драмско имат презимена с именна основа *Бож*-. Такива се откриват в епиграфски паметници от няколко селища:

2.1.1. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΟΖΙΚΗΣ / ΕΤΩΝ 61 / ΑΠΕΒ. 1 - 9 – 98
ΠΑΡΠΟΥΛΗΣ ΒΟΖΙΚΗΣ / ΕΤΩΝ 88 ΑΠΕΒ. 6 - 8 – 95
ΒΟΖΙΚΗ ΟΛΓΑ / ΕΤΩΝ 80 / ΑΠΕΒ. 25 - 12 – 2006
ΘΕΟΔΟΡΑ ΒΟΖΙΚΗ / ΕΤΩΝ 87 / ΑΠΕΒ. 20 - 9 – 2007
ΜΕΣΕΡΔΗ ΘΕΟΔΩΡΑ / ΣΥΖ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ / ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΚΑΡΙΟΦΥΛΛΗ ΒΟΖΙΚΗ / 1888 – 1981 /
Според надписа съпружеското презиме на починалата включва родово име ΒΟΖΙΚΗ: ΣΥΖ. – грц. σύζυγικος ‘съпружески, брачен’; грц. το γένος ‘род’ (ГБР / GBR 2004).

2.1.2. с. Криводол, Драмско (тур. Егри дере, грц. Калитеа)
ΙΕΡΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΒΟΖΙΚΗΣ / ΑΠΕΒ. 3-12 –1988 / ΕΤΩΝ – 62
Надпис на гробница в двора на църквата „Св. Атанасий“, зад наоса.

2.1.3. с. Карлуково, Драмско (грц. Микрополис)
ΒΟΖΙΚΟΓΛΟΥ ΑΒΡΑΑΜ / ΑΠΕΒ. 8-7 – 1980 / ΕΤΩΝ – 45
Надпис на надгробен каменен кръст зад наоса, в двора на църквата „Св. Георги“.
От мъжко ЛИ *Божик* от *Бого*, *Божо* и *-ик*, XV в. (Заимов / Zaimov 1988); със значение „роден на Божик (Коледа)“ или умалително от *Божо*, мъжка форма от *Божа*, или съкратено от *Богдан* (Илчев / Ilchev 1969). ЛИ *Божик* е широко разпространено в Драмско и Сярско по данни от кондики на стари манастири в района (Шишков, Попгеоргиев / Shishkov, Popgeorgiev 1918а; 1918б).

2.1.4 с. Еникьой, Ксантийско (грц. Ставруполи)
ΟΙΚΟΣ / ΜΠΟΖΙΔΗ / ΘΕΟΔΩΡΟΣ / ΑΠ. 15-1 – 98 / ΕΤ. – 86 / ΟΛΓΑ ΑΠ. 27-11– 06 ΕΤ. – 78
От именна основа *Бож*-, вероятно от съкратено *Божо* от *Божидар* ‘дар от бога, божи дар’, по значение като Теодор, XVI в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

В повечето представени надписи антропонимът е оформен с началословна гръцка графема Β за звук [б] (ΒΟΖΙΚΗΣ). Но в единичен случай, в надписа на надгробие от с. Еникьой, Ксантийско отбелязването е с буквено съчетание ΜΠ (ΜΠΟΖΙΔΗ). Отбелязването на фонема [б] с буквено съчетание ΜΠ е характерно за българските възрожденски писмени паметници с гръцко писмо (Митринов / Mitrinov 2000: 10; Митринов, Гиневски / Mitrinov, Ginevski 2005: 42).

Засвидетелствани са антропоними с именна основа *Бог-*:

2.1.5. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΟΓΔΑΝΟΥ / ΦΙΛΛΙΠΙΔΟΥ ΕΤΩΝ 43 / ΑΠΕΒ. 17 - 5 – 1981
ΒΟΓΔΑΝΟΥ ... / ΕΤΩΝ 74 / ΑΠΕΒ.
...ΝΟΣ ΒΟΓΔΑΝΟΥ / ΕΤΩΝ 78 / ΑΠΕΒ. 10 – 6 – 73
ΒΟΓΔΑΝΟΥ ΙΩΑΝΝΑ / ΑΠΕΒ. 27 - 4 – 1998 ΕΤΩΝ 87
ΒΟΓΔΑΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ / ΑΠΕΒ. 15 - 1 – 2004 ΕΤΩΝ 89
От мъжко ЛИ *Богдан*, скъсено от *Бого-дан* 'даден от бога' за жадувано, очаквано дете, X в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).
Антропонимът е оформен с началословна гръцка графема Β за звук [б].

2.2. В гробищните паркове на включените в изследването села се откриват и други типично български по произход имена:

2.2.1. с. Еникьой, Ксантийско (грц. Ставруполи)
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΟΥΣΚΑΣ / ΑΠΕΒ. 18-12 – 1993 ΕΤΩΝ – 79
ΟΙΚΟΣ / ΡΟΥΣΚΑ / ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΠ. 24-7 – 87 / ΕΤ. 86 / ΚΑΤΙΝΑ ΑΠ. 11-2 – 2001 ΕΤ. – 84
Руска, умалително от женско ЛИ *Руса* от *руса* 'светлокоса' и *-ка*, XVI в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

2.2.2. с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΜΠΟΪΤΣΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 69 / ΑΠΕΒ. 21– 7 – 1983
ΜΠΟΪΤΣΙΟΥ ΣΕΒΑΣΤΗ / ΕΤΩΝ 90 / ΑΠΕΒ. 13 – 9 – 1998
От мъжко ЛИ *Бойчо*, умалително от *Бойо*, XV в., съкратено от Бо-рис, Бо-гдан или от изчезнало *Бои-слав* (Заимов / Zaimov 1988); *Бойчо* ум. от *Бойо* – пожелателно име: да се боят от него, да всява страх, да е силен в бой (Илчев / Ilchev 1969). Отбелязана е мекост на съгласен звук [ч'] със следходна графема Ι.
ΔΟΪΤΣΙΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 77 ΑΠΕΒ. 10 - 6 - 2006.
От мъжко ЛИ *Дойчин* от *Дойчо* или *Дойко* и *-ин* от *Дойо* зват. от Ра-дой, Вла-дой или с *-о* по *Благо*, *Драго* и др., XV в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).
ΕΤΩΝ / 69 / ΣΜΙΛΙΑΝΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ 25 - 2 – 81 / ΚΑΙ ΜΑΓΔΑΛΙΝΗ 31 - 3- 93 / ΕΤΩΝ – 79
От *Смил*, *Смило* и *-ян* или от *Смильо* и *-ан* (Заимов / Zaimov 1988); от *Смиль* и *-ан* (Илчев / Ilchev 1969).
ΜΑΡΙΑ Δ. ΣΤΡΑΧΙΝΗΣ / ΕΤΩΝ 85 / ΑΠΕΒ. 21 - 1 – 1987
От мъжко ЛИ *Страхин* от *Страхо* и *-ин* от *Страх* – защитно име: да внушава страх, страхопочитание, уважение към себе си (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

2.2.3. с. Дутлия, Сярско (грц. Ксиротопос)
ΚΟΝ/ΝΟΣ ΝΤΟΜΠΡΟΥ / ΕΤΩΝ - 62 / ΑΠΕΒ. 20 - 11 – 2002
От мъжко ЛИ *Добро* от *Добри* с *-о* по *Благо, Драго, Радо*, XIII в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.2.4. с. Мертатево, Сярско (грц. Метохи)
ΣΤΟΪΛΑΣ ΠΕΤΡΟΣ / ΕΤΩΝ 76 / ΑΠΕΒ. 29 - 12 - 2009
ΣΤΟΪΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ / ΕΤΩΝ 62 / ΑΠΕΒ. 25 - 6 - 1972
ΣΤΟΪΛΑ ΑΝΝΑ / ΕΤΩΝ 72 / ΑΠΕΒ. 7 - 5 - 1987
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟΙΛΑΣ ΕΤΩΝ 62 / ΑΠΕΒ. 25 – 6 – 1972
ΑΝΝΑ ΣΤΟΙΛΑ / ΕΤΩΝ 75 / ΑΠΕΒ. 3 – 5 – 1987
... ΣΤΟΪΛΑ / ...
ΙΩΑΝΝΗΣ / ΣΤΟΪΛΑΣ / ΕΤΩΝ 75 / ΑΠΕΒ. 18 - 8 - 2001
ΣΤΟΪΛΑΣ ΣΥΜΕΩΝ / ΕΤΩΝ 61 / ΑΠΕΒ. ... - 12 - 2003
От мъжко ЛИ *Стоил* от *Стое*, *Стойо* и *-ил*, XIV – XV в., ж. *Стоила* (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

Прави впечатление, че в повечето надписи е отбелязан в средисловие буквен знак йота с надреден диакритичен знак трема (Ϊ). Но се среща и изписване на обикновен буквен знак йота (Ι) в същата позиция. С употребата на графема Ϊ се променя фонетичният облик на антропонима (Стойлас

вм. Стоилас), което вероятно умишлено е търсено от носителите на презимето, може би за да се избегнат асоциации с българското лично име *Стоил*.

2.2.5. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΡΟΣΔΗΣ / ΕΤΩΝ 91 / ΑΠΕΒ. 8 – 9 – 91
ΓΡΟΣΔΗ ... / ΕΤΩΝ ... / ΑΠΕΒ. 20 - 3 ...
ΓΡΟΣΔΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ / ΕΤΩΝ 72 / ΑΠΕΒ. 25 – 2 – 06
От мъжко ЛИ *Грозд* от *грозд* 'плод на лоза, грозде', пожелателно име – да бъде хубав и сочен като грозде, XV в. (Заимов / Zaimov 1988) или от *Гроздин* от *Гроздо* (*Гроздьо*) и *-ин* (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988). В случая е налице обеззвучаване в средисловие *з > с* на гръцка почва (ΓΡΟΣΔΗΣ).
ΒΟΓΙΑΝΝΟΥ Γ. ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 81 / ΑΠΕΒ. 20 – 10 – 98
Боян – от *Бойо* и *-ан*, съкр. от изчезнало *Боимир*, X в. (Заимов / Zaimov 1988); *Боян* – старинно име от прабългарски произход, тюркско bajan 'богат'; оцеляло от старобългарско време като народно име и преосмислено по глаг. *боя се* – с пожелание да се боят от него (Илчев / Ilchev 1969).
ΜΑΡΙΑ ΤΕΓΟΥ / ΕΤΩΝ 85 / ΑΠΕΒ. 18 – 1 – 2004
От мъжко ЛИ *Тего*, скъсено от *Тего-мир*, преди XII в. (Заимов / Zaimov 1988). По-малко вероятен е произходът на името от ЛИ *Теко*, с озвучаване на *к* в *г* (Илчев / Ilchev 1969). Други изследователи свързват произхода на ЛИ *Теко* с изчезнало Теко-мир – пожелателно име: да бъде много бърз, подвижен, чевръст, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988).
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΑΡΠΙΝΙΔΗΣ / ΕΤΩΝ 66 / ΑΠΕΒ. 14 – 2 – 78
ΜΑΓΔΑΛΙΝΗ ΤΑΡΠΙΝΙΔΟΥ / ΕΤΩΝ 88 / ΑΠΕΒ. 29 – 4 – 2006
От мъжко ЛИ *Търпин* от *Търпо* и *-ин*, защитно име: да търпи (болести, страдания), но да живее; скъсено от *Търпи-мир*, преди XII в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

2.3. Етимологията на някои презимена не е прозрачна, като се предполага освен домашен, български, и чужд произход.

2.3.1. с. Еникьой, Ксантийско (грц. Ставруполи)
ΟΙΚΟΣ / ΚΟΥΤΕΛΙΔΗ / ... ΚΩΝ-ΝΟΣ ΕΤ 71... / ΔΟΥΚΕΝΗ ΕΤ 77... ΕΥΔΟΚΙΑ ΕΤ 67
ΟΙΚΟΣ / ΚΟΥΤΕΛΙΔΗ / ΠΑΥΛΟΣ ΑΠ 28-9-95 ΕΤ 90 / ΑΘΗΝΑ ΑΠ. 20-7-84 ΕΤ 74
От *Кутел* от *Куто* и *-ел* от *Куло* и *-то*, XIV в. (Заимов / Zaimov 1988); *Кутелов* и *Кутелски* ф. от *кутел* 1. 'чутура за кълцане сол'. 2. 'крина, шиник'. 3. 'малкият пръст на ръката' (Илчев / Ilchev 1969); *кутел* – вероятно заето от романски, срв. лат. cotylus, *ciutulus 'паничка', итал. ciotola 'чаша за пиене' или от нгрц. κούτελο, сргрц. κούτελον от κότυλον = δοχείο 'съд' (БЕР / BER 1986).

2.3.2. с. Мертатево, Сярско (грц. Метохи)
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ / ΠΕΣΙΟΥ / ΕΤΩΝ 90 / ΑΠΕΒ. 11 - 4 - 2002
ΠΕΣΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ / ΕΤΩΝ 96 / ΑΠΕΒ. 9 - 8- 2006
Пешо от *Пе-тър* или *Пе-тко* и *-шо*, XV в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988). Открива се отбелязване на мека съгласен звук [ш'] със следходна графема Ι.

2.3.3. с. Малък Дервент, Софлийско (грц. Микро Дерио)
ΑΝΝΑ ΡΑΛΛΗ / ΑΠΕΒ. 8-12-1997 / ΕΤΩΝ – 69
Рале от *Рало* от *Ра-до* и *-ло*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988); успоредна форма на *Ралъо* със затвърдяло окончание: от *Райо* с преход на *й* в *л'*; от *Кралъо* с изпущане на *к*; но е възможен произход и от грц. Ράλλη, видоизменено от *Ираклия* (Илчев / Ilchev 1969).

2.4. Срещат се презимена, образувани от лични имена от чужд произход, но характерни за българската антропонимна система, с побългарени форми.

2.4.1. с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΓΚΟΓΚΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ / ΕΤΩΝ 41 ΑΠΕΒ. 10-10-2004
ΓΚΟΓΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 50 ΑΠΕΒ. 4-4-1981
ΓΚΟΓΚΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ / ΕΤΩΝ 52 / ΑΠΕΒ. 7 – 6 – 200
От мъжко ЛИ *Гого* от *Горго*, *Георги* от *Горан* или от *Господин*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988); *Гого* видоизменено от *Георги* (Илчев / Ilchev 1969).
ΧΑΛΙΑΝΗ ΜΑΡΙΑ / ΑΠΕΒ. 28 - 4 - 74 / ΕΤΩΝ 68

От *Халянов* – характерно фамилно име в с. Крушево, Демирхисарско, от *Хальо* и *-ан*, от *Хало* по меки основи, скъсено от *Михал* (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.4.2. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΒΑΣΙΟΥ ΟΛΓΑ / ΕΤΩΝ 71 / ΑΠΕΒ. 6 - 5- 2004.
От мъжко ЛИ *Васю*, *Васьо* от *Васо*, съкр. от *Васил*, грц. ʻцарски, царствен', X в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969). В случая е запазена мека съгласен звук [с'] в облик *Васю*, широко разпространен в източните български говори.
ΒΑΣΙΛΙΚΗ / ΓΕΡΟΥ / ΕΤΩΝ 77 / ΑΠΕΒ. 3 - 5 - 2003
ΓΕΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΤΩΝ 74 / ΑΠΕΒ. 3 – 12 – 94
ΓΕΡΟΥ ΜΑΓΔΑΛΙΝΗ / ΑΠΕΒ. 20 - 3 – 2007 / ΕΤΩΝ 66
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΓΕΡΟΥ / ΕΤΩΝ 96 / ΑΠΕΒ. 23 - 3 - 2003
Геро, съкр. от *Герман*, *Герасим* или *Герго*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988); *Геро* видоизменено от *Георги* (Илчев / Ilchev 1969). Но може произходът на антропонима да се свърже и с грц. γέρος ʻстарец', ʻбаща', ʻстар мъж' (ГБР / GBR 2004).

2.4.3. с. Карлуково, Драмско (грц. Микрополи)
ΔΑΝΕΒΑΣ ΜΙΧΑΗΛ / ΑΠΕΒ. 6-6-1980 / ΕΤΩΝ – 69
ΔΑΝΕΒΑ ΙΩΑΝΝΑ / ΑΠΕΒ. 28-4-1986 / ΕΤΩΝ – 39
ΔΑΝΕΒΑ ΑΙΚΑΤΕΡΗΝΑ / ΑΠΕΒ. 17-9-1999 / ΕΤΩΝ – 93
Данева от *Дане*, от *Даньо*, съкр. от *Йордан* или от *Данаил* (Илчев / Ilchev 1969); *Дане* ум. от *Дан, Дано* от *Дан* и *-о*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988). Може да се приеме, че облик Данева е женско презиме – притежателно прилагателно от ЛИ на бащата или майката с наставка *-ева* (Ковачев / Kovachev 1987: 154): ΔΑΝΕΒΑ ΙΩΑΝΝΑ, ΔΑΝΕΒΑ ΑΙΚΑΤΕΡΗΝΑ. Впоследствие презимето в този си облик е било възприето и като мъжко: ΔΑΝΕΒΑΣ ΜΙΧΑΗΛ.

2.5. Български следи се откриват при презимена, образувани от умалителни форми на лични имена, характерни за българската антропонимна система. Деминутивните презимена са образувани основно с наставки *-ко, -чо* и *-ка*:

2.5.1. Презимена, образувани с умалителна наставка *-ко*
с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΔΗΜΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 71 / ΑΠΕΒ. 24 - 11 - 59
ΔΗΜΚΟΥ ΜΑΡΙΑ / ΕΤΩΝ 77 / ΑΠΕΒ. 18 - 6 - 71
ΚΩΝ/ΝΟΣ ΔΗΜΚΟΣ / ΕΤΩΝ 82 / ΑΠΕΒ. 2 - 4 - 200...
ΔΗΜΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ / ΕΤΩΝ 62 / ΑΠΕΒ. 23 – 1 – 08
ΔΗΜΚΟΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ / ΑΠΕΒ. 1 - 3 – 1999 / ΕΤΩΝ 75
ΔΗΜΚΟΥ / ΑΘΗΝΑ / ΕΤΩΝ 82 / ΑΠΕΒ. 10 – 9 – 2008
От мъжко ЛИ *Димко* ум. от *Димо* м. от *Димка*, XV в., скъсено от *Димитър* (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).
ΗΛΙΑΣ ΔΗΝΚΟΥ / ΕΤ. ... /
Динко ум. от *Дино* м. от *Динка*, XVI в., съкратено от *Коста-дин, Стоя-дин*, *Вълка-дин, Госпо-дин* и др. или от *Димитър* и *-но*, XVI в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

2.5.2. Презимена, образувани с умалителна наставка *-чо*
с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΜΠΟΪΤΣΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / ΕΤΩΝ 69 / ΑΠΕΒ. 21– 7 – 1983
ΜΠΟΪΤΣΙΟΥ ΣΕΒΑΣΤΗ / ΕΤΩΝ 90 / ΑΠΕΒ. 13 – 9 – 1998
От мъжко ЛИ *Бойчо* ум. от *Бойо*, XV в., съкр. от *Бо-рис, Бо-гдан* или от изчезнало *Бои-слав* (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988).

2.5.3. Презимена, образувани с умалителна наставка *-ка*
2.5.3.1. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΚΩΝ/ΝΟΣ ΜΗΤΚΑΣ / ΕΤΩΝ 86 / ΑΠΕΒ. 6 - 6 - 1989
ΚΕΡΑΣΙΑ ΜΗΤΚΑ / ΕΤΩΝ 77 / ΑΠΕΒ. 21 - 4 - 1983
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΗΤΚΑΣ / ΕΤΩΝ 21 / ΑΠΕΒ. 4 - 10 - 1954
Митка ж. ум. от *Мита* ж. от *Мито*, ум. *Митко* съкр. от *Ди-мит-ър*, XII в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.5.3.2. с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΟΥΣΚΑΣ / ΕΤΩΝ 66 ΑΠΕΒ 23 12 1972
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥΛΑ ΠΑΝΟΥΣΚΑ / ΕΤΩΝ 83
ΠΑΝΟΥΣΚΑΣ ΕΤΩΝ / ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ 56 / ΑΠΕΒ. 14 – 12 – 71
ΕΤΩΝ / 80 / ΠΑΝΟΥΣΚΑ / ΔΑΦΝΗ / ΑΠΕΒ / 8 – 1 – 96
От ЛИ *Пануш* от *Пано* и *-уш*, скъсено от *Панайот* с умалителна наставка *-ка* (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.6. Откриват се презимена, които включват турски съставки. Подобни презимена, оформени с наставки *-ов, -ев*, са характерни за съвременната българска антропонимна система. Такива са фамилните имена, образувани със съставка *кара-* от тур. kara ʻчерен, мургав’ (ТБР / TBR 1962). Някои езиковеди обясняват възникването на този тип имена, като съставката от прякор към лично име се претрансформира в първа съставна част на фамилно име (Илчев / Ilchev 1969):

с. Крушево, Демирхисарско
ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΠΕΤΚΟΥ / ΕΤΩΝ 74 ΑΠΕΒ 6 – 10 – 2007
ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΠΕΤΚΟΣ / ΕΤΩΝ 40 ΑΠΕΒ 14 – 12 – 1971
ΚΟΝ/ΝΤΙΝΑ ΚΑΡΑΠΕΤΚΟΥ / ΕΤΩΝ...
От мъжко ЛИ Петко – роден в петък или м. от Петка, XV в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.7. Засвидетелствани са презимена, образувани със съставка *-оглу*, тур. oğlu ʻсин’ (ТБР / TBR 1962). Такъв тип презимена са характерни за българската антропонимна система през Възраждането, като следствие от турско езиково влияние. При тях турският завършек *-оглу* се прибавя към бащино име или прякор (Ковачев / Kovachev 1987: 155, 157):

с. Карлуково, Драмско (грц. Микрополи)
ΒΟΖΙΚΟΓΛΟΥ ΑΒΡΑΑΜ / ΑΠΕΒ. 8-7-1980 / ΕΤΩΝ – 45.

2.8. В основата на част от презимената са залегнали названия, свързани с етнографската обособеност на групи българско население, като някои от названията са от домашен, български произход. Такива са презимена, в чиято основа е залегнало етнографско название на група българско население:

с. Малък Дервент, Софлийско (грц. Микро Дерио)
ΗΛΙΑΣ ΣΙΩΠΗΣ / ΑΠΕΒ. 9-3-1990 / ΕΤΩΝ – 95
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΣΙΩΠΗΣ / ΕΓΕΝ. 27-11-1949 ΑΠΕΒ. 13-8-2002 / ΕΤΩΝ – 53
ΚΑΛΙΟΠΗ ΣΙΩΠΗ ΕΤΩΝ – 50 / ... (антропоним, изписан на надгробна плоча, наред с други имена на жени, загинали през 1948 г., вероятно при сражения между партизани и правителствени войски в района на селото, по време на Гражданската война в Гърция).

Произходът на презимето може да се свърже с етнографоним *шоп* ʻпреселник белодрешковец в Западна България’; ʻназвание на преселник от Запад, който „ека“, в Източна България’ (Илчев / Ilchev 1969). В Среднородопието *шоп* се нарича всеки българин от полските райони в Пловдивско, Първомайско (Дечов / Dechov 1903: 24). Графичното оформление на антропонима показва наличие на мек съгласен звук [ш’], отбелязан със следходна графема I.

2.9. Презимена, в основата на които е залегнал друг признак, свързан с етнографски особености, характерни за българската народна култура.

2.9.1. Презимена, възникнали от названия от български произход.

2.9.1.1. с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΜΠΡΑΤΒΑΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ / ΕΤΩΝ 81 / ΑΠΕΒ. ΣΤΙΣ 18 – 20 – 1994
ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΜΠΡΑΤΒΑΡΗ / ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ / ΕΤΩΝ 67 / ΑΠΕΒ. ΣΤΙΣ 22 – 8 – 2007.
Първият антропоним е изписан и на надгробие в двора на старата църква „Св. Архангел Михаил“ в с. Крушево:
ΜΠΡΑΤΒΑΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ / ΑΠΕΒ. 18 - 12- 1994 / ΕΤΩΝ 81
ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΡΑΤΒΑΡΗΣ / ΕΤΩΝ 69 / ΑΠΕΒ. ΣΤΙΣ 8 - 8 - 2001

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΠΡΑΤΒΑΡΗ / ΕΤΩΝ 64 / ΑΠΕΒ. ΣΤΙΣ 14 - 6 - 1972
От бълг. *брадвар* м. 'който прави, изработва брадви' – стб. брадъı, брадъве ж. 'брадва' (СР / SR 1999). Интерес представлява изписването на антропонима по два начина: с началословно буквено съчетание МП или само с графема П
(МПРАТВАРН и ПРАТВАРН). А за отбелязването на средисловна фонема [д] се използва само графема Т.

2.9.1.2. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΗΛΙΑΣ ΓΚΟΥΒΕΝΤΑΡΗΣ / ΕΤΩΝ 92 / ΑΠΕΒ. 31- 5- 2003
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΟΥΒΕΝΤΑΡΗΣ ΕΤΩΝ 38 / ΑΠΕΒ. 13 - 11- 1978
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΓΚΟΥΒΕΝΤΑΡΗ / ΕΤΩΝ 93 / ΑΠΕΒ. 4 - 11- 20
ΓΚΟΥΒΕΝΤΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤ... / ΕΤΩΝ 49 / ΑΠΕΒ. 13 - 8 – 9
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ / ΓΚΟΥΒΕΝΤΑΡΗΣ / ΕΤΩΝ 73 / ΑΠΕΒ. 22 - 7 – 98
От бълг. *говедар* м. 'който пасе говеда' – стб. говѫдь прил. (СР / SR 1999). В антропонима се открива характерната за източните български говори, включително за западнорупските в Драмско, Сярско, Зъхненско, редукция *о* > *у* (Стойков / Stoykov 1993: 97, 186; Иванов / Ivanov 1977: 95). Средисловна фонема [д] се предава с буквено съчетание NT.

2.9.2. Презимена, възникнали от названия от чужд произход.

2.9.2.1. с. Малък Дервент, Софлийско (грц. Микро Дерио)
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΑΪΔΑΤΖΗΣ / ΑΠΕΒ. 3-11-2001 / ΕΤΩΝ – 80
ΣΟΦΙΑ ΓΚΑΪΔΑΤΖΗ / ΑΠΕΒ. 28-3-2003 / ΕΤΩΝ – 78
От диал. *гайдаджия* м. (Илчев / Ilchev 1969) от *гайда* ж. 'народен музикален инструмент с мях и три цеви', чрез. тур. gayda от араб. gajta, заето и в срхр. gajde, gajdje (БЕР / BER 1971).

2.9.2.2. с. Крушево, Демирхисарско (грц. Ахладохорио)
ΕΤΩΝ / 85 / ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ / ΣΑΜΑΡΤΖΗ ΕΛΕΝΗ / ΕΤΩΝ – 76
От *самарджия*, тур. semercі 'който изработва или продава самари' (ТБР / TBR 1962); пр. Самарджиев от диал. *самарджия* (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

2.9.2.3. с. Клепушна, Зъхненско (грц. Агриани)
ΦΟΤΕΙΝΗ ΤΖΙΑΝΤΖΗ / ΕΤΩΝ 79 / ΑΠΕΒ. 29 10 96
От *чанджия* – тур. cancı 'който прави чанове, звънци за овце', ф. Чанджиев (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988). Отбелязана е мека съгласна фонема [ч'] със следходна графема Ι.

3. Заключение

Представеният антропонимен материал от надгробни епиграфски паметници в гробищните паркове на някогашни български села в Демирхисарско, Сярско, Драмско, Зъхненско от Егейска Македония и в Ксантийско и Софлийско от Западна Тракия са важни свидетелства за българската езикова история. Те показват по неоспорим начин българското присъствие в тези райони на Егейска Македония и Западна Тракия, попаднали по политически причини в границите на Гърция след Първата световна война. Компактно българоезично население в Западна Тракия днес не съществува. В Егейска Македония то намалява, тъй като родните български говори се пазят главно от представителите на по-старото поколение. Но епиграфските паметници там, където са оцелели, са важни свидетелства за предишното българско присъствие. Съвременните епиграфски паметници пък свидетелстват, че следите от това българско присъствие остават. Факт са гръцки презимена, образувани от български лични имена с именни основи *Бог-, Бож-, Бой-, Рус-, Добр-, Стой-* и др. Някои от тях са образувани с умалителни наставки *-ко, -ка, -чо*, характерни за българската антропонимна система (ΔΗΜΚΟΣ, ΔΗΝΚΟΥ, ΜΗΤΚΑΣ, ΡΟΥΣΚΑΣ, ΜΠΟΪΤΣΙΟΥ). Прави впечатление наличието на презимена, в основата на които са залегнали названия от домашен, български произход (МПРАТВАРН и ГКОУВЕНТАРНЗ). Вероятно при бъдещи проучвания ще се открият още български следи. Важна задача на българските изследователи е да съберат и съхранят езиковите данни за българите в Беломорието.

Цитирана литература / References

БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1, А – З. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik.* T. 1, A – Z. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

БЕР 1986: *Български етимологичен речник*. Т. 3, крес – минго. София: Издателство на БАН. (BER 1986: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 3, kres – mingo. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Дечов 1903: Дечов, В. *Среднородопското овчарство*. – В: СбНУК, Т. 19. (Dechov 1903: Dechov, V. *Srednorodopskoto ovcharstvo*. – In: SbNUK. T. 19.)

Иванов 1977: Иванов, Й. Н. *Български преселнически говори. Говорите от Дрямско и Сярско*. Трудове по българска диалектология. Кн. 9. София: Издателство на БАН. (Ivanov 1977: Ivanov, Y. N. *Balgarski preselnicheski govori. Govorite ot Dramsko i Syarsko.* Trudove po balgarska dialektologiya. Kn. 9. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Българска ономастика*. София: Наука и изкуство. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Balgarska onomastika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Митринов 2000: Митринов, Г. *Златоградски сборник. Писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852 г.) и фототипно приложение.* София: „Македония прес“. (Mitrinov 2000: Mitrinov, G. *Zlatogradski sbornik. Pismen vazrozhdenski pametnik ot sredata na XIX vek (1852 g.) i fototipno prilozhenie.* Sofia: “Makedonia pres”.)

Митринов, Гиневски 2005: Митринов, Г., Хр. Гиневски. *Родопско книжовно наследство. Райковски дамаскин (ново пълно издание на текстовете в същинската част на сборника)*. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“. (Mitrinov, Ginevski 2005: Mitrinov, G., Hr. Ginevski. *Rodopsko knizhovno nasledstvo. Raykovski damaskin (novo palno izdanie na tekstovete v sashtinskata chast na sbornika)*. Varna: UI na VSU “Chernorizets Hrabar”.)

Митринов 2015: Митринов, Г. Българското църковно-историческо наследство в Беломорието. 1. Надписи на надгробия. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Кн. 28, с. 53 – 87. (Mitrinov 2015: Mitrinov, G. Balgarskoto tsarkovno-istorichesko nasledstvo v Belomorieto. 1. Nadpisi na nadgrobiya. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”.* Kn. 28, pp. 53 – 87.)

Митринов 2018: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век. Ч. 1. Ксантийско, Златоградско, южните райони на Смолянско*. София. (Mitrinov 2018: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskiya harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakiya prez XVI vek. Ch. 1. Ksantiysko, Zlatogradsko, yuzhnite rayoni na Smolyansko.* Sofia.) <http:// www. academia. edu.> [20.03.2020]

СР 1999: *Старобългарски речник*. Т. 1, А – Н. София: Издателство „Валентин Траянов“. (SR 1999: *Starobalgarski rechnik*. T. 1, A – N. Sofia: Izdatelstvo “Valentin Trayanov”.)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. Под редакцията на М. Сл. Младенов. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya.* Pod redaktsiyata na M. Sl. Mladenov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

ТБР 1962: *Турско-български речник*. София: Наука и изкуство. (TBR 1962: *Tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

ТДИМ 2007: *Турски документи за историјата на Македонија. Опширен пописен дефтер за Паша санџакот (казите Драма, Кавала, Серез и Неврокоп) од 1569/70 година*. Т. X, Кн. 2. Државен архив на република Македонија. (TDIM 2007: *Turski dokumenti za istoriyata na Makedoniya. Opshiren popisen defter za Pasha sandzhakot (kazite Drama, Kavala, Serez i Nevrokop) od 1569/70 godina.* T. X, Kn. 2. Darzhaven arhiv na republika Makedoniya.)

ТДИМН 1978: *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер од XV век*. Т. 4., Скопје. (TDIMN 1978: *Turski dokumenti za istoriyata na makedonskiot narod. Opshiren popisen defter od XV vek.* T. 4, Skopie.)

Шишков 1890: Шишков, Ст. Няколко историко-археологически бележки и материали из живота на българите в Ксантийско. – В: *Родопски старини*, № 3. (Shishkov 1890: Shishkov, St. Nyakolko istoriko-arheologicheski belezhki i materiali iz zhivota na balgarite v Ksantiysko. – In: *Rodopski starini*. № 3.)

Шишков, Попгеоргиев 1918а: Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българите в Дрямско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско. Изследвания и документи с приложение на 13 факсимилета*. Пловдив. (Shishkov, Popgeorgiev 1918: Shishkov, St., Y. Popgeorgiev. *Balgarite v Dramsko, Zahnensko, Kavalsko, Pravishko i Sarashabansko. Izsledvaniya i dokumenti s prilozhenie na 13 faksimileta.* Plovdiv.)

Шишков, Попгеоргиев 1918б: Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българите в Сярското поле. Издирвания и документи с приложение на 5 факсимилета и 1 карта*. Пловдив. (Shishkov, Popgeorgiev 1918a: Shishkov, St., Y. Popgeorgiev. *Balgarite v Syarskoto pole. Izdirvaniya i dokumenti s prilozhenie na 5 faksimileta i 1 karta.* Plovdiv.)

BULGARIAN TRACES IN EPIGRAPHIC TOMBSTONES FROM THE AEGEAN MACEDONIA AND WESTERN THRACE

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
g_mitrinov@abv.bg

Abstract: The article presents anthroponomical material, excerpted from epigraphic tombstones in the cemeteries of former Bulgarian villages in Aegean Macedonia (Siderokastro region, Drama region, Seres region, Zihna region) end Western Thrace (Xanti region, Sufli region). Anthroponyms, typical for Bulgarian anthroponomical system, associated with Christianity and pre-Christian era, are in the focus. The included language material shows Bulgarian traces in this region inhabited in the first s half of the 20th century by a compact Bulgarian population.

Key words: *epigraphic tombstones, anthroponomy, history of Bulgarian language, graphic peculiarities*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ПРИЧАСТНИЯТ ПАСИВ В БАЛКАНСКИЯ ЕЗИКОВ СЪЮЗ

Екатерина Търпоманова[а], Марина Джонова[б]
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
katya@slav.uni-sofia.bg[а], djonova@slav.uni-sofia.bg[б]

Резюме: В статията се представят в съпоставителен план причастностpадателните форми в четири балкански езика – български, гръцки, румънски и албански. Разглежданите форми се образуват по един общ модел – с помощта на спомагателен глагол и причастие. Разликите са свързани с някои езикови специфики, като например липсата на отделно страдателно причастие в румънския или наличието на различни спомагателни глаголи за образуване на пасивни форми в българския. Правят се изводи за употребата на страдателните форми в различните глаголни времена.

Ключови думи: *причастен пасив, балкански езици*

1. Увод

В настоящото изследване се представят някои формални и функционални аспекти на причастностpадателните форми в балканските езици. В съвременните балкански езици съществуват два формални модела за образуване на глаголни форми за страдателен залог – възвратностpадателни форми и причастностpадателни форми. Двата вида форми се различават не само по начина на образуване, но и семантично – докато причастностpадателните форми поставят акцента върху резултата от действието, възвратностpадателните форми представят действието в неговото протичане. Паралелното съществуване на два формални модела само по себе си представлява сходство, тъй като не е характерно за всички индоевропейски езици (например английски). В настоящото изследване представяме причастностpадателните форми в съвременните балкански езици – българския, румънския, гръцкия и албанския.

2. Формообразуване

Моделът на формообразуване на причастностpадателните форми, както в много други езици, и в балканските е подобен на активния перфект: спомагателен глагол и причастие. Това подобие вероятно е в основата на силно резултативната семантика на причастностpадателните форми. Затова, когато разглеждаме тяхното формообразуване, е интересно да го сравним с активния перфект.

В български и двата модела ползват спомагателния глагол *съм*, но различни причастия – деятелно причастие за активния перфект и страдателно за пасивните форми:

е направил / е направен[1]

Съществуват три типа причастностpадателни форми според спомагателния глагол, с който се образуват причастностpадателни форми – *е направен*, *бъде направен* и *бива направен*.

Формообразуването на активния перфект и на причастностpадателните форми в румънски следва изцяло романския модел. Необходимо уточнение е, че в румънски, както и в останалите романски езици, перфектът е изместил частично или напълно аориста и обозначава завършено действие в ми-

[1] Илюстративните форми са в трето лице поради дефективността на парадигмата за лице при много глаголи, мотивирана от тяхната семантика.

налото, а не резултативно. При наличието на един тип (минало) причастие разликата между перфекта и причастния пасив се основава на спомагателния глагол – ‘имам’ за перфект и ‘съм’ за пасив:

a făcut ‘е направил’ / *este (e) făcut*[2] ‘е направен’

В албански образуването на деятелен перфект и причастен пасив също е по романския модел – чрез спомагателния глагол ‘имам’ за перфект и ‘съм’ за пасив с единствения тип причастие:

ka parë ‘е видял’ / *është parë* ‘е видян’

В гръцки разликата между активен перфект и причастен пасив се изразява едновременно със спомагателния глагол и формата на пълнозначния глагол. Перфектът се образува със спомагателния глагол ‘имам’ и съкратена форма на стар аористен инфинитив, която се използва само за перфект и плусквамперфект, а причастният пасив се формира от спомагателния глагол ‘съм’ и страдателно свършено причастие (*παθητική τετελεσμένη μετοχή*):

έχει γράψει ‘е написал’ */ είναι γραμμένος* ‘е написан’

Страдателната перфектна форма *έχει γραφτεί* с пасивна основа на съкратения инфинитив е еквивалентна на българската възвратностpадателна форма на перфекта *се е написал*, поради което не се разглежда в изследването. Не са включени и многобройните перфектни перифрази в гръцки от типа на *έχω γραμμένο* ‘имам написано’ (вж. Holton et al. 2000: 234).

Може да се обобщи, че причастностpадателните форми в балканските езици следват относително единен модел на формообразуване, съпоставим с активния перфект, но се констатират някои разлики. В български пасивът се различава от перфекта само по причастието, в румънски и албански – по спомагателния глагол, като редуването ‘имам’ и ‘съм’ може да бъде определено като романски модел, а в гръцки противопоставянето обхваща и двата елемента на сложните глаголни форми – и спомагателния глагол, и причастието.

3. Модални и футурни форми на спомагателния глагол ‘съм’ в български, румънски и албански

Един от причастностpадателните варианти в български е с формата *бъда* на спомагателния глагол, която по произход се свързва със старата форма за бъдеще време *бѫдѫ* (вж. Cyrillomethodiana). За този вариант има синтактични ограничения, които са валидни и за глаголите от свършен вид в български – той може да се употреби само в подчинени изречения, въведени със съюза *да* и някои други подчинителни съюзи (*да бъде направен*, *ако бъде направен*, *щом бъде направен* и др.), и в съставно сказуемо (*трябва да бъде направен*) (вж. по-подробно у Баракова / Barakova 1978: 316 318). Преимуществената употреба на *бъда* в *да*-форми и *да*-изречения ѝ придава модален характер и тя може да се разглежда като частичен еквивалент на конюнктивните форми в езиците с морфологично изразено подчинително наклонение – румънски и албански. Съответствието не е пълно, тъй като в български формата *бъда* винаги може да бъде заменена от *съм*, докато в езиците с граматикализиран конюнктив това не е възможно. Силно изразеният семантичен нюанс на задължителност в *бъда* се използва за отстраняване на многозначността при възможна презумптивна интерпретация:

1. *Мостът трябва да е построен скоро. / Мостът трябва да бъде построен скоро.*

В дадения пример първото изречение има тълкуване на предположение, а второто – на задължителност.

Друга употреба на формите с *бъда* е в бъдещите времена, където също съответства на конюнктивните форми в албански и румънски[3], но в български отново може да бъде заменена със *съм*. Както е известно, в балканския тип бъдеще време инфинитивът е бил заместен от конюнктивна конструкция (*да*-конструкция) и в по-нататъшното развитие на футура съюзът ‘да’ е отпаднал от цялостната форма в български и гръцки и е запазен в румънски и албански (Асенова / Asenova 2002: 215 – 216).

---

[2] Използването на дългата или кратката форма на спомагателния глагол в трето лице не е свързана с разлика в значението.

[3] В румънски – бъдещите времена, в чийто състав се включват конюнктивни форми, виж по-нататък.

В български при някои видове подчинени изречения причастностраделните форми с *бъда* имат изключително бъдеща интерпретация, а формите със *съм* – предимно минала.

2. *Ако бъде направен добре, строежът ще е траен. / Ако е направен добре, строежът ще е траен.*

Както беше споменато, в румънски причастните пасиви имат конюнктивна форма, при която спомагателният глагол, поставен в конюнктив, не може да бъде заменен от индикативен:

trebuie să fie făcut 'трябва да бъде направен' / **trebuie să este făcut*

По същия начин в два от моделите за бъдеще време, в чийто състав има конюнктивна форма на спомагателния глагол, тя не може да се замести с индикативна:

*o să fie făcut / *o să este făcut*

*are să fie făcut / *are să este făcut*

В албански в подчинени 'да'-изречения и в съставни сказуеми се допуска само морфологично маркираната конюнктивна форма на спомагателния глагол, която също така е съставна част на бъдеще време:

të jetë parë 'да бъде видян'

do të jetë parë 'ще бъде видян'

Въпреки тенденцията към отпадане на съюза *të* 'да' от състава на футура в разговорната реч, глаголната форма запазва конюнктивния си маркер и не може да бъде заменена от индикативна:

do jetë parë 'ще бъде видян' / **do është parë*

4. Спомагателният глагол *бивам* в български

Със спомагателния глагол *бивам*, чийто произход е от праслав. **byvati*, итеративно-дуративна форма от **byti* 'съм' (Трубачев / Trubachev 1976: 157 – 158), се образуват форми само за сегашно време и за имперфект (сегашно страдателно време и пасивен итеративен имперфект у Куцаров / Kutsarov 1999, 2007), като изборът на този спомагателен глагол често е свързан с представянето на повтарящо се или обичайно действие:

3. *Под пълна упойка днес човек **бива поставен**, когато му предстои сериозна операция или болезнена процедура.* (zdrave.rozali.com)

Друг типичен контекст е свързан с подчертаването на вършител на действието лице, който не е изразен в изречението:

4. *... създава опитно поле и провежда първата си изследователска работа, заради която **бива поканен и назначен** за началник-отдел в аграрното министерство*.

Развитието на тази конструкция в български е славянска черта, която няма аналог в балканските езици. Съответствия се откриват в други славянски езици, например в руски:

5. *В последнее время пошла мода устанавливать подобные памятники. В основном **бывает сделано** безвкусно.* (tripadvisor.ru)

'В последно време излезе мода да се поставят такива паметници. В общи линии то бива направено безвкусно.'

5. Аспектуални характеристики на причастието в български и гръцки

В рамките на балканския езиков съюз българският и гръцкият имат морфологично изразен вид на глагола, но при образуването на причастни форми двата езика показват съществени разлики. В български миналото страдателно причастие, което влиза в състава на причастния пасив, може да

се формира както от свършен, така и от несвършен глагол. По този начин причастностpадателните форми имат изразена аспектуална опозиция, като обхващат типичните значения на свършен и несвършен вид – цялостно и пределно действие за свършен вид и непределно действие за несвършен, с основни значения процесност и итеративност:

6. *Тази къща **е построена** миналата година.*
7. *Книгата **е писана** дълго време.*
8. *Това ми **беше повтаряно** безброй пъти.*

В гръцки страдателното свършено причастие се образува чрез свързване на причастното окончание *-μένος* със свършената основа на глагола, поради което причастностpадателната форма предава цялостна ситуация.

9. *Η ιστορία που **είναι γραμμένη** με αίμα δεν μπορεί να παραποιηθεί, δεν μπορεί να γραφτεί με μελάνι.* (orthodoxia.info)

‘Историята, която е написана с кръв, не може да се преправи, не може да се напише с мастило.’

6. Темпорална парадигма

Темпоралната парадигма на причастния пасив във всички балкански езици е непълна и се свежда до изменяемостта на спомагателния глагол и в допълнение до съчетаемостта с маркерите за бъдеще време.

В български са възможни следните форми:

- със спомагателен глагол в сегашно време: *е написан*;
- със спомагателен глагол в имперфект: *беше/бе написан*;
- със спомагателен глагол в аорист (рядко): *биде написан*;
- ? със спомагателен глагол в перфект: *е бил написан*;
- в съчетание с частицата за бъдеще време и бъдеще предварително време: *ще е написан*;
- в съчетание със спомагателния глагол за бъдеще в миналото и бъдеще предварително в миналото: *щеше да е написан*.

Формите с *бъда* са възможни само след съюза *да* и някои други подчинителни съюзи – *да бъде написан, ако бъде написан*, и във формите с бъдещ маркер – *ще бъде написан, щеше да бъде написан.*

Формите с *бивам* са две – със сегашна и с имперфектна форма на спомагателния глагол – *бива направен, биваше направен* (Граматика / Gramatika 1983: 245 – 246).

Румънската темпорална парадигма в актив се отличава от идентичните парадигми на останалите балкански езици: аористът е диалектно ограничен и почти напълно изместен от перфекта, за бъдеще в миналото се използват не напълно граматикализирани перифрастични конструкции, изцяло липсва бъдеще предварително в миналото. От друга страна, се образуват четири модела за бъдеще време. На този фон парадигмата на причастния пасив също е специфична:

- със спомагателен глагол в сегашно време: *este/e făcut* ‘е направен’;
- със спомагателен глагол в имперфект: *era făcut* ‘беше направен’;
- със спомагателен глагол в перфект: *a fost făcut* ‘е бил направен’;
- със спомагателен глагол в аорист (рядко): *fuse făcut* ‘биде направен’.

Причастностpадателни форми се образуват от всички модели на бъдеще време – с футурен маркер и инфинитивна или конюнктивна форма на спомагателния глагол, според съответната активна структура:

voi fi făcut
o fi făcut
o să fie făcut
are să fie făcut
‘ще е/бъде направен’

Четирите модела за бъдеще време в румънски не са семантично и функционално еквивалентни, имат различно разпределение на употреба – книжовна, разговорна, диалектна, както и различно съотношение на темпорални и модални характеристики (вж. Асенова, Генчева / Asenova, Gencheva 2019). Респективните пасивни конструкции наследяват значението на активните, но тъй като анализът на формите за бъдеще време не е обект на настоящото изследване, констатираме само възможностите за пасивна трансформация с причастие, без да се спираме на функциите на всяка от формите.

Перифрастичните конструкции със стойност на бъдеще в миналото не се описват в румънската граматика като глаголно време, но в интернет се срещат причастни пасиви, построени по същия модел:

avea să fie făcut
era să fie făcut
'щеше да е направен'

В албански темпоралната парадигма на причастнострадателните форми е близка до българската, но с допълнителна форма със спомагателен глагол в перфект:

- със спомагателен глагол в сегашно време: *është shkruar* 'е написан';
- със спомагателен глагол в имперфект: *ishte shkruar* 'беше написан';
- със спомагателен глагол в аорист: *qe shkruar* 'биде написан';
- със спомагателен глагол в перфект: *ka qenë shkruar* 'е бил аписан';
- в съчетание с маркера за бъдеще време, със сегашна (конюнктивна) форма на спомагателния глагол: *do të jetë shkruar* 'ще бъде написан';
- в съчетание с маркера за бъдеще време, с имперфектна форма на спомагателния глагол: *do të ishte shkruar* 'щеше да е написан'.

В гръцки парадигмата на причастния пасив се доближава до българската и албанската, но спомагателният глагол 'съм' не образува аорист, няма и форма за перфект. Формите са следните:

- със спомагателен глагол в сегашно време: *είναι γραμμένος* 'е написан';
- със спомагателен глагол в имперфект: *ήταν γραμμένος* 'беше написан';
- в съчетание с частицата за бъдеще време, със сегашна форма на спомагателния глагол: *θα είναι γραμμένος* 'ще е написан';
- в съчетание с частицата за бъдеще време, с имперфектна форма на спомагателния глагол: *θα ήταν γραμμένος* 'щеше да е написан'.

Описаните форми на причастния пасив в четирите балкански езика може да бъдат обобщени в следната съпоставителна таблица:

Таблица 1. Съпоставителна темпорална парадигма на причастните пасиви в балканските езици

Български	**Румънски**	**Албански**	**Гръцки**
е написан	*este/e făcut*	*është shkruar*	*είναι γραμμένος*
беше/бе написан	*era făcut*	*ishte shkruar*	*ήταν γραμμένος*
биде написан	*fuse făcut*	*qe shkruar*	-
? е бил написан	*a fost făcut*	*ka qenë shkruar*	-
ще е/бъде написан	*voi fi făcut* *o fi făcut* *o să fie făcut* *are să fie făcut*	*do të jetë shkruar*	*θα είναι γραμμένος*
щеше да е/бъде написан	*? avea să fie făcut* *? era să fie făcut*	*do të ishte shkruar*	*θα ήταν γραμμένος*

Поради начина си на формиране, който следва модела на активния перфект, всички темпорални форми на причастните пасиви в балканските езици имат резултативна семантика. Според Ив. Куцаров в български в рамките на страдателния залог опозицията резултативност : нерезултативност се снема в полза на резултативното значение (Куцаров / Kutsarov 2007: 342), а Р. Ницолова определя темпоралните форми на причастните пасиви като синкретични – *е четен* като презенс и перфект, *беше четен* като имперфект и плусквамперфект и т.н., като посочва, че най-често имат резултативна семантика (Ницолова / Nitsolova 2008: 238 – 240). Езиковият материал от всички балкански езици показва, че причастностpадателните форми са по-близки по семантика до резултативните (перфектните) активни времена и по-рядко могат да изразят нерезултативна семантика. Тя може да бъде предадена с възвратностpадателните форми в български и румънски и техните съответствия в гръцки и албански, които имат пълна темпорална парадигма. Това противопоставяне между възвратните и причастните пасиви е валидно в най-голяма степен в сегашно време и може да бъде илюстрирано със следния пример в български:

10.а. *Хлябът се пече сега.*

10.б. *Хлябът е печен/опечен сега.*

Възвратностpадателната форма на глагола в първото изречение може да има две интерпретации – процесно действие, което съвпада с момента на говорене (сегашно актуално време), и хабитуално действие. Причастностpадателната форма във второто изречение изразява резултат от минало действие, наличен в момента на говоренето, формата с причастие от несвършен вид евентуално може да бъде тълкувана като хабитуална.

Примери, в които причастните пасиви може да бъдат определени като сегашно време, се откриват в български и румънски, обикновено със значение на общовалиден факт или хабитуалност, докато в албански и гръцки в такъв контекст се предпочитат синтетичните пасиви.

11. *Какво правиш? Не ти **е позволено** да влизаш вътре. Ти си човек, който **е преследван** от две ужасни думи: ами ако. Ски пистата в Юндола в югоизточната част на планината е с дължина 280 метра и **е обслужвана** от ски влек. Преди малко ти казах, Спелтър, че накъдето и да отправим взор, срещаме жестокост, безчовечност и алчност. А това ни подсказва, че светът **е управляван** зле, нали?* (примерите са от БНК / BulNC)
12. рум. *E un anestezic care se ataşează de receptorii opioizi din celulele cerebrale şi **e administrat,** decele mai multe ori, pentru a pregăti pacienţii şi animalele pentru operatie.* (Palahniuk Chuck, "Apocalipsa")

'Това е анестетик, който се свързва с опиоидните рецептори в мозъчните клетки и е предписван най-често за подготовка на пациенти и животни за операция.'

В плана на миналото интересен аспект е противопоставянето на формите с имперфектен и с аористен спомагателен глагол. То се наблюдава в български, румънски и албански, но отсъства в гръцки поради формални причини – липса на аористна форма на 'съм'. В албански и румънски в допълнение се образува причастен пасив със спомагателен глагол в перфект. В гръцки отново перфект не се образува, а българската пасивна форма *е бил направен* се описва в научната литература като евиденциална (умозаключителна).

За българските причастностpадателни форми с *бидох* П. Пашов отбелязва, че са се появили в книжовния език в началото на 19. век първоначално у книжовници от западнобългарските територии и вероятно отразяват местни диалектни особености (Пашов / Pashov 1976). В съвременния език те са изгубили аористното значение и са винаги стилистично маркирани:

13. *„Черги в центъра на София!" – **бидох упрекната**, че не може да си сложа.* (bg-mamma.com)

Страдателните форми със спомагателен глагол в перфект са придобили евиденциални функции. Както изтъква Р. Ницолова, значението на индикативния перфект е силно стеснено до 1 л., а в другите две лица трябва да е изрично подкрепено от контекста като свидетелско твърдение (Ницо-

лова / Nitsolova 2008: 354). В причастнопасивните форми такъв контекст е рядък и все пак може да бъде открит:

14. *Щерев, Щерев, многократно ти* ***е било казвано****, че не разчитам само на руски източници, а винаги проверявам казаното и в западните.* (dnes.dir.bg)
15. *Кими Райконен винаги* ***е бил смятан*** *за един от най-талантливите пилоти във Формула 1 и го доказа с успешната си кариера в „Заубер“.* (dnevnik.bg)

Контекстът и в двете изречения е подходящ за употреба на перфект, както е видно от наречията *многократно*, *винаги*. В първото изречение е ясно, че авторът на изказването е и извършител на действието (той е този, който „е казвал“), следователно няма как да изрази несвидетелска позиция. Във второто изречение в подкрепа на свидетелската позиция е вторият глагол в активен индикативен аорист – *доказа*.

В румънски и албански наличието на имперфектен и аористен спомагателен глагол теоретично дава възможност да се изрази противопоставяне между процесно (дуративно) и завършено действие чрез причастния пасив. В албански обаче аористната форма на ‘съм’ като цяло има стеснена употреба, а противопоставянето на процесно и завършено значение не се спазва последователно (GGjSh 2002: 312).

16. *Vrapimi i tij* ***ishte kritikuar*** *edhe nga Sir Alex Ferguson.* (prointegra.com)
‘Тичането му беше разкритикувано и от сър Алекс Фергюсън.’

17. *Në fytyrë ishte zbardhur krejtësisht, balli i* ***qe mbuluar*** *me djersë.* (Ermir Nika, “Net mëkatarësh”)
‘В лице беше напълно побелял, а челото му беше покрито с пот.’

Формацията със спомагателен глагол в перфект може да се определи като редундантна, тъй като всички причастнострадателни форми са с резултативно значение. Въпреки това тя е добре засвидетелствана като честота на употреба:

18. *Ky dokument* ***ka qenë shkruar*** *edhe në pergament, por ka humbur. Në të janë shënuar emrat e njerëzve, pasuria dhe beneficionet të cilat ia ka dhëne mbreti ...* (Dragan Quriq, “Kosova: Monumentet dhe bukuritë”)

‘Този документ е бил написан (= беше написан) и на пергамент, но се е изгубил. В него са отбелязани имената на хората, имуществото и облагите, които им е дал царят.’

В примера употребата на причастен пасив с перфектен спомагателен глагол *ka qenë shkruar* вероятно е мотивирана от формата с активен перфект *ka humbur* в същото изречение. Във второто изречение от откъса следва отново причастен пасив, но с презенс на спомагателния глагол, също с резултативно значение. Налага се изводът, че причастнострадателните формации с перфект имат своето място в темпоралната система на пасива, като изразяват морфологично и подсилват перфектната семантика.

В румънски аористната форма се среща много рядко, като нейните функции се поемат от перфектната. Имперфектната, доколкото се среща, невинаги има дуративно значение:

19. *Articolul* ***fuse scris*** *în ianuarie 2014 şi tu-l comentezi după 2 ani?*
‘Статията е била публикувана през януари 2014, а ти я коментираш след две години?’

20. *Anunţul* ***a fost făcut*** *de Berna Gozbasi, patronul echipei.* (telecomsport.ro)
‘Съобщението беше направено от Берна Гъозбаши, президента на отбора.’

21. *Am ajuns la ora 14.00, în 5 minute* ***era făcut*** *check-in.* (booking.com)
‘Стигнах в 14:00 часа, за пет минути беше направена регистрацията.’

В обобщение, в български и гръцки в плана на миналото причастните пасиви се построяват със спомагателен глагол в имперфект. В български аористната форма с диалектен произход няма граматична, а само стилистична стойност, а перфектната – само евиденциална интерпретация. В румънски тенденцията е към генерализиране на перфектната форма, която, по романски образец, поема функциите на аористната, като същевременно се наблюдава процес на разколебаване на функциите на имперфектната. Най-добре запазени са трите опции в албански, с доминация на имперфекта.

Причастнопасивните форми с бъдеща маркираност съчетават значението на предстоящо действие с резултативната семантика. В български резултативността е по-добре изразена в *съм*-формите, отколкото в *бъда*-формите, докато при вторите преобладава футурността, сравни:

22. *В района на Кермен* ***ще бъде направена*** *още една пътна връзка с магистрала „Тракия“.* (mrrb.bg)
23. *Докато се докаже, че това са фалшиви кадри, вредата вече* ***ще е направена*** *в съзнанието на хората.* (offnews.bg)

Тази дистрибуция в български не е абсолютна, в редица ситуации са възможни и двете форми. В останалите балкански езици преобладаването на едното или другото граматично значение се наблюдава контекстово, например в румънски:

24. *Aeroportul din Bruxelles* ***va fi văzut*** *ca un "hub specializat" şi va deservi doar anumite destinaţii.* (aeronews.ro)
    'Летището в Брюксел ще бъде разглеждано като „специализиран хъб“ и ще обслужва многобройни дестинации.'
25. *Un diagnostic* ***va fi făcut*** *înainte ca femeia să părăsească spitalul…* (amenajari.org)
    'Диагностиката ще е направена, преди жената да напусне болницата.'

Формите с бъдеща и минала маркираност в албански и гръцки съвпадат със страдателното условно наклонение, поради което се срещат обичайно в условни изречения. В български също подчинените изречения за условие и отстъпка са обичаен контекст на този тип форми. Срещат се и с изцяло темпорално значение – предстоящо действие спрямо минал момент, допълнително маркирано и с резултативност:

26. *Там кинжалът му се е заровил в земята, иначе той неизбежно* ***щеше да бъде взет*** *като военен трофей.* (manager.bg)
27. *Πάλι δεν θα μπορούσες να τη χρησιμοποιήσεις αφού* ***θα ήταν αφημένη*** *σπίτι.* (adslgr.com)
    'Пак нямаше да можеш да я използваш, след като щеше да бъде оставена вкъщи.'
28. *Po të kishte qenë synim për dobi ajo Gjykatë* ***do të ishte krijuar*** *shumë vite më herët.* (zeri.info)
    'Ако имаше стремеж към полезност, този съд щеше да бъде създаден много години порано.'

7. Причастие или прилагателно

В множество езици, в които се формира причастен пасив, някои конструкции имат гранична интерпретация – дали става въпрос за страдателна форма, образувана от спомагателен глагол и причастие, или за копула и прилагателно. Спорно значение имат изрази от типа: *вратата е затворена*, *кучето е нахранено* и под.

Сред балканските езици албанският се отличава с възможността да бъде различено причастие от прилагателно чрез т.нар. копулативен член, с който се образуват част от прилагателните. Всяко причастие може да бъде трансформирано в прилагателно чрез копулативния член и по този начин конструкцията да придобие стативен характер.

29. *Mbi vitrinë* ***është i vënë*** *busti i Skënderbeut.* (Xhemil Bytyçi, "Tri drama")
    'На витрината е поставен бюстът на Скендербег.'
30. *Prej se* ***është vënë*** *taksa, prodhimi është rritur.* (veiru.info)
    'Откакто е наложен данъкът, продукцията е нараснала.'

В първото изречение признакът е представен като статичен чрез прилагателното с член и е приписан на субекта чрез копулата, а във втория структурата е глаголна, с типичното значение на причастен пасив. Подобно разграничение не съществува в останалите балкански езици.

8. Заключение и бъдеща работа

Причастностpадателните форми са една от възможностите за изразяване на пасив в балканските езици. Изборът им за употреба в речта обикновено е свързан със засилена резултативна семантика. Във формообразуването изпъква близостта между румънски и албански. Българският се отличава с най-много средства за изразяване на граматични характеристики – темпорални, аспектуални и модални, докато гръцкият се отличава с ограниченото формообразуване на спомагателния глагол и липсата на аспектуални черти на причастието. Въпреки спецификите на всеки отделен език морфологичните характеристики на причастния пасив показват повече сходства, отколкото разлики в балканските езици. В изследването не е засегнат въпросът за отношенията между причастностpадателните и възвратностpадателните форми, както и условията, при които се предпочита пасивна пред активна форма. Това е предмет на бъдещ анализ, в който могат да бъдат използвани формалните закономерности, установени дотук.

Цитирана литература / References

Асенова 2002: Асенова, П. *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер. (Asenova 2002: Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie.* Veliko Tarnovo: Faber.)

Асенова, Генчева 2019: Асенова, П., Зл. Генчева. Граматикализация и модалност на формите за бъдеще време в балканските езици. Първа част. Модални употреби на формите за бъдеще време. – В: *Сборник доклади по съпоставителни славяно-романски изследвания.* Под печат. (Asenova, Guencheva 2019: Asenova, P., Zl. Guentcheva. Gramatikalizatsiya i modalnost na formite za badeshte vreme v balkanskite ezitsi. Parva chast. Modalni upotrebi na formite za badeshte vreme. – In: *Sbornik dokladi po sapostavitelni slavyano-romanski izsledvaniya.* To appear.)

Баракова 1978: Баракова, П. Темпорални особености на причастно-пасивните форми в българския книжовен език. – В: *Български език,* № 4, с. 313 – 325. (Barakova 1978: Barakova, P. Temporalni osobenosti na prichastno-pasivnite formi v balgarskiya knizhoven ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 313 – 325.)

БНК: Български национален корпус. (BulNC: Bulgarian National Corpus.) <search.dcl.bas.bg>

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2 Морфология*. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2 Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Пашов 1976: Пашов, П. Формите *бидох*, *биде* в съвременния български език. – В: Пашов, П., Р. Ницолова (състав.). *Помагало по българска морфология. Глагол.* София: Наука и изкуство, с. 110 – 128. (Pashov 1976: Pashov, P. Formite *bidoh*, *bide* v savremenniya balgarski ezik. – In: Pashov, P., R. Nitsolova (sastav.). *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 110 – 128.)

Трубачев 1976: Трубачев, О. Н. (ред.). *Этимологический словарь славянских языков.* Выпуск 3. Москва: Наука. (Trubachev 1976: Trubachev, O. N. (red.). *Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov.* Vypusk 3. Moskva: Nauka.)

Cyrillomethodiana: <histdic.uni-sofia.bg>

GGjSh 2002: *Gramatika e gjuhës shqipe. Vëllimi I. Morfologjia.* Tirana: Akademia e Shkencave.

Holton et al. 2000: Holton, D., P. Mackridge, E. Φιλιππάκη-Warburton. *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη. (Holton et al. 2000: Holton, D., P. Mackridge, E. Philippákē-Warburton. *Grammatikḗ tēs Ellēnikḗs Glṓssas*. Athḗna: Ekdóseis Patákē.)

PERIPHRASTIC PASSIVE WITH PARTICIPLE IN THE BALKAN LINGUISTIC AREA

Ekaterina Tarpomanova[a], Marina Dzhonova[b]
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

katya@slav.uni-sofia.bg[a], djonova@slav.uni-sofia.bg[b]

Abstract: The article represents a contrastive study of the periphrastic passive forms in four Balkan languages – Bulgarian, Greek, Romanian and Albanian. The Balkan languages share a common formal model, which includes an auxiliary verb and a past participle. Differences are due to language specifics such as the lack of separate passive participle in Romanian and the possibility in Bulgarian to choose between three auxiliary verbs. Conclusions concerning the use of passive forms in different tenses are made.

Keywords: *passive forms, Balkan languages*

Ekaterina Tarpomanova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Slavic Studies
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

Marina Dzhonova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Slavic Studies
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

HOW INTELLIGIBLE IS SPOKEN BULGARIAN FOR RUSSIAN NATIVE SPEAKERS IN AN INTERCOMPREHENSION SCENARIO?

Irina Stenger[a], Tania Avgustinova[b]
Saarland University

ira.stenger@mx.uni-saarland.de[a], avgustinova@coli.uni-saarland.de[b]

Abstract: In a web-based experiment, Bulgarian audio stimuli in the form of recorded isolated words are presented to Russian native speakers who are required to write a suitable Russian translation. The degree of intelligibility, as revealed by the cognate guessing task, is relatively high for this pair of languages. We correlate the obtained intercomprehension scores with established linguistic factors in order to determine their influence on the cross-linguistic spoken word recognition. A detailed error analysis focuses on sound correspondences that cause translation problems in such an intercomprehension scenario.

Keywords: *online experiment, Bulgarian, Russian, cognates, intercomprehension*

1. Introduction

Slavic languages are native to almost 300 million speakers worldwide (Suprun, Skorvid 2002: 2). Despite the vast territory on which the Slavs live and their separation by other countries and peoples, the similarity of the Slavic languages rooted in a common proto-language known as Proto-Slavic is obvious. Constant intensive contacts between the Slavs, combined with geographical, economic, cultural and social factors, contribute to the preservation and/or development of similar characteristics and structures in these languages. Therefore, a legitimate question to ask is whether and to what extent Slavs can communicate *intercomprehensively*. Intercomprehension (Doyé 2005) or receptive multilingualism (Braunmüller, Zeevaert 2001) refers to a special mode of communication in genetically related languages whereby each speaker uses his or her mother tongue rather than English or another foreign language as *lingua franca*.

Intercomprehension research in recent years strives to uncover the variables influencing intercomprehension (Gooskens, Swarte 2017), and associated modeling efforts are grounded in the observation that some languages are so closely related that they must be mutually intelligible. This is interesting not only from a theoretical linguistics perspective but also in view of intercomprehension-based didactics and, of course, multi-lingual language technology applications. It is crucial therefore to gain a better understanding of the mechanisms underlying the mutual intelligibility and intercomprehension within language families. While it is generally accepted that the more linguistic similarities two languages have, the higher their degree of mutual intelligibility is, some experts draw attention to the fact that a stronger similarity with only minimal differences is quite likely to lead to disruption (Tošović 2010). According to Ringbom (2007), understanding relies on three types of information: input (linguistic and other communicative information), knowledge (linguistic as well as world knowledge) and context (both linguistic and situational). Empirically, the degree of intelligibility of an unknown closely related language depends on linguistic and extra-linguistic factors (Gooskens 2013).

Slavic intercomprehension has already attracted considerable attention. For example, Budovičová (1987) describes the linguistic situation in Czechoslovakia as passive bilingualism between Czech and Slovak. Looking into West and South Slavic languages in terms of linguistic distances and their influence on spoken and written intelligibility, Golubović (2016) highlights the role of the phonological (along with lexical) distance in cognate recognition in gap tests. As Jágrová et al. (2016) show, Czech and Polish are orthographically more distant from each other than Bulgarian and Russian, even though both language pairs exhibit similar lexical distances based on cognates. Moreover, Stenger et al. (2017) employ notions of conditional entropy and surprisal (Shannon 1948) to model the observable asymmetric cross-lingual intelligibility within pairs of Slavic languages. Their conditional-entropy-based measures suggest, for

example, that Czech readers should have more difficulties reading Polish text than vice versa, while the asymmetry between Bulgarian and Russian is very small with a predicted minimal advantage for Russian readers.

In this contribution, we shall focus on the intelligibility of oral Bulgarian stimuli to Russian native speakers in a web-based word translation experiment (see Section 2) in order to determine the contribution of sound-segment similarities, word length and frequency, and sound-correspondence types (see Section 3). In Section 4, we analyse the experiment results to reveal what may have caused the registered recognition difficulties. Finally, we draw some general conclusions in Section 5.

2. Spoken word translation task

The web-based experiment has been conducted within the INCOMSLAV project, currently in progress at Saarland University.[1] The actual project includes a large number of different online experiments designed as challenges in a linguistic game.[2] For this article, we focus only on the spoken word translation task, assuming that a correct cognate[3] recognition is a precondition of success in both written and oral intercomprehension.

2.1. Experimental material

All BG stimuli were read aloud by a female native BG speaker and recorded in a professional sound studio. This data set stems from a collection of parallel lists of internationalisms, Pan-Slavic vocabulary and cognates from Swadesh lists. The linguistic items belong to different parts of speech, mainly nouns, adjectives, and verbs. The lists have been manually adjusted by removing non-cognates and possibly substituting them with etymologically related items, if such could be found, as well as by adding further cognates. For example, BG–RU *ние–мы* "we" was removed, while BG *звяр* "beast", instead of *животно* "animal", was added to its RU cognate *зверь* "animal, beast".

A cross-linguistic rule set that takes into account diachronically motivated orthographic correspondences, e.g. BG–RU: *б*:*бл*, *ж*:*жд*, *ла*:*оло*, *я*:*е*, etc., was applied to the parallel word lists in a computational transformation experiment. All cognates were categorized in the respective pairs as either (i) identical, or (ii) successfully transformed, or (iii) non-transformable by these rule set. The stimuli selection for the online experiment is based on the successfully transformed ones (ii): 128 out of a total of 935 items (from all lists, excluding doublets) – for more details cf. Fischer et al. (2015).

In this experiment, RU native speakers were confronted with 120 single BG words (118 nouns and 2 numerals) presented in two challenges, with 60 different stimuli in each group.

2.2. Participants

We are interested in *inherent* intercomprehension, which relies on language features available to interlocutors prior to language learning because of the close relationship between the two languages (cf. Gooskens 2019). Therefore, only participants who speak RU natively and who do not know the stimuli language (BG) have been included in the analysis: altogether 29 subjects (23 female, 5 male and 1 not specified), aged between 16 and 48 years (i.e. the average age is 32)[4]. The participants were recruited through universities and social media. After completing the registration process, including a questionnaire with sociodemographic data, they were introduced to the task. 12 participants took part only in the first challenge, 10 participants completed the second challenge, and 7 participants took part in both challenges.

---

[1] The research rationale of INCOMSLAV is to map the observable intercomprehension among Slavic languages to objective and measurable determinants of mutual intelligibility, considering both the linguistic encoding and the information density in terms of entropy and surprisal.

[2] http://intercomprehension.coli.uni-saarland.de/en/.

[3] That is, historically (etymologically) related word pairs that still bear the same meaning in both languages.

[4] In total, 30 participants took part in the experiments; one male participant noticed the knowledge of the BG and was excluded from the analysis.

2.3. Procedure

We designed the task as cognate guessing in which the participants listened to the randomized audio stimuli one by one and had to provide a written translation within 10 seconds. Based on the experience from other intercomprehension experiments, the allocated time is supposed to be sufficient for typing even the longest word but not long enough for using a dictionary or an online translation tool. After 10 seconds, the participants heard the next stimulus. Each word was played twice. The system saved everything that was entered, regardless of whether the participant confirmed the translation by pressing the return key (or by clicking 'next') or not. The answers were automatically categorized as 'correct' or 'wrong' via pattern matching with pre-defined solutions, including acceptable alternatives and tolerance for lower/upper case (or diacritical signs[5]). An immediate feedback was given in the shape of an emoticon on the bottom left of the page – a thumb up for a successful translation or a sad face for a wrong or missing translation. In the final analysis, all responses were manually checked for typographical errors.

2.4. Results

We got a score of zero (i.e. not identified) or one (i.e. identified) per word for each participant, whereby missing responses were considered as incorrect translations. After calculating the percentages of correct translations per word, we found that RU native speakers could translate 68.42% of the 120 BG cognate stimuli words correctly. This suggests that the intelligibility of the *oral* BG stimuli does not seem to have caused major problems for RU native speakers. Our earlier studies have shown that the overall intelligibility scores for the recognition of BG by RU participants in the *written* modality is slightly higher, e.g. 71.33% (Stenger 2019) and 76.79% (Stenger et al. 2019) respectively.

3. Quantitative analysis

Our goal is to correlate the obtained intercomprehension scores with known determinants of mutual intelligibility, such as the Levenshtein distance as predictor of oral intelligibility (cf. 3.1.), word length (cf. 3.2.), word frequency (cf. 3.3.), and the nature of sound correspondences (identical or mismatched) that facilitate or hinder the cognate recognition (cf. 3.4.). Such factors can perform well as explanatory variables in both spoken and written mutual intelligibility of related languages (cf. Gooskens 2007, Kürschner et al. 2008, Stenger 2019).

3.1. Levenshtein distance

To capture intelligibility relevant sound differences, we first need to calculate the pronunciation similarity between BG and RU cognates. To transcribe the 120 words of each language, we used the International Phonetic Alphabet (IPA) and the standardized forms found in pronunciation dictionaries[6]. Then we aligned the IPA transcriptions of all cognate word pairs using the Levenshtein algorithm (Levenshtein 1965), refined by matching vowels with vowels and consonants with consonants. The Levenshtein distance (LD) between two corresponding items takes into account the minimum number of symbols that need to be inserted, deleted or substituted in order to transform a word in one language into the corresponding word in another language. This is an objective measure, which we calculated automatically using the *incompy* tool of Mosbach et al. (2019).

In the basic form of the algorithm, all string operations have the same cost, with non-identical sound segments equally contributing to the distance. In particular, the pair [i]:[a] counts as different in the same way as [i]:[ɪ] does, so they both cost equally, namely 1. In more sensitive versions of the algorithm, sound segments are compared on the basis of their feature values, and the pair [i]:[a] counts as more dissimilar

---

[5] This option is actually relevant for languages like Czech and Polish, i.e. if translations are entered without diacritics, but are otherwise correct, the participants will get a positive feedback.

[6] We used the following online resources: <https://de.glosbe.com/>,< https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Main_Page>, Dellert, Jäger (2017) <http://www.northeuralex.org/> [18.11.2019]. The missing IPA transcriptions for a few BG words were added according to Ternes, Vladimirova-Buhtz (2010).

than [i]:[ɪ], but it is not clear what weights are to be attributed to the different features (cf. Gooskens, Heeringa 2006: 6f.). We assign only the pair [l]:[ɬ] a substitution cost of 0.5. The semi-vowel [ɪ̯] may correspond to a vowel and to a consonant. Furthermore, to compensate for the effect of the word length, we normalize and divide the total sum of costs by the number of slots in the alignment.

Table 1 illustrates a calculation of the sound segment distance between the BG word *младост* and the corresponding RU word *молодость* "youth" in the IPA transcription. One can see that the transformation involves one insertion of a vowel ([o]), two vowel substitutions ([a] by [ə] and [o] by [ə]) and two consonant substitutions ([s] by [sʲ] and [t] by [tʲ]).

Table 1. Alignment of the BG–RU cognate pair denoting "youth"

Alignments	1	2	3	4	5	6	7	8
Bulgarian	m		ɬ	a	d	o	s	T
Russian	m	o	ɬ	ə	d	ə	sʲ	tʲ
Costs	0	1	0	1	0	1	1	1

The sum of costs (5) divided by the number of the positions in the alignment (8) gives us a normalized LD of 0.625 or 62.5%. The total distance between the two languages is then calculated as the mean distance over all considered word pairs, namely: 0.5347 or 53.47%.

To reveal the relationship between intelligibility and sound segment distance, we correlated the results of the audio intercomprehension test with the normalized LD. The basic assumption is that small distances would correlate with high intelligibility scores, while large distances are expected to correlate with low intelligibility scores. In Figure 1, showing a plot of this correlation, we can see that intelligibility is not well predictable from the normalized LD. The negative correlation between intelligibility scores and normalized LD is low (Pearson's $r = -0.1185$) and not significant ($p = 0.197$).

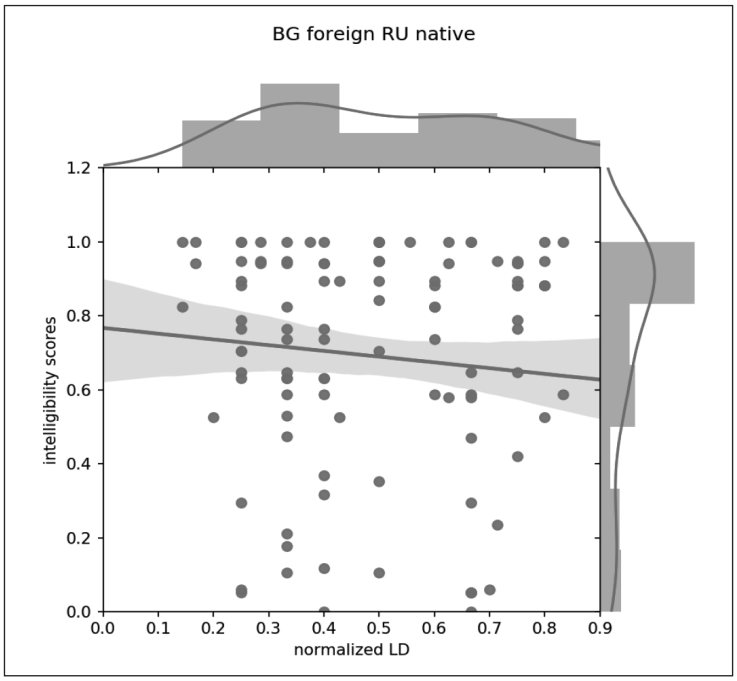

Figure 1. Normalized LD as predictor of spoken intelligibility

3.2. Word length

The length influences the intelligibility of individual words. For example, Kürschner et al. (2008) have found that longer words are more easily recognized than shorter words in an intercomprehension listening scenario. This can be explained by the fact that longer words have fewer lexical neighbors to be confused with than the shorter ones (Vitevitch, Rodriguez 2005).

Here, we calculated the word length of the stimuli as a number of sound segments. Accordingly, the mean BG word length (in sound segments) was 4.64. The longest BG word was *автомобил* "car" and consisted of 9 segments [əftomoˈbił]. The shortest BG word was *еж* "hedgehog", consisting of 2 segments [ɛʃ]. In general, the RU cognates are longer than the BG stimuli in our test material. Thus, the mean word length (in sound segments) of the RU cognates was 4.81.

We correlated the intelligibility scores with the word length of the BG stimuli. The initial hypothesis was that the longer the stimulus, the easier it would be to understand. Indeed, the statistical analysis reveals the highest significant correlation to be between the intelligibility scores and the word length of BG stimuli (Pearson's $r = 0.3620$, $p < 0.00005$).

3.3. Word frequency

The frequency of words may influence the correct understanding of cognates, since speakers are exposed more often to frequent words (cf. Kürschner et al. 2008). The word frequencies of the target RU cognates are based on the frequency lists from the Russian national corpora (Liashevskaia, Sharov 2009). The most frequent item under the RU cognates is *один* "one" (2245.7 ipm[7]) and the one with the lowest frequency is *кельнер* "waiter" (0.4 ipm).

We thus correlated word frequency as a variable with the intelligibility scores and found a positive but low and not significant correlation (Pearson's $r = 0.1610$, $p = 0.08$). This means that the frequency of cognates in the listener's language is not a reliable predictor. A similar finding was reported by Kürschner et al. (2008) and could be replicated in our experiment.

3.4. Sound correspondences

We expect sound correspondences to perform well as predictors of intelligibility in listening intercomprehension. So we can distinguish between *identical* and *mismatched* sound correspondences. On the one hand, we assume that identical correspondences influence positively the success of cognate recognition. On the other hand, we expect that the more mismatched correspondences there are between cognates, the less transparent the cognates become and the more difficult they are to guess.

We have calculated identical and mismatched sound correspondences by means of the Levensthein algorithm for the 120 BG–RU cognate pairs and correlated the two variables with the intelligibility scores separately. We found a low but significant positive correlation between intelligibility and identical sound correspondences (Pearson's $r = 0.2359$, $p < 0.01$). Although not negative as assumed, the correlation between intelligibility and mismatched sound correspondences, was nevertheless insignificant (Pearson's $r = 0.0550$, $p = 0.55$).

It might be the case that qualitative characteristics of mismatched sound correspondences are more decisive in word recognition than their number. A qualitative linguistic analysis of what kinds of correspondences are likely to play a role in the intelligibility of spoken words is hence called for.

4. Qualitative analysis

To gain insight into possibly relevant linguistic explanations for the intelligibility of spoken BG cognates to RU native speakers, we looked closer at the 22 BG stimuli with an intelligibility score of less than 30% (see Figure 2).

We counted first the total number of consonant and vowel differences in the 22 word pairs. A sound missing in one of the languages was interpreted as a difference too. We divided the total number of differences by the total numbers of sound segments in the alignments and multiplied the outcome by 100. The results showed that 62.22% of the sound segments, 27.78% consonants and 34.44% vowels, were different. Such calculations gave us only the impression that there are more sound differences than sound similarities, and that vowel differences are slightly higher than consonant differences.

[7] instances per million words

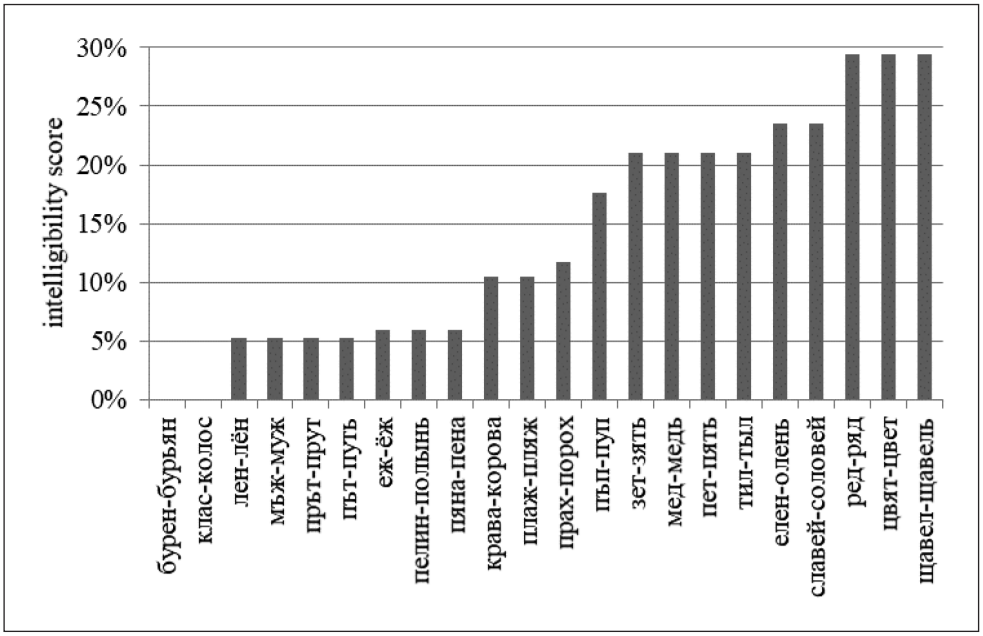

Figure 2. The most difficult BG stimuli for RU listeners

If we want to pinpoint exactly which of the occurring sound correspondences cause problems in intercomprehension, we need to look into the actual error types. In the 22 word pairs, there are differences in consonant quality (1 word pair), vowel quality (8 word pairs) or both (13 word pairs).

For example, when a RU listener translated the BG word *плаж* [pɬaʃ] "beach" as the RU word *плащ* [plaɛː] "raincoat" instead of the correct one *пляж* [plʲaʂ] "beach", this mistake is clearly caused by consonant differences between BG and RU. And when a RU listener translated the BG word *пъп* [pɤp] "navel" as the RU *поп* [pop] "priest" instead of the correct *пуп* [pup] "navel", this must be due to a vowel difference. In many cases, the wrong translation is caused by a combination of sound differences in the cognate pair: different consonants, different vowels, different number of syllables, different stress positions. Sometimes it is impossible to determine – from the nature of the error alone – why a particular mistake has been made. Typical mistakes in the recognition of the 22 most difficult BG stimuli can also reveal how RU listeners would systematically interpret sound differences.

4.1. Consonants

4.1.1. Non-palatalized consonants in Bulgarian

There is a distinction in Bulgarian between palatalized and non-palatalized consonants which is, in principle, similar to the distinction in RU, but with two important differences: (i) BG has no palatalized consonants in syllable-final and word-final positions, (ii) a phonemic contrast between palatalized and non-palatalized consonants occurs in BG only before non-front vowels /a, ɔ, u, ɤ/. Before /ɛ/ and /i/, BG consonants are non-palatalized (except for /k, g, x/, which are palatalized (cf. Маслов / Maslov 1982: 46, Ternes, Vladimirova-Buhtz 2010: 55).

We analysed the participants' answers with respect to the 12 word pairs containing this kind of consonant correspondences. 11 of these word pairs combine consonant and vowel differences and only 1 word pair combines two consonant differences. The following BG non-palatalized consonants correspond to RU palatalized consonants: [l]:[lʲ], [m]:[mʲ], [n]:[nʲ], [p]:[pʲ], [r]:[rʲ], [t]:[tʲ], [v]:[vʲ], [z]:[zʲ]. The position of the non-palatalized vs. palatalized consonant correspondences is different: (i) initial position in 2 word pairs, (ii) initial and final positions in 3 word pairs, (iii) medial position in 3 word pairs, (iv) medial and final positions in 2 word pairs, (v) final position in 2 word pairs.

Consider, for example, the 2 BG–RU word pairs with consonant correspondences in the initial position: *лен* [lɛn] – *лён* [lʲɵn] "flax" and *ред* [rɛt] – *ряд* [rʲat] "row".

The BG word *лен* [lɛn] "flax" was translated into *лень* [lʲenʲ] "laziness" by 7 of the 19 RU listeners. It is rather the vowel correspondence [ɛ]:[ɵ] that causes a problem here, rather than the consonant correspondence [l]:[lʲ].

The BG word *ред* [rɛt] "row" was interpreted as *красный* "red" by 4 of the 17 RU listeners. This suggests interference from other languages during spoken word recognition, in this particular example most likely from English.

The BG word *път* [pɤt] "way" was interpreted by 10 of the 19 RU participants as *пот* [pot] "sweat" instead of *путь* [putʲ] "way, road". Here, two different correspondences cause difficulties to RU native speakers, namely [ɤ]:[u] and [t]:[tʲ], which made them prefer the phonetic neighbor[8] *пот* [pot] "sweat" instead.

The 3 BG–RU word pairs with non-palatalized vs. palatalized consonant correspondences in the initial and final positions are: *зет* [zɛt] – *зять* [zʲætʲ] "son-in-law", *мед* [mɛt] – *медь* [mʲetʲ] "copper", *пет* [pɛt] – *пять* [pʲætʲ] "five". Here a number of sounds have caused problems for the RU listeners because of the confusion with non-corresponding sounds in RU. For example, 4 of the 19 RU listeners interpreted the BG word *пет* [pɛt] "five" as *петь* [pʲetʲ] "sing" instead of *пять* [pʲætʲ] "five". Obviously, it is not the non-palatalized consonants in BG that cause difficulties, but rather the vowel correspondence [ɛ]:[æ].

4.2. Vowels

4.2.1. Bulgarian /ɤ/

In the analysed material, the BG vowel /ɤ/ mostly corresponds to /u/ in RU. Yet, 12 of the 17 RU listeners translated the BG word *пъп* [pɤp] "navel" as the RU *поп* [pop] "priest" instead of the correct one *пуп* [pup] "navel". From this example, we can see that the BG vowel /ɤ/, which does not exist in RU, clearly leads to confusions.

The BG word *прът* [prɤt] was interpreted by 8 of the 19 RU participants as *прут* [prut] "pond" instead of the correct one *прут* [prut] "stick". Obviously, the homophony in RU (i.e. the words *прут* "pond" and *прут* "stick" have the same pronunciation [prut]) has led to the wrong translation.

4.2.2. Bulgarian /ɛ/

The BG vowel /ɛ/ corresponds in 11 of the 22 BG–RU word pairs to different RU sound segments: [a], [ɐ], [æ], [e], [ɪ], [ɵ]. It is difficult to determine exactly the effect of the BU /ɛ/ on the identification of cognates, since other correspondences are also involved.

In a few words, initial BG *е-* /ɛ/ corresponds to RU о- /o/: *един* [ɛˈdin] – *один* [ɐˈdʲin] "one", *езеро* [ˈɛzɛro] – *озеро* [ˈozʲɪrə] "lake", *елен* [ɛˈlɛn] – *олень* [ɐˈlʲenʲ] "deer". While the BG stimuli *езеро* [ˈɛzɛro] "lake" and *един* [ɛˈdin] "one" were correctly translated by 18 of the 19 RU participants, the BG stimulus *елен* [ɛˈlɛn] "deer" was correctly translated by only 4 of the 17 RU native speakers.

In BG, the initial *е* is pronounced similarly to the RU э, i.e. without a preceding /j/. It is remarkable that 4 of the 17 RU participants interpreted the BG word *елен* [ɛˈlɛn] "deer", where the BG /ɛ/ appears twice, as the name *Елена*, or rather *Элэн*, instead of the intended *олень* [ɐˈlʲenʲ] "deer".

4.2.3. Bulgarian /a/ and missing sounds

The historical liquid metathesis / pleophony is found in the analyzed material too, e.g. where BG has *ра*/*ла* between consonants, RU has *оро*/*оло*. For the receptive multilingua-lism, such diachronically motivated correspondences in cognates are hardly relevant, because lay listeners are unfamiliar with historically comparative descriptions. Therefore, we rather expect spontaneous interpretation here. Indeed, the BG word *крава* [ˈkravə] "cow" was translated in RU as *кровь* [krofʲ] "blood" by 5 of the 19 RU participants instead of the correct RU word *корова* [kɐˈrovə] "cow". The RU listeners keep the first two sounds of the heard stimulus and search for similar words in RU. 15 of the 17 RU participants translated the BG

[8] Neighbors are similarly sounding words in the target language that might interfere in the process of cognate identification of the stimulus.

word *клас* [kłas] "corn ear" as *класс* [klas] "class" instead of *колос* [ˈkołəs] "corn ear" and the BG *прах* [prax] "powder" as *прах* [prax] "ash" instead of the RU cognate *порох* [ˈporəx] "powder". Obviously, inter-Slavic homonyms (in this case homophones) can lead to divergent interpretations too.

5. Conclusions

In the presented listening intercomprehension scenario, RU native speakers translated 68.42% of the spoken BG words correctly, which suggests a relatively high degree of mutual intelligibility for this language pair. We considered the contribution of various factors – normalized LD, word length, word frequency, and sound correspondences – with regard to their contribution to the intelligibility of spoken BG cognates for RU listeners. In the quantitative analysis, positive and significant correlations of the experimental results were found with word length and identical sound correspondences, even though they were relatively low. The correlations of the experimental results with the normalized LD and word frequencies were very small and not significant. The reason for the low negative correlation between the intelligibility scores and the normalized LD is that the normalized LD depends on the number of mismatched sound correspondences as well as on their weights and thus increases with more mismatched correspondences. However, mismatched sound correspondences cannot be considered as an explanatory variable for the difficulties in spoken word recognition from a quantitative viewpoint. The question of how to measure differences between sounds statistically is a difficult one.

We carried out a qualitative analysis of participants' answers in order to pinpoint exactly which of the occurring sound correspondences cause greater problems in listening intercomprehension between BG and RU. It is hard to operationalize the qualitative analysis of sound correspondences, because in many cases the wrong translation is due to a combination of sound differences between the stimulus and the target: different consonants, different vowels, different number of syllables, different stress positions. Certain factors pertain to only a limited number of words, and the combination of factors plays a role, too. Some error types discussed in the qualitative analysis suggest that very fine sound differences may significantly influence intelligibility. Communicatively relevant smaller distances, e.g. between non-palatalized consonants in BG and palatalized consonants in RU, need to be incorporated into the Levenshtein algorithm. The effects of neighborhood density on mutual intelligibility of isolated words also require quantitative and qualitative investigation.

Acknowledgements

We wish to thank Marius Mosbach for his support in the implementation of our data into the *incompy* tool. This work has been funded by the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, German Research Foundation) – Project-ID 232722074 – SFB 1102.

References

Braunmüller, Zeevaert 2001: Braunmüller, K., L. Zeevaert. *Semikommunikation, rezeptive Mehrsprachigkeit und verwandte Phänomene*. Eine bibliographische Bestand-aufnahme (Arbeiten zur Mehrsprachigkeit, Folge B, 19). Hamburg: Universität Hamburg.

Budovičová 1987: Budovičová, V. Literary languages in contact: A sociolinguistic approach to the relation between Slovak and Czech today. – In: Chloupek J., J. Nekvapil (Eds.) *Reader in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 156 – 175.

Doyé 2005: Doyé, P. Intercomprehension. – In: *Guide for the Development of Language Education Policies in Europe: From Linguistic Diversity to Plurilingual Education* (Reference Studies). Strasbourg: Council of Europe, pp. 105 – 123.

Fischer et al. 2015: Fischer, A., K. Jágrová, I. Stenger, T. Avgustinova, D. Klakow, R. Marti. An orthography transformation experiment with Czech–Polish and Bulgarian–Russian parallel word sets. – In: Sharp, B., W. Lubaszewski, R. Delmonte (Eds.) *Natural Language Processing and Cognitive Science 2015 Proceedings*. Venezia: Libreria Editrice Cafoscarina, pp. 115 – 126.

Golubović 2016: Golubović, J. *Mutual intelligibility in the Slavic language area*. PhD thesis. University of Groningen (Netherlands).

Gooskens 2007: Gooskens, C. The contribution of linguistic factors to the intelligibility of closely related languages. – In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 28(6), pp. 445 – 467.
Gooskens 2013: Gooskens, C. Experimental methods for measuring intelligibility of closely related language varieties. – In: Robert B., R. Cameron, C. Lucas (Eds.) *Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 195 – 213.
Gooskens 2019: Gooskens, C. Receptive multilingualism. – In: Montanari, S., S. Quay (Eds.) *Multidisciplinary perspectives on multilingualism: The fundamentals.* Berlin: De Gruyter Mouton, pp. 149 – 174.
Gooskens, Heeringa 2006: Gooskens, C., W. Heeringa. The Relative Contribution of Pronunciation, Lexical and Prosodic Differences to the Perceived Distances between Norwegian dialects. – In: *Literary and Linguistic Computing*, pp. 1 – 16.
Gooskens, Swarte 2017: Gooskens, C., F. Swarte. Linguistic and extra-linguistic predictors of mutual intelligibility between Germanic languages. – In: *Nordic Journal of Linguistics* 40(2), pp.123 – 147.
Jágrová et al. 2016: Jágrová, K., I. Stenger, R. Marti, T. Avgustinova. Lexical and orthographic distances between Bulgarian, Czech, Polish, and Russian: A comparative analysis of the most frequent nouns. – In: Emonds, J., M. Janebová (Eds.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016*. Olomouc: Palacký University, pp. 401 – 416.
Kürschner et al. 2008: Kürschner, S., C. Gooskens, R. van Bezooijen. Linguistic determinants of the intelligibility of Swedish words among Danes. – In: *International Journal of Humanities and Arts Computing* 2(1/2), pp. 83 – 100.
Levenshtein 1965: Levenshtein, V. Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. – In: *Soviet Physics Doklady* 10(8), pp. 707 – 710.
Liashevskaia, Sharov 2009: Liashchevskaia, O., S. Sharov. *Chastotnyĭ slovar' sovremennogo russkogo iazyka*. Moskva: Azbukovnik.
Mosbach et al. 2019: Mosbach, M., I. Stenger, T. Avgustinova, D. Klakow. incom.py – A Toolbox for Calculating Linguistic Distances and Asymmetries between Related Languages. – In: Angelova, G., R. Mitkov, I. Nikolova, I. Temnikova (Eds.) *Proceedings of Recent Advances in Natural Languages Processing*, RANLP 2019, pp. 811 – 819.
Ringbom 2007: Ringbom, H. *Crosslinguistic similarity in foreign language learning*. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
Shannon 1948: Shannon, C. A mathematical theory of communication. – In: *The Bell System Technical Journal* 27 (379–423), pp. 623 – 656.
Stenger 2019: Stenger, I. *Zur Rolle der Orthographie in der slavischen Interkompre-hension mit besonderem Fokus auf die kyrillische Schrift*. Dissertation. Saarbrücken: univer-saar.
Stenger et al. 2017: Stenger, I., K. Jágrová, A. Fischer, T. Avgustinova, D. Klakow, R. Marti. Modeling the Impact of Orthographic Coding on Czech-Polish and Bulgarian-Russian Reading Intercomprehension. – In: *Nordic Journal of Linguistic* 40(2), pp. 175 – 199.
Stenger et al. 2019: Stenger, I., T. Avgustinova, K. Belousov, D. Baranov, E. Erofeeva. Interaction of linguaistic and socio-cognitive factors in receptive multilingualism. – In: Selegej, V. et al. (Eds.) *Computational Linguistics and Intellectual Technologies: Papers from the Annual International Conference 'Dialogue' (2019)*. Issue 18. Supplementary volume, pp. 211 – 226.
Suprun, Skorvid 2002: Suprun, A., S. Skorvid. Slavianskie iazyki. – In: Moldovan A. et al. (Eds.) *Iazyki mira*. *Slavianskie iazyki*. Moskva: Academia, pp. 1 – 22.
Ternes, Vladimirova-Buhtz 2010: Ternes, E., T. Vladimirova-Buhtz. Bulgarian. – In: *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 55 – 57.
Tošović 2010: Tošović, B. The distance between standard Slavic languages. – In: Tošović, B. (Ed.) *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Wien: LIT Verlag, pp. 499 – 527.
Vitevitch, Rodriguez 2005: Vitevitch, M., E. Rodriguez. Neighborhood density effects in spoken word recognition in Spanish. – In: *Journal of Multilingual Communication Disorders* 3(1), pp. 64 – 73.
Маслов 1982: Маслов, Ю. *Граматика на съвременния български език.* София: Наука и изкуство. (Maslov 1982: Maslov, Yu. *Gramatika na savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Internet sources:
Dellert, Jäger 2017: Dellert, J., G. Jäger. NorthEuraLex (version 0.9). <http://www.northeuralex.org/> [18.11.2019].
<https://de.glosbe.com/> [18.11.2019].
<https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Main_Page> [18.11.2019].

ДОКОЛКО РАЗБИРАЕМ Е УСТНИЯТ БЪЛГАРСКИ ЗА РУСКОЕЗИЧНИ СЛУШАТЕЛИ ПРИ МЕЖДУЕЗИКОВО ВЪЗПРИЕМАНЕ?

Ирина Стенгър[a], Таня Августинова[b]
Университет в Саарланд

ira.stenger@mx.uni-saarland.de[a], avgustinova@coli.uni-saarland.de[b]

Резюме: Описан е уеббазиран експеримент по рецепция на близкородствен език, в който на рускоезични участници е поставена задачата да запишат подходящ руски превод на изолирани български думи когнати, представени им като аудиостимули. Резултатите, които показват сравнително висока степен на разбираемост при избраната двойка езици, са подложени на статистически и лингвистичен анализ. Получените експериментално данни са съпоставени с установени лингвистични фактори при междуезиковото разбиране, с цел да се определи влиянието им върху разпознаваемостта по слух на въпросните междуезикови корелати. При анализа на грешките специално внимание е отделено на проблематичните звукови съответствия.

Ключови думи: *онлайн експеримент, български, руски, когнати, междуезикова разбираемост*

Dr. Irina Stenger
Saarland University
Project C4: INCOMSLAV, SFB 1102:
Information Density and Linguistic Encoding
Campus A 2.2, 66123 Saarbrücken, Germany

Prof. Dr. Tania Avgustinova
Saarland University, Languages Science and
Technology Department, Campus C 7.2,
66123 Saarbrücken, Germany

ТАВТОЛОГИИ *X COPULA X*: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ БОЛГАРСКОГО, РУССКОГО И ИТАЛЬЯНСКОГО ЯЗЫКОВ)*

Виктория Александровна Лазарева
Университет Салерно
vlazareva@unisa.it

Резюме: В настоящей работе рассматриваются биноминативные тавтологии вида *X copula X* на материале трех языков: болгарского, русского и итальянского. В задачи исследования входит выявление структурных и семантических особенностей базовых структурных реализаций формулы *X copula X* в трех языках, а также верификация формально-семантических корреляций на внутриязыковом и межъязыковом уровнях.

Ключевые слова: *тавтологии, сопоставительное исследование, болгарский язык, русский язык, итальянский язык*

Введение

В настоящем докладе будут рассмотрены биноминативные тавтологии вида *X copula X*, имеющие давнюю традицию изучения в логико-философских исследованиях и представляющие особый интерес и для лингвистики. Неинформативные с точки зрения логики высказывания в естественном языке получают особую интерпретацию. Разные подходы к способам интерпретации тавтологических построений, отстаивающие порой противоположные позиции[1], выявляют многогранность и емкость данного феномена, затрагивающего семантический, прагматический и синтаксический уровни анализа. На сегодняшний день накоплен опыт описания тавтологий с привлечением данных английского (Wierzbicka 1987, Fraser 1988 и др.), немецкого (Autenrieth 1997, Meibauer 2008), испанского (Escandell-Vidal, Vilinbakhova 2018); арабского (Fargal 1992), японского (Okamoto 1993), корейского (Kwon 2009), русского (Тулина / Tulina 1970; Николина / Nikolina 1984, Иевлева / Ievleva 2002, Падучева / Paducheva 2004, Вилинбахова, Копотев / Vilinbakhova, Kopotev 2017 и др.), а также болгарского (Леонидова / Leonidova 1978, Ничева / Nicheva 1982, Лазарева, Иванова / Lazareva, Ivanova 2019) языков. Тем не менее интерес к этой теме не угасает, имеются спорные вопросы, появляются новые исследования. Наиболее разработанным на сегодня можно считать коммуникативно-семантический и прагматический аспекты. Перспективным представляется системное изучение синтаксических особенностей и структурной вариантности базовой тавтологической формулы *X copula X* в разных языках, в частности, в межъязыковом ракурсе и с привлечением данных неродственных языков (из последних работ в этом направлении см., например, Escandell-Vidal, Vilinbakhova 2018). Такие данные позволили бы выявить типологическую общность и индивидуальное своеобразие биноминативных тавтологий *X copula X* и, шире, разработать типологию тавтологических конструкций.

Небольшим шагом в этом направлении и будет настоящий доклад, посвященный тавтологиям вида *X copula X* на материале болгарского, русского и итальянского языков. Сопоставление тавтологий трех разноструктурных языков представляется многоаспектной задачей. Здесь будут представлены первые наблюдения, не претендующие на исчерпанность освещения.

В настоящей работе мы ставили перед собой следующие задачи: 1) показать структурные характеристики и особенности базовых тавтологических формул, которые являются и наиболее упот-

* Благодарим анонимных рецензентов за ценные критические замечания.

[1] Критический обзор предложенных подходов см., напр., в Fraser 1988; Gibbs, McCarrell 1990; Rhodes 2009; Вилинбахова, Копотев / Vilinbakhova, Kopotev 2017.

ребительными в трех языках; 2) выявить основные особенности и отличия в употреблении базовых тавтологических формул трех языков в рамках основных значений; 3) проследить наличие формально-семантических корреляций на внутриязыковом и межъязыковом уровнях.

1. О многозначности тавтологий

Прежде чем перейти к непосредственному рассмотрению тавтологических формул следует сказать несколько слов о тех значениях, которые отмечаются у тавтологий на материале разных языков. Не вдаваясь в детальное описание известных семантических интерпретаций и подходов, позволим себе обобщить наблюдения исследователей и обосновать появление разных значений у тавтологий в рамках единой модели.

Н. А. Николиной было замечено, что при всем разнообразии подходов к описанию предложений типа *Жизнь есть жизнь* можно выделить три основные направления в определении их значения: 1) предмет и его признак; 2) значение чистого тождества; 3) многозначность, нейтрализующаяся в контексте (Николина / Nikolina 1984: 39). На наш взгляд эти три значения находятся в тесном взаимодействии. Причем первые два реализуются на ментальном (логико-семантическом) и языковом (синтаксическом) уровнях, а последнее – на речевом, за счет прагматического насыщения первых двух. Так что представляется возможным говорить о многозначности конструкции, обусловленной разными уровнями анализа.

Имплицитные смыслы, возникающие в речи при взаимодействии лексических, синтаксических и коммуникативно-прагматических факторов не исчисляемы (Падучева / Paducheva 2004: 106). Между тем потенциальные значения, обусловленные логико-синтаксической структурой тавтологической формулы, можно описать, они будут производными от инвариантного семантического значения. Мы рассмотрим их далее (в разделе 3).

Продуктивным для толкования тавтологий представляется синтаксический подход, позволяющий проводить растождествление компонентов структуры по референциальному признаку и обосновать информативность тавтологий с позиций субъектно-предикатного отношения (Тулина / Tulina 1970, Николина / Nikolina 1984, Autenrieth 1997). Референциальная характеристика предполагает учет семантико-прагматической информации, которая в артиклевых языках выражается грамматически, при помощи артиклей. С этой точки зрения предлагаемый в данной работе набор языков представляет особый интерес. Русский язык является безартиклевым, итальянский язык располагает развитой артиклевой системой, а в болгарском языке отсутствует полярное противопоставление определенный / неопределенный артикль вследствие недостаточной грамматикализации лексемы *един* как неопределенного артикля. Так, например, грамматическое оформление тавтологий в стандартном для болгарского языка варианте последовательно отражает семантико-референциальную неравноправность компонентов, где обязательная детерминированность первого имени и общая форма второго согласуется с общеязыковыми правилами. Именно общая форма имени в болгарском наиболее отчетливо противостоит определенной как обращенная не к денотативному, а к сигнификативному аспекту семантики слова: ***Животът си е живот****, едновременно нищожен и скъпоценен* (БНК). ‘Жизнь есть жизнь, одновременно ничтожна и драгоценна’[2]. В общем случае статус первого компонента соответствует нереферентному (родовому/универсальному) употреблению, а статус второго – предикатному. В терминологической системе Е. В. Падучевой (Падучева / Paducheva 1985: 86 – 101), на которую мы опираемся, нереферентные родовые именные группы позволяют говорить о классе объектов на примере одного представителя; универсальные употребления предполагают отсылку к неопределенному множеству объектов, сформированному по интенсиональному признаку; предикатные – приписывают признак. А поскольку родовой статус не

[2] Иллюстративный материал в данной работе представлен примерами из лингвистических корпусов: Болгарского национального корпуса (БНК, www.ibl.bas.bg), Национального корпуса русского языка (НКРЯ, www.ruscorpora.ru), корпуса публицистических текстов итальянского языка „La Repubblica Corpus“ (LRC, http://sslmit.unibo.it/repubblica), в небольшой мере – из других интернет-источников (И) и художественных произведений.

соотносим с предикатами вре́менного состояния, далее будут рассмотрены конструкции со связкой в настоящем времени. Компоненты тавтологий могут получать и иную референциальную характеристику, что соотносится с иными семантическими типами, которые исключаются из рассмотрения в данной работе.

Возвращаясь к прагматической (инференциальной) многозначности тавтологий, сошлемся на наблюдение А. Вежбицкой о том, что тавтологии представляют собой не сообщения о фактах, а сообщения об отношении к действительности (Wierzbicka 1987: 99). Полагаем, что при помощи тавтологий говорящий выражает отношение к действительности, опосредованное ее нормативным представлением. Иными словами, некое событие (действие, состояние) оценивается как соответствующее общему порядку вещей, норме. Норма может определяться законами природы, нравственными (морально-этическими, религиозными), общекультурными и частными установками и ценностными ориентациями, что обусловливает инференциальную многозначность и лингвоспецифичность таких построений. С другой стороны, норма связана с ощущением истинности, правильности, что определяет коммуникативные функции тавтологий в речи (аргументативная функция; маркер закрытия темы (Тулина / Tulina 1970, Levinson 1983).

Опосредованность нормой позволяет обосновать и те значения, которые традиционно приписываются тавтологиям. Нормативный содержательный план, как один из типов скрытой семантики[3], представляется Т. М. Николаевой в виде трехслойной модели, основанной на взаимодействии следующих категориальных компонентов: 1. Объективная реальность (алетические, неоспоримые факты). 2. Прескрипционные установки (деонтологические факты), которые во многом строятся на алетических фактах. 3. Оценочность (аксиологический компонент). Причем оценка может как основываться на норме, так и прикрываться ею (Николаева / Nikolaeva 2005: 90). Сказанное согласуется с основными прагматическими значениями, выделяемыми для тавтологий на материале разных языков, в частности: 1) Примирение с действительностью (Николина / Nikolina 1984: 45) – в иной терминологии, „трезвое / реалистичное отношение к событиям жизни“, „терпимость“ (Wierzbicka 1987: 105 – 106; Падучева / Paducheva 2004: 104), „принятие / смирение“ (acceptance / resignation) (Rhodes 2009: 3), „толерантность“, „фаталистические тавтологии“ (tolerance, fatalistic tautologies) (Farghal 1992). Это значение может варьировать от благосклонного до вынужденного примирения с негативными явлениями действительности, принятия явления как типичного – вплоть до оправдательной семантики. 2) Прескриптивное значение. Например, в тавтологиях о необходимости выполнять свой долг или, в трактовке А. Вежбицкой, тавтологиях долженствования (*tautologies of obligation*): *Закон есть закон. Приказ есть приказ* (Wierzbicka 1987: 107; Булыгина, Шмелев / Bulygina, Shmelev 1997: 506). 3) Акцентирование нормативной ценностной ориентации (положительной, отрицательной, усредняющей).

2. Базовые модели тавтологий в трех языках. Формальный аспект

В разных языках на уровне структуры биноминативные тавтологии, в основе которых лежит прототипическая тавтологическая формула *X copula X*, могут обнаруживать отличия в плане: а) оформления опорных компонентов (артиклевое маркирование, число, падежные формы); б) лексико-грамматического варьирования связочного компонента (время, наклонение); 3) включения в конструкцию дополнительных элементов (наречий, частиц, иных распространителей). Дополнительные элементы могут носить облигаторный (как, например, частица *си* в болгарских тавтологиях вида *X си е X*) или факультативный характер. Сообразно задачам настоящей работы, нас будут интересовать только облигаторные дополнительные компоненты в составе наиболее употребительных базовых конструкций на материале трех языков[4].

---

[3] В теории пресуппозиций это будет соответствовать прагматическим пресуппозициям, импликациям, конвенциональным импликатурам, конверсационным (контекстуальным) импликациям (Николаева / Nikolaeva 2005: 91).

[4] О роли факультативных распространителей в составе конструкции или в ближайшем контексте на материале болгарского языка см. Лазарева, Иванова / Lazareva, Ivanova 2019: 588 – 589.

2.1 Болгарские тавтологии

Стандартный для болгарского языка вариант представлен формулой $X_{\text{ART.DET}}$ *(си) е* $X_{Ø}$ (*войната (си) е война* ‘война есть война’), обнаруживающий варьирование на уровне дополнительного элемента – модально-удостоверяющей частицы *си*[5]. В работе (Лазарева, Иванова / Lazareva, Ivanova 2019) было показано, что речь идет о двух разных конструкциях ($X_{\text{ART.DET}}$ *си е* $X_{Ø}$; $X_{\text{ART.DET}}$ *е* $X_{Ø}$), каждая из которых имеет свои особенности в лексико-грамматическом, семантическом и дискурсивном аспектах. Полифункциональная частица *си* в тавтологиях реализует две основные функции, привнося в толкование конструкции значение: а) присущности, неизменности положения дел; б) непреложности суждения: *Но* ***фактът си е факт****, той не може да се оспори* (БНК). ‘Но факт есть факт, он не может быть оспорен’[6]. В плане артиклевого маркирования анализ показал идентичность оформления для обеих моделей болгарского языка, связанную с единообразием вариантов выбора категорий Х-а (именные группы родового или универсального статуса) и отсутствием артиклевой маркировки второй именной группы, обозначающей свойство. Такое грамматическое оформление, как мы уже отметили, соответствует общеязыковым правилам употребления артиклей в болгарском языке.

Вообще говоря, для болгарских тавтологий допускается и иное артиклевое маркирование. Однако такие варианты носят окказиональный характер, что не позволяет сделать обоснованные выводы о потенциальных структурно-семантических корреляциях. Сошлемся на следующие статистические данные в нашем распоряжении. Полная выборка тавтологий из Болгарского национального корпуса[7] включает 4955 вхождений модели $X_{ART.DET}$ *си е* $X_{Ø}$. Вариант с нулевым маркированием первого компонента ($X_{Ø}$ *си е* $X_{Ø}$) насчитывает 14 вхождений, а с неопределенным артиклем *един* ($X_{ЕДИН}$ *си е* $X_{Ø}$) – всего 7. Например: *Дойдох до заключение, че* ***човек си е човек****, слабо същество, нищо отрицателно и подло не му е чуждо*. ‘Я пришел к заключению, что человек это всего лишь человек, слабое существо, ничто отрицательное и подлое ему не чуждо’; ***Един закон си е закон*** *и той трябва да се изпълнява*. ‘Закон есть закон и он должен выполняться’. Полагаем, что такое варьирование обусловленно способностью неопределенного и нулевого артиклей оформлять именные группы в нереферентном родовом употреблении. Допускается также варьирование в артиклевом маркировании второго компонента, но и такие примеры, по данным корпуса, единичны. Конструкция с оформлением второго компонента словом *един* ($X_{ЕДИН}$ *си е* $X_{ЕДИН}$) насчитывает 6 вхождений. Причем, как правило, дублируется *един* в значении числительного, ср.: ***Един месец си е един месец****, а тези деца имат нужда от учител сега*. ‘Один месяц – это [все-таки] один месяц, а этим детям учитель нужен сейчас’. Вариант с определенной формой второго компонента ($X_{ART.DET}$ *си е* $X_{ART.DET}$) насчитывает всего 2 употребления: ***Животът си е животът***, па бил той и свински. ‘Жизнь это [все-таки] жизнь, хотя бы и свиная’.

Включение дополнительного модального компонента в обязательные элементы конструкции является особенностью болгарского языка, но не русского или итальянского.

2.2 Русские тавтологии

В русском языке базовая реализация формулы представлена двумя моделями, обнаруживающими варьирование на уровне связочного компонента: *Х есть/это Х* (*война есть/это война*)[8]. Синтаксический анализ двух конструкций проводится в работе (Вилинбахова, Копотев / Vilinbakhova, Kopotev 2017: 121). Авторы замечают, что *Х есть Х* восходит к индоевропейской модели, но не является типологической параллелью структурно близким тавтологиям других языков, поскольку выраженная связка *есть* в современном русском языке является маркированной. Конструкцию *Х – это Х* также нельзя считать аналогом тавтологий в европейских языках, поскольку в ее составе имеется неглагольный элемент *это*.

---

[5] Этимологически частица си связана с краткой формой дательного падежа возвратного местоимения си ‘себе’.

[6] Подробнее о роли частицы си в тавтологиях см. Лазарева, Иванова / Lazareva, Ivanova 2019.

[7] Выборка была сделана и любезно предоставлена в наше распоряжение Ивелиной Стояновой, сотрудником Секции по компьютерной лингвистике Института болгарского языка, за что сердечно ее благодарим.

[8] Допускаются другие варианты связок (Х *всегда/ везде/ и в Африке/ и есть* Х и др.), но они менее частотны и имеют более узкое, специализированное значение.

2.3 Итальянские тавтологии

Для тавтологий итальянского языка, в отличие от болгарского, отмечена активная реализация полной артиклевой парадигмы (определенный – *il/lo, la*; неопределенный – *un*/*uno*, *una*; нулевой артикли) как для первого, так и для второго компонентов. Связочный компонент – глагол *essere* ‘быть’, в наших примерах в форме 3 лица ед. ч. настоящего времени – *è* . Ассиметричное грамматическое оформление опорных именных групп допустимо только в сочетании с нулевой формой правого компонента: $X_{ART.DET}$ *è* $X_{ART.DET/\emptyset}$ (*la guerra è (la) guerra*); $X_{ART.INDF}$ *è* $X_{ART.INDF/\emptyset}$ (*una guerra è (una) guerra*); $X_{\emptyset}$ *è* $X_{\emptyset}$ (*guerra è guerra*). Вариативность в артиклевом маркировании согласуется с общеязыковыми правилами оформления именных групп в родовом/универсальном и предикатном употреблении. Родовое, или генерическое, употребление в итальянском языке может маркироваться как определенным, так и неопределенным артиклем. Генерическое употребление неопределенного артикля более ограничено в сравнении с употреблением определенного артикля с тем же значением. Важно подчеркнуть, что генерическая интерпретация именной группы с неопределенным артиклем имплицирует модальное – „деонтическое“ (или „эпистемическое“) – прочтение суждения. В этом случае предикат эксплицирует некоторые из ингерентных, необходимых признаков субъекта (Renzi 2001: 387), что согласуется с общей семантикой тавтологий. Предикатная именна группа с неопределенным артиклем используется при типичных употреблениях, указывающих на вхождение в класс, а характеризующие смыслы оформляются, в общем случае, безартиклевыми ИГ. Другие особенности артиклевых корреляций будут прокомментированы далее.

Таким образом, болг. *Войната (си) е война* и рус. *Война есть/это война* могут иметь пять потенциальных соответствий в итальянском языке: *La guerra è la guerra*; *La guerra è guerra*; *Una guerra è una guerra*; *Una guerra è guerra*; *Guerra è guerra*.

3. Базовые тавтологические формулы в трех языках. Формально-семантические и функциональные параллели

Мысль о наличии определенной связи между формальными параметрами модели и ее семантическим толкованием впервые была высказана в работе А. Вежбицкой (Wierzbicka 1987), выступившей с резкой критикой против толкования тавтологий исключительно с позиций „радикально прагматического“ подхода (Грайс / Grais 1985: 229; Levinson 1983), предполагающего возможность универсальной интерпретации данных моделей в разных языках. Критики подхода Вежбицкой отметили неубедительность и отсутствие системности в описываемых автором формально-семантических корреляциях (см., напр., Fraser 1988: 217; Meibauer 2008: 443). В самом деле, проведенный нами анализ употреблений тавтологий в трех языках показал многозначность тавтологических формул, а также подтвердил возможность реализации одного и того же значения разными лексико-грамматических вариантами конструкции (особенно это касается итальянского языка). Срв., например, разные артиклевые варианты при общности импликатуры: (а) ***Una gara è una gara***, *può succedere di tutto* (И). ‘Соревнование есть соревнование, может случиться что угодно’; (б) ***Una gara è gara*** *e l’imprevisto è dietro l’angolo* (И). ‘Соревнование есть соревнование и неожиданность [может быть] за углом’. Тем не менее мы считаем, что применение принципов подхода А. Вежбицкой в межъязыковом ракурсе может дать интересные результаты.

Рассмотрим основные типы значений, выделяемые для тавтологий разных языков и восходящие к семантическому инварианту формулы, который мы определили, как: *присущность X-у (как представителю класса одноименных объектов или как категории в целом) ингерентных сущностных признаков*[9]. В соответствии со своими коммуникативными намерениями, говорящий может ак-

[9] В поисках семантического инварианта А. Вежбицкая включает в толкование конструкции такие понятия, как: идентичность (индифференцированность), неизменность и неопровержимость, срв.: „An X is not different from other X’s (all X’s are the same). This cannot change. This cannot be denied. (Nobody could say that this is not true.)“ (Wierzbicka 1987: 109). Процитируем также значение, приписываемое Е. В. Падучевой тавтологической конструкции как целому – „ожидаемость, очевидность наличия у х-а некоторого свойства, вытекающая из его принадлежности к категории X (или просто свойства у категории)“ (Падучева / Paducheva 2004: 107).

центировать разные аспекты этого значения, выражать свое отношение к действительности, достигая нужного прагматического эффекта. При этом он задает модальную рамку интерпретации высказывания. Диапазон модальных значений, как мы уже сказали, определяется скрытым нормативным содержательным планом и может варьировать от алетической до прескриптивной и аксиологической модальности. Дополнительные прагматические смыслы могут наслаиваться, варьировать от формулы к формуле. В значительной мере они определяются контекстом, поэтому их уточнее и дифференциация представляется не продуктивной.

Перечисленные ниже значения мы проверили на возможность их реализации тавтологиями каждого из рассматриваемых языков и на наличие ограничений структурного (грамматического) и дискурсивного планов. Приведем полученные результаты.

(1) Акцентирование ингерентного характера признака. Говорящий оценивает некое событие, частное проявления Х-а, как типичное, ожидаемое для объектов одноименного класса/категории. Особенность таких употреблений состоит в том, что любой признак может возводиться в статус ингерентного за счет генерализирующей семантики формулы. Как правило, данное значение чаще реализуется в болгарском языке конструкцией с *си*: *Аз не съм злодей, но* ***войната си е война****!* (БНК). ‘Я не злодей, но война есть война!’; а в русском – со связкой *есть*: *В типографии появились случаи дистрофии.* ***Война есть война*** (НКРЯ). Для итальянских тавтологий формальных корреляций не наблюдается: *Fame, freddo, paura e file interminabili di profughi ....* ***La guerra è guerra****, potrebbero obiettare in molti* (LRC). ‘Голод, холод, страх и бесконечные очереди беженцев… Война есть война, могли бы возразить многие’; ***La guerra è la guerra****, si soffre, si uccide, si muore. Da entrambe le parti. Una cosa normale* (LRC); ‘Война есть война, [на войне] страдают, убивают, умирают. Обе стороны. Обычное дело’.

(2) Соответствие Х-а общему представлению об эталонном представителе класса, с имплицитным модальным компонентом ‘Х – настоящий Х’.

Это значение в болгарском языке выражается конструкцией без *си – X е X*. В ряду грамматических и дискурсивных особенностей данной модели, отличающих ее от *X си е X* отмечаются: а) отсутствие ограничений на парадигматическое варьирование связки; б) отсутствие ограничений на неутвердительные статус пропозиции (вопрос, отрицание); в) возможность вступать в отношения логической обусловленности (введение ограничивающих условий) (Лазарева, Иванова / Lazareva, Ivanova 2019): <…> ***актьорът е актьор****, когато играе, а не когато философства* … (БНК). ‘Актер является актером, когда играет, а не когда философствует’; *Това бе по времето, когато* ***джазът бе джаз****, а не просто много шум* (БНК). ‘Это было в те времена, когда джаз был действительно джазом, а не просто скоплением шума’ (БНК); *без компас* ***корабът не е кораб*** (БНК). ‘Без компаса корабль – это [уже] не корабль’.

Как видно из переводов примеров на русский язык, это значение не характерно для конструкции *X есть X*, которая коррелирует с утвердительным статусом пропозиции и, подобно болгарской *X си е X*, не допускает временного варьирования связки, отрицания и контекстов логической обусловленности. Срв. редкое употребление: ***Шпион есть шпион*** *по своей метафизической сущности, он может не вести никакой особой шпионской деятельности* (НКРЯ). Для выражения данного значения лучше подходит конструкция со связочным глаголом *являться,* как показателем особого вида характеризующей предикации. Такая связка соединяет обозначение конкретного объекта (класса объектов) с признаковой именной группой с вершиной, образованной именем номинального класса (Шатуновский / Shatunovskii 1996: 46). В примере ниже слово *человек* реализует в левой части конструкции значение естественного класса, а в правой – номинального, срв.: ***Человек является человеком*** *потому, что ничего, кроме этого мира, не видит* (НКРЯ).

В итальянском языке в этом значении второй компонент конструкции имеет ограничение на нулевую форму (единственный допустимый способ артиклевого маркирования второго компонента при неутвердительном статусе пропозиции): **L’*amore è amore****, quando è incondizionato* (LRC). ‘Любовь является любовью, когда она безусловная ’; ***la vita non è vita*** *senza Dio* ‘Жизнь без Бога – это не жизнь’ (И); *se* ***un amico è amico****, si pu rimediare a tutto* (И). ‘Если друг действительно друг, все можно исправить’.

(3) Дискретность границ категории (признаков определенного класса объектов). Одна из основных импликаций в таких тавтологиях сводится к указанию на „качественный предел“ (Иевлева / Ievleva 2002: 49), необходимость воспринимать Х как Х и никак иначе ‘Х это только Х’, т.е. должным образом (как в положительном, так и в отрицательном смысле).

Для выражения данного значения в болгарском языке предпочтительной оказывается конструкция без *си – X е X*. Возможно, устранение *си* соотносимо с необходимостью узкой (приближающейся к словарной) интерпретации термина, без коннотативно-ассоциативного расширения: *Двойните аршини са недопустими, …, **крадецът е крадец**, **агресорът е агресор** …* (БНК). ‘Двойные стандарты недопустимы, вор – это вор, агрессор – это агрессор’.

В русском языке, из рассматриваемых нами моделей, значение дискретности лучше передается конструкцией *X это X*, срв.: <…> ***война – это война**, тут все однозначно, а мирное или полумирное время всегда с одним и тем же соотношением хорошего и плохого, черного и белого и так далее, неоднозначное* (НКРЯ); *– Представим, что ты садишься за ноутбук, и понимаешь, точно не хочешь работать над проектом? Как быть? – Иногда **работа – это работа**! Даже когда вы любите то, что делаете…* (И). По наблюдениям М. Х. Иевлевой, для установления „качественного предела“ лучше приспособлена формула *X он и есть X*: *Новости не бывают хорошими. Новости, они и есть новости* (Иевлева / Ievleva 2002: 50).

В итальянском языке нет ограничений на артиклевое оформление первого компонента, для второго предпочтительна нулевая форма, как типичная для передачи характеризующих смыслов, а также исключающая дополнительные семантические наслоения (оценочные смыслы)[10]: ***Gara è gara**. Si vince o si perde* ‘Соревнование это соревнование. [Тут] либо побеждаешь, либо проигрываешь’ (И); ***Un lavoro è lavoro** e stop, se non è pagato è un regalo punto e basta* (И). ‘Работа – это работа и стоп, если она не оплачивается – это подарок, точка’.

(4) Равноценность членов категории (*category immutability* (Okamoto 1993); *indifference tautologies* (Wierzbicka 1987). Все члены класса/категории одинаковы как обладающие необходимыми сущностными признаками.

В болгарском языке в этом значении может использоваться конструкция с *си*: *За мен **банката си е банка**, без разлика коя* (БНК). ‘Для меня банк он и есть банк, без разницы какой’. Именно в этом значении встретилось редкое маркирование первого компонента словом *един.* Возможно, это связано с имплицитно заложенной здесь идеей множества (все элементы множества идентичны): *Та струва ми се, че **един републиканец си е републиканец**. – Грешите, господин барон. Нашите републиканци въобще не приличат на тез от другите страни…* (БНК). ‘Сдается мне, что республиканцы, они и в Африке республиканцы. – Ошибаетесь, господин барон. Наши республиканцы вообще не похожи на тех, что из других стран…’.

В русском языке это значение не характерно для конструкций *X есть/ это X*. Как видно из переводов болгарских и итальянских примеров, оно может передаваться другими построениями (*X он и есть X*; *X он и в Африке X*).

В итальянском языке не отмечено предпочтение в грамматическом оформлении компонентов: *“Come lo vuoi il caffè? Un caffè… normale. Silvana sorrise: Hai ragione in fondo **un caffè è un caffè**, ma sai qui a Roma l’abbiamo ristretto, lungo, macchiato caldo o freddo…* (P.Turitto)“. ‘Ты какой кофе будешь? Кофе… нормальный. Сильвана улыбнулась: Ты прав, кофе он и есть кофе, но, знаешь, здесь в Риме у нас есть ристретто, лунго, с молоком холодным или горячим…’; *Uno dice **la nebbia è nebbia** invece no. Quella di qui non è come quella vostra* (И). ‘Кто-то скажет, туман он и есть туман, однако нет. Тот, что здесь, не такой, как у вас’.

(5) Неизменность (сохранение) сущностных категориальных признаков. Предпосылкой для актуализации этого значения может послужить какая-либо нестандартная ситуация, условия, в которой можно было бы ожидать утрату Х-ом сущностных категориальных признаков.

В болгарском языке с этим значением может употребляться конструкция *X си е X*, где частица *си* реализует одно из своих модальных значений „присущности“ и „неизменности положения дел“ (Иванова, Петрова / Ivanova, Petrova 2017: 94 – 95). Например: *И в най-големия разкош **пленникът си е пленник*** (БНК). ‘Даже в самой большой роскоши пленник остается пленником’; ***Шпионинът си е шпионин**, все едно как го наричаш* (БНК). ‘Шпион остается шпионом, как его не назовешь’.

---

[10] В итальянском языке артикли могут привносить оценочные смыслы: определенный артикль коррелирует с высокой оценкой (***Il caffè*** è il caffè *e deve essere buono* (**И**). ‘**Кофе – это кофе и должно быть вкусным**’), а неопределенный артикль – с медиокративной, усредняющей (***Una legge è una legge**, e non può essere esaustiva* (И); ‘Закон – это всего лишь закон, и он не может быть исчерпывающим’).

В русском языке с этим значением используется конструкция с глаголом *X остается X-ом,* как и в итальянском – *X rimane* ‘остается’ *X*.

Таким образом, помимо частных лингвоспецифических особенностей (как, например, отмеченное только для болгарской формулы *X си е X* значение неизменности сущностных признаков; или нехарактерное для русских формул (*X есть / это X*) значение равноценности членов категории), были выявлены некоторые межъязыковые корреляции. В частности функциональное соответствие между конструкцией болгарского языка *X си е X* и русской моделью *X есть X*. Полагаем, что модально-удостоверяющая частица *си* имеет в тавтологиях функциональную нагрузку, которая в русском языке реализуется связкой *есть* (индикативность, непреложность суждения). Наш материал показывает, что отсутствие частицы *си* в составе тавтологии соотносимо с более узкой, приближенной к словарной, трактовкой понятия, соотносимого с X-ом. Стремление к дискретности в контексте тавтологий коррелирует в русском языке со связкой *это* (*X – это X*), а в итальянском – с нулевой артиклевой формой правого компонента. Анализ итальянских конструкций на данном этапе исследования не выявил других четких семантико-функциональных корреляций. Единственное значение, накладывающее ограничение на оформление второго компонента конструкции, связано с актуализацией имплицитного компонента *X – [настоящий] X*. Существенным критерием для трех языков, влияющим на выбор конструкции, оказывается также статус пропозиции (утвердительный/неутвердительный).

Цитирана литература / References

Булыгина, Шмелев 1997: Булыгина, Т. В., А. Д. Шмелев. *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики).* Москва: Школа „Языки русской культуры“. (Bulygina, Shmelev 1997: Bulygina, T. V., A. D. Shmelev. *Iazykovaia kontseptualizatsiia mira (na materiale russkoi grammatiki.* Moskva: Shkola “Iazyki russkoi kul’tury”.)

Вилинбахова, Копотев 2017: Вилинбахова, Е. Л., М. В. Копотев. –„X есть X“ значит „X это X“? Ищем ответ в синхронии и диахронии. – В: *Вопросы языкознания*, № 3, с. 110 – 124. (Vilinbakhova, Kopotev 2017: Vilinbakhova, E. L., M.V. Kopotev. “X yest’ X” znachit “X eto X”? Ishchem otvet v sinkhronii i diakhronii. – In: *Voprosy iazykoznaniia*. № 3, pp. 110 – 124.)

Грайс 1985: Грайс, Г. П. Логика и речевое общение. – В: *Новое в зарубежной лингвистике*, № 16, с. 217 – 237. (Grais 1985: Grais, G. P. Logika i rechevoe obshchenie. – In: *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, № 16, pp. 217 – 237.)

Иванова, Петрова 2017: Иванова Е. Ю., Г. М. Петрова. Болгарские возвратные клитики *се* и *си*: омонимия, полисемия, синтаксис. – В: *Вопросы языкознания*, № 1, с. 74 – 104. (Ivanova, Petrova 2017: Ivanova, E. Yu., G. M. Petrova. Bolgarskie vozvratnye klitiki *se* i *si*: omonimiya, polisemiya, sintaksis. – In: *Voprosy iazykoznaniia*, № 1, pp. 74 – 104.)

Иевлева 2002: Иевлева, М. Х. *Базисные концепты ментального мира человека (на материале тавтологий типа Жизнь есть жизнь)*. Уфа: Башк. гос. ун-т. (Ievleva, M. Kh. *Bazisnye kontsepty mental’nogo mira cheloveka (na materiale tavtologii Zhizn’ est’ zhizn’)*. Ufa: Bashk. gos. un-t.)

Лазарева, Иванова 2019: Лазарева, В. А., Е. Ю. Иванова. Тавтологии X copula X в болгарском языке в свете корпусных данных: лексика, грамматика, вариантность. – В: *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература,* № 16 (4), с. 576 – 598. (Lazareva, Ivanova 2019: Lazareva, V. A., E. Ju. Ivanova. Tavtologii X copula X v bolgarskom jazyke v svete korpusnyh dannyh: leksika, grammatika, variantnost’. – In: *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura*, № 16 (4), pp. 576 – 598.)

Леонидова 1978: Леонидова, М. Фразеосхема как лингвистическая единица промежуточного синтаксико-фразеологического уровня (на материале русского и болгарского языков). – В: *Славянска филология*, т. 15 (Езикознание), с. 219 – 229. (Leonidova 1978: Leonidova, M. Frazeoskhema kak lingvisticheskaia edinitsa promezhutochnogo sintaksiko-frazeologicheskogo urovnia (na materiale russkogo i bolgarskogo iazykov). – In: *Slavyanska filologiya*, t.15 (Ezikoznanie), pp. 219 – 229.)

Николаева 2005: Николаева, Т. М. *Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков)*. Москва: Едиториал УРСС. (Nikolaeva 2005: Nikolaeva, T. M. *Funktsii chastits v vyskazyvanii (na materiale slavianskikh iazykov)*. Moskva: Editorial URSS.)

Николина 1984: Николина, Н. А. Структурно-семантические особенности предложений типа „Жизнь есть жизнь“. – В: *Предложение как многоаспектная единица языка*. Москва: МГПИ им. В. И. Ленина, с. 38 – 46. (Nikolina 1984: Nikolina, N. A. Strukturno-semanticheskie osobennosti predlozhenii tipa “Zhizn’ est’ zhizn’”. – In: *Predlozhenie kak mnogoaspektnaia edinitsa iazyka*. Moskva: MGPI im. V. I. Lenina, pp. 38 – 46.)

Ничева 1982: Ничева, К. Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език. – В: *Език и литература*, кн. 5, с. 29 – 44. (Nicheva 1982: Nicheva, K. Frazeoshemi (frazeologizirani konstruktsii) v balgarskiya ezik. – In: *Ezik i literatura*, kn. 5, pp. 29 – 44.)

Падучева 1985: Падучева, Е. В. *Высказывание и его соотнесенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений).* Москва: Наука. (Paducheva 1985: Paducheva, E. V. *Vyskazyvanie i ego sootnesennost's deistvitel'nost'iu (referentsial'nye aspekty semantiki mestoimenii).* Moskva: Nauka.)

Падучева 2004: Падучева, Е. В. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Школа „Языки славянской культуры". (Paducheva 2004: Paducheva, E.V. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Shkola "Iazyki slavianskoi kul'tury".)

Тулина 1970: Тулина, Т. А. Типы предложений с тавтологией главных членов в русском языке. – В: *Исследования по современному русскому языку*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, с. 241 – 256. (Tulina 1970: Tulina, T. A. Tipy predlozhenii s tavtologiei glavnykh chlenov v russkom iazyke. – In: *Issledovaniia po sovremennomu russkomu iazyku*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, pp. 241 – 256.)

Шатуновский 1996: Шатуновский, И. Б. *Семантика предложения и нереферентные слова: Значение, коммуникативная перспектива*. Москва: Языки русской культуры. (Shatunovskii 1996: Shatunovskii, I. B. *Semantika predlozheniia i nereferentnye slova: Znachenie, kommunikativnaia perspektiva*. Moskva: Iazyki russkoi kul'tury.)

Autenrieth 1997: Autenrieth, T. Tautologien sind Tautologien. – In: *Pragmatik. Implikaturen und Sprechakte*. Rolf E. (Ed.). Linguistische Berichte Sonderhefte 8. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 12 – 32.

Bulhof, Gimbel 2001: Bulhof, J., S. Gimbel. Deep tautologies. – In: *Pragmatics & Cognition*, № 9. pp. 279 – 291.

Escandell-Vidal, Vilinbakhova 2018: Escandell-Vidal, V., E. Vilinbakhova. Coordinated tautologies in Spanish and Russian. – In: *Intercultural Pragmatics*, vol. 15 (3), pp. 315 – 348.

Farghal 1992: Farghal, M. Colloquial jordanian arabic tautologies. – In: *Journal of Pragmatics*, № 17, pp. 223 – 240.

Fraser 1988: Fraser, B. Motor oil is motor oil: An account of English nominal tautologies. – In: *Journal of Pragmatics*, № 12, pp. 215 – 220.

Gibbs, McCarrell 1990: Gibbs, R. W., N. S. McCarrell. Why boys will be boys and girls will be girls: Understanding colloquial tautologies. – In: *Journal of Psycholinguistic Research*, № 2 (19), pp. 125 – 145.

Kwon 2009: Kwon, I. A tautology is a tautology: specificity and categorization in nominal tautological constructions. – In: *The Proceedings of 35th Berkeley Linguistics Society Annual Meeting*. Berkeley: University of California, Berkeley. <https://kwoniks.files.wordpress.com/2011/11/bls35_kwon.pdf > [10.01.2020].

Levinson 1983: Levinson, S. *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Meibauer 2008: Meibauer, J. Tautology as presumptive meaning. – In: *Pragmatics and Cognition*, № 16: pp. 439 – 470.

Renzi *et al.* 2001: Renzi, L., G. Salvi, A. Cardinaletti. *Grande grammatica italiana di consultazione.* Vol. 1: La frase. I sintagmi nominale e preposizionale. Bologna: Il Mulino.

Rhodes 2009**:** Rhodes, R. *A Cross-linguistic comparison of tautological constructions with special focus on English*. Unpublished Ms. University of California, Berkeley. < www.linguistics.berkeley. edu/~russellrhodes/pdfs/taut_qp.pdf> [10.01.2020].

Wierzbicka 1987: Wierzbicka, A. Boys will be boys: 'radical semantics' vs. 'radical pragmatics'. – In: *Language*, Vol. 63, № 1, pp. 95 – 114.

TAUTOLOGIES X COPULA X: EXPERIENCE OF COMPARATIVE RESEARCH (BASED ON BULGARIAN, RUSSIAN AND ITALIAN LANGUAGES)

Viktoria A. Lazareva
University of Salerno

vlazareva@unisa.it

Abstract: The present article investigates the tautologies of the type *X copula X in three languages* (Bulgarian, Russian and Italian). The main purpose of the paper is to determine the formal and semantic features of the formula *X copula X* in the three languages as well as cross-linguistic correlations of the most productive tautological patterns.

Key words: *tautologies, crosslinguistic comparison, Bulgarian, Russian, Italian*

Viktoria A. Lazareva
University of Salerno
132, Via Giovanni Paolo II
Fisciano (SA) 84084
Italia

ВЛИЯЕ ЛИ АНГЛ. *PLEASE* ВЪРХУ УПОТРЕБАТА НА *МОЛЯ* (*АКО ОБИЧАТЕ*/*АКО ОБИЧАШ*) В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК?

Илияна Димитрова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
bg.iliyana@gmail.com

Резюме: Настоящото изследване се фокусира върху две езикови средства в българския речев етикет, с които се изразява учтива молба – *моля* и *ако обичате*/*ако обичаш*. Разглеждат се случаите на самостоятелна употреба на *моля* в изречения, които изразяват молба, желание. Те се съпоставят със съответните изречения в английския език, с изреченията в речта на деца билингви (с български и английски), а също така и с изреченията (на български) на чужденци (с първи език английски), които изучават български като втори език. Изказва се хипотеза относно влиянието на англ. *please* върху мястото на *моля* в българските изречения, които изразяват молба, желание. Поставя се въпросът дали позицията на *моля* в изреченията влияе върху интензитета на учтивост на тази етикетна формула.

Ключови думи: *речев етикет, моля, молба, вежливост*

В редица изследвания, посветени на въпросите на речевия етикет, прави впечатление, че авторите се обединяват около две важни негови характеристики – първо, речевият етикет е национално обусловен, национално специфичен (Цанков / Tsankov 1988: 9; Лекова / Lekova 2014: 11; Хаджиева, Манова / Hadzhieva, Manova 2018) и, второ, възможно е в рамките на относително кратки исторически периоди речевият етикет да се поддаде на промени (Цанков / Tsankov 1988: 9; Мандева / Mandeva 1993: 47; Цанков / Tsankov 1996: 12 – 13).

Целта на настоящото изследване е да се опита да даде отговор на въпроса променя ли се етикетната формула в българския език, с която се изразява молба, желание, вследствие на езикова интерференция между английския и българския език.

Трябва да уточним, че в изследването представяме предварителни наблюдения върху този проблем. Изказваме хипотези, чието доказване или опровергаване ще бъде предмет на по-нататъшни изследователски търсения. Емпиричните езикови данни са ексцерпирани от писмени източници (националния референтен корпус – BulTreeBank и учебници по български език за чужденци) и по метода на наблюдението (писмени записи на устна реч, при които езикът е записан по начина, по който той е бил използван в реална ситуация).

В монографичния си труд „Речев етикет“ К. Цанков разглежда специфичните думи и словосъчетания с модален характер, които участват при оформянето на учтива молба в българския език (Цанков / Tsankov 1988: 74). За целите на настоящото изследване ще се спрем по-подробно само на две от тези езикови средства – *моля* (*моля те/моля Ви*, *моля ти/Ви се*) и *ако обичаш*/*ако обичате*. За тях авторът уточнява, че ако искаме да изразим учтива молба, *моля* или *ако обичате* би трябвало да придружават повелителните форми от свършен вид (Цанков / Tsankov 1988: 74). К. Цанков разглежда и мястото на етикетните формули *моля* и *ако обичате* в изречението – обикновено *моля* е в началото („*Моля, дайте ми един килограм сирене*“), а *ако обичате* – между частите на изречението, след сказуемото („*Дайте ми, ако обичате, един килограм сирене*.“) (Цанков / Tsankov 1988: 75). В началото на изречението *моля* може да се използва и в учтива покана, напр.: „*Моля, седнете!*“ (вж. напр. РБЕ / RBE 1998: 637; БТР / BTR 2013: 462). Според К. Цанков в тази си употреба изразите *моля* и *ако обичате* са лишени от конкретно лексикално значение, имат модален характер и функционират само като формални белези за израз на вежливост (Цанков / Tsankov 1988: 75).

К. Цанков отбелязва още, че когато *моля* е в съчетание с кратка местоименна винителна форма (*моля те/моля Ви*), молбата е едновременно учтива и строга, а „при подходяща интонация може да се превърне дори и в заповед, която не търпи възражения (*Моля те, излез! Моля Ви, бъдете така добър да излезете!*)“ (Цанков / Tsankov 1988: 75); *Мамо, моля те, купи ми тази спяща кукла!* (Bul-

TreeBank); „*Моля те да ми простиш*“ (БТР / BTR 2013: 462). К. Цанков допълва, че ако целим да изразим по-силна молба към някого, можем да използваме възвратната конструкция *моля ти се/ моля Ви се* (Цанков / Tsankov 1988: 75), напр.: „*Моля ви се, не ми се сърдете!*“ (БТР / BTR 2013: 462); „*Дай ми хиляда лева назаем, моля ти се!*“ (Буров / Burov 1997: 53); *(...) моля ти се, кажѝ на Стамов, че не съм извършил кражбата в Дъбравино.*; *Абе, бате, моля ти се*. (BulTreeBank).

Въпросът обаче за самостоятелната употреба на *моля* в българските изречения е от особен интерес за настоящото изследване. Смятаме, че самостоятелната употреба на модалния глагол *моля* все още е свързана с някои условности в езика. Ето защо в следващите редове ще се спрем малко по-подробно на нея.

Освен че придружава глаголните форми в повелително наклонение, стои в началото на изречението и изразява вежливост при молба/желание, самостоятелната употреба на *моля* можем да проследим и в още някои случаи, в които *моля* обслужва речевия етикет, но в тях модалният глагол не функционира като езиково средство, което изразява желание или молба (тук само информативно ще изброим тези случаи за по-голяма нагледност на разглеждания проблем, но няма да се спираме подробно на тях, тъй като те нямат пряко отношение към поставената цел в настоящото изследване), напр.:

1) *моля* с въпросителна интонация, когато не сме чули добре и искаме събеседникът да повтори това, което е казал, а също така за изразяване на недоумение: „*– Това е новият ви началник. – Моля?*“ (БТР / BTR 2013: 462);
2) „В отговор на изказана благодарност. *– Много ти благодаря за помощта. – Моля.*“ (БТР / BTR 2013: 462);
3) *моля* като чат от „телефонния“ етикет (в анкетно проучване, проведено от автора, 25,6% от респондентите отговарят на телефонно обаждане с: *– Моля* или *– Да, моля* (Цанков / Tsankov 1988: 83) (също вж. Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 100);
4) За привличане на вниманието: *– Моля, искам думата!* (Буров и др. / Burov i dr. 1995: 395).

По-надолу в изследването ще се фокусираме върху останалите самостоятелни употреби на етикетната формула *моля* в българския език. Те предизвикват интерес с това, че с тях също се изразява желание, молба, но мястото на модалния глагол *моля* не е в началото, а винаги в края на изреченията.

1) Така например случаите, в които *моля* се свързва със съществително име, като мястото на *моля* е след съществителното име, напр: *Тишина, моля!*; *Момент, моля!* (BulTreeBank); „*Карти и билети, моля!*“ (Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 63); „*Всички билети за проверка, моля!*“ (Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 123; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2012: 69). В тези случаи молбата, желанието са категорично заявени. Построени по този начин, изреченията звучат почти като команда и „събеседникът“, който всъщност се оказва безмълвен участник в съответната ситуация, като че ли няма избор. Такъв тип изречения предполагат изпълнение на това, което е казано („наредено“), тъй като трудно биха могли да изградят диалогово единство от „реплики-стимули“ и „реплики-реакции“ (Лекова / Lekova 2014: 11). Волеизявлението на говорещия относно изпълнението на действието (дори и при отсъствие на глагол в императивна форма) е заявено категорично, твърдо, недвусмислено, изрично. Заповедният характер на посочените изречения се потвърждава и от примера в *Съвременния тълковен речник на българския език* (Буров и др. / Burov i dr. 1995): „*Моля, запазете тишина!*“ (разновидност на посоченото по-горе *Тишина, моля!*). Речниковата статия разяснява, че в този случай *моля* се използва в речевия етикет при учтива заповед, за смекчаване на заповедта (Буров и др. / Burov i dr. 1995: 395).
2) Интересно явление в българския език представлява поставянето на модалния глагол *моля* в края на изреченията, когато той отново се свързва със съществително име без глагол в императивна форма. Тук вече ситуациите, в които биха могли да бъдат употребени тези изречения, не изискват (такава) категоричност и твърдост на волеизявата (например когато искаме/желаем/поръчваме нещо в магазин, ресторант, на пазара, на гишето за услуги и др.), срв.: *Пакет кроасани и кафе, моля.* (BulTreeBank); „*Един билет за Бургас, моля.*“ (Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 121); „*Един билет за Шумен,*

първа класа, със запазено място, моля.“ (Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2012: 69); „*Един чай, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 39); „*Едно топло мляко, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 47); „*Кафе без сметана, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 49); „*Един хляб, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva et al. 2013: 165); „*Ето рестото, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 168). Към тази група ще добавим и случаите, когато *моля* е след числително име, напр.: *Каса номер едно, моля* (анонс в немска верига супермаркети); *Петдесет и четири (лева) и двайсет и три (стотинки), моля* (уведомяване на клиент за сметката му на касата в немска верига супермаркети).

3) Освен това заднопоставен модален глагол *моля* може да се наблюдава и в същинските по цел на изказване подбудителни изречения в българския език, напр.: „*Дайте ми няколко домата, моля.*“ (Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 73); „*Дайте ми две кафета, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 66); „*Платете на касата, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 165); „*Заповядайте хляба, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 171); „*Оставете съобщение, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2017: 85); „*Обадете се на мобилния му телефон, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2017: 86); „*Представете се, моля!*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2017: 208); *Купувайте, моля!*; *Не се подвеждайте, моля!*; *Тази сума голяма ли е, малка ли е, коментирайте, моля.* (BulTreeBank).[1]
4) Етикетната формула глагол *моля* можем да наблюдаваме и в края на подбудителните изречения, които всъщност, както ги определя и К. Цанков, по форма са съобщителни (Цанков / Tsankov 1988: 74) (глаголът е в изявително наклонение), напр.: „*Искам едно еспресо, моля.*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 39); „*Искам това кафе, моля.*; *Искам тази визитка, моля.*; *Искам този молив, моля.*; *Искам това мляко, моля.*; *Искам тези папки, моля.*; *Искам този лист, моля.*; *Искам този документ, моля.*; *Искам това какао, моля.*; *Искам тази флашка, моля.*; *Искам този речник, моля.*; *Искам тези моливи, моля.*“ (Последните 11 изречения са част от упражнение в учебник по български език за чужденци, в което се упражняват показателните местоимения *този*, *тази*, *това* и *тези*. Местата в изреченията, където трябва да бъдат поставени съответните показателни местоимения, са празни. Изучаващите български като втори език[2] трябва да ги попълнят, като следват зададения модел.) (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2013: 57).

В българския език можем да проследим още няколко случая, при които модалният глагол *моля* е в края на изречения, с които се изразява молба, желание:

5) при въпросителни изречения, напр.: *Ще ме извините ли, моля?* (BulTreeBank);
6) при безлични изречения с *може ли...?*, напр.: „*Извинете, може ли да поръчам едно такси от улица „Иван Асен“ 7 за кино Арена – Младост, моля?*“ (Куртева и др. / Kurteva i dr. 2017: 80);
7) при изречения с глаголна форма в условно наклонение, напр.: *Бихте ли си обръснали мустачките, моля!* (BulTreeBank);
8) Ще добавим и още една употреба на *моля*, която смятаме за интересно явление в българския език – когато модалният глагол се свързва с потвърдителната частица *да*, за да се изрази желание, напр.: „*– Искате ли да ги пробвате? – Да, моля.*“ (Колева-Златева, Емилиянова / Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: 157); „*– Искаш ли да направя по едно кафе? – Да, моля.*“ (Буров / Burov 1997: 76).

---

[1] Пунктуационните знаци в края на всички цитирани дотук и по-долу в изследването изречения, с които илюстрираме съответната употреба на модалния глагол *моля*, са запазени така, както те са поставени от авторите на самите изречения. Според правилата по правопис и пунктуация на българския език в края на подбудителните, желателните и възклицателните изречения може да се употребява както точка [.], така и удивителен знак [!]. Решението за това какъв пунктуационен знак ще се постави в края на изречението, зависи от степента (силна или слаба) на подбуда, желание или емоция (ППБЕ / PPBE 2011: 133, 137).

[2] Вторият език е всеки непърви език, всеки следващ език, усвоен след първия. Ето защо понятието „втори език“ съответства на „чужд език“. Употребата на понятията „майчин език“, „роден език“ (за първи език) и „чужд език“ (за втори език) се избягва в научния дискурс поради тяхната емоционална натовареност. В настоящото изследване ще използваме научния термин „втори език“, но ще си служим и с широкоупотребимия в речта израз „чуждоезиково обучение“ (вж. по-подр. Шопов / Shopov 2012: 23 – 24; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2014; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2016; Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2018).

При наблюдение на речта на деца билингви, които владеят български и английски, и на чужденци с първи език английски, които изучават български като втори език, прави впечатление изборът на абсолютно същата етикетна формула в ситуации, в които се изразява молба или желание, като мястото на модалния глагол *моля* отново е в края на изреченията, срв.:

- съществително име + *моля*
  - Дете: *Зелен молив, моля*; *Салфетка, моля* (М., 4;1)[3];
  - Чужденец: *Сметката, моля*; *Едно кафе, моля* (A. Haywood); *Сок от портокал, моля* (Y. Valanu);
- глагол в императивна форма (или повелителна частица) + *моля*
  - Дете: *Мамо, спри, моля*; *Мамо, хайде, моля* (М., 3;11);
  - Чужденец: *Кажи ми истината, моля* (R. Vella);
- глагол в изявително наклонение + *моля*
  - Дете: *Искам бял лист, моля* (М., 3;10); *Искам да ме вдигнеш, моля* (М., 4;2); *Искам само домати, моля* (Й., 10 г., 1 м.);
  - Чужденец: *Аз искам захар, моля* (R. Vella);
- при въпросителни изречения
  - Дете: *Ще ме завиеш ли, моля* (М., 4;2);
  - Чужденец: *Имаш ли една бира, моля* (M. Branagan); *Ще вземеш ли колата ми, моля* (R Vella, личен архив);
- безлични изречения с *може ли* + *моля*
  - Дете: *Мамо, може ли да отидеш с мен в стаята, моля* (М., 4;2);
  - Чужденец: *Може ли чай, моля* (W. Haywood); *Може ли една бира, моля* (M. Branagan);
- потвърдителната частица *да* + *моля*
  - Дете: (възрастен към дете: *Искаш ли още супичка?*) – *Да, моля* (Й., 10;5);
  - Чужденец: (сервитьор към чужденец: *Искате ли лед?*) – *Да, моля* (R. Vella).

Изречения за изразяване за молба, желание с глагол в условно наклонение + *моля* до този момент не са регистрирани в речта на наблюдаваните деца билингви и чужденци, изучаващи български като втори език. Отсъствието на изречения от типа *Би ли.../Бихте ли...*+ минало деятелно причастие за изразяване на молба, желание в речта на децата билингви би могло да се обясни с липсата на достатъчно социален и езиков опит у тях [в опита им все пак да използват изречения в условно наклонение в други ситуации например се забелязват грешки, което само по себе си говори и за сложността на това езиково явление, срв.: **Мамо, ако някой ти каже това, ти била ли го направила?* (Й. 10;5)]. При наблюдаваните чуждестранни респонденти тази езикова структура все още не е усвоена, тъй като в момента на наблюдение обучаемите са в процес на усвояване на българския език на ниво А1/А2, което предполага, но не задължава, усвояването на тази етикетна формула [за усвояването на българския като втори език все още не е разработен справочник, който според Общата европейска езикова рамка би трябвало да определи обхвата на лексиката, граматиката и въобще на езиковите знания, които трябва да се усвоят в различните нива, за да се постигне съответната комуникативна компетентност (вж. по-подр. Колева-Златева / Koleva-Zlateva 2018)].

Поставянето на *моля* в края на изреченията, които разгледахме дотук, е разбираемо в речта на деца билингви и в речта (на български) на чужденци, чиито първи език е английският. Според нас наблюдаваното явление е процес на трансфер на позицията на *please* „моля“ от английските изречения за изразяване на учтива молба, желание в съответните български изречения.

В английската граматика се разяснява, че позицията на *please* „моля“ в изреченията, с които се изразява учтива молба, желание, е променлива (подвижна), но въпреки това, тя най-често е в края на такива изречения (CD; Quirk, Greenbaum 1973: 224; Swan 2005: 410) [напр.: „*Could/Would you say that again, please*?“ „Бихте ли казали/повторили това отново, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/

[3] В психолингвистичните изследвания, посветени на детската реч, е прието възрастта на детето да се отбелязва със знак [;], като пред знака са годините, а след него – месеците, напр. 4;1 = 4 години и 1 месец (Стоянова / Stoyanova 2006: 48).

ако обичате)“; „*Can I borrow your pen, please?*“ „Мога ли да взема назаем химикалката ти/Ви, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“; „– *What would you like to drink? – Orange juice, please*“ „– Какво би/бихте искал/а/ли да пиете? – Портокалов сок, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“; „– *Would you like a glass of wine? – Yes, please*“ „Би/Бихте ли искал/а/ли чаша вино? – Да, моля (моля те/Ви, ако обичаш/ако обичате)“ (CD)].

Изреченията на английски, в които глаголът е в императивна форма, звучат неучтиво и грубо (напр.: „*Pass the salt*“ „Подай/подайте солта“). Те имат характер на заповед, нареждане. Когато англ. *please* „моля“ стои в края на такива изречения, то смекчава заповедния характер на изказването, но въпреки това волеизявата все още не звучи вежливо (т.е. въпреки наличието на *please* „моля“ в края на такива изречения, те все още имат характер на нареждане (заповед), а не на молба) (CD; Quirk, Greenbaum 1973: 224; Maclin 1987: 88; Jakubowska 1999: 33; Swan 2005: 410 – 411) [напр.: „*Pass the salt, please*“ „Подай/подайте солта, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“ (CD)]. Ето защо, ако искаме да запазим учтивостта в тези случаи (в изречения с глагол в императивна форма), е задължително да има модален глагол + *please* „моля“, напр.: *Can/Could you pass the salt, please* „Би/Бихте ли подал/а/ли солта, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате) или Може ли да подадете солта, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“.

Идентичен е случаят с изреченията, в които глаголът е в изявително наклонение + *please* „моля“. Например *I want a cup of coffee, please* „Искам (чаша) кафе, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“ е нелюбезен, груб начин някой да „помоли“ за чаша кафе, да пожелае да му бъде дадена чаша кафе (Swan 2005: 411). В някои речници такъв тип изречения дори не се споменават в речниковите статии при илюстрацията на значенията на *please* „моля“, нито присъстват като примери в разясненията за модалността в английския език (вж. CD; OLD). Ако желаем нещо и искаме учтиво да помолим за него, в изреченията на английски освен *please* „моля“ е задължително присъствието на модален глагол, напр.: *I would like a cup of coffee, please* „Бих искал/а (чаша) кафе, моля (моля те/моля Ви, ако обичаш/ако обичате)“.

С цел да се изясни дали представителите на българската лингвокултурна общност използват маркери на учтивост в изречения за изразяване на желание, молба и, ако използват, коя точно етикетна формула избират, в края на 2019 г. бе проведен експеримент.

Постановка на експеримента: В експеримента взеха участие 50 студенти първи курс от различни специалности. Първоначално на студентите беше предоставена анкета, от която те можеха да изберат възможен отговор на въпроса: *Как бихте поръчали кафе в заведение?*:

– *Едно кафе./За мене едно кафе.*
– *Може ли едно кафе.*
– *Искам едно кафе.*
– *Едно кафе, моля.*
– *Едно кафе, ако обичате.*
– *Едно кафе, моля Ви.*
– *Бих искал/а едно кафе.*

В този вид обаче експериментът бе преустановен, тъй като отчетохме, че анкетата не представя обективна картина за това как езикът работи на практика. Поставена по този начин, задачата провокираше респондентите да мислят в посока коя в този случай е (или би била) най-подходящата форма, за да поръчат напитка, а не как реално (и естествено, спонтанно) биха се изразили в подобна ситуация. Ето защо бе разиграна ситуация, при която се изискваше студентите да си представят, че са клиенти в кафене/ресторант/бар. Задачата беше те да поръчат храна/напитка на човека, който приема поръчката (сервитьор/сервитьорка). За да може изпълнението на задачата максимално да се доближи до естествената ситуация „в кафене/ресторант/бар“, студентите бяха помолени да влизат в стаята, в която се проведе експериментът, поотделно с цел отговорите им да са максимално независими, неповлияни един от друг.

Резултатите от експеримента показаха, че 77% от респондентите (38 души) поръчват храна/напитка, без да използват етикетна формула (напр.: *Аз искам да си поръчам...*; *За мене....*; *Аз искам...*; *Ще искам...* или само съществително име: – *Чаша вода*). 12% от респондентите обаче (6 души) използват *моля* в края на изречението, когато поръчват: *Кола, моля*; *Едно кафе, моля* (този отговор е даден от двама респонденти); *За мен шопска салата и пепси, моля*; *Аз бих искала чай и парче*

торта, моля и *Бих желала порция пържола и чаша вода, моля*). 6% от респондентите (трима души) поръчват, като използват условно наклонение (срв.: *Бих желала едно кафе*; *Бих желала една чаша мерло*; *Бих искала пилешка пържола и вода*). Двама от участниците в експеримента (4%) използват етикетната формула *ако обичате* (и двамата респонденти поръчаха с изречението: *Едно кафе, ако обичате*). И само един респондент изрази желание, молба, като използва етикетната формула *може ли...* (срв.: *Може ли един тоник*). Ще отбележим, че резултатите от проведения експеримент служат като допълнителна, а не основна аргументация по разглеждания въпрос.

Интересен е фактът, че ако все пак трябва да избират етикетна формула, 12% от респондентите биха избрали *моля* за изразяване на желание, молба. Освен това позицията на самостоятелната употреба на *моля* и при шестимата отговорили е именно в края на изреченията. Това, от своя страна, поставя въпроса кое провокира избора на тази етикетна формула в разгледаната ситуация (пред избора например на *ако обичаш*/*ако обичате* или *моля те*/*моля Ви*)?

Бихме могли да предложим две работни хипотези. Първата от тях е свързана с превръщането на английския език в lingua franca. С процесите на европеизация и глобализация езиковият трансфер и интерференцията се превръщат във все по-вероятна причина за промените в езиковата система на даден език, а в това число и на неговия речев етикет. Възможно е изборът на *моля* и позицията му (в изреченията, с които се изразява молба, желание) да са повлияни от англ. *please*, което най-често в устната българска реч се превежда като „моля“, и неговото място в съответните английски изречения (както видяхме – най-често в края), като по този начин в българския език се формира един продуктивен модел за изразяване на молба, желание. За да се потвърди или отхвърли обаче подобна хипотеза, са необходими задълбочени изследвания, подкрепени с допълнителни емпирични данни.

Втората хипотеза е свързана с речниковите статии в някои български речници, където изречения със заднопоставен модален глагол *моля* се тълкуват като учтиви [първо, като учтиви обръщения, срв.: „Учтиво обръщение към гости, клиенти и пр. *Какво обичате, моля?*“ (БТР / BTR 1955: 393; БТР / BTR 1973: 467); „При учтиво обръщение – в смисъл на: ако обичате. *Аз може би ви обезпокоих? – Никак, никак. Седнете, моля*“ (РСБКЕ / RSBKE 1957: 97), а след това и като учтива покана, молба, срв.: „В речевия етикет за – учтива покана, подкана (...) *Заповядайте, моля. Кажете, моля. Извинете, моля*“ (Буров и др. / Burov i dr. 1995: 395)]. Тоест, ако *моля* означава ‘учтиво обръщение, молба, покана’ в края на тези изречения, възможно е това значение да се пренесе (по аналогия) и върху останалите изречения (за изразяване на желание, молба) със заднопоставена етикетна формула *моля*. Това би била малко вероятна хипотеза според нас, тъй като наравно с посочените по-горе речникови статии срещаме и такива, в които *моля* в началото на изречението се тълкува като израз на молба или учтива покана (което съвпада и с мнението на К. Цанков (Цанков / Tsankov 1988: 75) за мястото на *моля* в изречения, с които се изразява учтива молба) [срв.: „За израз на молба или в учтива покана. (..) *Моля, седнете!*“ (БТР / BTR 1994: 462; БТР / BTR 2013: 462); „За израз на учтива покана (...) – *Моля, седнете*“ (РБЕ / RBE 1998: 637)].

Резултатите от проведения експеримент извеждат на преден план още един въпрос, свързан със заднопоставения модален глагол *моля* в българските изречения за изразяване на желание, молба, а именно – дали етикетната формула *моля* в края на разглежданите изреченията продължава да бъде формален белег на израз на учтивост, или изразява категоричност, твърдост (отсеченост), настоятелност (на молбата, желанието). С други думи, има ли разлика (и в какво се изразява тя) между отговорите на респондентите: *Едно кафе, моля* и *Едно кафе, ако обичате*; *Бих желала порция пържола и чаша вода, моля* и *Бих искала пилешка пържола и вода*; тоест какво всъщност се изразява с изреченията, които съдържат заднопоставена етикетна формула *моля* – молба или нареждане (заповед, повеля, инструкция, наставление). За да се отговори на въпроса за прагматиката на тези конструкции, е необходимо разглеждането им в светлината на теорията на речевите актове и теорията на учтивостта (politeness theory) на Браун и Левинсън. Тези въпроси ще бъдат във фокуса на изследователския ни интерес в по-нататъшни изследвания.

В заключение бихме могли да кажем, че на базата на разгледания езиков материал дотук, както и въз основа на проведения експеримент, който показа, че *моля* е предпочитаната етикетна формула (ако трябва да се използва такава), можем да проследим тенденция в употребата на модалния глагол *моля* в изречения, с които се изразява молба, желание. На този етап поддържаме изказаната по-горе хипотеза, че позицията на *моля* в тези изречения, както и изборът точно на тази етикетна формула (пред избора например на израза *ако обичаш*/*ако обичате*) са повлияни от англ. *please* и неговото

място в съответните английски изречения. По какъв начин обаче ще продължи да се развива набелязаната тук тенденция в съвременния български език ще покажат бъдещите наблюдения и анализи върху този въпрос.

Цитирана литература / References

БТР 1955: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1955: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

БТР 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.(BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

БТР 1994: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

БТР 2013: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 2013: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Буров 1997: Буров, С. *Български език за чужденци. Първа част*. Велико Търново: Фабер. (Burov 1997: Burov, S. *Balgarski ezik za chuzhdentsi. Parva chast*. Veliko Tarnovo: Faber.)

Буров и др. 1995: Буров, С., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Велико Търново: Елпис. (Burov i dr. 1995: Burov, S., V. Bondzholova, M. Ilieva, P. Pehlivanova. *Savremenen talkoven rechnik na balgarskiya ezik s ilyustratsii i prilozheniya*. Veliko Tarnovo: Elpis.)

Колева-Златева 2012: Колева-Златева, Ж. *Български език за чужденци. Първа част. Работна тетрадка.* Велико Търново: Фабер. (Koleva-Zlateva 2012: Koleva-Zlateva, Zh. *Balgarski ezik za chuzhdentsi. Parva chast. Rabotna tetradka.* Veliko Tarnovo: Faber.)

Колева-Златева 2014: Колева-Златева, Ж. Актуални задачи пред преподаването на българския като втори език. – В: *Предизвикателствата на XXI век за развиване на комуникативната компетентност за професионални цели.* Варна: Стено, с. 64 – 70. (Koleva-Zlateva 2014: Koleva-Zlateva, Zh. Aktualni zadachi pred prepodavaneto na balgarskiya kato vtori ezik. – In: *Predizvikatelstvata na XXI vek za razvivane na komunikativnata kompetentnost za profesionalni tseli*. Varna: Steno, pp. 64 – 70.)

Колева-Златева 2016: Колева-Златева, Ж. Типология на преподаването на българския език в психолингвистична перспектива – проблеми, нерешени въпроси, последици. – В: Krejčová, E., P. Krejčí (ред.). *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě III*. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, с. 105 – 115. (Koleva-Zlateva 2016: Koleva-Zlateva, Zh. Tipologiya na prepodavaneto na balgarskiya ezik v psiholingvistichna perspektiva – problemi, neresheni vaprosi, posleditsi. – In: Krejčová, E., P. Krejčí (ред.). *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě III*. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, pp. 105 – 115.)

Колева-Златева 2018: Колева-Златева, Ж. Към въпроса за стандартизацията на обучението по български език като втори. – В: *Orbis linguarum*. Vol. 16, Issue 1, с. 59 – 66. (Koleva-Zlateva 2018: Koleva-Zlateva, Zh. Kam vaprosa za standartizatsiyata na obuchenieto po balgarski ezik kato vtori. – In: *Orbis linguarum*. Vol. 16, Issue 1, pp. 59 – 66.)

Колева-Златева, Емилиянова 2007: Колева-Златева, Ж., Б. Емилиянова. *Аз говоря български. Български език за чужденци. Първа част*. Велико Търново: Фабер. (Koleva-Zlateva, Emiliyanova 2007: Koleva-Zlateva, Zh., B. Emiliyanova. *Az govorya balgarski. Balgarski ezik za chuzhdentsi.* Parva chast. Veliko Tarnovo: Faber.)

Куртева и др. 2013: Куртева, Г., К. Бумбарова, С. Бъчварова. *Здравейте! Учебник по български език за чужденци. A1 – A2.* София: Нов български университет. (Kurteva i dr. 2013: Kurteva, G., K. Bumbarova, S. Bachvarova. *Zdraveyte! Uchebnik po balgarski ezik za chuzhdentsi. A1 – A2.* Sofia: Nov balgarski universitet.)

Куртева и др. 2017: Куртева, Г., К. Бумбарова, С. Бъчварова. *Здравейте! Учебник по български език за чужденци. B1 – B2.* София: Нов български университет. (Kurteva i dr. 2013: Kurteva, G., K. Bumbarova, S. Bachvarova. *Zdraveyte! Uchebnik po balgarski ezik za chuzhdentsi. B1 – B2.* Sofia: Nov balgarski universitet.)

Лекова 2014: Лекова, Б. Речевият етикет и придобиването на поведенческа култура в процеса на социализация при чуждоезиковото обучение. – В: *Science & Technologies*, Volume IV, Number 8. (Lekova 2014: Lekova, B. Recheviyat etiket i pridobivaneto na povedencheska kultura v protsesa na sotsializatsiya pri chuzhdoezikovoto obuchenie. – In: *Science & Technologies*, Volume IV, Number 8.) <http://www.sustz.com/journal/VolumeIV/Number8/Papers/BranimiraLekova1.pdf> [13.01.2020]

Мандева 1993: Мандева, М. Речев етикет – методически аспекти на работата в началните класове. – В: *Педагогически алманах*, том 1, бр. 1. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“ (Mandeva 1993: Mandeva, M. Rechev etiket – metodicheski aspekti na rabotata v nachalnite klasove. – In: *Pedagogicheski almanah*, tom 1, br. 1. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“)

ППБЕ 2011: *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила.* София: Просвета. (PPBE 2011: *Pravopis i punktuatsiya na balgarskiya ezik. Osnovni pravila*. Sofia: Prosveta.)
РБЕ 1998: *Речник на българския език*. Т. 9 (М). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". (RBE 1998: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 9 (M). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov".)
РСБКЕ 1957: *Речник на съвременния български книжовен език.* Том втори (Л – П). София: Издание на БАН. (RSBKE 1957: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Tom vtori (L – P). Sofia: Izdanie na BAN.)
Стоянова 2006: Стоянова, Ю. *Психолингвистични изследвания*. София: Веда Словена – ЖГ. (Stoyanova 2006: Stoyanova, Yu. *Psiholingvistichni izsledvaniya*. Sofia: Veda Slovena – ZHG.)
Хаджиева, Манова 2018: Хаджиева, Е., Р. Манова. Говорите чудесен български. – В: *Е-списание в областта на хуманитаристиката*. X – XXI в. год., брой 12. (Hadzhieva, Manova 2018: Hadzhieva, E., R. Manova. Govorite chudesen balgarski. – In: *E-spisanie v oblastta na humanitaristikata.* X – XXI v. god., broy 12.) <http://www.abcdar.com/magazine/XII/Hadzhieva_Manova_1314-9067_XII.pdf> [13.01.2020]
Цанков 1988: Цанков, К. *Речев етикет*. София: Народна просвета. (Tsankov 1988: Tsankov, K. *Rechev etiket*. Sofia: Narodna prosveta.)
Цанков 1994: Цанков, К. *Социолингвистика и речев етикет*. Велико Търново: Знак'94. (Tsankov 1994: Tsankov, K. *Sotsiolingvistika i rechev etiket*. Veliko Tarnovo: Znak'94.)
Шопов 2012: Шопов, Т. *И даде човекът имена. Увод в педагогическата психолингвистика.* София: УИ „Св. Климент Охридски". (Shopov 2012: Shopov, T. *I dade chovekat imena. Uvod v pedagogicheskata psiholingvistika.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski".)
BulTreeBank: *Български национален референтен корпус*. (*Balgarski natsionalen referenten korpus.*) <http://webclark.org/> [04.01.2020]
CD: *Cambridge Dictionnary*. < https://dictionary.cambridge.org/> [12.01.2020]
Jakubowska 1999: Jakubowka, E. *Cross-cultural Dimensions of Politeness in the Case of Polish and English.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Maclin 1987: Maclin, A. *Reference guide to English a Handbook of English as a Second Language.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.
OLD: *Oxford Learner's Dictionaries*. < ttps://www.oxfordlearnersdictionaries.com> [09.01.2020]
Quirk, Greenbaum 1973: Quirk, R., S. Greenbaum. *A University Grammar of English*. Hong Kong: Longman.
Swan 2005: Swan, M. *Practical English Usage*. Oxford: Oxford University Press.

DOES THE EXCLAMATION *PLEASE* IN ENGLISH CHANGE HOW *МОЛЯ (АКО ОБИЧАТЕ/АКО ОБИЧАШ)* ARE USED IN BULGARIAN?

Iliyana Dimitrova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
bg.iliyana@gmail.com

Abstract: This article focuses on two structures used in Bulgarian etiquette to express a polite request – *моля* and *ако обичате/ако обичаш*. Examples are provided when the word *моля* is used to express a polite request or a wish/desire in Bulgarian. These are then compared with their English equivalents, using sentences uttered by children who are bilingual in English and Bulgarian, and sentences uttered in Bulgarian by (English-native) foreigners who are learning Bulgarian as a second language. Conclusions are drawn on where *моля* should be placed in Bulgarian sentences. Moreover, the paper queries whether the position of *моля* in these sentences changes the level of perceived politeness.

Key words: *speech etiquette, please, request, politeness*

Iliyana Dimitrova
Department of Modern Bulgarian Language
Faculty of Modern Languages
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2, Teodosiy Tarnovski str.
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

ОЦЕНЪЧНИ ИНДИКАЦИИ НА ЖЕНСКОТО И МЪЖКОТО В ПРОВЕРБИАЛНИ ФРАЗИ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИЯ И ПОЛСКИЯ ЕЗИК)[1]

Димитрина Хамзе
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
didiham@abv.bg

Резюме: Симптоматиката на мъжкото и женското в провербиалните формации е панорамна и многослойна, пряко следствие от когнитивните усилия на полово маркирания субект. Експлицитно или не, половата идентичност маркира огромен масив от пословици във всеки език. Тя пронизва концептосферата на продуктора и адресата в комуникативното пространство, полово диференцира и „преразпределя“ целокупния социокултурен опит, влияе върху оценката на определени характерологични и поведенчески черти. Целта на изследването е да открие възможност за развойно-аксиологичен и прогностичен характер на тази оценка, вложена в избрани паремийни конструкции от полския и българския език, извън рамките на стереотипа и на „специализираната“ фолклорна среда.

Ключови думи: *паремии, индикации, пол/джендър, оценъчност, перспектива*

1. Провербиалните изрази като смислова категория

Преди да разкрием част от симптоматиката на женското и мъжкото в паремийни конструкции от двата заявени в заглавието езика, е необходимо да изложим схващането си за паремиологията като област, която не само съдържа есенциална оценъчност, но дава възможност вложената в съдържанието на ПЕ[2] оценка да се променя и преосмисля в менталното поле и на продуктора, и на възприемателя, търсещи причините за кристализиралата в съждението констатация. Пословиците и поговорките, обхванати от общия термин *паремии*, са устойчиви и възпроизводими единици, нещо като миникомпендиуми на екзистенциалната опитност, на познавателната, концептуалната и естетическата „образованост“ на субекта. Тяхната семантика е резултативна, тъй като изразяват общо, конклузивно значение със сентенционален и инструктивно-поучителен характер. Независимо от афористичната завършеност, категоричността на наблюдението и усещането за окончателност на преценката, посланието на ПЕ е асоциативно „ветрилообразно“, подплатено с многоаспектна и разнородна информация. Именно въз основа на асоциациите, които поражда дадена пословица – а те са неограничени, но най-общо и опростено могат да бъдат маркирани от съгласие или несъгласие с изразеното от анонимния автор становище – се развива, обогатява и усъвършенства нашата опитност по отношение както на собствения ни пол, така и на противоположния. В този смисъл, независимо от устойчивостта и възпроизводимостта на подобни единици, те носят в себе си скрита динамика – дори само като повод за размисъл, покана и стимул за проверка на изразената в тях позиция или за нейното оспорване с „доказване на противното“. А то се доказва с наличието във всеки език на провербиални фрази с противоположно съдържание, които са сигнал за оспорване и разклащане на „класическата“, т.е. преобладаващата оценка. Ето някои примери от полския паремиологичен масив – като остарее, жената уж не става за нищо, но се оказва, че нейната стойност може и да расте; по принцип за жената не е характерно да държи юздите на управлението, но самите мъже признават, че тя е скритият „диригент“; жената е зло, „напаст“, но и празник, щастие: *Nie pomoże blansz i róż, kiedy panna stara już* (‘Не помага белило и червило, ако момата е вече стара’)

---

[1] Изследването е част от Факултетния проект на ФФ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (ФП 19-ФлФ-008 към Фонд „Научни изследвания“ при ПУ „П. Хилендарски“).

[2] Паремийна единица

(PNW 2003: 83), но *Kobieta jak moneta, dłużej nie traci wartości* (‘Жената е като монета, с времето не губи стойността си’) (PNW 2003: 85); *Niewieście rządzić nie przystoi* (‘На жената не ѝ отива да управлява’), но *My rządzim światem, a nami kobiety* (‘Ние управляваме света, а нас ни управляват жените’); *Nie chwal dnia przed zachodem słońca, a kobiety przed śmiercią* (‘Не хвали деня преди залез слънце и жената преди смъртта’) (PKU); *Żeś białogłowę z kości stworzył, Panie, niejedna też kością w garle stanie* (‘От кост си сътворил жената, Господи, и като кост в гърлото се запречва’) (PKU), но: *Kobieta jest zaproszeniem do szczęścia* (‘Жената е покана за щастие’) (PKU), *Gdzie nie ma miłości, tam nie ma kobiety* (‘Където няма любов, там няма жена’) (PKU). Съществуването на такива устойчиви фрази е важен духовно-оценъчен стимул за бдителност, критичност и справедливост в оценяването на „коментираните“ в дадена пословица качества и страни от поведението на човека, дори и да не срещаме нейно провербиално опровержение. Тази особеност на ПЕ позволява (най-малкото в рефлективен план) не само постоянно разчупване на стереотипа, но и предлагане на прогноза за развитие на междуполовите отношения. Наситената образност на паремийните изрази, която сама по себе си поражда асоциации, също дава импулс за реинтерпретиране на тяхното съдържание. Следователно те не са непременно обвързани с едно единствено, „теснолинейно“ тълкуване въпреки привидно „застопорения“ си характер. „Усредненото“, лексикографско значение на ПЕ е по-скоро осев център, около който могат да се завъртят различни семантико-етични, психо-емоционални и морално-оценъчни реакции на възприемателя.

Контекстовата обвързаност на ПЕ с определена изходна ситуация също не е абсолютна величина, т.е. те могат да преминават от един контекст в друг, модифицирайки значението си. Тук ще си послужа с фразеологичен пример, но и в паремийната зона принципът е същият. В своята изворова среда изразът *Dać kosza* означава ‘Да отхвърля кандидата за жених’ (казва го девойката) и съответно *Dostać kosza* – ‘Да получа отказ, да ме отхвърлят като кандидат-жених’ (казва го момъкът); буквално – ‘дам’ или ‘получа кош’. Кошът е реалия, която демонстрира унизителното положение на мъжа в дадената ситуация. Целта на наказанието е била виновникът да бъде осмян – за да излезе от закачения над блато кош, той е трябвало да прежеже въжето и така неизбежно да падне в блатото. Днес тези ФЕ[3] също се употребяват, но имат по-общо значение и могат да се отнасят към различни ситуации на отказ. В полето на междупартньорските отношения отказът не е свързан само с предложение за годеж и/или брак, а просто за любовна връзка или свободно съжителство. Освен това еднополовата маркираност на всяка от двете фрази сега е „притежание“ и на двата пола.

Усещането за аксиологическа константност на ПЕ не е неоспоримо – то идва от афористичния и нравоучителен характер на пословицата, който сякаш задължава и респектира, а не предразполага толкова към „усъмняване“ във вложената позиция и към изразяване на лично мнение. Стереотипната употреба означава донякъде механично пренасяне на оценки, „присаждането“ им в друг контекст при игнориране на индивидуалните специфики. Пословицата се опитва да играе ролята на „лакмус“ за генерична или колективна характерология, но тя може да бъде доста подвеждаща. По-ценна според нас е ПЕ като отправна точка за психологически сондаж и проверка на основателността на нейното съдържание. Ситуативно-контекстовата динамика и психо-емоционалната детерминираност (и реактивност) на продуктора, както и образно-естетическата специфика на самите паремийни текстове дават възможност за смислово-оценъчна мобилност. При ПЕ за жената със семантичен признак хубост например, можем да се запитаме трябва ли непременно хубостта да се съчетава с глупост и/или развратност? И кое всъщност надделява – положителната или отрицателната оценка, възхищението или порицанието? Или пък нещата са „на кантар“? *Żona ładna zawsze zdradna* (‘Хубавата съпруга е винаги невярна’) (PNW 2003: 83), *Мома гиздосия, булка поразия* (НГ / NG 1975: 63), *Мома гиздава, глава гнидава* (НГ / NG 1975: 214), *Хубава жена – много познайници* (БПП / BPP: 267), *Хубаво е да имаш жена и умна, и лична, добре, ама господ две добрини на едно място не дава* (БПП / BPP: 295).

В опитите ни да си отговорим на подобни въпроси виждаме пословиците и поговорките не само като коректив на определени ценности, но и на личното становище на комуникантите. В сходна тоналност са наблюденията на Стефана Калдиева-Захариева, според която пословиците и по-

[3] Фразеологична единица

говорките са „рожби на творческата инвентивност, оригиналност на осмисляне и асоцииране на факти и образи, на умението да се осмива и иронизира, да се възхищава и презира. Те задоволяват човешките потребности от изразяване на отношение, преценка, емоция, световъзрение, морал и естетика, от засвидетелстване на активна позиция, от желание за намеса и промяна в устройството на света“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 63). Светът се променя, следователно и нашата оценка също.

При оценяване на съдържанието на ПЕ вече обърнахме внимание на това, че то не изразява някаква непоклатима и вечна истина и че при пренасяне на провербиалната фраза в друг, отдалечен по време, място и комуникативна обусловеност контекст нейното изходно послание може да стане проблематично или поне относително. Красивата полска пословица *Każda dziewczyna powinna mieć sześć „p”: piękna, pilna, poczciwa, porządna, posłuszna, posażna* (‘Всяка госпожица трябва да притежава шест добродетели (започващи на полски с *p*): красива, грижовна, почтена, подредена, послушна, заможна (със солидна зестра)’), нагледно илюстрира високите обществени изисквания с маскулинен произход. Мъжът и на времето е знаел, че девойката трудно може да ги изпълни, но днес провербиалната фраза отправя преди всичко иронично послание и антиципира иронична интерпретация.

Магдалена Елчинова изтъква причините за семантико-функционалната „одисея“ на ПЕ на базата на солидни теренни проучвания. От значение е историческият момент на възникването им, тясно свързан с определена културна система и обществено-битова ситуация, както и „придвижването“ им от условията на патриархалното общество към съвременния му облик (срв. Елчинова / Elchinova 1990: 4). Семантично-оценъчната мобилност на ПЕ вероятно се дължи и на тяхната триделна структура, състояща се според Григорий Л. Пермяков от три плана: езиков, логико-семиотичен и образно-метафоричен (художествен) (Пермяков / Permiakov 1970: 8). Ситуативният аспект на ПЕ е част от втория план, тъй като самият учен ги дефинира като знаци на ситуации и на определени отношения между неща (Пермяков / Permiakov 1970: 19).

Не по-малко важни са личностните характеристики на информаторите (комуникантите) и особеностите на тяхната психо-речева моторика: възраст, пол, образование, професия, месторождение и местоживеене, структурни, ритмични, интонационни, интенционално-стилистични и други особености (срв. Елчинова / Elchinova 1990: 4). Всъщност оценката, излъчвана от провербиалното послание, представлява оценъчен континуум поради своя многоетапен, интегративен и „многоресурсен“ характер. Оценява авторът на пословицата, изричайки категорично, сентенционално съждение, оценява неговият възприемател, който може да е съгласен или не с изразената позиция, оценява ре-продукторът в различно време и при други социално-битови и културни условия, оценява и неговият съвременник в ролята на реципиент, който също може да приеме или отхвърли експлицираната позиция. Така се наслояват и преплитат няколко оценки, изглеждащи обаче „маскирани“ в речниковото „битие“ на ПЕ, които звучат като аксиоми.

Семантичната флуктуация и трансформативност на провербиалните обрати, която пряко влияе върху оценката, не подлежи на съмнение. Различни примери (независимо че в случая не са от разглеждания тук проблемен кръг) го доказват. За целта се използват разнообразни деривативни „тактики“ на измамените очаквания: от пословицата *Czym chata bogata, tym rada* – така се канят щедро гости на трапезата (‘Каквото Бог дал’), се получава провербиален неологизъм: *Czym chata bogata, tym struje* (‘Каквото Бог дал, с това и ще те отрови’) или *Czym chata bogata, tym goście rzygają* (‘Каквото Бог дал, това и гостите повръщат’), или на контаминиране на ПЕ: от *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* (‘Ранно пиле, рано пее’) и *Pasuje jak wół do karety* (‘Отива му като на свинче звънче’) се получава *Kto rano wstaje, ten pasuje jak wół do karety* (‘На ранно пиле му отива като на свинче звънче’). От *Nie pchaj palca między drzwi* (‘Не си пъхай пръста между вратата’) и *Wsadzać swoje trzy grosze* (‘Кажа си своето мнение’) се получава *Wsadzać swoje trzy grosze między cudze drzwi* (‘Пъхам си (натрапвам си) мнението между чуждите врати’) (PNW 2003: 17 – 18).

Иронията най-ярко откроява протеичната природа на значението. Полската пословица *Kobietom kwiaty za dwa etaty* (‘На жените цветя за два щата’) привидно представлява реверанс към нежния пол по случай 8 март, но всъщност вместо да получат признание и възхищение от мъжете за своето трудолюбие, героизъм и всеотдайност на два фронта – семейния и професионалния, жените стават обект на подигравки заради „некачествения“ си труд – от преумора и разпиляване. Не е лесно „да се носят две дини под една мишница“, затова и на двата фронта се провалят.

Темата (например жените или мъжете) в комуникативния периметър също има смислопреобразувателно или смисломоделиращо значение. Възможно е една и съща тема да се представя от противоположни позиции, както и да се изразяват противоположни оценки към нея, на което обръща внимание и М. Елчинова (Елчинова / Elchinova 1990: 5). Ето и други примери за пословици с противоположно съдържание: *Kobieta ze swym instynktem dręczenia jest i będzie zawsze zgubą mężczyzny* (‘Жената със своя инстинкт да тормози е и ще бъде винаги пагубна за мъжа’), *Nie masz kobiety, której by zło nie skusiło* (‘Няма жена, която да не е изкушена от злото); *Kobieta jest przyszłością mężczyzny* (‘Жената е бъдещето на мъжа’), *Tylko kobiety dorastają*. *Mężczyźni nie są dorośli nigdy* (‘Само жените порастват. Мъжете никога не са пораснали’), *Gdyby nie kobiety, mężczyzna nie wiedziałby, na czym polega prawdziwe piękno natury* (‘Ако не бяха жените, мъжете нямаше да знаят в какво се състои истинската красота на природата’) (PKU). Изборът на тема донякъде предопределя позицията, нагласите, очакванията, оценъчните „маршрути“. Мъжката или женската солидарност спрямо противоположния пол „превключва“ на критично-атакуващ режим, който рефлектира върху оценката. Нейната обикновено негативна окраска може да има иронично-игрови привкус и да е част от тактиката на взаимното междуполово привличане. Интересно би било да се установи, ако това изобщо е възможно, дали анонимните продуктори на паремии са предимно мъже, което е твърде вероятно. За да подчертаят „мъжкото“ в себе си, за да привлекат вниманието на нежния пол като част от флирта и любовната игра, мъжете „произвеждат“ главно негативни фрази. Понякога обаче сякаш „отрезвяват“ и неволно издават част от тактиката си – това е също една от причините за появата на противоположни по съдържание пословици. Пряко въздействие върху оценката оказват още някои градивни елементи на значението на ПЕ: ритмиката, римуването, интонационните криви, логическите ударения, жестовете и мимиките, които свидетелстват за комуникативните намерения на продуктора в дадената комуникативна ситуация.

2. Аксиологичните колебания на бинарната полова идентичност в паремийните изрази

Всеки когнитивен рефлекс на концептуализатора в антропологичното пространство има оценъчен характер. Но защо и как оценяваме? Оценяваме, за да намерим собственото си място в социопалитрата от локализации и да се съотнесем към останалите спрямо тяхното разположение.

2.1. Релативната оценка на пола

Пола обикновено оценяваме на базата на някакъв възприет и утвърден в социокултурното пространство ценностен модел, за да бъдем „по-адекватни“ и „адаптивни“. Но при формирането на оценката би трябвало да ни занимават въпроси като: с какви критерии подхождаме, в какъв момент от развитието и живота на субекта от съответния пол го оценяваме, оценяваме ли качеството или явлението многоаспектно, разнообхватно, или обратно, определяме го еднопосочно, „монохромно“? Установеното в руслото на общоприетия стандарт положение работи в полза или във вреда съответно на жената и мъжа?

Някои предимства могат да се обърнат в наша вреда, и обратно. По отношение на чувството за малоценност мъжът изглежда облагодетелстван, защото обществото е андроцентрично, но въпреки всичко той е в неизгодно положение, защото се бои да не изгуби авторитета си, да се окаже под висотата на очакванията и изискванията към него. В зависимост от обстоятелствата всяко предимство може да се превърне в своята противоположност, и обратно. А самата ситуация не може да се тълкува като *непълноценност* или *превъзходство*. Това би означавало да се оценяват природни дадености или продиктувани от обстоятелствата постъпки. Споменатите термини са хлъзгави и с тях трябва много да се внимава. Масово тиражираната версия „онагледява“ непълноценността на жените и превъзходството на мъжете. Всеки *недостатък* или съответно *предимство* се дегизира в тяхното „одеяние“. Тук дори възниква въпросът дали дадено качество действително е недостатък или предимство. Често пъти това, което стандартно изглежда недостатък, се оказва предимство, и обратно. Например стремежът към сила и доминиране (особено към агресия и насилие) издава безпокойство, тревожност, дори панически страх. Рядко се стремим да проумеем също в какво отношение жената например представлява нещо „по-малко значимо“ в сравнение с това, което тя би могла да бъде.

2.2. Оценъчни (а)симетрии на пола

Под повърхностния вербален слой на паремиите ще се опитаме да открием паралелите и конвергентните импулси между двата пола, които ги правят по-сходни и по-съвместими, отколкото изглеждат. Въпреки отявлената диспропорция между пословиците с негативна и позитивна оценка за съответния пол (най-вече за женския) и наличието на сравнително малко паремии с противоположно съдържание, самият факт, че ги има, е достатъчен за постулиране и прогнозиране на хармонична съчетаемост между половете.

Външната красота и привлекателност у жената задължително ли трябва да се изкупят с глупост, мързел, сластолюбие и похотливост, изневяра? Такива са „повелите“ на обществения канон, утвърждаван от мъжете, но и самите мъже не са напълно обсебени от физическата хубост – държат много и на други качества. Освен възторга и преклонението пред хубостта се срещат и критични отзиви. От една страна: *Хубава мома род няма, Мома за чудо и приказ* (БПИП / BPIP 2007: 38), *Хубавица, та в чаша да я изпиеш* (БНТ / BNT 1963: 472), а от друга: *Хубава жена – много познайници* (БПиП / BPiP 1986: 267), *Хубост се ни яде, ни пие* (БПИП / BPIP 2007: 38), *Хубостта хляб не дава* (БПИП / BPIP 2007: 38), *Грозна булка дом бере, а хубава сбор бере* (НГ / NG 1975: 333), *Отвънка гиздава, отвътре гнидава* (НГ / NG 1975: 226).

Жените обикновено се оплакват, че мъжете гледат на тях само като на сексуален трофей, зашеметени от неустоимите им прелести, но всъщност се гордеят с това, постоянно си съперничат до ожесточение с „конкурентките“ и се надпреварват в демонстрациите на изкусителност. Според Найден Геров, ако кажеш на жена, че е вятърничава, невярна и проста, „простила би ти, но ако ѝ кажеш, че е грозна, веднага ще те изгони вземай си дърмите и не се надявай да станете достове“ (НГ / NG 1975: 200). Самата тя цени най-много външния си вид, хубостта си (другото е на заден план и ако го има, не я прави щастлива): *Мома гиздосия, булка поразия* (НГ / NG 1975: 163). В полския паремиен корпус се срещат подобни пословици: *Warta grzechu* (‘Струва си да съгрешиш’) (SF 2007: 83), *Uroda wielki mocarz* (‘Красотата е голям властелин’, ‘Красотата е велика сила’) (SF 2007: 83). Но в съзнанието на поляка хубостта е преди всичко морална ценност: *Co piękne, to i dobre* (‘Красивото е и добро’) (SF 2007: 83), *Ta ładna panna, co za mąż idzie* (‘Хубава е тази мома, която се омъжва’) (SF 2007: 83). Както и в българските пословици от хубост няма прокопсия, пък и хубостта не струва без доброта: *Pięknością się człowiek nie naje*. (‘С красота човек няма да се наяде’) (SF 2007: 83), *Urody dość, a serca mało* (‘Красотата е предостатъчна, но сърцето е малко’) (SF 2007: 83).

В социума не се държи особено на мъжката хубост – нали той трябва да е „нашественикът“ и „завоевателят“: *На мъж хубост са не гледа / не търси* (БНТ / BNT 1963: 270), но все пак и неговите физически данни не оставят безразлично обкръжението: *Хубав до немай-къде* (БПиП / BPiP 1986: 268), *Хубав като писано яйце* (БПИП / BPIP 2007; 38), *Хубавец като стамболец* (БПИП / BPIP 2007: 39). Полската народна концептология е с по-категорично внушение: *Mężczyzna powinien być trochę ładniejszy od diabła, a panna tylko trochę brzydsza od anioła* (‘Мъжът трябва да е малко по-хубав от дявола, а жената – малко по-грозна от ангела’) (LP 2010: 94).

Умът и *глупостта* са сред най-предпочитаните и популярни категории, „коментирани“ оценъчно в провербиалните фрази. Умът е безспорен приоритет на мъжа, жената обикновено се представя като глупава, недорасла, вятърничава, наивна и повърхностна, но не липсват и доказателства за обратното: *Дългокоса – плиткоума/краткоума* (НГ / NG 1975: 296), *Жената е дългокрака, но плиткоумна* (БПИП / BPIP 2007: 36); *Жена*, *която е умна и разумна, не оставя мъжа си да страда* (БПиП / BPiP 1986: 295), *Хубавата жена е угодна на очите, а умната на сърцето* (БПиП / BPiP 1986: 295), *Умната жена струва повече от елмаз* (БПиП / BPiP 1986: 295). Полското народно творчество разполага със сходни паремийни модели: *U kobiety włos długi, a rozum krótki* (‘На жената косата е дълга, а умът къс’) (SPP 2004: 102), *Słodka idiotka* (ирон. ‘Сладка идиотка’ – за много красива, мила, но слабо интелигентна, инфантилна жена) (SF 2007: 86), *Kobiety zawsze gotowe poprawiać kurację doktora* (‘Жените винаги са готови да поправят лечението на доктора’), *Babska droga od pieca do proga* (‘Пътят на жената е от печката до прага’) (LP 2010: 84), *Mądra żona męza korona* (‘Мъдрата съпруга е короната на мъжа’) (LP 2010: 82).

Мъжът е все по-умният (*chłopski rozum* – ‘мъжки разум’), но има и примери за глупави мъже. Освен това истински умният мъж уважава жена си, държи на нея: *Умните мъже си почитат же-*

ните (БПиП / BPiP 1986: 283). Все пак глупостта не ходи само по жените: *Брадата дошла, умът не дошел*; *Брадата му подранила, умът му окъснял; Брадата му порасла, па му памет опасла* (БНТ / BNT 1963: 87); *Мустаки го наболи, а той още сополи* (БНТ / BNT 1963: 259); *По брадата има, а в главата няма* (БНТ / BNT 1963: 351); *Порасла му брадата, изкуфяла му главата*. (БПиП / BpiP 1986: 153).

Трудолюбието и *мързелът* също са нравствени категории, които трайно занимават съзнанието на народния творец. Клишето повелява, че жената трябва да е работлива на всяка цена, ленността не ѝ е простена, а мъжът не е съден строго за лентяйство – на него му се полага да си помързелува. Има обаче и пословици, порицаващи мързела на мъжа и предупреждаващи за неговите понякога съдбоносни последствия. Добрата жена е въплъщение на трудолюбието: *Работна снаха по-драга от своя мома* (НГ / NG 1975: 364), *Гръда (грозна) е жената, ама работна ѝ е ръката* (НГ / NG 1975: 251), *Не хвали ми хубавица, а хвали ми работница* (БНТ / BNT 1963: 295), *На жена работница ноще ѝ свети къщата* (БПиП / BPiP 1986: 282). Може да бъде и мързелива, но щом като на мъжа му е позволено, общественото мнение може да е по-щадящо, по-толерантно и към нея: *Два дни прела, три дни яла* (НГ / NG 1975: 285), *Работна Стана: в три години две вретена, а в година две деца* (НГ / NG 1975: 161), *Всичко е Мара втасала, само не се е сресала / само вежди не теглила* (НГ / NG 1975: 173), *Мързеливата булка срещу празник преде* (БМЛ / BML 2007: 216). За трудолюбието на мъжа няма много пословици, очевидно то се предполага по подразбиране: *Силният мъж преполовява дните* (БПиП / BPiP 1986: 20). Но неговият мързел може да бъде и остро критикуван: *Господ да пази от мързелив мъж* (БНТ / BNT 1963: 123), *Ако го боли, както го мързи, отдавна да е умрял* (БПГ / BPG, 24), *Мързелив мъж семейство не храни* (БПГ / BPG 1973: 25).

Неверността, безнравствеността и развратът, измяната и изневярата са твърде болезнена, но силно застъпена в паремийния фонд тема. Тук на прицел отново е жената, която е най-жестоко заклеймявана и сурово наказвана. Мъжът отново е привилегирован, неговите похождения се коментират или с чувство за хумор и забавление, или дори с нотка на одобрение и похвала. Въпреки това обаче не са голяма рядкост пословиците, които порицават своеволното и безотговорно сексуално поведение на прелъстителя. Жената е склонна към разпуснатост и затова трябва да се следи и държи изкъсо: *Ако ти е драга, не я пущай през прага* (НГ / NG 1975: 364), *Прати Мара на вода, иди, Беро, след нея* (НГ / NG 1975: 39), *Вртя опашка* (НГ / NG 1975: 161), *Навири ли кучка опашка, кучетата вървят подире ѝ* (БНТ / BNT 1963: 276), *Ерген вяра няма, мома срама няма* (НГ / NG 1975: 198), *Момиче мило, невестче гнило* (НГ / NG 1975: 226), *Нечестната жена и в кафез да я сложиш, тя ще му намери колая* (БПиП/ BPiP 1986, 295), *Ако я бе срам, не би ошла там* (БНТ / BNT 1963: 66). Полската фолклорна картина изглежда по подобен начин: *Utrata jest wieczna – niewiasta wszeteczna* (‘Разтурената жена е вечно зло’), *Łacniej wór pcheł upilnować, niż jedną kobietę* (‘По-лесно е чувал с бълхи да опазиш, отколкото една жена’), *Kto kobietę ustrzeże, ten na pajęczynie się powiesi* (‘Който опази жената, той на паяжина ще се обеси’), *Nie masz kobiety, której by złe nie skusiło* (‘Няма жена, която да не е била изкушена от злото’), *Lat piętnaście kiedy minie, nie ma co wierzyć dziewczynie* (‘Като навърши 15, не може да се вярва на девойката’), *Z dziewczyną na wydaniu jak z chlebem do pieca – trzeba się spieszyć* (‘С момиче за женене е като с хляба за печене – трябва да се бърза), *Na głowie wianek, a w brzuchu Janek* (‘На главата венче, а в корема дете’), *Zawiesić cnotę na kołku* (‘Да окача целомъдрието на закачалката’) (PNW 2003: 257–259). За щастие високият морал, верността и порядъчността на жената оглавяват брачната система от ценности и в двете етнически общества: *Честната жена и сред войска да влезе, пак честна ще излезе* (БПиП / BPiP 1986: 295), *Cnotliwa żona, męża korona* (‘Добродетелната съпруга е короната на мъжа’) (LP 2010: 82).

Мъжът е по природа неверен, но това не означава, че не би могъл да действа с разума си и да бъде предан на съпругата си. Неговата волност е толерирана, но бива и осъждана, особено в полските паремии.

Виното е за пиене, а жените са за либене (НГ / NG 1975: 126), *Дай си, мъжо, жената, а ти хвани /иди, забий в/ гората*. (НГ / NG 1975: 234), *Лети като пеперуда от цвят на цвят* (БНТ / BNT 1963: 242), *Zmieniać kogoś, coś jak rękawiczki* (‘Сменям някого, нещо като ръкавици’ (SF 2007: 250), *Kawalerowi i psu wszystko wolno* (‘На ергенина и на кучето всичко им е позволено’), (PNW 2003: 265), *Mężczyzna musi się wyszumieć* (‘Мъжът трябва да си отживее, да се налудува’),

Kawaler jak motylek, z kwiatka na kwiatek (‘Ергенинът е като пеперуда, от цвят на цвят) (PNW 2003: 265), *Mężczyźnie i psu nie można dowierzać* (‘На мъж и на куче не може да се вярва’) (PNW 2003: 265), *Ilu samców, tylu kłamców* (‘Колкото самци, толкова лъжци’) (PNW 2003: 266*), Przed ślubem aniołek, po ślubie lucyferek* (‘Преди брака ангелче, след брака дяволче’) (PNW 2003: 281), *Wesele pod płotem, a ślub potem* (‘Сватбата край плета, а венчавката да почака’), *Chce skonsumować małżeństwo, a jeszcze nie dał na zapowiedzi* (‘Иска да консумира брака, а още не се е представил’) (PNW 2003: 282).

Интересни са оценъчните концепти *власт*, *ръководство*, *управление* в паремийния пояс на двете етнически зони от преспективата на половата диференциация. Властта, господството са типично мъжки приоритет, но случва се и жената да поеме кормилото. Ако е явно и активно, управлението е противопоказно за нея (дори тласка към манипулативност) и се оценява неодобрително – винаги се отразява зле на семейството и отношенията със съпруга; но умело, деликатно и дискретно упражнявано като насока, препоръка и подчертано уважение към партньора е от голяма полза и за двамата. Този факт се откроява ярко в полските ПЕ.

Мъжът вил, сукал и най-после склонил (НГ / NG 1975: 129), *Жена мъжа не бие, а лесно му нав*ива (БНТ / BNT 1963: 172), *Жена мъжа не бие, а накарва го по волята ѝ да ходи* (НГ / NG 1975: 148), *Волята разваля добрата жена* (НГ / NG 1975: 148). (НГ / NG 1975: 145), *Жена му носи калпака* (БПиП / BPiP 1986: 300), *Тежко на онази къща, дето жената налага калпак* (БПИП / BPIP 2007: 25); *Kto z babą wojuje, pewno pożałuje* (‘Който воюва с жена, той ще съжалява’), *Gdzie baba rządzi, tam diabeł błądzi* (‘Където жената управлява, там дяволът върлува’), *Niewieście rządzić nie przystoi* (‘На жената не ѝ отива да управлява’), *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi* (‘Тежко на този дом, където жената командва мъжа’), *Biada temu domowi, gdzie krowa dobada wołowi* (‘Тежко на този дом, където кравата боде вола’), *Niedobrze tam gdzie mąż w spódnicy, a żona w gatkach chodzi* (‘Не е добре там, където мъжът ходи в рокля, а жената в панталони’), *Niewieścia rzecz kądziel* (‘За жената – къделята’) (PNW 2003: 259 – 264). Полските мъже обаче признават, и то с уважение и симпатия, скритата власт на жените: *My rządzim pieniędzmi, a nami kobiety* (‘Ние управляваме парите, а нас ни управляват жените’), *Mąż doradza, a przy żonie władza* (‘Мъжът съветва, а властта е в ръцете на жената’), *Mąż głową domu, a żona szyją* (‘Мъжът е главата на семейството, а жената – шията’) (PNW 2003: 266 – 267).

Изискванията, свързани с обема на това изследване, не позволяват в неговите рамки да бъдат разгледани в оценъчен план други, не по-малко значими категориални показатели в сферата на мъжко-женските релации, но това ще бъде направено в серия от следващи анализи и прогнози въз основа на солиден емпиричен материал.

3. Заключение

Провербиалните изрази са преди всичко оценъчни конструкти. Оценката, заложена в тях, е многопластова и динамична – тя провокира рецепиента да търси причините за паремийната констатация и възможностите за нейната промяна. Посланието на ПЕ е асоциативно разгърнато, разкриващо различни информативни „коридори“. Устойчивостта и възпроизводимостта на тези фрази не ги „консервира“, те предполагат динамика, дори и само като повод за размисъл, като „тест“ за съдържащата се в тях позиция или за нейното опровержение. Тази тяхна особеност дава възможност за перманентна ментална ерозия на стереотипа (активно стимулирана от противоположните по съдържание паремии) и в крайна сметка за подобряване на мъжко-женските релации. Живата образност на ПЕ, сама по себе си силно асоциативна, благоприятства реинтерпретацията на оценките, вложени в тях. Така пословиците и поговорките стават не само коректив на дадени ценности, но и на личната позиция на комуникантите. Предимно осъдителната постановка в пословиците за жени е твърде условна и стратегически не е деструктивна и депрециативна. Скритите мотиви за привидното пренебрежение към жените са свързани с подсъзнателните страхове и копнежи към магнетичния пол, както и с подчертаването на собствената „мъжественост“, за да бъде привлечено вниманието на „изкусителката“. В този смисъл стереотипността сякаш разклаща, а не укрепва „константния“ характер на оценката. На базата на примери от българския и полския език могат да се открият паралели и конвергентни импулси между двата пола, които ги правят по-съвместими,

отколкото изглеждат на пръв поглед. Въпреки очевидната диспропорция между пословиците с негативна и позитивна оценка за съответния пол (най-вече за женския) и наличието на сравнително малко паремии с противоположно съдържание, самият факт, че ги има, е достатъчен за постулиране и прогнозиране на по-голяма адаптивност и хармонична съчетаемост между половете. В този оценъчен ракурс българските и полските пословици твърде много си приличат, разлика може да се търси само в някои акценти. Релативността в оценяването и разхлабването на стереотипите с психологическа проницателност на тълкуването биха довели до овладяване на конфликтите и усъвършенстване на човешките отношения като висша форма на емоционална интелигентност, която най-напред би ни помогнала да открием, опознаем, утвърдим и разгърнем собствената си идентичност, а след това, благодарение на нея, да се посветим и на Другия. Така науката няма да е морално безразлична, а би спомогнала за постигането на основни етични цели.

Източници / Sources

БМЛ 2007: *Български митове и легенди. Фолклор. Библейски митове*. София: Дамян Яков. (BML 2007: *Balgarski mitove i legendi*. *Folklor*. *Bibleyski mitove*. Sofia: Damyan Yakov.)

БНТ 1963: *Българско народно творчество в дванадесет тома. Том 12. Пословици, поговорки, гатанки*. Минков, Ц. (съст.). София: Български писател. (BNT 1963: *Balgarsko narodno tvorchestvo w dvanadeset toma*. *Tom 12*. *Poslovitsi*, *pogoworki*, *gatanki*. Minkov, Ts. (sast.). Sofia: Balgarski pisatel.)

БПиП 1986: *Български пословици и поговорки*. Григоров, М., К. Кацаров (съст.). София: Наука и изкуство. (BPiP 1986: *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Grigorov, M., K. Katsarov (sast.). Sofia: Nauka i izkustvo.)

БПИП 2007: Стойкова, С. *Български пословици и поговорки*. София: Колибри. (BPIP 2007: Stoykova, S. *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Sofia: Kolibri.)

БПГ 1973: *Български пословици, поговорки и гатанки*. Илиева, К. (съст.). София: БРИЗ. (BPG 1973: *Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki*. Ilieva, K. (sast.). Sofia: BRIZ.)

НГ 1975: Геров, Н. *Речник на българския език, том 1*. София: Български писател. (NG 1975: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik, tom 1*. Sofia: Balgarski pisatel.)

LP 2010: Karwatowska, M., J. Szpyra-Kozłowska. *Lingwistyka płci*. *Ona i On w języku polskim*. Lublin: UMCS.

SF 2007: Kubiak, A., S. Kubiak. *Słownik frazeologiczny*. Warszawa: Imprint.

SPP 2004: Kłosińska, K. *Słownik przysłów czyli przysłownik. Pochodzenie, znaczenie, zastosowanie*. Warszawa: Swiat Książki.

PKU: Przysłowia o kobiecej urodzie. Ел. ресурс: <http://www.tojakobieta.pl/to-i-owo/aforyzmy-o-kobietach.html> [29.02.2020].

PNW 2003: Świerczyńska, D. *Przysłowia są... na wszystko*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Цитирана литература / References

Елчинова 1990: Елчинова, М. Проблеми на теренното проучване на пословиците и поговорките. – В: *Български фолклор*. *Книга* 2. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 3 – 12. (Elchinova 1990: Elchinova, M. Problemi na terennoto prouchvane na poslovitsite i pogovorkite. – In: *Balgarski folklor*. *Kniga 2*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, pp. 3 – 12.)

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, С. *Българска фразеология.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, S. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”).

Пермяков 1970: Пермяков, Г. Л. *От поговорки до сказки* (*Заметки по общей теории клише*). Москва: Наука. (Permiakov 1970: Permiakov, G. L. *Ot pogoworki do skazki* (*Zametki po obshchei teorii klishe*). Moskva: Nauka).

EVALUATIONAL INDICATIONS OF THE FEMALE AND THE MALE IN PROVERBIAL PHRASES (ON MATERIALS IN BULGARIAN AND POLISH)

Dimitrina Hamze
Plovdiv University "Paissiy Hilendarski"
didiham@abv.bg

Abstact: The symptoms of the male and of the female in proverbial structures are wide in scope and have multiple plans, which are the direct result of the cognitive efforts of the characters, with their sexually/gender marked identity. This study aims to present the paremiological material, through examples drawn from Bulgarian and Polish texts, as the launching point for a reaxiologization of the content that was input into the clichés and with a recourse to the triggered images and associations in the receivers' conscience, and harnessing his interest to unveil what stands behind the affirmations in the proverbial phrases. This would create an opportunity for the transformative, explorative and prognostic nature of the assessment to be proven, thus straying away from the stereotype and the specific folklore setting. The combined methodology used towards achieving the goal, consisted of: cognitive method, method of the semantic and pragmatic analysis, comparative method and reflective and prognostic method.

Keywords: *paremiae, indications, sex/gender, assessment, perspective*

Dimitrina Hamze
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
24, Tsar Asen street
Plovdiv 4000
Bulgaria

НОВИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ КАЛКИ В БЪЛГАРСКИЯ, ПОЛСКИЯ И УКРАИНСКИЯ ЕЗИК

Диана Благоева[а], Войчех Сосновски[б], Роман Тимошук[в]

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките[а], Институт по славистика, Полска академия на науките[б,в]

d.blagoeva@ibl.bas.bg[а], wojciech.sosnowski@ispan.waw.pl[б], roman.tymoshuk@gmail.com[в]

Резюме: В статията се разглеждат в съпоставителен план най-новите фразеологични калки в три славянски езика – българския, полския и украинския. В съвременния период основен източник за калкиране на фразеологични единици в трите езика е английският. Върху богат илюстративен материал са направени наблюдения върху типовете фразеологични калки в разглежданите езици.

Ключови думи: *фразеология, калкиране, български език, полски език, украински език*

1. Увод

Разширяването и обогатяването на славянския фразеологичен фонд протича не само чрез фразеообразуване на домашна почва, но и чрез трансфер на фразеологични единици от други езикови системи (Мокиенко / Mokienko 2011). Това се извършва най-често по пътя на калкирането, в по-редки случаи – на прякото заемане. Калкирането е процес, познат на всички славянски езици още от древността. В съвременния период навлизането на фразеологични калки в отделните славянски езици се активизира значително, което мотивира интереса ни към темата.

Обект на анализ в статията са най-новите фразеологични калки в три славянски езика – българския, полския и украинския, които представят съответно трите групи в славянското езиково семейство и за които досега не е правена междуезикова съпоставка в разглеждания тук аспект. Наблюденията ни обхващат фразеологичен материал от последните три десетилетия – период, в който неологизационните процеси във всички славянски езици протичат подчертано динамично в контекста на радикално променените обществено-политически, икономически и културни условия в национален и глобален план.

2. Същност на фразеологичното калкиране

За целите на проучването приемаме по-широко схващане за същността на фразеологичното калкиране като процес, при който в даден език се създават устойчиви съчетания от различен тип чрез структурно и семантично възпроизвеждане на прототип от друг език (Obara 1989; Polański 1999: 284; Ужченко / Uzhchenko 2005: 123; Благоева / Blagoeva 2005 и др.).[1] Като фразеологични калки разглеждаме както явления от кръга на идиоматиката (б. *в една и съща лодка сме*, п. *jechać na tym samym (jednym) wózku*, у. *бути в одному човні* от англ. *be in the same boat* ‘намираме се в една и съща неблагоприятна ситуация’), така и на по-широко разбираната фразеология (или фразематика)[2], включваща фраземи (устойчиви словосъчетания с един преосмислен компонент), парафрази и др., с каквито изобилства например съвременната публицистична фразеология: б. *Арабска пролет*, п. *Arabska wiosna*, у. *Арабська весна* от англ. *Arab Spring*, б. *новите руснаци* от рус. *новые русские*, у. *диванна партія* от рус. *диванная партия*, б. *движение на жълтите жилетки*, п. *ruch żółtych kamizelek* от фр. *mouvement des Gilets jaunes*. Като резултат от фразеологично калкиране разглеждаме също така словосъчетания с номинативен (терминологичен) характер, които възпроизвеждат чуждо-

[1] В научната литература е представено и тясно схващане, което ограничава фразеологичното калкиране до възпроизвеждане на идиоматични образци (Мокиенко / Mokienko 2011).

[2] По термина на Войчех Хлебда (Chlebda 1991).

езиков образец (б. *хибридна война*, п. *wojna hybrydowa*, у. *гібридна війна* от англ. *hybrid warfare*, б. *продуктово позициониране*, п. *lokowanie produktu* от англ. *product placement*, б. *приятелски огън*, п. *bratobójczy ogień*, у. *дружній вогонь* от англ. *friendly fire*, б. *екологична скръб* от англ. *ecological grief*).

Така на преден план при дефинирането на фразеологичните калки излизат структурните и семантичните особености, изразени чрез общите признаци *разделна оформеност*, *структурна устойчивост*, *семантична комплексност*, *възпроизводимост в готов вид*. Признакът *експресивност*, характерен за фразеологизмите (идиомите), има второстепенен характер и е присъщ само на част от единиците, които отнасяме към фразеологичните калки.[3] Между групите калки от експресивно-конотативната и терминологичната сфера на номинация не може да се прокара рязко разграничение. Като цяло би могло да се каже, че в новата славянска лексика границите между идиоматика и терминология нерядко са размити. Това личи например при редица новонавлезли терминологични съчетания – калки, които съчетават номинативната функция с унаследена от чуждоезиковия прототип образност и метафоричност, срв. б. *мръсни пари*, п. *brudne pieniądze*, у. *брудні гроші* от англ. *dirty money*, б. *горещи пари*, п. *gorący pieniądz*, у. *гарячі гроші* от англ. *hot money*, б. *данъчен рай*, п. *raj podatkowy*, у. *податковий рай* от англ. *tax paradise*, б. *цифров номад*, п. *cyfrowy nomada* от англ. *digital nomad*, б. *миграция в облака* от англ. *migration to the cloud*, б. *партизански маркетинг* от англ. *guerilla marketing*, б. *болестта луда крава*, п. *choroba szalonych/wściekłych krów* от англ. *mad cow disease.*

3. Критерии за идентифициране на фразеологичните калки

Откриването на фразеологичните калки е свързано с редица трудности, тъй като домашното градиво „маскира“ чуждоезиковия произход, като нерядко се стига до погрешно интерпретиране на калкирани фразеологични единици като родни, етноспецифични образувания.[4] Освен това може да е затруднено и достоверното определяне на езика източник на заимстването (Kononenko 2017: 131). От друга страна, структурно-семантичният паралелизъм при фразеологизми от различни езици може да е резултат от едновременно и независимо протекло фразеообразуване във всеки един от езиците, а не от калкиране. Затова е важно изследването на калките да се опира на достатъчно надеждни критерии.

М. Забава формулира следните критерии за идентифициране на калките: (1) хронологично-лексикографски; (2) корпусен; (3) семантичен; (4) критерий, отнасящ се до аналогията; (5) извънезиков критерий, отнасящ се до културните особености; (6) критерий, отнасящ се до източника на текста (Zabawa 2015). Р. Солано Марти и М. Коларова също се спират на проблема и предлагат следните критерии (като имат предвид в частност калките от английски): (1) Първите засвидетелствани примери са открити в медии, предимно в англо-американски контекст. (2) „Чуждостта“ е сигнализирана чрез горни кавички, курсив или металингвистични коментари като „Както казват англичаните“. (3) Изразът не присъства в общите тълковни речници или във фразеологичните речници на езика приемник или е включен в тях наскоро. (4) Изразът е възприет и в други езици от групата, към която принадлежи езикът приемник (Solano Martí, Kolarova 2015).

В представяното изследване при анализа на езиковия материал от трите разглеждани езика се вземат предвид посочените критерии.

4. Фразеологичното калкиране и езиковият развой

В. Мокиенко определя калкирането като „общ лингвистичен механизъм на европеизацията“ (Мокиенко / Mokienko 2011: 42). Във всички етапи от историческия развой на славянските езици техният фразеологичен фонд търпи чуждоезикови влияния, в резултат на което немалка част от неговия състав принадлежи към споделеното европейско фразеологично пространство. Както е известно, един от основните източници за европеизирането на славянската фразеология чрез калки-

[3] Това виждане е в съгласие със схващането, че част от терминологичните съчетания (с изключение на номенклатурните названия) имат по същество фразеологичен характер, тъй като споделят повечето от свойствените за фразеологичните единици признаци (Генев-Пухалева / Genev-Puhaleva 2016).

[4] Убедителни примери за това привежда В. Мокиенко (Мокиенко / Mokienko 2011).

ране са „най-древните надеждни канали за културна връзка – Библията, античната и класическата литература, митологията, изкуството“ (Мокиенко / Mokienko 2011: 41). С такъв произход са редица фразеологизми, паралелно съществуващи в различни европейски езици под формата на калки от общ прототип: б. *отварят ми се очите*, *снемам товара от раменете на някого*, *заспивам вечния си сън*, *затварям устата на някого*, *седя със скръстени ръце*, *от цялото си сърце*, *строя въздушни кули*, *троянски кон*, *ябълката на раздора*, *нишката на Ариадна* **(**Вътов / Vatov 2002; Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013); п. *syn marnotrawny*, *miłosierny Samarytanin*, *kamienne serce*, *od stóp do głów*, *otworzyć komuś na coś oczy*, *padać do nóg*, *rwać włosy z głowy*, *pilnować czegoś jak oka w głowie*, *zamknąć komuś usta*, *syzyfowa praca*, *pięta Achillesa*, *stajnia Augiasza*, *róg obfitości* (Koziara 2016; Kłosińska 2016); *іти на Голгофу*, *нести тяжкий хрест*, *заблудла вівця*, *вдовина лепта*, *співати осанну*, *фіговий листок*, *взяти під крило*, *випав жереб*, *вилити нове вино в старі міхи* **(**Колоїз, Бакум / Koloi'z, Bakum 2002). Калкирането на фразеология има и специфични за отделните славянски езици доминанти във връзка с конкретните исторически условия, при които се осъществяват езиковите контакти и междукултурните взаимодействия в различните периоди от езиковия развой. Така например следните фразеологизми в българския език датират още от византийската епоха и имат паралели и в другите балканските езици: *не му сече пипето*, *вземи единия, удари другия*, *не ми го побира умът*, *одирам кожата на някого*, *изваждам очите на някого* (Филипова-Байрова / Filipova-Bayrova 1964). Специфичните исторически обстоятелства и езиковите контакти на българския език с турския обуславят навлизането в миналото на редица калки от турски: *иде ми отръки*, *имам дълъг език*, *ножът опира о кокала*, *хващам окото*, *държа си езика*, *близо до ума*, *уплашва ми се окото* (Македонска / Makedonska 1966). В по-ново време проникват също фразеологични калки от руски (*мокра кокошка*, *подрязвам крилата на някого*, *вземам за чиста монета*), френски (*въпрос на живот и смърт*, *имам зъб на някого*, *хвърлям сянка*, *от пръв поглед*), както и от английски (*времето е пари*, *студена война*, *борба за съществуване*) (Вътов / Vatov 2002: 11).

В своя развой полската фразеология търпи влияния от френски (*ostatni krzyk mody* от фр. *le dernier crie de la mode*, *punkt widzenia* от фр. *point de vue*), немски (*tu leży pies pogrzebany* от нем. *da liegt der Hund begraben*), английски (*burza mózgów* от англ. *brain storming*) (Kłosińska 2016). През втората половина на 20. в. в полския език навлизат също така калки от руски (Pajdzińska 2013: 157): *nie mieć ceny* от рус. *не иметь цены*, *pójść w odstawkę* от рус. *пойти в отставку*, *wlec się w ogonie* от рус. *плестись в хвосте*, *podłożyć komuś świnię* от рус. *подложить кому-н. свинью*.

Украинската фразеология е под силното влияние на руския език, резултат от което е и появата на множество фразеологични калки (Черемська / Cherems'ka 2002: 47): *три шкури зідрати* от рус. *три шкуры содрать*, *де не візьмись* от рус. *где ни возьмись*, *руки чешуться* от рус. *руки чешутся*, *пропалювати життя* от рус. *прожигать жизнь*, *нічого гріха таїти* от рус. *нечего греха таить*, *забити тривогу* от рус. *бить тревогу*, *мати місце* от рус. *иметь место*, *на чергу дня* от рус. *на очередь дня*. От периода от края на 20. в. насам датират следните фразеологични калки: *дах їде/поїхав* от рус. *крыша едет/поехала*, *вмикати (включати) мізки* от рус. *включать мозги*, *слабка ланка* от рус. *слабое звено*, *вішати локшину на вуха* от рус. *вешать лапшу на уши*, *нерівно дихати* от рус. *неровно дышать* (Стишов / Styshov 2015). Все пак трябва да се отбележи, че през последните години заемането и активната употреба на фразеологични русизми в украинския език намалява, а част от вече навлезлите русизми биват заменяни с домашни съответствия: *по цимбалах* вместо рус. *по барабану* (Стишов / Styshov 2015).

Взаимните влияния в областта на фразеологията между българския, полския и украинския език, ако изобщо ги има, са незначителни, срв. в украински израза *кавова перерва*, който е калка от полски (*przerwa kawowa*). В най-ново време някои изрази от украинската публицистична фразеология, появата на които е свързана с определени актуални за страната обществено-политически събития, проникват като калки и в други езици, включително в българския и полския: б. *оранжева революция* от у. *помаранчева (оранжева) революція*, б. *зелени човечета* от у. *зелені чоловічки*, п. *niebiańska sotnia* от у. *небесна сотня*. Посочените калки в българския и полския език са по същество екзотизми, тъй като отразяват явления, свойствени за чужда социокултурна среда.

Демократизацията на обществения живот в славянските страни през последните три десетилетия, включително в България, Полша и Украйна, доведе до смяна на ценностните парадигми и в резултат на това – и до промени в езиковото съзнание. Българският, полският и украинският език не правят изключение от действащите през този период глобални тенденции към демократиза-

ция, технологизация и интернационализация. Настъпва и смяна в доминантата на фразеологичното калкиране, като основен „донор“ на нова фразеологични калки за трите разглеждани езика става английският език (Благоева / Blagoeva 2005; Solano Martí, Kolarova 2015; Pajdzińska 2013: 157; Стишов / Styshov 2015).[5] Случаите на калкиране от други езици (като френски, руски и пр. – примери за това вж. по-горе) днес са изолирани, във връзка с което по-нататък ще насочим вниманието само към калките от английски.

5. Фразеологични калки от английски в българския, полския и украинския език

5.1. Фразеологизми

И в трите разглеждани езика се оформя голяма група от разнообразни по значение и структура нови фразеологизми, които възпроизвеждат модела на фразеологични единици от английския език: б. *изтичане на мозъци*, п. *drenaż mózgów*, у. *відтік мізків* от англ. *brain drain* ‘загуба на ценни специалисти, които заминават в чужбина в търсене на по-добри условия за развитие’; б. *простреляй се в крака*, п. *strzelić sobie w stopę* от англ. *shoot yourself in the foot* ‘извършвам нещо, с което си навреждам, поставям се в неблагоприятно положение’; б. *в средата на нищото*, п. *pośrodku niczego*, от англ. *in the middle of nowhere* ‘в отдалечено, откъснато от света място’; б. *слон в стаята* от англ. *an elephant in the room* ‘очевиден проблем, за който всички избягват да говорят’; б. *стъклен таван*, п. *szklany sufit* от англ. *glass ceiling* ‘ограничения, предразсъдъци, които пречат на някого (обикн. на жена) да се издига в кариерата’; б. *изхвърлям бебето заедно с водата*, п. *wylać dziecko z kąpielą* от англ. *throw the baby out with the bath-water* ‘постигам някаква цел, при което обаче претърпявам някаква вреда, лишавам се от нещо ценно’; б. *две в едно*, п. *dwa w jednym* от англ. *two in one* ‘заедно, в комплект с друго нещо’; б. *пресичам червената линия*, п. *przekroczyć czerwoną linię* от англ. *cross the red line* ‘надхвърлям нормите на нещо, извършвам нещо с непредвидими резултати’; б. *извиквам на килимчето*, п. *wezwać na dywanik*, у. *викликати на килим* от англ. *call on the carpet* ‘хокам, карам се на подчинен за допусната грешка’; б. *това не е моята чаша чай* от англ. *not be sb’s cup of tea* ‘не ми харесва нещо или не проявявам интерес към нещо’; б. *това ми направи деня*, п. *to zrobiło mój dzień* от англ. *It made my day* ‘за нещо, което подобрява настроението, повдига духа на някого’; б. *легнал (полегнал) полицай*, п. *śpiący policjant*, у. *лежачий поліцейський* от англ. *sleeping policeman* ‘специално изградена неравност на пътното платно за намаляване на скоростта на движещите се превозни средства’; б. *ловец на глави*, п. *łowca głów*, у. *мисливець за головами* от англ. *headhunter* ‘служител, който издирва и набира перспективни кадри за работа в дадена компания’ и др.

В повечето случаи прототипните фразеологични единици не са неологизми, а са отдавна познати в английския език. По-голямата част от тях са калкирани и в други европейски езици, т.е. може да се каже, че се оформя нов пласт от фразеологични европеизми или интернационализми (Solano Martí, Kolarova 2015; Kononenko 2017). Според И. Кононенко подобни фразеологични единици „са доказателство за възникването на определен европейски, а даже още по-широк лингвокултурологичен конгломерат“ (Kononenko 2017: 131).

Невинаги калкирането е симетрично в трите разглеждани езика. Така например в българския език липсва съответствие на следните калки, представени в полски и (или) украински: п. *zły dotyk* (от англ. *bad touch* ‘сексуално посегателство върху дете’), п. *wyścig szczurów* (от англ. *rat race* ‘безогледна надпревара за нещо’), у. *кроляча нора* (от англ. *rabbit hole* ‘дълъг и труден път за откриване на някаква истина’), *ігри престолів* ‘битки за власт’ (по името на известния сериал на HBO *Game of Thrones*). В полски пък липсва съответствие на калкираните фразеологизми *това не е моята чаша чай* и *няма безплатен обяд* в български.

При изграждане на съответната фразеологична калка са възможни известни трансформации спрямо семантиката или структурата на възпроизвеждания прототип. Така например фразеологизмите б. *имам пеперуди в стомаха*, п. *(mieć) motylki/motyle w brzuchu*, у. *відчувати метелики в животі* означават ‘изпитвам вълнение, обикн. свързано с любовен трепет’, докато в английски

[5] Причините за превръщането на английския език (в неговия американски вариант) в глобален източник за езиково влияние в съвременния период са многократно обсъждани в научната литература (вж. например Görlach 2003, Furiassi et al. 2012), поради което няма да бъдат коментирани тук.

прототипният фразеологизъм *have butterflies in one's stomach* функционира в по-различно значение: 'изпитвам нервност, безпокойство, обикн. във връзка с нещо, което трябва да направя'. При калките б. *легнал (полегнал) полицай* и у. *лежачий поліцейський* са налице различия в мотивиращия образ в сравнение с прототипа в английски *sleeping policeman*.

Част от разглежданите фразеологични калки вече са се утвърдили във фразеологичната система на съответния приемащ език. Други обаче все още не са познати на по-широки кръгове от носителите на езика, а „чуждостта" им е осезаема. Показателно за това е обстоятелството, че те биват употребявани предимно в преводни текстове и цитати, поставяни са в кавички или са придружавани с изрази като „т. нар.", „както казват англичаните (американците)" и под., срв. например в български:

„Не мога да повярвам, че нанесохме безпрецедентен удар по стъкления таван", каза тя [Хилари Клинтън]*, имайки предвид невидимите бариери, които спъват кариерата на жените.* (в. „Земя", 2016, бр. 141)

Повечето жени, които имат амбиция за водещи мениджърски позиции, смятат, че все още съществува т.нар. стъклен таван за кариерното им развитие. Това съобщи в. „Гардиън", като се позовава на доклад на водеща британска мениджърска организация. (в. „Дума", 2011, бр. 44)

Да живея в Америка не е моята чаша чай, както се казва на английски. (в. „19 минути", 2019, бр. 2300)

5.2. Устойчиви съчетания с номинативен (терминологичен) характер

През разглеждания период и в трите езика калкирането е активен начин за попълване на редица тематични области с нови съставни названия и термини, срв.: **икономика** (б. *сива икономика*, п. *szara strefa* от англ. *grey economy*; б. *мръсни пари*, п. *brudne pieniądze*, у. *брудні гроші* от англ. *dirty money*; б. *скрита безработица*, п. *ukryte bezrobocie*, у. *приховане безробіття* от англ. *hidden unemployment*; б. *данъчен рай*, п. *raj podatkowy*, у. *податковий рай* от англ. *tax paradise*; б. *продуктово позициониране*, п. *lokowanie produktu* от англ. *product placement*); **общество и политика** (б. *устойчиво развитие*, п. *zrównoważony rozwój*, у. *сталий розвиток* от англ. *sustainable development*; б. *европейска интеграция*, п. *integracja europejska*, у. *європейська інтеграція*; п. *podwójna większość*, у. *подвійна більшість* от англ. *double majority*; б. *политическа коректност*, п. *poprawność polityczna*, у. *політична коректність* от англ. *political correctness*; б. *език на омразата*, п. *mowa nienawiści*, у. *мова ворожнечі* от англ. *hate speech*); **компютърни и информационни технологии** (б. *карта памет*, п. *karta pamięci*, у. *карта пам'яті* от англ. *memory card*; б. *обогатена реалност*, п. *rozszerzona rzeczywistość*, у. *доповнена реальність* от англ. *augmented reality*; б. *компютърно престъпление*, п. *przestępstwo komputerowe*, у. *комп'ютерний злочин* от англ. *computer crime*); **военно дело** (б. *хибридна заплаха*, п. *zagrożenie hybrydowe*, у. *гібридна загроза* от англ. *hybrid threat*; б. *хибридна война*, п. *wojna hybrydowa*, у. *гібридна війна* от англ. *hybrid warfare*; б. *приятелски огън*, п. *bratobójczy ogień*, у. *дружній вогонь* от англ. *friendly fire*); **екология** (б. *въглероден отпечатък*, п. *ślad węglowy*, у. *вуглецевий слід* от англ. *carbon footprint*; б. *воден отпечатък*, п. *ślad wodny*, у. *водний слід* от англ. *water footprint*); **педагогика** (б. *дистанционно обучение*, п. *kształcenie/nauczanie/nauka na odległość*, у. *дистанційне навчання* от англ. *distance learning*) и др.

В структурно отношение са представени както пълни калки (б. *въглероден отпечатък*, *ślad węglowy*; у. *вуглецевий слід*), така и полукалки (б. *дистанционно обучение*; п. *lokowanie produktu*, у. *гібридна загроза*); както точни калки (б. *данъчен рай*; у. *податковий рай*; п. *brudne pieniądze*), така и неточни калки – с различни отклонения в структурата, словореда, лексикалния състав (б. *език на омразата*; п. *nauka na odległość*; у. *мова ворожнечі*).

6. Заключение

Установява се, че в съвременния период и в трите разглеждани езика калкирането е активен начин за попълване на речниковия състав с фразеологизми и устойчиви словосъчетания. В редица случаи при новите фразеологични калки се наблюдават междуезикови паралели. Възможните раз-

личия в структурното оформяне на калките в български, полски и украински се дължат на особеностите на граматичния строй на съответния език.

И в трите езика наред с фразеологични калки навлизат и фразеологични заемки, като нерядко тези два типа единици функционират успоредно, срв. б. *фейк нюз* и *фалшиви новини*; п. *patchwork family* и *rodzina patchworkowa*, *bussines is bussines* (*biznes is biznes*) и *biznes jest biznes*, *It made my day* и *to zrobiło mój dzień*; у. *ху із ху* и *ху є ху*, *хот ньюз* и *гарячі новини*, *хоум відео* и *домашнє відео*, *black Friday* и *чорна п'ятниця*. Поради особеностите на използваната графична система обаче директното заемане на фразеологични единици от езици, базирани на латиницата, е по-характерно за полски (срв. *hot spot*, *chapeau bas*, *home page*, *second hand*, *American dream, dead line, black Friday*) и е доста по-ограничено в български и украински, в които се предпочита фразеологичното калкиране.

Благодарности

Авторите изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Полската академия на науките.

Цитирана литература / References

Благоева 2005: Благоева, Д. *Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език*. София: Галик. (Blagoeva 2005: Blagoeva, D. *Aspekti na kalkiraneto v nay-noviya period ot razvitieto na balgarskiya ezik*. Sofia: Galik.)

Вътов 2002: Вътов, В. *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход*. Велико Търново: Слово. (Vatov 2002: Vatov, V. *Bibliyata v ezika ni. Rechnik na frazeologizmite s bibleyski proizhod*. Veliko Tarnovo: Slovo.)

Генев-Пухалева 2016: Генев-Пухалева, И. За фразеологичния статус на терминологичните съчетания. – In: *Jihoslovanská frazeologie kontrastivně*. Krejčí, P., E. Krejčová (Eds.). Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, pp. 120 – 129. (Genev-Puhaleva 2016: Genev-Puhaleva, I. Za frazeologichniya status na terminologichnite sachetaniya. – In: *Jihoslovanská frazeologie kontrastivně*. Krejčí, P., E. Krejčová (Eds.). Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, pp. 120 – 129.)

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология.* София: АИ „Проф. Марин Дринов". (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 2. Balgarska frazeologiya.* Sofia: AI "Prof. Marin Drinov".)

Колоїз, Бакум 2002: Колоїз, Ж., З. Бакум. *Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження*. Кривий Ріг: Видавництво «І.В.І.». (Koloi'z, Bakum 2002: Koloi'z, Zh., Z. Bakum. *Slovo Blagovisti: slovnyk-dovidnyk frazem biblijnogo pohodzhennja*. Kryvyj Rig: Vydavnyctvo «I.V.I.».)

Македонска 1966: Македонска, Цв. Турски фразеологични заемки в български език. – В: *Български език*, № 4, с. 322 – 331. (Makedonska 1966: Makedonska, Tsv. Turski frazeologichni zaemki v balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 322 – 331.)

Мокиенко 2011: Мокиенко, В. Калькирование в славянской фразеологии. – В: *Изследвания в чест на Сийка Спасова-Михайлова*. София: Издателство на БАН, с. 37 – 57. (Mokienko 2011: Mokienko, V. Kal'kirovanie v slavianskoi frazeologii. – In: *Izsledvaniya v chest na Siyka Spasova-Mihaylova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 37 – 57.)

Стишов 2015: Стишов, О. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця XX – початку XXI століть. – В: *Мовознавство*, № 1, с. 33 – 46. (Styshov 2015: Styshov, O. Osnovni dzherela popovnennja frazeologichnogo skladu ukrai'ns'koi' movy kincja XX – pochatku XXI stolit'. – In: *Movoznavstvo*, № 1, pp. 33 – 46.)

Ужченко 2005: Ужченко, В. *Фразеологія сучасної української мови: посібник*. Луганськ: Альма-матер. (Uzhchenko 2005: Uzhchenko, V. *Frazeologija suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy: posibnyk*. Lugans'k: Al'ma-mater.)

Филипова-Байрова 1964: Филипова-Байрова, М. Пътят за проникване на някои устойчиви съчетания в българския език. – В: *Известия на Института за български език*, кн. IX, с. 339 – 344. (Filipova-Bayrova 1964: Filipova-Bayrova, M. Patyat za pronikvane na nyakoi ustoychivi sachetaniya v balgarskiya ezik. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. IX, pp. 339 – 344.)

Черемська 2002: Черемська, О. Інтерференційне калькування в умовах українсько-російського білінгвізму (на матеріалі преси Харківщини 50-80-х років XX ст.). – В: *Лінгвістичні дослідження*. Вип. 9. Харків: ОВС, с. 47 – 50. (Cherems'ka 2002: Cherems'ka, O. Interferencijne kal'kuvannja v umovah ukrai'ns'ko-rosijs'kogo bilingvizmu (na materiali presy Harkivshhyny 50-80-h rokiv XX st.). – In: *Lingvistychni doslidzhennja*. Vyp. 9. Harkiv: OVS, pp. 47 – 50.)

Chlebda 1991: Chlebda, W. *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich.
Furiassi et al. 2012: Furiassi, C., V. Pulcini, F. Rodríguez González (Eds). *The Anglicization of European Lexis*. Amsterdam: John Benjamins.
Görlach 2003: Görlach, M. *English Words Abroad*. Amsterdam: John Benjamins.
Kłosińska 2016: Kłosińska, K. Skąd się biorą frazeologizmy? Źródła frazeologizmów i mechanizmy frazeotwórcze. – In: *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, pp. 19 – 54.
Kononenko 2017: Kononenko, I. Obraz świata w polskiej i ukraińskiej frazeologii. – In: *Przegląd Środkowo-Wschodni*, № 2, pp. 119 – 134.
Koziara 2016: Koziara, St. Wokół problemów genezy i opisu polskich frazeologizmów pochodzenia biblijnego. – In: *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, pp. 55 – 68.
Obara 1989: Obara, J. *Teoretyczne problemy kalkowania*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Pajdzińska 2013: Pajdzińska, A. Frazeologia – szkic do naszej zbiorowej autobiografii. – In: *70 lat współczesnej polszczyzny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, pp. 145 – 164.
Polański 1999: Polański, K. (Ed.) *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Wydawnictwo im. Ossolińskich.
Solano Martí, Kolarova 2015: Solano Martí, R., M. Kolarova. Phraseologocal loan translations in Bulgarian and in French: A cross-linguistic and cross-cultural study. – B: *Съпоставително езикознание*, № 3, с. 9 – 31. (Solano Martí, Kolarova 2015: Solano Martí, R., M. Kolarova. Phraseologocal loan translations in Bulgarian and in French: A cross-linguistic and cross-cultural study. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3, pp. 9 – 31.)
Zabawa 2015: Zabawa, M. O trudnościach w badaniu zapożyczeń semantycznych i kalk frazeologicznych. – In: *Język Polski*, № 4, pp. 306 – 315.

NEW PHRASEOLOGICAL CALQUES IN BULGARIAN, POLISH AND UKRAINIAN

Diana Blagoeva[a], Wojciech Sosnowski[b], Roman Tymoshuk[c]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences[a], Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences[b,c]

d.blagoeva@ibl.bas.bg[a], wojciech.sosnowski@ispan.waw.pl[b], roman.tymoshuk@gmail.com[c]

Abstract: The article aims to compare the recent phraseological calques in three Slavic languages – Bulgarian, Polish and Ukrainian. In the cotemporary period the main source of calquing of phraseological units in all three languages is English. The research of the types of phraseological calques in the analyzed languages is based on rich illustrative material.

Keywords: *phraseology, loan translations, calques, Bulgarian language, Polish language, Ukrainian language*

Diana Blagoeva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Wojciech Sosnowski
Institute of Slavic Studies
1b/17 Bartoszewicza St.
Warsaw 00-337
Poland

Roman Tymoshuk
Institute of Slavic Studies
1b/17 Bartoszewicza St.
Warsaw 00-337
Poland

АДЕКТИВНИТЕ И АДВЕРБИАЛНИТЕ ДЕМИНУТИВИ В БЪЛГАРСКИ И УКРАИНСКИ ЕЗИК

Иван Держански[а], Олена Сирук[б]
Институт по математика и информатика, Българска академия на науките
iad58g@gmail.com[а], olebosi@gmail.com[б]

Резюме: В статията разглеждаме умалителните прилагателни, числителни, местоимения и наречия в паралелен двуезичен корпус от текстове на български и украински език. Изясняваме някои теоретични въпроси, отнасящи се до категорията умалителност в двата езика. Сравняваме произвеждащите основи, словообразувателните модели и честотата на употреба на деминутивите, в т. ч. в зависимост от езика на оригинала при преводните текстове. Корпусните данни отварят пространство за дискусии върху проблемите на авторския език и особеностите на преводаческите стратегии.

Ключови думи: *деминутиви*, *оценъчна морфология*, *паралелен корпус*, *български език*, *украински език*

1. За деминутивите

Категорията умалителност е широко представена в езиците по света, но в повечето случаи засяга само съществителните имена. Както показва изследването на Л. Кортвелиси (Körtvélyessy 2015) (Таблица 1), Европа е регионът, в който най-голям дял от разглежданите от нея езици разполагат с деминутиви, изразяващи когнитивната категория количество качество, и в който не са екзотика деминутивите, изразяващи количество обстоятелство. (Когнитивните категории количество субстанция, качество, обстоятелство и действие са в тясна корелация с частите на речта съществително име, прилагателно име, наречие и глагол.)

Таблица 1. Езици с деминутиви по региони и когнитивни категории (по Körtvélyessy 2015: 136)

Регион	Общ брой езици	Кол–во субстанция	Кол–во качество	Кол–во обстоятелство	Кол–во действие
Африка	17	14	4	0	2
Австралия, Нова Гвинея	9	5	5	1	1
Северна Америка	15	14	5	1	6
Южна Америка	13	9	4	0	2
ЮИ Азия и Океания	13	8	4	1	4
Азия	16	14	3	0	5
Европа	71	60	46	27	27

Същото изследване показва, че славянските езици наред с романските са сред тези с най-висока плътност на умалителността (количествен показател, отразяващ броя семантични и морфосинтактични категории, от които се образуват деминутиви, и броя морфологични стратегии, чрез които става това). Твърди се впрочем, че в български и украински чрез деминутиви се изразяват само три от когнитивните категории (Körtvélyessy 2015: 114), докато всъщност са представени и четирите. Освен това и в двата езика деминутиви се образуват и от някои числителни имена и местоимения. Не ни е известно тези категории да са били изучавани в съпоставителен план, особено върху материал от паралелен корпус.

2. За паралелния корпус

Двуезичният паралелен корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници от разкази. Корпусът се дели на 11 сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 – от автори от Британските острови, E2 – от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 – от автори „реалисти“, R2 – от автори „фантасти“) и френски (Fr) – по 2 млн. думи (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47); последният сектор (Xy) е Библията в преводи от староеврейски, арамейски и гръцки – 1⅓ млн. думи. Общият обем на корпуса е 21⅓ млн. думи – 10 млн. на украински и малко повече на български. Библията е подравнена по стихове, а останалите текстове – по изречения.[1]

От гледище на това изследване е твърде важно, че езиците на оригиналите имат различно отношение към умалителните прилагателни и наречия, вариращо от пълното им отсъствие в английски, немски и библейските езици през присъствието, но ниската им честота във френски, италиански и полски до високата им употребимост в български, руски и особено украински. Разбира се, не бива да се пренебрегва това, че корпусът не е жанрово еднороден.

3. За експеримента

В корпуса бяха издирени и преброени всички употреби на умалителни прилагателни, числителни, местоимения и наречия в двата езика. Бяха включени всички лексеми с морфология на прилагателни, в т. ч. субстантивирани във висока степен като укр. *новенький* ‘новак’ и *старенька* ‘старица’ или развили свои лексикални значения като бълг. *едничък* ‘единствен’. Не смятаме за деминутиви *всички* и *всичко* не само защото наставката *-ичк* в тях е напълно десемантизирана, а и защото формата *вси* се употребява само в устойчиви изрази като *Вси светии* и *вси страни*, а *все* в съвременния български език изобщо не е местоимение. Разглеждаме бълг. *близко* не като деминутив от *близо*, а като наречие от *близък*, в което наставката не е умалителна (по подобни причини не включваме и укр. *близько*); *ранко* обаче не може да се интерпретира другояче освен като деминутив от *рано*.

Смятаме за умалителни украинските събирателни числителни с ***-к(о)*** от типа на *двійко* ‘двамка, двечки’, *трійко*, *шестірко* въпреки отсъствието на ремарка в този смисъл в 11-томния тълковен речник (вж. съответните статии в СУМ), като се ръководим от словообразователната им морфология, тълкуването в речника на Б. Гринченко (напр. **двійко** се тълкува като ‘ум. отъ двоє’ (Грінченко / Grinchenko 1958, т. 1: 362); аналогично **четвірко** (Грінченко / Grinchenko 1958, т. 4: 460); **двадцятірко** (Грінченко / Grinchenko 1958, т. 1: 360) и т. н.) и изследвания по въпроса (Чернецький / Chernec’kyj 1975: 48).

Най-сетне не се съгласяваме с А. Т. Балан, че бълг. *малък* е умалително прилагателно (Балан / Balan 1940: 152 – 153), защото изходното живее само в топоними като *Мала Азия* и фразеологизми като *мало и голямо*; укр. *маленький* обаче не е изместило *малий* и наличието на умалителна наставка в него се усеща, затова го считаме за деминутив, макар че изключваме от сметката 180 появи на *маленький принц* от текста на едноименната повест на А. дьо Сент-Екзюпери, защото те са просто многократни повторения на един лексикален избор, направен в заглавието.

Смятаме за важна черта на умалителните прилагателни и наречия, от които се интересуваме тук, свойството им да изразяват емоционална умалителност (гальовност, ирония, пренебрежителност и т. п. към определяемия предмет или към ситуацията) наред с физическата (степен на качеството или размер на предмета) или дори вместо нея (Васева / Vaseva 1972: 3; Білодід / Bilodid 1969: 179), така че няма да разглеждаме думи като *глуповат* или *сивкав*, които означават само умалена степен на качеството без елемент на емоционално отношение.

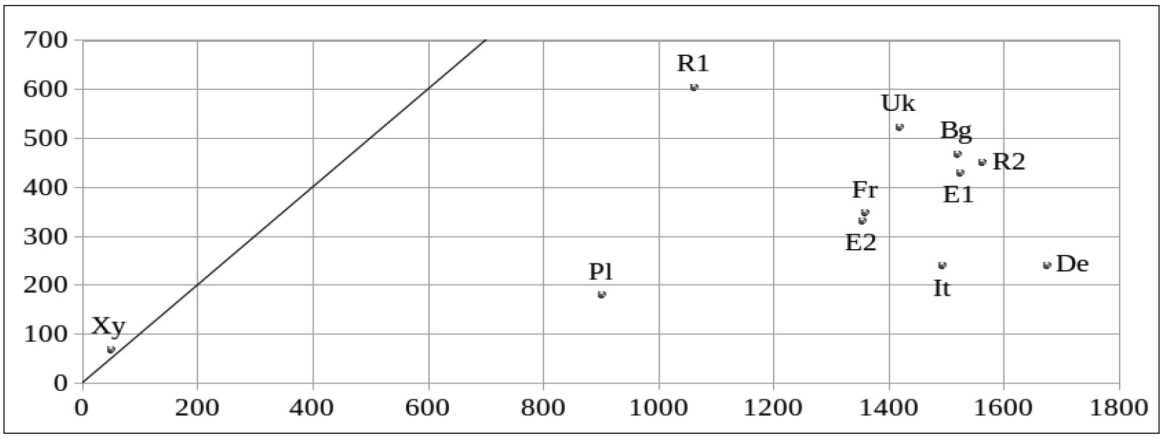
[1] За повече сведения около организацията на корпуса и приложението му в други изследвания вж. Сирук, Держански / Siruk, Derzhanski 2013; Сирук / Siruk 2017.

4. За резултатите

Ще разгледаме зависимостта на количеството умалителни прилагателни, числителни, местоимения и наречия от езика на оригинала, както и параметрите на словообразуването (продуктивността на изходните основи и словообразувателните модели).

4.1. Как влияе езикът на оригинала?

На Фигура 1 всеки сектор от корпуса е представен от точка, чиито абсциса и ордината са пропорционални на броя деминутиви от разглежданите категории[2] съответно на украински и на български. И на двата езика те са най-малко в Библията (сектор Xy), но пак тя е единственият сектор, където на български са повече, отколкото на украински (съответно 70 и 47). Най-много украински деминутиви има в сектор De, а най-много български — в сектор R1.

Фигура 1. Брой укр. (→) и бълг. (↑) деминутиви във всеки сектор на КУБ

Точките, отговарящи на сектори Bg, R2 и E1, на фигурата са близки съседки, а представящите E2 и Fr почти съвпадат, защото броят деминутиви в тези сектори и на двата езика е много близък. И в такива случаи обаче може броят съответни един на друг умалителни прилагателни и наречия съществено да се различава. От средния ред на Таблица 2 се вижда, че такива има най-много в сектори R1, R2 и Uk (съответно 271, 265 и 249), следвани от сектор Bg (144). Явно тук се отразява както високата честотност на деминутивите, характерна за украинския и руския и в по-малка степен за българския език, така и практиката да се превежда твърде буквалистично от руски на български (Васева / Vaseva 1976: 174) и още повече на украински. Много по-малко са те в текстовете, превеждани от езици, в които умалителните прилагателни и наречия са рядкост или изобщо ги няма. В преводите те естествено се появяват, но не на едни и същи места (свидетелство за нееднаквата им роля в двата езика) и в различна степен: българските преводачи се задоволяват с малко, а украинските им колеги, както виждаме, понякога надминават украинските писатели.

Таблица 2. Брой споделени и несподелени деминутиви по сектори

	Bg	De	E1	E2	Fr	It	Pl	R1	R2	Uk	Xy	Σ
Само бълг.	326	201	369	263	264	181	139	336	187	275	69	2610
Бълг. и укр.	144	42	63	71	85	60	42	271	265	249	1	1293
Само укр.	1374	1631	1460	1282	1273	1432	858	790	1296	1168	46	12610
Σ	1844	1874	1892	1616	1622	1673	1039	1397	1748	1692	116	16513

[2] За краткост в изложението понякога ще казваме само „деминутиви“, но ще се помни, че става дума за умалителни прилагателни, наречия, числителни и местоимения, а не съществителни или глаголи.

Най-малко споделени деминутиви – само един – намираме в Библията: *под вид на избягал роб отиде през вътрешните земи самичък в Антиохия* || [29:35] *пройшовши один-однісінький, наче рабутікач, увесь край, прибув в Антіохію* || гр. ориг. *διὰ τῆς μεσογείου, δραπέτου τρόπον, ἔρημον ἑαυτὸν ποιήσας* [букв. ‘самотен себе си сторил’], *ἦκεν εἰς Ἀντιόχειαν* (2 Мак. 8:35).

4.2. От какви лексеми се образуват деминутиви

Откритите в корпуса деминутиви са образувани от 168 български и 251 украински основи. Способността на българския език да произведе умалително от почти всяко прилагателно (Васева / Vaseva 1972: 4), му дава по-голям потенциал, но украинският, където ограниченията са по-строги (Білодід / Bilodid 1969: 180 – 182), реализира своя потенциал по-активно.

Освен от прилагателни и наречия на двата езика деминутиви се образуват от редица категории, от които общите (представени в корпусния материал) са резюмирани в Таблица 3.

В 8 случая българските наречия за място *туканка* (*тукачка*) отговарят на деминутиви от *онде*, *осьде* или *тут* от оригинални украински текстове; другите две появи са в преводи от руски („Угрюм-река“ от В. Шишков; в оригинала е *эвот*) и там на украински няма умалителни наречия. Само 13 са съответствията между *нищичко* и *[а]нічогісінько*. Числителните и показателните местоимения се разминават изцяло.[3]

Таблица 3. Адективни и адвербиални деминутиви, различни от прилагателни и наречия, в КУБ

	Български	**Украински**
показателни наречия за място	*туканка* 8, *натуканка* 1, *тукачка* 1	*осьдечки* 21, *тутечки* 14, *ондечки* 11, *туточки* 2, *онечки*, *осьтутечки*, *отакечки*, *отамечки*, *отутечки*, *тутко* по 1
неличното отрицателно местоимение	*нищичко* 76	*[а]нічогісінько* 229
числителни	бройни: *двечки* 1 мъжколични: *двамца* 3	събирателни:[4] *двійко* 57, *трійко* 11, *четвірко* 1, *шестірко* 2, *семірко* 1
показателни местоимения	*такаванка* 1	*отакенький* 2, *отакусінький* 1, *такенький* 1

На български деминутиви се образуват още и от притежателни местоимения (*твоичък* 3, *наши-чък* 1), показателното наречие *толкова* (*толинко*, *тонинко*, *тоничко* по 1) и едно неопределително местоимение (*нещичко* 165). На украински – от едно въпросително местоимение, употребено като неопределително (*якенький* 1), обобщителни местоимения (*всенький* 19, *кожнісінький* 13) и редица други отрицателни местоимения и наречия (*жоднісінький* 15, *[а]ніякісінький* 49, *[а]нікогісінько* 24, *[а]ніскілечки* 29, *[а]ністілечки* 5, *[а]нітрош[еч]ки* 22; у М. Стелмах и *[а]нічутін[ь]ку* 8). Закономерно е, че почти на нищо от това не отговаря деминутив на другия език; изключение правят две употреби на бълг. *нещичко*, срещу които откриваме укр. *трош[еч]ки*: *А аз знам нещичко…* || *А я трошечки знаю…* (Павел Вежинов, „Везни“); *Дали няма да се намери нещичко от това същото, а?* || *А для мене у вас не знайдеться трошки оцього зілля?* (Ъруин Шоу, „Хляб по водите“). Това прави 240 български и 523 украински деминутива без съответствия на другия език.

---

[3] Някои украински деминутиви са образувани от падежни форми и не могат да се скланят повече — напр. *нічогісінько* няма други падежи освен родителен, затова в ред случаи е закономерно, че не го откриваме като съответствие на бълг. *нищичко* (*Не искам да се промениш с нищичко* || *Я не хочу, щоб ти змінилася. Ні на йоту* – А. Азимов, „Краят на вечността“). Умалителните събирателни числителни също са неизменяеми според СУМ и академичната граматика (Білодід / Bilodid 1969: 182), но в речника на Б. Гринченко (Грінченко / Grinchenko 1958, т. 1: 360; *Нема і двадцятірка индичат*) има примери за обратното, има ги и в изследването на В. Чернецки (Чернецький / Chernec’kyj 1975: 49 – 50) и нашия корпус (*[…] за първи път видях Уолш в студиото на Езра заедно с двете момичета* || *Я […] уперше побачив Уолша в Езриній студії з двійком дівчат* – Ъ. Хемингуей, „Безкраен празник“).

[4] „Умалително-гальовните суфикси се съчетават особено лесно със събирателни числителни, понеже те са по-предметни от собствено количествените“ (Чернецький / Chernec’kyj 1975: 48).

В два случая български умалителни прилагателни отговарят на украински умалителни наречия: *– Ами че погледнете се, това сте вие, цял-целеничък: хладен и навъсен като облачен зимен ден.* || *– Ну, гляньте ж, це точнісінько ви – холодний і похмурий, наче хмарний зимовий день.* (Б. Райнов, „Тайфуни с нежни имена“); *За да не се занимава повече с Равино, Шауб му нанесе лекичък удар в долната челюст* || *Шауб, щоб не морочитись більше з Равіно, легенько вдарив його знизу в щелепу* (А. Беляев, „Главата на професор Доуел“).

Разпределението на останалите деминутиви е резюмирано в таблици 4 – 7.

Таблица 4. Деминутиви от *сам*/*сам(ий)* и *един*/*один*

	сам-	***од(и)н-***	———
сам-	18	9	284
едн-	—	14	277
———	376	84	

Двете прилагателни *едничък* и *самичък* са почти единствените деминутиви от разглежданите видове, срещащи се в българския текст на Библията (съответно 45 и 17 пъти при само 8 други). Точно в този сектор техните украински съответствия имат само 4 появи. Деминутивите от *един* са най-добре представени в сектор Uk, а там най-вече във „В неделя рано билки брала“ от О. Кобилянска, за белег на чийто стил можем да ги смятаме, и по-рядко у М. Стелмах и В. Земляк. Деминутивите от основа *сам* могат да отговарят на *самичък*, но могат и да значат ‘точно’ (*Серце мені стрепенулося й провалилось до самісіньких п’ят* || *Сърцето ми изтръпна и потъна чак до петите* — В. Дрозд, „Ирий“) и тогава не бихме и могли да очакваме съответствие на български.

Таблица 5. Деминутиви от други прилагателни

	мал-	***ман-/мац-***	***невелик-***	**др. прил.**	———
мън~	302	9	16	9	188
други прилагателни	66	0	12	483	879
———	3751	12	1188	3867	

На бълг. *мъничък* отговарят укр. *маленький*, още няколко производни от корена ***мал-***, понякога видоизменен в ***ман-*** или ***мац-***, а също и *невеличкий* (докато *неголемичък* или *неголямшък* не съществуват изобщо). На други умалителни прилагателни (напр. на *дрібненький*) *мъничък* отговаря само 9 пъти, докато *дребничък* отговаря на *маленький* или *невеличкий* 60 пъти, срещат се и *нисичък* (9), *миличък* (5), *слабичък* (2).

Благодарение на разнообразието от съвместими с основата ***мал-*** умалителни форми, за които ще стане дума по-нататък, в украински е налице тристепенна градация на умалителност: *малий – маленький – малесенький* (*малюсенький* и т. п.), докато в български тя е двустепенна: *малък – мъничък*. Затова съответствието дори теоретично не може да бъде еднозначно.

Таблица 6. Деминутиви от *мън~*/*малий*

	мал-енький	***мал-есенький* и т. п.**	***ман-/мац-***	**др. прил.**	**—**
мън-ичък	269	32	8	9	188
др. прил.	63	1	0		
———	3587	105	12		

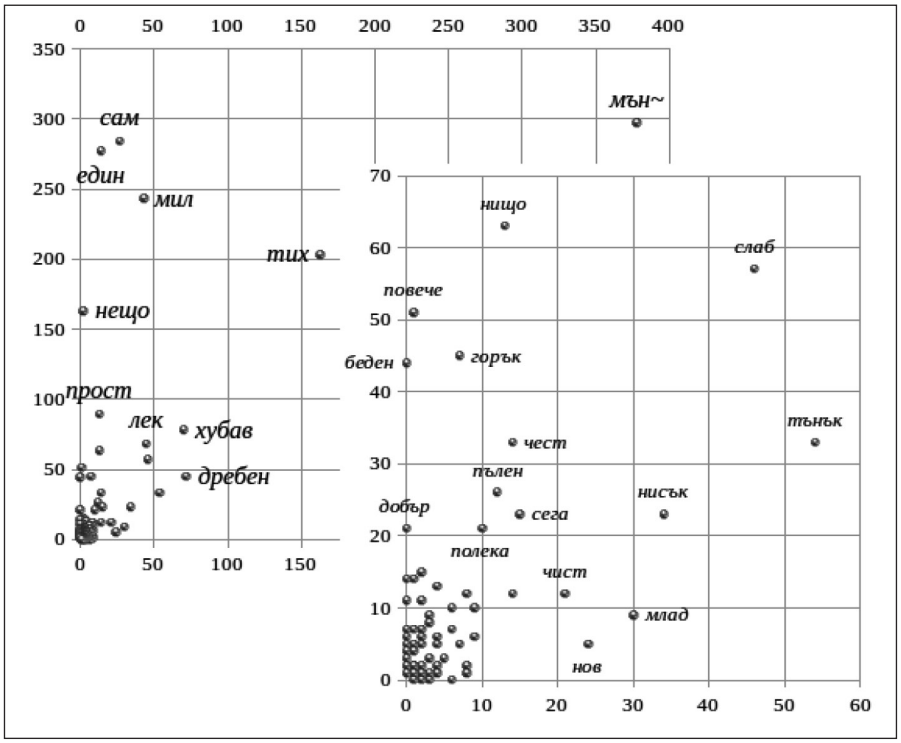
Може да се твърди (макар и да нямаме точни бройки), че укр. *маленький* отговаря на бълг. *малък* значително по-често, отколкото на *мъничък*. Това показва, че наистина има тенденция то да престане да се усеща като деминутив и да се изравни напълно с *малий*. Но ако я приемем за свършен факт, това би довело до разрушаване на корелацията в най-фреквентната в корпуса двойка *мъничък* : *маленький*.

Таблица 7. Деминутиви от наречия

	трох-и	**други наречия**	——
мън~	41	1	109
други наречия	2	286	633
——	428	2354	

Ако на бълг. *мъничко* отговаря укр. умалително наречие, то винаги е производно от *трохи*, обратното също е вярно; има само три изключения, като и трите пъти „другото“ наречие е на езика на оригинала (*в будката на пазача заджафка кученце, мъничко, „предучилищно“ || в сторожці задзяволів песик, дрібненько так, „дошкільня“* – В. Земляк, „Зелени мелници“; *Едва сега като че ли започнах лекичко да проглеждам || Аж тепер я начебто почав трошки прозрівати* – П. Вежинов, „Везни“; *Аз наистина понякога блъфирам повечко с тая самоувереност || Я справді подеколи трішки грішу цим* – Б. Райнов, „Няма нищо по-хубаво от лошото време“).

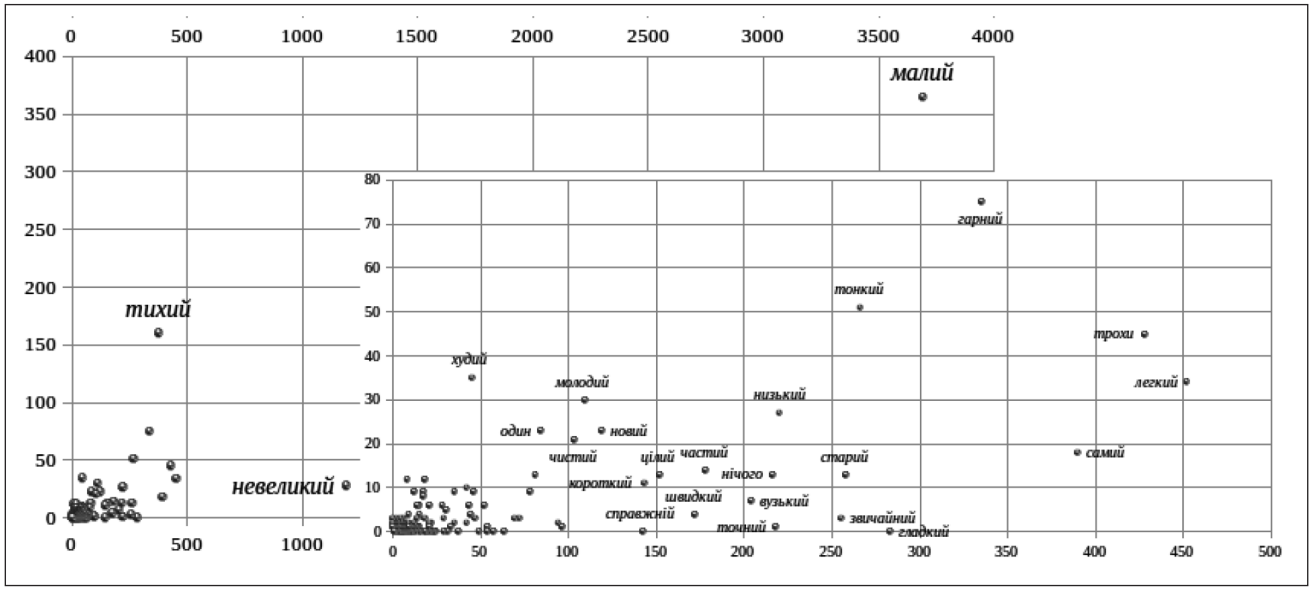
На Фигура 2 са представени 25 най-продуктивни български лексеми източници (*мън[ичък]* 675, *тих* 366, *сам* 311, *един* 291, *мил* 286, *нещо* 165, *хубав* 148, *дребен* 117, *лек* 113, *слаб* 103, *прост* 102, *тънък* 87, *нищо* 76, *нисък* 57, *повече* 52, *горък* 52, *чест* 47, *беден* 44, *млад* 39, *пълен* 38, *сега* 38, *чист* 33, *полека* 31, *нов* 29, *добър* 21), като абсцисата е пропорционална на броя употреби на деминутиви, при които има съответен деминутив в украинския текст, а ординатата – на тези, при които няма. (Левият долен ъгъл на диаграмата, където плътността на точките е по-висока, е повторен в по-едър мащаб.) Естествено е, че сред често нямащите съответствия срещаме *нещо* и *повече*, защото на украински няма думи, подобни на *нещичко* и *повечко*.[5] Впечатляваща е високата честота на *едничък* и *самичък*, за които вече стана дума. Неочаквано е обаче, че на относително немалобройните употреби на *горкичък* (243) украински деминутив отговаря само 43 пъти, на *горкичък* (52) — само 7, а на *бедничък* (44) – нито веднъж. Няма съответствие и бълг. *добричък* (21): трите употреби на укр. *добренький* като прилагателно и трите като наречие значат по-скоро ‘хубавичък, -чко’.

Фигура 2. Брой появи на българските деминутиви със (→) и без (↑) съответствие

[5] Умалителни неопределителни местоимения в украински се срещат само като оказионализми, ср. *хтосічок* (букв. ‘някойчец’), употребявано от О. Кобилянска по отношение на Леся Украинка (вж. Богдан / Bohdan 2010).

На Фигура 3 по подобен начин, но в друг мащаб и с противоположна ориентация (с броя на съответствията по ординатата и на несъответствията по абсцисата) са показани също 25 от най-продуктивните мотивиращи лексеми в украински (*малий* 4056, *невеликий* 1216, *тихий* 534, *легкий* 486, *трохи* 473, *гарний* 410, *самий* 408, *тонкий* 317, *гладкий* 283, *старий* 270, *звичайний* 258, *низький* 247, *нічого* 229, *точний* 219, *вузький* 211, *частий* 192, *швидкий* 176, *цілий* 165, *короткий* 154, *справжній* 142, *новий* 142 , *молодий* 139, *чистий* 124, *один* 107, *худий* 80). Сред тях също има такива, чиито умалителни производни се срещат често, но закономерно нямат български съответствия, напр. *справжнісінький* (142) < *справжній* ‘истински’; други биха могли да имат, но в корпуса се разминават с тях, напр. *глад[ес]енький* (283) – съответната му дума *гладичък* не се среща нито веднъж. Относително често (35 от 80 появи) има българско съответствие укр. *худенький* – като правило *слабичък*. Само някои особено нискочестотни лексеми като *бідолашненький*, *голубенький*, *чорнявенький* (по 3 появи) винаги имат съответствия (*горкичък*, *синичък*, *черничък*).

Фигура 3. Брой появи на украинските деминутиви без (→) и със (↑) съответствие

4.3. Как се образуват деминутиви

И в двата езика умалителността се изразява суфиксално; основният носител на тази сема е сегментът /к ~ ч ~ ц/[6] (с точност до праславянска палатализация), който виждаме в показателя ***-к-***, но най-често се срещат бълг. ***-ичк-*** и укр. ***-еньк-***; в украински намираме разширени наставки като ***-ісіньк-*** – у О. Кобилянска и ***-іськ-***, характерна западна диалектна черта (Шерех / Shereh 1951: 238), – ***-есеньк-***, „още по-свързан с увеличение на признака“ (пак там), а при основата ***мал-*** и разновидностите ѝ ***ман-/мац-*** ‘мън[ичък]’ – и още няколко разширени форми.

Украинските умалителни отрицателни лексеми имат усилени форми с представка ***а-*** пред ***ні-*** (*анітрошки*, *аністілечки*); в нашия корпус обаче укр. *нічогісінько* и *анічогісінько* отговарят на бълг. *нищичко* с еднаква честота.

Умалителността при прилагателните и наречията влиза в нетривиални взаимодействия със степенуването, което също е категория, изразяваща количество качество, но принадлежаща към словоизменението, а не към словообразуването, към което обикновено бива отнасяна оценъчността – разлика, имаща пряко отношение към реда на показателите в морфемната структура и предполагаемия ред на етапите на формообразуването. На български *повечко* е деминутив от единствената в езика суплетивна компаративна форма, докато *по-мъничко* (*по-мъничък*) е компаратив от суплети-

[6] Единственият деминутив, който не съдържа /к/, е укр. *манюній* ‘мъничък’ в само един пример: *Вони були манюніми* || *Те бяха съвсем мънички*, рус. ориг. *Сосны, что росли здесь, были махонькими* (К. Буличов, „Селцето“).

вен деминутив, а в общия случай са възможни и двете интерпретации (*тих* → *по-тих* → *по-тихичък* или *тих* → *тихичък* → *по-тихичък*). На украински, където превъзходната степен се образува от сравнителната (*тихий* → *тихший* → *найтихший*), от умалителните прилагателни и наречия не се образуват компаративи (Білодід / Bilodid 1969: 165 – 166).[7] Има обаче деминутиви от редовни и суплетивни компаративи като *старшенький* ← *старший* ← *старий* и *меншенький* ← *менший* ← *малий*, има и правилно образувани суперлативи като *найстаршенький*, а има и такива като *найлюбісінький*, които съдържат само половината от показателя за превъзходна степен (характерната представка, но без споделената с компаратива наставка).[8]

Интересно е да сравним степенуваните умалителни прилагателни и наречия на двата езика количествено и качествено.

На български имаме:

1. 32 компаратива от 15 прилагателни, най-много от умалителни производни на *голям* (8) и *прост* (5);
2. 16 суперлатива от 5 прилагателни, най-много от *мън(ичък)* (8);
3. 52 употреби на *повечко* и 28 други компаратива от 15 наречия, най-много от *простичко* (5).

На украински имаме:

(1) 38 компаратива от умалителни прилагателни, в т. ч. 23 *старшенький*, 13 *меншенький* и 2 *більшенький*;
(2) 15 суперлатива, образувани редовно от компаративи – 14 *найменшенький* и 1 *найстаршенький*;
(3) 37 суперлатива без компаративна наставка – 21 *найзвичайнісінький*, 14 *найсправжнісінький*[9] *и по 1 найлюбісінький* и *найчистісінький*;
(4) 1 наречие от умалително прилагателно в сравнителна степен – *ширшенько*.

Силно впечатление прави както количественото сходство на употребите на умалителни прилагателни в сравнителна и превъзходна степен в двата езика (неочаквано на фона на много различната честота на употреба на умалителни прилагателни изобщо), така и качествената разлика: на български такива форми се образуват и употребяват свободно от много прилагателни, без някое да преобладава, а на украински виждаме съвсем малък брой високочестотни лексеми, макар че има известно място за оказионализми. Също така свободно се образуват и употребяват в български и деминутивни компаративни наречия, а в украински тях почти ги няма.

Нито на един от двата езика няма умалителни наречия в превъзходна степен.

Най-сетне има известен брой случаи на удвояване на деминутивите. Редупликацията може да бъде точна (бълг. *тихичко-тихичко*, укр. *тихенько-тихенько*): на български това става само 3 пъти срещу 17 пъти на украински. А може да бъде и сложна, ако се съчетава изходното прилагателно или наречие с умалително производно (бълг. *един-едничък*, *сам-саменичък*; укр. *голим-голісінька*) или два деминутива с нарастваща морфологична сложност (укр. *тихенько-тихесенько*, *малесенький-премалесенький*, *точнісінько-преточнісінько*). На български има 154 примера, на украински 171 – отново нетипично малка разлика, която дава повод да се каже, че за българския език сложната

---

[7] Тяхната роля донякъде се изпълнява от компаративни наречия с атенуативна представка *по-*, които могат да имат емоционално значение (Шерех / Shereh 1951: 342): *Їздові […] від Хоми ховалися з вівсом поглибше || Коларите […] гледаха да потулят овеса по-далечко от Хома* (О. Гончар, „Знаменосци“).

[8] Академичната граматика (Білодід / Bilodid 1969) изобщо не споменава за възможност за употреба на ***най-*** с основната вместо със сравнителната степен, а Юрий Шерех цитира *найлюдське* ‘най-човешко’ като пример за „известна аномалия и проява на типичната за емоционалната реч неустановеност на конструкциите“, добавяйки, че „в дадения случай на това оформяне на третата [превъзходната] степен може да е повлияло и това, че прилагателните с наставка ***-ськ(ий)*** [и изобщо относителните прилагателни] не приемат наставката ***-іш-***“ (Шерех / Shereh 1951: 246).

[9] Да отбележим, че 22 от общо 35 употреби на *найзвичайнісінький* и *найсправжнісінький* са в преводи от руски език, където често се казва *самый обычный* и *самый настоящий*, а на украински относителните прилагателни не се степенуват и тези умалителни форми явно целят да запълнят вакантната позиция на суперлатива.

редупликация е по-важна, макар че засяга ограничен кръг от лексеми – в корпуса само 9 (*сам* 80, *един* 30, *цял* 25 и т. н.), докато на украински примерите са от 32 лексеми (*один* 68, *сам~самий* 30, *повний* 12 и т. н.) и за разлика от български включват и наречия.

5. Изводи

Умалителни прилагателни, числителни, местоимения и наречия се образуват и употребяват и в български, и в украински. Изходният словообразувателен материал е сходен: повечето прилагателни и производни от тях наречия и отделни групи лексеми от затворени класове. На украински има повече словообразувателни модели: усилваща представка ***а-*** в умалителните отрицателни местоимения и наречия, усилващи разширения на умалителните наставки (***-есеньк-***, ***-юсіньк-*** и т.п.). Деминутиви могат да се образуват от някои форми за степенуване на прилагателни, но самите те не се степенуват – за разлика от български. Въпреки по-широките възможности на равнище езикова система обаче на практика в български се употребяват значително по-малко деминутиви, отколкото в украински – 3½ пъти по-малко в корпуса. Съотношението по отделни текстове варира в широк диапазон от Новия завет (22 бълг., 2 укр.) и „Кръстоносци“ на Х. Сенкевич (78 бълг., 81 укр.) до „Децата на капитан Грант“ от Ж. Верн (4 бълг., 256 укр.) и „Сидхарта“ от Х. Хесе (0 бълг., 46 укр.). Честотата им във всеки текст е функция от жанра, тематиката, езика на оригинала и стиловете на автора и преводача. Зависимостта обаче е сложна. В недетския роман „Везни“ от П. Вежинов например има два пъти повече деминутиви на единица текст, отколкото в детските му романи „Следите остават“ и „Произшествие на тихата улица“, а в украинските преводи на трите книги, всички дело на различни преводачи, наситеността с деминутиви е много близка. Защо е това? В сектор E2 „Отвъд реката, сред дърветата“ от Ъ. Хемингуей е най-богатият на деминутиви в превод на украински и най-бедният на български, а в сектор Fr „Пътешествие около света за 80 дни“ от Ж. Верн е най-беден и на двата езика. Как става така? Това са въпроси за изследователите както на авторския език, така и на особеностите на преводаческите стратегии.

Цитирана литература / References

Балан 1940: Балан, А. Т. *Нова българска граматика*. София: Т. Ф. Чипев. (Balan 1940: Balan, A. T. *Nova balgarska gramatika*. Sofia: T. F. Chipev.)

Білодід 1969: Білодід, І. К. (заг. ред.). *Сучасна українська літературна мова: морфологія*. Київ: Наукова думка. (Bilodid 1969: Bilodid, I. K. (zag. red.). *Suchasna ukrai'ns'ka literaturna mova: morfologija.* Kyi'v: Naukova dumka.)

Богдан 2010: Богдан С. "Мій хтосічку, мій з папороті цвіте..." (епістолярний образ Ольги Кобилянської: психолінгвістичний етюд). – В: *Інформаційно-довідкова система "Культура мови на щодень".* П. Ю. Гриценко, С. Я. Єрмоленко, О. Б. Сірук, Г. М. Сюта, Н. М. Сологуб, С. П. Бибик, Т. А. Коць, С. Г. Чемеркін, Н. О. Мех. Київ. (Bogdan 2010: Bogdan S. "Mij htosichku, mij z paporoti cvite..." (epistoljarnyj obraz Ol'gy Kobyljans'koi: psyholingvistychnyj etjud). – In: *Informacijno-dovidkova systema "Kul'tura movy na shhoden'"* / P. Ju. Grycenko, S. Ja. Jermolenko, O. B. Siruk, G. M. Sjuta, N. M. Sologub, S. P. Bybyk, T. A. Koc', S. G. Chemerkin, N. O. Meh. Kyi'v.) <kulturamovy.knu.ua/KM/pdfs/Magazine45-12.pdf> [22.01.2020].

Васева 1972: Васева, И. Значение и употреба на умалително-оценъчните прилагателни в книжовния български език. – В: *Български език и литература*, № 5, с. 3 – 17. (Vaseva 1972: Vaseva, I. Znachenie i upotreba na umalitelno-otsenachnite prilagatelni v knizhovniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik i literatura*, № 5, pp. 3 – 17.)

Васева 1976: Васева, И. Превод на руските умалителни прилагателни на български език. – В: *Изкуството на превода*. Т. 1. София: Народна култура, с. 173 – 190. (Vaseva 1976: Vaseva, I. Prevod na ruskite umalitelni prilagatelni na balgarski ezik. – In: *Izkustvoto na prevoda*. T. 1. Sofia: Narodna kultura, pp. 173 – 190.)

Грінченко 1958: Б. Грінченко (ред.). *Словарь української мови в 4-х т*. Упор. з дод. влас. матер. Київ: Вид-во АН УРСР. (Grinchenko 1958: B. Grinchenko (red.). *Slovar'ukrai'ns'koi'movy v 4-h t.* Upor. z dod. vlas. mater. Kyi'v: Vyd-vo AN URSR.) <http://www.hrinchenko.com> [20.01.2020]

Сірук 2017: Сірук, О. Б. Культурно марковані реалії в українських та болгарських паралельних перекладах. – В: *Мултикултурализъм и многоезичие. Сборник с доклади от Тринадесетите международни славистични четения – София, 21 – 23 април 2016 г. Том I. Лингвистика*. Велико Търново: Фабер, с. 649 – 659. (Siruk 2017: Siruk, O. B. Kul'turno markovani realii' v ukrai'ns'kyh ta bolgars'kyh paralel'nyh perekladah. –

In: *Multikulturalizam i mnogoezichie. Sbornik s dokladi ot Trinadesetite mezhdunarodni slavistichni chetenija – Sofia, 21 – 23 april 2016 g. Tom I. Lingvistika*. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 649 – 659.)
СУМ: *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980. (SUM: *Slovnyk ukrai'ns'koi' movy: v 11 tomakh*. Kyi'v: Naukova dumka, 1970 – 1980.) <http://sum.in.ua/> [22.01.2020]
Чернецький 1975: Чернецький В. К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові. – В: *Українське мовознавство*, № 3, с. 45 – 51. (Chernec'kyj 1975 Chernec'kyj V. K. Zdribnilo-pestlyvi formy zajmennykiv i chyslivnykiv v ukrai'ns'kij movi. – In: *Ukrai'ns'ke movoznavstvo*, № 3, pp. 45 – 51.) <http://ukr.movoznavstvo.knu.ua/archive/3-2/> [19.01.2020]
Шерех 1951: Шерех, Ю. *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя. (Shereh 1951: Shereh, Ju. *Narys suchasnoi' ukrai'ns'koi' literaturnoi' movy.* Mjunhen: Molode zhyttja.)
Körtvélyessy 2015: Körtvélyessy, L. *Evaluative Morphology from a Cross-Linguistic Perspective*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
Siruk, Derzhanski 2013: Siruk, O., I. Derzhanski. Linguistic Corpora as International Cultural Heritage: The Corpus of Bulgarian and Ukrainian Parallel Texts. – In: *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage (III/2013)*, pp. 91 – 98.

ADJECTIVAL AND ADVERBIAL DIMINUTIVES IN BULGARIAN AND UKRAINIAN

Ivan Derzhanski[a], Olena Siruk[b]
Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences
iad58g@gmail.com[a], olebosi@gmail.com[b]

Abstract: The article deals with diminutive adjectives, numerals, pronouns and adverbs in a parallel bilingual corpus of Bulgarian and Ukrainian texts. We address some theoretical questions regarding the category of diminutivity in both languages. We compare the source stems, the derivational models and the frequency of use of diminitives, including the impact of the original language on translated texts. The corpus data open up a space for discussion about the problems of author language and the specifics of translation strategies.

Keywords: *diminutives, evaluative morphology, parallel corpus, Bulgarian language, Ukrainian language*

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics
Acad. G. Bonchev St., bl. 8
1113 Sofia
Bulgaria

Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Acad. G. Bonchev St., bl. 8
1113 Sofia
Bulgaria

ЕТАЛОНИТЕ ЗА КРАСОТА И ГРОЗОТА В УСТОЙЧИВИТЕ СРАВНЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ И РУСКИЯ ЕЗИК

Теодора Кръстева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

tera_kr@abv.bg

Резюме: Настоящата статия е посветена на еталоните за красота и грозота, разгледани през призмата на устойчивите сравнения в българския и в руския език. Материалът е ексцерпиран от речници и текстове от Българския и Руския национален корпус и се разглежда в съпоставителен план. Установяват се отношения на различна еквивалентност.

Ключови думи: *лингвокултурология, устойчиви сравнения, български език, руски език, красота*

Настоящата статия е посветена на еталоните за красота и грозота, представени в устойчивите сравнения (УС) в българския и руския език. За устойчиви сравнения в изследването се приемат сравнения, регистрирани в различни писмени източници. За разкриване на еталоните за красота и грозота на етносите са избрани адективните устойчиви сравнения, при които модулът на сравнението (признакът, залегнал в основата му) е изразен експлицитно: ***красив***)***грозен*** **+** *предлог* ***като*** + *сравнителна дума*. Приложен е семасиологичен подход. Материалът е ексцерпиран по съответните признаци от два типа източници – речници, които потвърждават закрепеността и устойчивостта на единиците в езика[1], и текстове от Българския национален корпус (http://search.dcl.bas.bg) и Руския национален корпус (http://www.ruscorpora.ru), където може да бъде проследено функционирането на УС в писмената реч, динамиката на категорията, а също така рушенето на клишето. Това се прави поради допускането на авторката, че редиците на УС постепенно се запълват с нови единици, при които се използват различни сравнителни думи, които обаче често принадлежат към общи тематични групи с вече познатите.

Обект на анализ са именно сравнителните думи в състава на УС в двата езика – доколко те съвпадат или се различават, към кои тематични групи принадлежат и какво е общото помежду им. Извършва се съпоставка в два родствени езика – българския и руския. Ще се опитаме да открием и характеристиките на красотата и грозотата в съзнанието на двата етноса. Наличието на примери от корпусите показва и някои възможности за развитието на групата УС със съответния модул. Разглеждат се и някои ограничения при избора на УС.

Като средство за извеждане на еталоните за *красота* и *грозота* в българския и руския език са избрани устойчивите сравнения. В. Кювлиева определя УС като наследство от миналото, закрепено в съзнанието на общността и отразено в езика (Кювлиева / Kyuvlieva 1986: 77). Те са се

---

[1] Материалът е ексцерпиран от следните речници: *Речник* на В. Кювлиева към монографията *Устойчивите сравнения в българския език, Нов фразеологичен речник на българския език* (1993) на К. Анкова-Ничева – за българския език; *Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь* на Л. А. Лебедева и *Словарь устойчивых сравнений русского языка* (синонимо-антонимический) на В. М. Оголцев – за руския език.

В статията са използвани следните съкращения: ***УС*** – Устойчиво сравнение, ***балг. ез.*** – български език, ***рус. ез.*** – руски език, ***РБЕ*** – *Речник на българския език* – електронен вариант на адрес: http://ibl.bas.bg/rbe/, ***ВК*** – *Речник* на В. Кювлиева към монографията ѝ *Устойчивите сравнения в българския език*, ***НФРБЕ*** – *Нов фразеологичен речник на българския език* на К. Анкова-Ничева, ***Леб.*** **–** *Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь* на Л. А. Лебедева, ***Ог.*** – *Словарь устойчивых сравнений русского языка* (*синонимо-антонимический*) на В. М. Оголцев, ***БНК*** – *Български национален корпус*, ***РНК*** – Р*уски национален корпус*.

Ако към УС не е посочен източник, то е ексцерпирано от БНК или РНК.

формирали през вековете и отразяват представите и мирогледа на съответната културна и езикова общност. Устойчивите сравнения са обект на различни по тип български, чуждоезични и съпоставителни изследвания като основа за изследване на езиковата картина на света. Подробно тази езикова категория е представена в монографията на В. Кювлиева „Устойчивите сравнения в българския език“ (Кювлиева / Kyuvlieva 1986) за българския език и в изследванията на В. М. Оголцев – „Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии“ (Огольцев / Ogol‘cev 1979), „Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический)“ (Огольцев / Ogol‘cev 2001) за руския. Интерес представляват също така и работите на П. Легурска, която разглежда УС като източник на образни метафори, възможностите за съпоставителното им изучаване в българския и руския език и за еквивалентност при превод (Легурска / Legurska 1982, 1983, 2015). Н. Бояджиева изследва УС в италианския език, характеризиращи човека (Бояджиева / Boyadzhieva 2017). Сред двуезичните съпоставителни изследвания можем да откроим работите на Б. Янев „Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“ (Янев / Yanev 2013) и Р. Холанди (Холанди / Holandi 2012) – за български и английски език, на Ж. Кръстева – за български и френски език (Кръстева / Krasteva 2016), на М. Каралова – за български и новогръцки (Каралова / Karalova 2013) и др. В съпоставителен план в повече от два езика устойчивите сравнения са представени в „Устойчиви сравнения. Български, руски, английски, немски, френски“ на Р. Холанди (Холанди / Holandi 2008), където са потърсени най-близките съответствия на голям брой български УС.

Редица учени не само изследват УС в различни езици, но и обръщат внимание на различни аспекти. Темата за красотата и грозотата също намира отражение в изследванията на УС, но обикновено отразяващите тази тема УС не са разгледани подробно, а присъстват във вид на списък с ексцерпирани примери, при което липсва по-задълбочен анализ. Така например, в статията си „Външният вид на българина, отразен в устойчивите сравнения“ М. Витанова разглежда физическите качества на българина (Витанова / Vitanova 2011), включително и по-общата характеристика с пряка оценка *красив – грозен*, която е представена с отделни примери. Подобно е положението и при Ж. Кръстева (Кръстева / Krasteva 2016). Изключение прави статия на М. Илиева – „Красива като капка, или Представата за красота в българската картина на света” (Илиева / Ilieva 2017: 13 – 22), където темата е разгледана именно въз основа на УС в съчетание с материал от асоциативните речници, а авторката анализира материала и достига до определени изводи относно представите за красота. В монографията си Б. Янев извежда съответните образи в българския и английския език, като придружава това с кратък анализ (Янев / Yanev 2013: 123 – 126).

Най-достъпни за наблюдение и типичен обект на сравнение стават именно физическите характеристики. Сред физическите характеристики на човека особено място заема бинарната опозиция *красота – грозота*, представите за която са се променяли във времето. Въпреки субективността на тези категории те имат своите репрезентации както в културата, така и в езика.

В УС идеята за красота и съответно грозота е отразена чрез сравнителните думи към съответния модул, които представляват еталоните за посоченото качество. Въпреки че, както отбелязват някои автори (Кювлиева / Kyuvlieva 1986: 82) и както показва анализът на други модули, обикновено обект на по-голямо внимание, а съответно и по-продуктивно (представено с повече примери в езика), е обикновено отрицателното, негативното качество, това не важи за двойката *красив – грозен.* Както в речниците, така и в корпусите откриваме повече УС, характеризиращи човека положително. С цел обогатяване на потенциалния ред от УС са ексцерпирани УС с модулите *красив*, *хубав* и *прекрасен* (в руския език – *красивый*, *прекрасный*).

Анализът на ексцерпираните примери показва, че красотата е многопластова категория, като външното често хармонира с вътрешния свят. Тези различни характеристики на прилагателното ***красив*** са представени и в различните му значения, дефинирани в РБЕ: *красив – „1. Който с външния си вид доставя естетическа наслада, предизвиква възхищение; много хубав, изключително хубав. Противоп. грозен. 2. Прен. За чувства, мисли, отношения, прояви и под. – който по своето съдържание е в много висока степен издържан според съвременните норми на етиката, на морала и предизвиква одобрение, възхищение; възвишен…“.* Като сравнителни думи често се използват обекти, свързани с религиозните представи – *ангел*, *бог.* Това показва, че красивото обикновено е добро, одухотворено, божествено. Примери за това откриваме сред регистрираните в речниците еквивалентни УС в българския и руския език:

красив като бог (ВК) – *красивый как бог* (Леб., Ог.)
хубав (*красив*) *като ангел* (*ангелче*) (ВК) – *красивый, прекрасный как ангел* (Ог.)
красив като Аполон – красивый как Аполлон (Ог.)
красива като богиня (ВК) – *прекрасная как богиня* (РНК)
красив като херувим (БНК) – *красивый как херувим* (*херувимчик*) (Ог.)
Безекв. УС: бълг. ез. *хубав като икона* (ВК).

Това се потвърждава и от примерите в корпусите, където като сравнителни думи се използват различни митични образи, предимно на богове. Сред тях очаквано намират място богове и богини на любовта и красотата (*Купидон*, *Венера*, *Афродита*). БНК: *красив като гръцки бог*, *красив като римски бог, хубав като Купидон*, *красив като Адонис*, *красив като Нарцис*; *прекрасна като Афродита*; РНК: *красивый как молодой бог*, *красивый как ангел Божий*; *прекрасная как Венера.* Идеята за красотата е представена и чрез етноним – рус. ез. *красивый как грек*, бълг. ез. *красив като гръцки бог*. Това заедно с наличието на относително богат ред гръцки и римски богове ни дава основание да предположим, че идеята за красотата е обвързана с античните представи. В определен смисъл тя е вечна и непреходна въпреки обновяването ѝ с все нови и нови примери.

Красотата би могла да бъде свързана и с идеала за силната и хармонична личност, будеща възхищение не само физически, но и с постъпките си. В този случай се използват различни образи от историята и литературата, митологията – рус. ез. *красивый как Спартак*, *прекрасный как юный Геркулес.* Тук намира отражение идеята за съчетание на физическата и духовната красота, характерни за античната литература, при което: „Героят не може да бъде грозен. Има хармония между физическия образ и духовния свят на героя“ (Ников и др. / Nikov i dr. 2011: 30).

Връзката на физическата красотата с високото, духовното и сравнения с народен произход от типа *хубав като капка* (ВК) добавят към красотата една характеристика – чистотата.

Но красотата би могла да бъде и коварна, потвърждение за което е използването и на образи, по-често натоварени с отрицателна конотация, като *дявола* и различните му имена: *красив като дявол*, *красив като Луцифер – красивый как черт*, *красивый как дьявол* (Леб.). За това, че красотата невинаги бива свързвана с доброто, биха могли да свидетелстват и словосъчетания от типа *дяволски красив* (БНК), *дяволски прекрасен* (Липовска / Lipovska 2016: 422) в значение ‘много красив, много прекрасен’, в които наречието *дяволски* служи за показател на висока степен на качеството и засилване на експресията (РБЕ: *дяволски – нареч. „1. За означаване на много висока степен в проявата на някакво качество; извънредно много, прекалено“*), и в същото време показва съчетаемостта между единици, натоварени както с положителни, така и със силно негативни конотации. Както ще видим по-долу, образът на дявола е нееднозначен и се среща в примери както като еталон за красотата, така и за грозотата.

Наред с високото и вечните еталони в корпусите можем да срещнем и някои по-съвременни еталони като представители на поп културата. Красотата е характерна за представителите на някои професии, при които външният вид е от особено голямо значение: *красив като киноактьор – красивый как киноактер*; бълг. ез. *красив като филмова звезда*, *красив като манекен.* Затова не е изненадващо присъствието на реални личности, смятани в определен момент за еталони на красотата. Често такива са именно актьорите, но не само:

БНК: *хубав като Леонардо ди Каприо*, *красив като Бекъм*
РНК: *красивый как Брэд Питт*, *красивый как Бандэрас*; *красивая как Грейс Келли, красивая как Авва Гарднер*, к*расивая как Софи Лорен* и др.

Използваните имена на реални личности са като моментна снимка на представите за красотата, но чрез документирането си те остават във времето. Условието за употребата им е широката известност сред съответната аудитория. Поради това най-често се използват имена на чужди, световноизвестни популярни личности, които не изискват допълнителни пояснения. Изборът на чуждото за сметка на родното може да бъде обяснен и с опит за минимализиране на субективния елемент и възникването на спорове чрез позоваването на мнение, битуващо сред различни народи, като своеобразна верификация. Наличието на световноизвестни звезди, смятани за еталони на красотата, прави възможно съвпадението им в повече езици. Сред ексцерпираните УС от РНК

откриваме и някои руски звезди, които вероятно биха говорили малко на други народи и поради това вероятно се срещат само в руски език: *красивый как Саша Ширвиндт, прекрасная как юная Людмила Зыкина.* Красотата често бива приписвана именно на младостта – младият човек е красив.

Красотата често се обвързва и с женското начало – *красив като момиче*, *като жена*, *като девица,* а също така с високия социален статус, величието и властта в лицето на представителите на аристокрацията (*крал*, *кралица*, *принц*, *принцеса*), била тя реална или част от приказния свят: бълг. ез. *прекрасен като княз от далечна земя*, *прекрасна като Клеопатра*, *красива като кралицата на приказките*, *хубава като принцеса*; рус. ез. *красивый как эльфийский король*, *прекрасный как* (*сказочный*) *принц*; *красивая, прекрасная, статная* и т.н. *как королева* (Леб.), *красивая как принцесса* (Леб.), *прекрасная как Мария-Антуанетта.*

При модулите *красив* и *грозен* се наблюдават някои ограничения от джендърно естество. Изборът на сравнителна дума често зависи и от пола на обекта на сравнение, особено когато се сравнява с лица – реални личности или характеризиращи лицето по социален или друг признак. Сравнения от типа: *хубава като Леонардо ди Каприо*, *красивая как Брэд Питт*, *красивый как Софи Лорен*, *красивый как королева*, при които има разминаване между рода на прилагателното (модул) и пола на лицето в сравнителната дума, не са невъзможни на практика, но привнасят допълнителен елемент към значението и биха могли да бъдат използвани предимно с цел ирония, добавяне на хумористичен елемент и др. Същото важи и за някои други УС от типа *красива като пеперуда*, *красива като тигрица*, поради което в изследването в тези случаи модулът е посочен в женски род (както е в източника, от който са ексцерпирани).

Анализът на сравнителните думи, използвани в УС, ни показва и някои други характеристики на красотата. Например това, че тя често е нереална, плод на фикция, често свързана с приказките, а когато се използват артефакти, с детството:

Еквивалентни УС:

хубав (красив) като картина (картинка) (ВК) – *красивый как картинка* (Ог., Леб.)

хубаво (красиво) като (в) приказка (ВК)*, красив като приказка – красивый как сказка*

хубав като кукла (ВК) – *красивый(ая) как кукла/куколка* (Ог., Леб)

красив като сън – прекрасный как сон (как во сне)

Бълг. ез. *красива като фея, прекрасна като самодива*

Рус. ез. *красивый как игрушка* (Ог.)*, прекрасная как лесная нимфа.*

Като сравнителни думи в българския език се използват и артефакти – произведения на изкуството или културата – *хубав като нарисуван* (ВК), *хубав като писано яйце* (ВК), *хубава като куна писана* (ВК). Част от използваните сравнителни думи очертават още две потенциални характеристики на красотата – красотата е изящество, но би могла да бъде и твърде крехка: *красива като порцеланова фигурка – прекрасная как фарфоровая статуэтка*, *красива като статуя – прекрасная как (античная) статуя.*

Красотата може да бъде открита и сред природата като въплъщение на простото, но истинско, неподправено и наистина ценно. Примери за това намираме сред УС със сравнителна дума природни обекти. Такива са небесните тела: *красив като слънце – прекрасный как солнце*, *красива като пълна луна*, *хубава като месечина – красивая как луна, красива като звезда – прекрасная как звезда*, и природните картини*: хубав като майски ден – красивая, прекрасная, статная* и т.н. *как майский день* (Леб.), бълг. ез. *красива като зората (утринна зора)*, *като слънчев изгрев*, *красива като есенен залез*, *красив като сивото на небето*, *красив като пролетна поляна*, *юнско утро*, *майско утро*, рус. ез. *красивый как утро.* В УС красотата сякаш намира и своите не само пространствени, но и времеви измерения – сред ексцерпираните примери като красиво често се определя утрото като начало на деня, от сезоните – пролетта (вероятно свързана с новото начало, обновяването на природата след дългата зима), а от месеците – май.

За разлика от голяма част от УС с други модули, а също така и УС с антонимичния модул *грозен*, откриваме малко УС със сравнителна дума животно: *красива като фазан*, *красива като тигрица*, *красива като пеперуда*; *красивый как сокол.*

По-често в УС с модул *красив* като сравнителна дума се използват растения и техните плодове, като красотата често се свързва с цветята:

красива като цвете, красив като полско цвете – прекрасная как цветок

хубава като роза – прекрасная как роза

Бълг. ез. *хубав като фидан(ка) в градина* (ВК), *хубав като (златна) ябълка* (ВК), *хубава като маков цвят.*

Доколко еталонни за съответното качество са посочените образи, можем да съдим и по това дали те са станали обект на образна метафора със същото значение, като за целта те са потърсени в „Каталога на образните метафори“ (Легурска, Панчев / Legurska, Panchev 2014). Така там откриваме образите на *сокола* и на *орела*, които липсват в УС:

‘смел и красив човек; герой’ – бълг. ез. **сокол**, рус. ез. **сокол**

‘красив, мъжествен и силен човек’ – бълг. ез. **орел**, рус. ез. **орел**.

Бихме могли да предположим, че те са съществували в езика в определен етап, който е завършил със семантично преобразуване на думата (Огольцев / Ogol‘cev 1979: 73) и отделяне на образна метафора.

Друг показател за еталонност на образите могат да бъдат резултатите от асоциативните експерименти. Затова ще проверим доколко асоциациите към думите съвпадат с използваните в УС образи, като се позовем на „Славянския асоциативен речник“ („Славянский ассоциативный словарь“) от 2004 г . (Уфимцева и др. / Ufimtseva i dr. 2004). Сред тях откриваме някои съвпадения с извлечените от нас образи, а именно: към думата *прекрасен – ден*, *бог*, *природа*, *ябълка*, *утро*, *доброта*, *жена*, *слънце*; към *красивый – день*, *девушка*, *Аполлон*, *как бог*, *роза*, което потвърждава част от направените изводи (Уфимцева и др. / Ufimtseva i dr. 2004: 131).

При търсенето на прототипите на грозотата в руския език, представени в УС, възникват затруднения, породени от различните начини за изразяване на признака. Ексцерпирани са примери с прилагателните *некрасивый*, *страшный*, *уродливый и безобразный*, повечето от които съвпадат с българското *грозен* не във всичките си значения.

Грозотата, също както и красотата, има своите не само външни и видими за очите, но и морално-етични измерения. Така откриваме, че грозното е грешно (*грозен като грях – некрасивый как (смертный) грех*, *грозен като злосторник*), болнаво (като сравнителни думи се използват названия на болести и недъзи – *грозен като чума – страшная как чума*, *грозен като язва*), то е лошо и плашещо (названия на приказни герои и митични същества – антагонисти: *грозен като дявол*, *грозна като Баба Яга* (ВК), различни плашещи събития – бълг. ез. *грозен като екологична катастрофа* (БНК), рус. ез. *страшный как атомная война* (РНК). За последното допринася и многозначността на прилагателното *страшный* в руския език, което се използва както в значение ‘грозен’, така и ‘който предизвиква страх, плаши’. Понякога от контекста е трудно да бъде извлечено в кое именно значение е употребено прилагателното в модула.

Впечатление прави това, че в руския език в речниците е регистриран значително по-малък кръг от УС с модул *грозен* (само едно, и то родово маркирано – *страшная, некрасивая как ведьма* – Ог., Леб.), отколкото в българския:

Еквивалентни сред УС с модул *грозен* са:

грозна като чума (ВК) – *страшная как чума*

Грозен като грях – страшный, некрасивый как (смертный) грех

Грозен като смъртта – страшный как смерть.

Като сравнителни думи по-често (отколкото в УС с модул *красив*) се използват животни, които не съвпадат:

Бълг. ез. *грозен като крокодил* (ВК)*, грозна като кукумявка* (ВК)

БНК: *грозна като крастава жаба, като медуза, тукан, кон (за лице), червей*

РНК: *некрасивый как обезьяна, уродливый как мартышка.*

В „Каталога на образните метафори“ (Легурска, Панчев / Legurska, Panchev 2014) откриваме образите на *маймуната*, *крокодила* и *кукумявката* като еталони за грозотата, както и някои други образи, които не са представени в УС, но може да са съществували на по-ранен етап:

‘грозен човек’ – бълг. ез. *маймуна*, рус. ез. *обезьяна*
‘грозен и груб човек’ – бълг. ез. *орангутан*, рус. ез. *орангутанг*
‘грозна жена’ – бълг. ез. *крокодил*, рус. ез. *крокодил*, бълг. ез. *кукумявка*, бълг. ез. *скумрия*
‘грозна и слаба жена’ – бълг. ез. *сврака*.
Рядко се срещат растения: бълг. ез. *грозен като бостан-коркусу*.

Сравнително често в УС като сравнителни думи се срещат и различни митични същества, нечисти сили, чиито източник са народните вярвания:

Еквивалентни УС: *грозна като вещица – страшная (некрасивая) как ведьма* (Леб., Ог.)*, грозен като дявол – страшный как черт, уродливый как черт.* Така образът на *дявола* се оказва едновременно еталон за двете опозиционни категории – красота и грозота.

Безеквивалентни УС:

бълг. ез. *грозен като вампир*, рус. ез. *страшный как бес*.

Библейски персонажи, асоцииращи се с отрицателни постъпки:
грозен като Юда (ВК).

Литературни персонажи – от приказките, отрицателни герои:

грозна като баба Яга.

Като грозна в руския език е окачествена старостта и всички признаци на повяхване, загуба на първоначалния вид: рус. ез. *некрасивый как старик*, *некрасивый как вялая трава*.

В отделни примери, отбелязани в речниците като ирония употреба, значението на модула е противоположно на това на УС, при което грозотата е представена в УС с модул *хубав*: *хубав като на Хубен гъза* (ВК)*, хубав като прасе в помия* (ВК)*, хубав наглед като тиква на плет* (ВК), *хубав като прасе в помия* (НФРБЕ).

В български текст от БНК срещаме сравнение с популярна филмова актриса (*грозна като Упи Голдбърг*), включвана по-късно в класации за грозни, но известни личности. Но за разлика от еталонизацията на красотата чрез посочване на конкретни примери сред реалните личности, при отрицателната проява на качеството – грозотата, това очаквано се избягва, а вниманието се насочва към еталоните за зло, каквито откриваме сред мистичното и във фолклора. Оттук можем да направим извода, че бинарната опозиция *красиво – грозно* до голяма степен кореспондира и с друга класическа оценъчна опозиция – *добро – зло*, с някои изключения (образа на *дявола*).

Анализът на УС с модулите *красив* и *грозен* в българския и руския език показва висока степен на еквивалентност, особено със сравнителни думи от сферата на предметната лексика (*кукла*, *картина*) и абстрактното, мистичното (*приказка*, *сън*, *бог*, *ангел*, *дявол*). Повече разминавания се наблюдават сред животните и личностите, използвани като еталони, като при последните от съществено значение е доколко познати са за съответното общество.

Разширяването на кръга от потенциални еталони чрез включването и на примери от корпусите и търсенето на общото помежду им допринася за извеждането на семи на съответните качества и очертава конкретни семантични полета (напр. *реални личности – актьори*, *звезди*, *исторически личности*, *герои от приказките*, *природни обекти* и др.), в които те най-често се срещат и биха могли да бъдат потърсени в бъдеще.

Цитирана литература / References

Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Ankova-Nicheva 1993: Ankova-Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

БНК: *Български национален корпус*. (BNK: *Balgarski natsionalen korpus*.) <http://search.dcl.bas.bg)> [20.02.2020]

Бояджиева 2017: Бояджиева, Н. Източници на компаратума в устойчивите сравнения в италианския език, характеризиращи човека: оценъчни характеристики и емоционални нюанси. – В: *LiterNet*, 02.12.2017, № 12 (217). (Boyadzhieva 2017: Boyadzhieva, N. Iztochnitsi na komparatuma v ustoychivite sravneniya v italianskiya ezik, harakterizirashti choveka: otsenachni harakteristiki i emotsionalni nyuansi. – In: *LiterNet*, 02.12.2017, № 12 (217). <https://liternet.bg/publish31/nedda-boyadzhieva/comparatuma.htm> [14.01.2020]

Витанова 2011: Витанова, М. Външният вид на българина, отразен в устойчивите сравнения. – В: *Многообразие в единството. История и съвременност*, № 2, с. 285 – 290. (Vitanova 2011: Vitanova, M. Vanshniyat vid na balgarina, otrazen v ustoychivite sravneniya. – In: *Mnogoobrazie v edinstvoto. Istoriya i savremennost*, № 2, pp. 285 – 290.) <http://tksi.org/SUB/papers/2-2/2-2-40.pdf> [14.01.2020]

Илиева 2017: Илиева, М. Красива като капка, или Представата за красота в българската картина на света. – В: *Красота в културата на българи и сърби.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“ с. 13 – 22. (Ilieva 2017: Ilieva, M. Krasiva kato kapka, ili Predstavata za krasota v balgarskata kartina na sveta. – In: *Krasota v kulturata na balgari i sarbi.* Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 13 – 22.) <http://www.uni-vt.bg/res/4615/Sb_krasotata_Filologia_Filosofia.pdf> [14.01.2020]

Карталова 2013: Карталова, М. Устойчиви сравнения с компаратум недоместициран животински вид в българския и новогръцкия език. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 51, кн. 1, сб. Б – *Филология*, с. 318 – 328. (Kartalova 2013: Kartalova, M. Ustoychivi sravneniya s komparatum nedomestitsiran zhivotinski vid v balgarskiya i novogratskiya ezik. – In: *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet “Paisiy Hilendarski”*, t. 51, kn. 1, sb. B – *Filologiya*, pp. 318 – 328.)

Кръстева 2018: Кръстева, Ж. *Устойчиви сравнения в българския и френския език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Krasteva 2018: Krasteva, Zh. *Ustoychivi sravneniya v balgarskiya i frenskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова*, В. Устойчивите сравнения в българския език.* София: Изд. на БАН. (Kyuvlieva-Mishaykova 1986: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.* Sofia: Izd. na BAN.)

Лебедева 2015: Лебедева, Л. А. *Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь*. Москва: Флинта, Наука. (Lebedeva 2015: Lebedeva, L. A. *Ustoichivye sravneniia russkogo iazyka. Tematicheskii slovar‘.* Moskva: Flinta, Nauka.)

Легурска 1982: Легурска, П. *Вторичные лексические номинации конкретных имен существительных в русском и болгарском языках.* Дисертация за научната степен „кандидат на филологическите науки“. София: Софийски университет, 1982. (Legurska 1982: Legurska, P. *Vtorichnye leksicheskie nominacii konkretnykh imen sushchestvitel‘nykh v russkom i bolgarskom iazykakh.* Disertatsiya za nauchnata stepen “kandidat na filologicheskite nauki”. Sofia: Sofiyski universitet, 1982.)

Легурска 1983: Легурска, П. Устойчивые сравнения с компаративным компонентом – название животного в русском и болгарском языках. – В: *Болгарская руссистика*, № 3, с. 46 – 51. (Legurska 1983: Legurska, P. Ustoichivye sravneniia s komparativnym komponentom – nazvanie zhivotnogo v russkom i bolgarskom iazykakh. – In: *Bolgarskaja russistika*, № 3, pp. 46 – 51.)

Легурска 2015: Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката*. София: Ето. (Legurska 2015: Legurska, P. *Sapostavitelni analizi i natsionalna spetsifika na leksikata*. Sofia: Eto.)

Легурска, Панчев 2014: Легурска, П., И. Панчев. Образни метафори (ономасиологичен каталог). – В: *Дзяло*, № 2. (Legurska, Panchev 2014: Legurska, P., I. Panchev. Obrazni metafori (onomasiologichen katalog) – In: *Dzyalo*, № 2.) <http://www.abcdar.com/docs/magazine/2/Legurska_Panchev.pdf> [14.01.2020]

Липовска 2016: Липовска А. *Ассоциативная сочетаемость имен прилагательных и ее лексикографическое представление* (*на материале русского и болгарского языков*). София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Lipovska 2016: Lipovska A. *Associativnaia sochetaemost‘ imen prilagatel‘nykh i ee leksikograficheskoe predstavlenie* (*na materiale russkogo i bolgarskogo iazykov*). Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

Ников и др. 2011: Ников, И., Д. Георгиев, А. Гинев. *Антична литература*. София: Изток-Запад. (Nikov 2011 i dr.: Nikov, I., D. Georgiev, A. Ginev. *Antichna literatura*. Sofia: Iztok-Zapad.)

Огольцев 1979: Огольцев, В. М. *Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии*. Ленинград. (Ogol‘cev 1979: Ogol‘cev, V. M. *Ustoichivye sravneniia v sisteme russkoi frazeologii.* Leningrad.)

Огольцев 2001: Огольцев, В. М. *Словарь устойчивых сравнений русского языка* (*синонимо-антонимический*). Москва: АСТ. (Ogol‘cev 2001: Ogol‘cev, V. M. *Slovar‘ ustoichivykh sravnenii russkogo iazyka* (*sinonimo-antonimicheskii*). Moskva: AST.)

Речник на българския език 1979 – 2015: *Речник на българския език* Т. 1 – 15. София: Изд. на БАН. (Rechnik na balgarskiya ezik 1979 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: Izd. na BAN.) <http://ibl.bas.bg/rbe/> [14.01.2020]

РНК: *Руски национален корпус*. (RNK: *Ruski natsionalen korpus*.) <http://www.ruscorpora.ru/> [14.01.2020]

Уфимцева и др. 2004: Уфимцева Н. В., Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский.* Москва: Институт Языкознания,

РАН. (Ufimceva i dr. 2004: Ufimceva N. V., G. A. Cherkasova, Ju. N. Karaulov, E. F. Tarasov. *Slavianskii associativnyi slovar': russkii, belorusskii, bolgarskii, ukrainskii.* Moskva: Institut Jazykoznaniia, RAN.)

Холанди 2008: Холанди, Р. *Устойчиви сравнения. Български, руски, английски, немски, френски.* Благоевград: Университетско изд. „Неофит Рилски“. (Holandi 2008: Holandi, R. *Ustoychivi sravneniya. Balgarski, ruski, angliyski, nemski, frenski.* Blagoevgrad: Universitetsko izd. "Neofit Rilski".)

Холанди 2012: Холанди, Р. Семантична близост, опозиция и полисемия при зоонимните фразеологични единици в английския и българския език. – В: *OPERA SLAVICA*, № 2, с. 22 – 38. (Holandi 2012: Holandi, R. Semantichna blizost, opozitsiya i polisemiya pri zoonimnite frazeologichni edinitsi v angliyskiya i balgarskiya ezik. – In: *OPERA SLAVICA*, № 2, pp. 22 – 38.)

Янев 2013: Янев, Б. *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език. Изследване и речник.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Yanev 2013: Yanev, B. *Obraznite sravneniya s antropotsentrichen harakter v balgarskiya i angliyskiya ezik. Izsledvane i rechnik.* Plovdiv: UI "Paisiy Hilendarski".)

THE STANDARDS OF BEAUTY AND UGLINESS IN STABLE COMPARISONS IN BULGARIAN AND RUSSIAN

Teodora Krasteva
Institut for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
tera_kr@abv.bg

Abstract: This article deals with the standards of beauty and ugliness, considered through stable comparisons in Bulgarian and Russian. The material excerpted from dictionaries and texts from the Bulgarian National Corpus and the Russian National Corpus is studied in comparative terms. Relations of different equivalence are established.

Keywords: *linguocultural studies, stable comparisons, Bulgarian language, Russian language, beauty*

Teodora Krasteva
Institut for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

БИБЛИОГРАФИЯ НА СЛАВЯНСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Якуб Банасяк[а], Павел Ковалски[б], Екатерина Петкова[в], Велислава Стойкова[г]

Институт по славистика, Полска академия на науките[а,б], Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките[в,г]

jakubbanasiak@o2.pl[а], kowalion@wp.pl[б], katia.p.petkova@gmail.com[в], vstoykova@yahoo.com[г]

Резюме: В доклада се представят както историята и етапите от работата върху *Библиография на световното славянско езикознание*, така и особеностите на информационната система iSybislaw, с чиято помощ се обслужва тя. Обръща се внимание на затрудненията при обработване на данните, които произтичат от нееднозначното отношение между формата и съдържанието на езиковедските термини, използвани като ключови думи в системата за библиографска информация. Изброяват се някои от процедурите, прилагани за избягване на грешни и неточни резултати от търсенето в базата данни в случаите на многозначност, синонимия и омонимия. Набелязани са основните направления в дейностите, планирани от екипа с цел оптимизиране на функциите на системата за библиографска информация.

Ключови думи: *славянско езикознание, библиография, езиковедска терминология, ключова дума, iSybislaw*

1. Увод

Интензивното развитие на информационните технологии в последните десетилетия стимулира разгръщането на множество новаторски научни и научноприложни дейности в различни области на знанието. Популяризирането на интернет като комуникационно пространство в научната среда и прогресивното компютризиране на научната дейност предизвикват динамични промени във функционирането на традиционните библиографии, които все повече се трансформират в сложни информационни системи. Целта на тези системи е да предоставят подходяща информация на своите потребители по ефикасен и достъпен начин.

2. История на *Библиография на световното славянско езикознание*

Систематичното събиране на библиографски данни за славистичните изследвания има дълга история в Полша. Началото му се свързва с пилотния брой на *Библиографски преглед на славянското езикознание* (Przegląd bibliograficzny 1908), поместен в първия том на *Rocznik Slawistyczny* – едно от най-старите в Европа езиковедски списания – и съдържащ описание на 271 изследвания от различни страни, публикувани в предходната 1907 г. Подобни списъци с библиографски данни за трудове в областта на славянското езикознание започват да се появяват спорадично в полски и чуждестранни издания от 80-те години на XIX в. До появата на *Rocznik Slawistyczny* обаче те не са толкова пълни и не дават сведения за съдържанието на описваните документи. По-късно се появяват библиографии, представящи трудове от определени дялове на езикознанието, както и такива с потесен териториален обхват. Донякъде по-богата информация е включена в *Bibliographie linguistique / Linguistic Bibliography* (1949), в която са представени и славистични езиковедски изследвания; тя обаче също не е изчерпателна и не съдържа анотации на трудовете.

Утвърждаването на получилия международно признание *Библиографски преглед*, предшественик на днешната *Библиография на световното славянско езикознание*, като най-обширния и подробен източник на информация за славистичните езиковедски изследвания преминава през постепенното му разширяване от част от *Rocznik Slawistyczny* до отделен том към него. Последният му брой, издаден през 1992 г., съдържа данни за 5766 документа, публикувани през 1981 г.

През годините върху *Библиографията на славянското езикознание* работят множество сътрудници, сред които и най-изтъкнати полски и чуждестранни слависти.

След 11-годишно прекъсване в публикуването на *Библиографията* дейностите по нея са подновени в края на 1993 г. от Центъра за славистична научна информация към Института по славистика към Полската академия на науките. Усилията на сътрудниците са фокусирани върху създаването на съвременна система за търсене на библиографска информация. Разработената база данни се поддържа от информационната система SYBISLAW (System Bibliografii Slawistycznej). С нейна помощ между 1995 и 2003 г. са съставени и публикувани в традиционния книжен вид 7 тома от *Библиографията*, съдържащи подробна информация за славистичните изследвания от цял свят от периода 1992 – 1997 г. (BJS 1995; BJS 1996; BJS 1997; BJS 1999; BJS 2001; BJS 2003).

Важен момент от работата върху *Библиографията* е създаването на концепция за системата за библиографска информация по славянско езикознание (Bojar, Rudnik-Karwatowa 1998), представена на XII-ия Международен конгрес на славистите в Краков.

В края на 2007 г. е предоставен свободен онлайн достъп до системата iSybislaw (http://www.isybislaw.ispan.waw.pl). В нея първо са включени документите, останали извън предишната информационна система, като така е възстановена последователността при отразяване на събрания масив от данни.

3. Характеристика на *Библиография на световното славянско езикознание*

В момента броят на документите, които са достъпни за потребителите на базата данни, възлиза на 24 776 единици, публикувани от 1992 г. до днес. Обемът на този масив непрекъснато се увеличава, като същевременно се подобрява функционалността на системата за обработка на библиографска информация.

Тематиката на съдържащите се в *Библиографията* записи засяга преди всичко въпроси от областта на славянското синхронно и диахронно езикознание, сравнителните и съпоставителни славянско-славянски и славянско-неславянски изследвания, но също, макар и в по-малка степен, са отразени и трудове от общото и теоретичното езикознание. Застъпени са документи от всички дялове на езикознанието – фонетика, фонология, морфология, словообразуване, синтаксис, лексикология, диалектология, ономастика и др., както и от някои подобласти с интердисциплинарен характер – социолингвистика, психолингвистика, етнолингвистика, лингвистика на текста и др. Засега в системата iSybislaw терминологията на отделните езиковедски дялове не е равномерно застъпена. Най-голям е броят на термините от областта на словообразуването, морфологията, синтаксиса, лексикологията, а по-малко са термините от сравнително по-новите подобласти на езикознанието.

В базата са описани документи на множество различни езици – най-вече на отделните славянски езици, което се определя от тематичния обхват на *Библиографията*, но присъстват и трудове на английски, немски и френски, а също на унгарски, японски, естонски и др.

Ползвателите на системата iSybislaw са най-често научни работници, докторанти и студенти в областта на славянското езикознание, но също и специалисти по неславянски езици, историци и литературоведи. Поради многоезичието както на потребителите на информационния масив, така и на индексаторите на документите, като улеснение за тях е разработен интерфейс на полски, руски и английски език. Предстои към интерфейса и класификацията да се осъществи достъп и на други славянски езици, включително и на български.

4. За езика на ключовите думи в iSybislaw

За разлика от традиционната книжна форма на *Библиографията*, в която основен инструмент за организация на данните е класификацията според подобластите и тематиката на трудовете, в съвременната система за славистична библиографска информация iSybislaw тази важна роля при индексирането на документите се изпълнява от езика на ключовите думи. В този проект под *език на ключовите думи* разбираме „информационнотърсещ език с параестествена нотация, без експлицитно формулирана в речника парадигматика, в който речниковите единици се наричат ключови думи, а граматиката се състои от правила за координирано (паратактично) индексиране“ (Bojar, Babik 2002: 111). При използването на този метатермин изхождаме от полската традиция в работата върху *Библиография на световното славянското езикознание*. Но той се използва и

в България от специалисти в областта на информационните технологии (Аврамова / Avramova 2018).

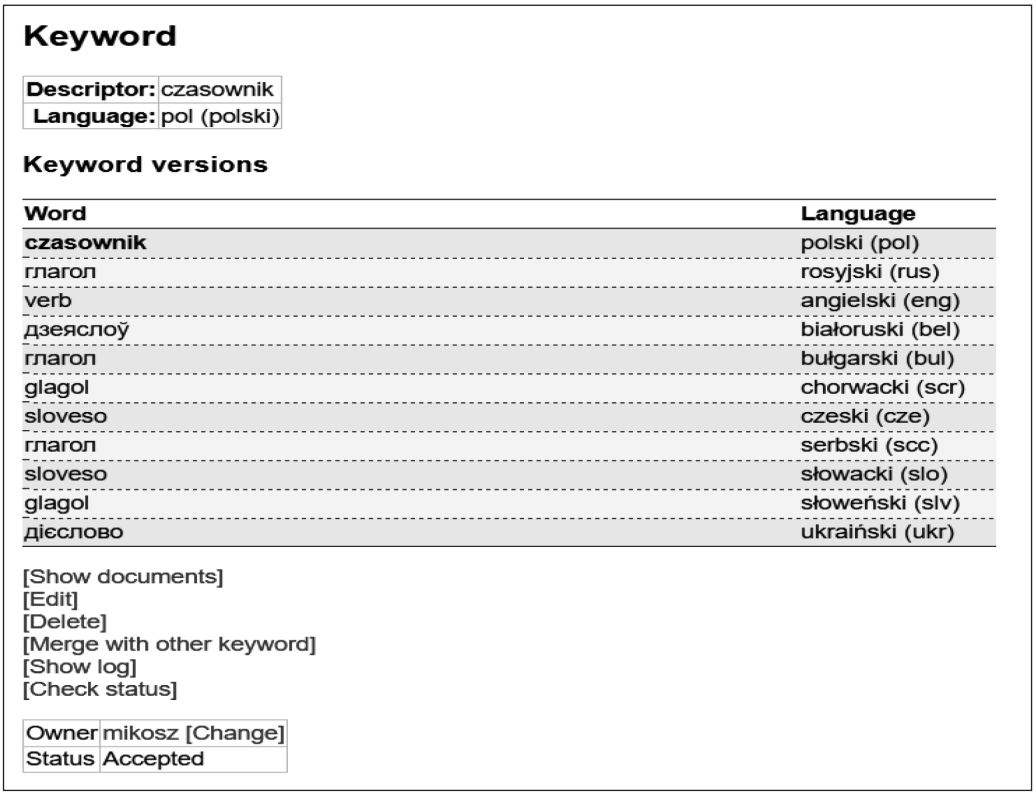
Традиционно схващаните ключови думи формално се дефинират като избрани от индексирания документ словоформи, които са релевантни за текста и неговата съдържателна характеристика (Bojar, Babik 2002). Те стават елементарни единици от езика на ключовите думи и така придобиват метаинформационна и търсеща функция.

Въпреки характеристиките, посочени в приведената по-горе дефиниция, теоретичните и методологичните решения, приети в базата данни iSybislaw, може да доведат до мнима липса на някои от единиците, използвани в текста, в конкретен език (на който е написано индексираното съдържание). Това се получава, защото информационната система на базата показва в записа на документа само т.нар. дескриптор, тоест една избрана от общия брой синоними и варианти единица с най-широка употреба и най-ясна структура. На практика системата предпочита ключовите думи, идентични с полските езиковедски термини. Това е така, защото при създаването на системата нейните автори не са осигурили възможност за превключване на езика в рамките на езика на ключовите думи. Новата система има за цел да направи възможно семантичното търсене в базата.

Към най-важните видове ключови думи се причисляват:

- единици, идентични с езиковедските термини, напр.: глагол, собствено име, прилагателно име;
- т.нар. индивидуални названия (*пол*. tematy jednostkowe) – собствените имена и общи имена във функция на собствено име: Родопи, Благоевград, Любомир Андрейчин;
- единици, идентични на елементи от предметните естествени езици, които са употребени в текста на документа в материална супозиция (*лат*. suppositio materialis). В базата такива употреби са допълнително маркирани с курсив: *за-*, *напредвам*, *преосмислям.*

Както личи от изброените по-горе характеристики, езикът на ключовите думи се състои от единици, формално тъждествени на елементи, заети от специалните и до известна степен от естествените славянски езици. Това позволява потребителите на системата да се възползват от езиковата си компетенция и от знанията си в областта на славянското езикознание. Многоезичните редове еквиваленти в самата база данни изглеждат по следния начин:

Keyword

Descriptor:	czasownik
Language:	pol (polski)

Keyword versions

Word	Language
czasownik	polski (pol)
глагол	rosyjski (rus)
verb	angielski (eng)
дзеяслоў	białoruski (bel)
глагол	bułgarski (bul)
glagol	chorwacki (scr)
sloveso	czeski (cze)
глагол	serbski (scc)
sloveso	słowacki (slo)
glagol	słoweński (slv)
дієслово	ukraiński (ukr)

[Show documents]
[Edit]
[Delete]
[Merge with other keyword]
[Show log]
[Check status]

Owner	mikosz [Change]
Status	Accepted

Фигура 1. Еквиваленти на ключовата дума *глагол* в системата iSybislaw

5. Перспективи за развитие на *Библиографията на световното славянско езикознание*

5.1. Общи проблеми

Стремежът на създателите на системата iSybislaw е нейните функции да бъдат оптимизирани по такъв начин, че да позволяват едновременно търсене на който и да е от славянските езици или на английски, като осигуряват намирането на релевантна, точна и пълна информация по зададените критерии (Rudnik-Karwatowa 2014: 29). Това е много амбициозна цел, особено що се отнася до усъвършенстването на използвания в системата език на ключовите думи. Затова усилията на международния екип от специалисти са насочени към намиране на решения за проблемите, които произтичат от факта, че ключовите думи са единици, транспонирани предимно от лингвистичната терминология.

Езиковедската терминология, която е ядрото на речника на ключовите думи, се изявява в своята първична метаезикова функция, подчинена на същите закономерности и промени, които протичат в общоупотребимия език. От гледна точка на приложението в системи за извличане на информация това представлява сериозно неудобство както за потребителя, така и за индексиращите в базата данни. Езикът е обект на множество процеси, които може да доведат до поява и изчезване на феномени като вариантност, омонимия/омография и полисемия.

За да се осъществи идеята ни за семантичното търсене, трябва да се разрешат следните проблеми в езика на ключовите думи:

- елиминация на многозначността
- вариантност
- синонимия
- многоезикова еквивалентност

Тези проблеми са семантични по природа, но нещата се усложняват и от многоезичния характер на базата данни.

5.1.1. Многозначност

На първо място задължително се решава проблемът с многозначността, като различните понятия се обозначават с индекси и пояснения. До момента те изглеждат по следния начин:

antroponimia 1 (zbiór antroponimów)
антропонимия 1 (съвкупност от антропоними)
antroponimia 2 (dyscyplina)
антропонимия 2 (дисциплина)
tłumaczenie 1 (procedura lingwistyczna)
превод 1 (лингвистична процедура)
tłumaczenie 2 (rezultat)
превод 2 (резултат).

Към индексите се добавят и пояснения, които могат да указват посоката на семантичната деривация. Например резултативното значение на някои единици се смята за второстепенно:

zapożyczenie 1 (procedura)
заемане 1 (процедура)
zapożyczenie 2 (rezultat)
заемка (резултат).

Разбира се, възможно е единици, които са многозначни на един език, да бъдат еднозначни на друг. Поради това според нас трябва експлицитно да се представят семантичните отношения в езика на ключовите думи. По-експлицитната формулировка може да укаже различията между разноезичните речникови фондове:

zapożyczenie 2 (rezultat **zapożyczenia 1**)
заемка (резултат от **заемане**).

5.1.2. Вариантност

Вариантността не е често срещана при лингвистичните термини. Самото явление е нежелателно поради факта, че може да доведе до получаване на непълна информация. Разликата между двата термина може да бъде строго формална, както при руските термини алломорф vs алломорфа. Но тук можем да причислим и по-сложните двойки термини като напр. българските номинална група vs именна група; номинална фраза vs именна фраза, номинална синтагма vs именна синтагма.

5.1.3. Синонимия

Тук няма да отделяме място на въпроса за пълната и непълната синонимия. Искаме само да обърнем внимание на спецификата на изходните единици, които включват два вида информация. Първият е свързан предимно с различни направления в самото езикознание и е метанаучен по природа. Този вид значения се запазва в базата данни, например антрополингвистика, корпусна лингвистика, компютърна лингвистика, етнолингвистика. Друга разновидност представляват единиците, тъждествени със смесени термини. Тяхното значение има метанаучен компонент, но към него се добавя и метаезиковото значение, например логическа квантификация, референция. Ако е възможно, при индексирането на трудове, в които се употребяват термини от втория вид, обикновено се използват и термини с по-широко значение, лишени от метанаучния компонент, като например детерминация. От друга страна, термини като преизказно наклонение, несвидетелско наклонение, имперцептив може да се присъединят към един клас синоними, въпреки че до почти същите езикови елементи се стига по съвсем различен път.

5.2. Развитие на българската част на *Библиографията*

Засега в iSybislaw броят на въведените записи на изследвания от български учени все още е незадоволително малък. Трябва да се отбележи, че присъствието на повечето от тях се дължи на чуждестранни индексатори. Оттук нататък е необходимо да напредне възможно най-ефективно въвеждането на българската част на *Библиографията*. Дейностите, които екипът планира за оптималното изпълнение на тази цел, се структурират около две главни направления.

5.2.1. Въвеждане на трудове на български учени

Наборът от критерии, въз основа на които се подбират изследванията за въвеждане в базата данни, се основава на дългогодишния опит на участниците в проекта. С оглед на сегашното състояние на българската част на *Библиографията* попълването ѝ ще започне от съвременните (най-нови) изследвания към по-отдалечените назад във времето. Първоначално ще се отдава предпочитание на публикациите, включени в периодични издания, както и на монографии, посветени на фундаментални проблеми от славянското и общото езикознание.

5.2.2. Въвеждане на ключови думи на български език

Тук под *ключова дума* следва да се разбира „избрана от текста на документа предметна дума или устойчиво словосъчетание, носещи съществена смислова натовареност, които служат за индексиране на този текст“ (РБАТ / RBAT 2007; Bojar, Babik 2002). Сред критериите, на които (по възможност) трябва да отговарят ключовите думи, най-важни са: относителна краткост на формата, ясна формална структура, домашен произход, широко възприета употреба.

Наличието на ключови думи на български език в системата iSybislaw ще осигури възможност търсенето на публикации по дадена проблематика да се извършва и на български език. Стремежът на създателите на базата данни е всеки интересуващ се да може да намери нужната информация, като използва ключови думи на родния си език. За тази цел при индексиране на дадена публикация от текста се извличат такива ключови думи, които най-точно и пълно биха представили неговото съдържание, и се добавят към характеристиката на описвания документ по два начина. В първия

случай те се избират от наличния списък на ключовите думи, въведени до момента, като може да се посочат на всеки един от използваните в базата езици. (Резултатите от търсенето по дадена ключова дума съдържат всички трудове, в чието описание присъства тя, независимо от езика, на който е въведена.) Във втория случай, когато ключовата дума не може да бъде намерена на даден език, тя може да се потърси на някой от останалите славянски езици и ако не бъде намерена, трябва да бъде добавена в списъка с ключови думи.

Без да ги подреждаме по степен на значимост, но все пак при съобразяване с предназначението на езика на ключовите думи, структурирахме основните дейности по въвеждането на ключови думи на български език по следния начин:

А. Попълване на ключовите думи на български език в съответствие с тематиката на индексираните в момента публикации.

Б. Въвеждане на основните термини в понятийната система на езикознанието. Като помощно средство тук може да се използва структурираната в готов вид информация от *Терминологичен речник по хуманитарни науки* (ТРХН / TRHN 2007). Тъй като при всички части от терминологичната дейност е много важно прилагането на системния подход, термините трябва да бъдат изследвани и въвеждани по класификационни групи, образувани въз основа на парадигматични отношения (класификационна системност) и синтагматични отношения (импликационна системност) между понятията.

В. Попълване на ключовите думи на български език с помощта на *Речник на ключовите думи в славянското езикознание* (Rudnik-Karwatowa, Karpińska 1999), използван в системата iSybislaw. Тук отново ще се отдава предимство на единиците, които са идентични по форма с езиковедските термини. Тяхното въвеждане трябва да става след сравняване на семантичните признаци на понятията и удостоверяване на тяхната еквивалентност в отделните езици.

При работата с ключовите думи на български език трябва да се обърне внимание на семантичните системни връзки между понятията в терминологичната система на езикознанието, а именно на многозначността, омонимията, синонимията и антонимията. Този тип връзки са характерни както за единиците от естествения език, така и за термините и произтичат от нееднозначното отношение между формата и значението на езиковия знак (Попова / Popova 2012: 567). От изброените явления в езика на ключовите думи най-често се срещат многозначността и синонимията. Към тях се прилагат различни процедури с цел да се избегне получаването на грешни резултати при търсенето.

Намерението на екипа е при полисемантичните ключови думи поясненията за тяхното значение да бъдат разширени до кратки дефиниции на понятията, например:

semantyka 1 (znaczenie znaków językowych)

семантика 1 (значение на езиковите знакове)

semantyka 2 (dyscyplina) → (dyscyplina dotycząca semantyki 1) / (dyscyplina dotycząca znaczenia znaków językowych)

семантика 2 (дисциплина) → (дисциплина, която изучава семантиката (в 1 зн.) / (дисциплина, която изучава значенията на езиковите знакове)

słowotwórstwo 1 (tworzenie wyrazów)

словообразуване 1 (образуване на производни думи)

słowotwórstwo 2 (dyscyplina) → (dyscyplina dotycząca słowotwórstwa 1) / (dyscyplina dotycząca tworzenia wyrazów)

словообразуване 2 (дисциплина) → (дисциплина, която изучава словообразуването (в 1 зн.) / (дисциплина, която изучава образуването на производни думи).

Също така се предвижда в системата iSybislaw да бъде вградена функция, която отразява родово-видовите отношения между термините.

6. Изводи

Затрудненията в работата върху системата за библиографска информация iSybislaw са значителни още на етапа конструиране на езика на ключовите думи за всеки отделен език. Те обаче се усложняват експоненциално при добавянето на други езици, всеки със своята традиция и специфика. Единственият начин да се разрешат изброените по-горе проблеми, е да се развие семантиката на езика на ключови думи. Краен резултат от нашите научна дейност би могла да бъде разработка за прототип на семантичен метаезик на славянското езикознание.

Благодарности

Авторите изказват благодарност за финансовата подкрепа ва Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и ПАН / Полска АН.

Цитирана литература / References

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак'94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak'94.)

РБАТ 2007: *Речник на българската архивна терминология*. Анчова, К., С. Барутчийски, М. Бурмова, Ж. Крайчева, А. Матинян, Д. Минцев, А. Нейкова, З. Пандева, П. Пейков, С. Петкова, М. Пискова. София. (RBAT 2007: *Rechnik na balgarskata arhivna terminologiya*. Anchova, K., S. Barutchiyski, M. Burmova, Zh. Kraycheva, A. Matinyan, D. Mintsev, A. Neykova, Z. Pandeva, P. Peykov, S. Petkova, M. Piskova. Sofia. <http://electronic-library.org/books/Book_0004.html> [06.01.2020])

ТРХН 2007: Попова, М., Б. Попов, Е. Петкова, К. Симеонова, А. Христова. *Терминологичен речник по хуманитарни науки*. София: Наука и изкуство. (TRHN 2007: Popova, M., B. Popov, E. Petkova, K. Simeonova, A. Hristova. *Terminologichen rechnik po humanitarni nauki*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Bibliographie linguistique 1949: *Bibliographie linguistique des années 1939 – 1947 / Linguistic Bibliography for the years 1939 – 1947*. Utrecht et Bruxelles: Spectrum.

BJS 1995: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1992*, pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; oprac. M. Kornacka i Z. Rudnik-Karwatowa przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

BJS 1996: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1993 z uzupełnieniami za rok 1992* [Cz. 1 – 2], pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; oprac. przez zespół w składzie: M. Kornacka, Z. Rudnik-Karwatowa, I. Suchocka i H. Karpińska przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

BJS 1997: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1994 z uzupełnieniami za lata 1992 – 1993*, pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; oprac. przez zespół w składzie: H. Karpińska, M. Kornacka, Z. Mikos, Z. Rudnik-Karwatowa i V. Stamenković przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

BJS 1999: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1995 z uzupełnieniami za lata 1992 – 1994*, pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; opracowali: H. Karpińska, Z. Rudnik-Karwatowa, Z. Mikos przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

BJS 2001: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1996 z uzupełnieniami za lata 1992 – 1995*, pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; opracowali: H. Karpińska, Z. Rudnik-Karwatowa, M. Malinowska i Z. Mikos przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

BJS 2003: *Bibliografia językoznawstwa slawistycznego za rok 1997 z uzupełnieniami za lata 1992 – 1996*, pod red. Z. Rudnik-Karwatowej; opracowali: H. Karpińska, Z. Rudnik-Karwatowa i Z. Mikos przy współudziale slawistów z krajowych i zagranicznych ośrodków naukowych. Warszawa: SOW. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/7472#structure> [06.01.2020]

Bojar, Babik 2002: Bojar, B., W. Babik. *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich.

Bojar, Rudnik-Karwatowa 1998: Bojar, B., Z. Rudnik-Karwatowa. Koncepcja nowoczesnego systemu informacji slawistycznej. – In: *Polskie Studia Slawistyczne*, seria 9, pp. 41 – 47.

Kowalski, Rudnik-Karwatowa 2017: Kowalski, P., Z. Rudnik-Karwatowa. Wykorzystanie terminologii w systemie informacyjno-wyszukiwawczym językoznawstwa slawistycznego iSybislaw. – In: Пипер, П., В. Јовановић (ред.) *Словенска терминологија данас.* Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за

српски језик САНУ, с. 643 – 655. (Kowalski, Rudnik-Karwatowa 2017: Kowalski, P., Z. Rudnik-Karwatowa. Wykorzystanie terminologii w systemie informacyjno-wyszukiwawczym językoznawstwa slawistycznego iSybislaw. – In: Piper, P., V. Jovanović (red.) *Slovenska terminologija danas*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, pp. 643 – 655.)
Przegląd bibliograficzny 1908: Przegląd bibliograficzny językoznawstwa slawistycznego za rok 1907. *Rocznik Slawistyczny*, 1, pp. 260 – 324.
Rudnik-Karwatowa 2014: Rudnik-Karwatowa, Z. Wielojęzyczny system informacyjno-wyszukiwawczy językoznawstwa slawistycznego iSybislaw – wyzwania, osiągnięcia i możliwości. – In: *Studia z filologiii polskiej i słowiańskiej*, 49, pp. 28 – 43.
Rudnik-Karwatowa et al. 2013: Rudnik-Karwatowa, Z., J. Banasiak, Z. Mikos. Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw. – In: *Slavia Orientalis*, t. 62, nr 4, pp. 631 – 646.
Rudnik-Karwatowa, Karpińska 1999: Rudnik-Karwatowa, Z., H. Karpińska. *Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego*. Warszawa: SOW.

BIBLIOGRAPHY OF WORLD SLAVIC LINGUISTICS PUBLICATIONS: HISTORY AND PERSPECTIVES

Jakub Banasiak[a], Paweł Kowalski[b], Ekaterina Petkova[c], Velislava Stoykova[d]
Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences[a,b],
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences[c,d]

jakubbanasiak@o2.pl[a], kowalion@wp.pl[b], katia.p.petkova@gmail.com[c], vstoykova@yahoo.com[d]

Abstract: The history and stages of development of the *Bibliography of World Slavic Linguistics Publications*, as well as specifics of the information retrieval system *iSybislaw* are presented in the paper. The difficulties in the process of data management, that stem from ambiguous relation between form and content of linguistic terms, used as keywords in the bibliographic information system, are commented on. Some of the approaches for avoiding incorrect and improper search results from the database in cases of polisemy, synonymy and homonymy are presented. Main directions for the optimization of the information retrieval system, intended to be developed by the international team, are marked out.

Keywords: *Slavic linguistics, bibliography, linguistic terminology, keyword, iSybislaw*

Jakub Banasiak
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
ul. Bartoszewicza 1b, m. 17
00-337 Warszawa
Poland

Paweł Kowalski
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
ul. Bartoszewicza 1b, m. 17
00-337 Warszawa
Poland

Ekaterina Petkova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd, bl.17
Sofia 1113
Bulgaria

Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd, bl.17
Sofia 1113
Bulgaria

МЕРОНИМИЯТА В УЪРДНЕТ: ДЕФИНИРАНЕ НА СУБРЕЛАЦИИ

Светла Коева[а], Валентина Стефанова[б]
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките
svetla@dcl.bas.bg[а], valentina@dcl.bas.bg[б]

Резюме: Статията представя накратко свойствата на семантичните релации холонимия и меронимия и начина, по който те са представени в лексикално-семантичната мрежа Уърднет. В Уърднет са включени три холонимни (меронимни) релации: е **част от** (**има част**), е **член на** (**има член**) и е **съставна част от** (**има съставна част**), всяка една от които разглеждаме като комплексна структура, състояща се от субрелации. На базата на взаимодействието между дадено холонимно (меронимно) отношение и семантичните класове на синонимните множества, членове на релацията, са обособени субрелации, разделени в две основни групи: субрелации между синонимни множества с еднакви семантични класове и субрелации между синонимни множества с включващи се семантични класове.

Ключови думи: *семантични релации, меронимия, холонимия, Уърднет*

Въведение

Синонимните множества на съществителните имена в Уърднет[1] са организирани в йерархични структури, основани на релацията хиперонимия (и нейната обратна релация – хипонимия). Релациите хиперонимия (хипонимия) свързват синонимно множество, изразяващо по-общо (родово) понятие (хипероним), със синонимно множество, което изразява по-специфично (видово) понятие (хипоним) (Miller 1990: 248). Например синонимното множество {лъв:1; Panthera leo}[2] е хипоним на синонимното множество {голяма котка:1}, което от своя страна е хипоним на {фелид:1}, следващите хипероними са: {хищник:2}; {висш бозайник:1; плацентен бозайник:1}; {бозайник:1; млекопитаещо животно:1; млекопитаещо:1}; {гръбначно животно:1}; {хордово животно:1}; {животно:1; животински организъм:1}.

Друга йерархична релация, характерна за синонимните множества на съществителните имена в Уърднет, е холонимията (и нейната обратна релация меронимия). Релациите холонимия (меронимия) изразяват отношение между цяло и неговите части (Miller 1990: 256). Например синонимното множество {стена:4} ‘вертикална преграда в конструкцията на сграда, обособяваща вътрешното пространство и оформяща страничните граници на помещенията’ е мероним на синонимното множество {стая:1; помещение:1}, което от своя страна е мероним на {сграда:1; здание:1}.

Холонимията (меронимията), както посочва Дж. Милър (Miller 1993: 8), е сложна семантична релация или съвкупност от отношения. П. Восен (Vossen 2003: 26) обръща внимание, че повечето учени в областта на лексикалната семантика (например Cruse 1986) и психолингвистиката (например Winston et al. 1987) са на мнение, че отношението цяло → част всъщност представлява съвкупност от релации.

Целта на това изследване е да се представи начинът, по който холонимната (меронимната) релация е включена в Уърднет, и да се обособят по-специфични семантични отношения в рамките на дефинираните отношения между дадено цяло и неговите части. Обособяването на по-специфични

---

[1] За български по модела на Принстънския уърднет е разработена лексикално-семантичната мрежа БулНет (Коева / Koeva 2014).

[2] С индекси в Уърднет се означават различните значения при многозначните думи и омонимите, без да се прави разлика между тях.

отношения ще позволи по-точното представяне на семантичните отношения между думите и следователно ще доведе до по-прецизни резултати при използването на лексикално-семантичната мрежа Уърднет в различни задачи за компютърна обработка на езика.

2. Холонимията (меронимията) като семантично отношение

Релацията R ⊆ a × a се нарича частична наредба, ако е рефлексивна, транзитивна и антисиметрична (Вътов / Vatov 2016: 28). Холонимната (меронимната) релация (R е „има част“ | „е част от“) се разглежда като стриктна частична наредба, т.е. като антирефлексивна, транзитивна и антисиметрична релация R < a × a (Winston et al. 1987: 418):

- –aRa (антирефлексивна)
- ако aRb и bRc, то aRc (транзитивна)
- ако aRb, то –bRa (антисиметрична).

Транзитивността на холонимията (меронимията) може да се илюстрира със следния пример: синонимното множество {сграда:1, здание:1} е холоним на синонимното множество {стая:2, помещение:2}, което е холоним на синонимните множества: {под:2}, {стена:4}, {таван:1}, които от своя страна са мерони не само на {стая:2, помещение:2}, но и на {сграда:1, здание:1}.

Дж. Милър (Miller 1993: 257) отбелязва, че в много случаи транзитивността на холонимията (меронимията) е ограничена, като се опира на наблюденията на Дж. Лайънс, който отбелязва, че ако *дръжка* е мероним на *врата*, а *врата* е мероним на *къща*, е неестествено да се каже, че „Къщата има дръжка“ или „Дръжката е част от къщата“ (Lyons 1977: 312). Примерът се коментира и от Д. Крус, който посочва, че *къщата* е извън функционалната област на действие на *дръжката на вратата*, чрез която се задвижва само вратата, и че отношенията между *дръжка* и *врата* и *врата* и *къща* може да се разглеждат като две различни семантични отношения, само второто от които е холонимно (меронимно) (Cruse 1986: 165 – 168). М. Уинстън, Р. Чафин и Д. Херман също приемат, че в такива примери се илюстрират различен тип релации, и различават три типа включване: включване на класове (хиперонимия – хипонимия) (*Птицата е живо същество*), мереологично[3] включване (*Крилото е част от птица*) и пространствено включване (*Велосипедът е в гаража*) (Winston et al. 1987: 435).

Холонимията е многократна релация: Релацията ***R*** върху множеството ***X*** е многократна, ако за всяко ***x*** от ***X*** съществуват поне две различни ***y*** и ***z*** от ***X***, за които са в сила ***xRy*** и ***xRz*** **(**Коева / Koeva 2014: 161). Синонимното множество {крило:4} с дефиниция ‘орган за летене у всички птици, повечето насекоми и някои бозайници (прилеп), както и някои изкопаеми влечуги (например археоптерикс)’ е холоним на няколко синонимни множества: {насекомо:1}, {птица:1, птичка:1, пиле:2, птиче:1}, {ангел:2}, {прилеп:1}, което показва, че релацията е многократна (Коева / Koeva 2014: 162).

2.1. Меронимията в Уърднет

Най-важните подтипове, които са дефинирани (Vossen 2003: 26), са:

- между съществителното, което означава цяло, и неговите съставни части (например: *ръка* → *пръст*)
- между част и цялото, от което е била отделена частта (например: *капка* → *течност*)
- между място и по-широко пространство, което го включва (например: *оазис* → *пустиня*)
- между множество от обекти и неговите членове (например: *флот* → *кораб*)
- между предмет и веществото (материала), от който е направен предметът (например: *книга* → *хартия*).

В Уърднет са включени три вида меронимия (холонимия): е **част от** (**има част**), е **член на** (**има член**), е **съставна част от** (**има съставна част**) (Miller 1993: 256).

---

[3] Мереологията е теория, която изследва най-общите отношения между обектите и техните части; теория на частите.

Условие за дефинирането на релацията е **част от** е да съществуват множество компоненти от един и същи тип и меронимът и холонимът да се изразяват от конкретни съществителни (Vossen 2003: 27 – 28). Релацията свързва части към тяхното цяло само ако е налице топологическо включване чрез физически контакт (Коева / Koeva 2014: 162): {библиотека:1} със значение 'помещение в голяма къща, в което се съхраняват книги, често снабдено с място за четене и почивка' е **част от** {къща:1; жилищна сграда:2}, но {книга:2} със значение 'издание на печатно произведение, публикувано в самостоятелно книжно тяло' не е задължително **част от** {библиотека:1}.

При релацията е **член на** съществува ограничението, че меронимът трябва да е дума, означаваща конкретно съществително, а холонимът – събирателно съществително или съществително, обозначаващо множество от обекти (Vossen 2003: 27). Например {куче:1; Canis familiaris:1} със значение 'представител на едноименния вид домашни месоядни животни от семейство Кучета (Canidae), опитомени от човека в праисторически времена, от които са селекционирани множество породи; служат за охрана, лов, за различни служебни цели и физическа работа, а някои породи – като декоративни животни' е **член на** {глутница:1} със значение 'група хищни животни, които се събират заедно, за да ловуват'.

При релацията е **съставна част от** трябва да се отбележи ограничението, че съществително, означаващо цялото, трябва да изразява вещество, материя или субстанция, която съществува преди частите си. Обикновено съставките не се изразяват с отделна лексикална единица, а описателно, чрез фраза, която реферира към цялото: *брашно – хляб* (Коева / Koeva 2014: 162). Например: {кръвен серум:1} със семантичен примитив {тяло} и значение 'течната съставна част на кръвта, която се получава след коагулирането' е **съставна част от** {кръв:2} със значение 'биологична течност, която се движи по кръвоносната система на животните и човека'.

За дефинираните в Уърднет релации (е **член на**, е **част от** и е **съставна част от**) може да се направят следните изводи: релациите са транзитивни, ако се наблюдават реални транзитивни отношения в действителността.

2.2. Меронимията в други таксономии

М. Кийт и А. Артале (Keet, Artale 2007: 7) разработват таксономия, според която меронимни връзки са: 1) *е* **член на**: между физически обект и събирателно съществително, например *играч → екип*; 2) *се* **състои от**: между физически обект и вещество, например *глина → статуя*; 3) *е* **субколичество от**: между по-малко количество материя и по-голямо количество, например *чаша вино → бутилка вино* или *морска сол → морска вода*; 4) **участва в:** между дадена същност и процеса, в който участва, например *ензим → катализа*. Ясно е защо, дефинирани по този начин, меронимните отношения са нетранзитивни: частта и цялото са с различни характеристики и не може да се образува верига от еднакви релации.

Мереологичните отношения според М. Кийт и А. Артале са: 1) се **включва в**: между процеси, например *дъвчене → хранене*; 2) се **намира в**: между обект и двуизмерен регион, например *Монблан → Алпите*; 3) се **съдържа в**: между обект и триизмерна област например *актинова нишка → клетка*, 4) е **структурна част от**: между цяло и неговите (структурни) компоненти, например *ръка → пръст*, *5*) е **функционална част от**: между цяло и неговите (функционални) компоненти, без които цялото не може да функционира, например *двигател → кола* (Keet, Artale 2007: 8). Авторите посочват, че всички мереологични релации са транзитивни.

Една от най-широко приетите таксономии е разработената от Уинстън, Чафин и Херман (Winston et al. 1987), които отделят шест типа отношения между част и цяло, основаващи се на начина, по който частите допринасят за структурата на цялото.

Разликите между шестте типа меронимни отношения се базират на стойностите на три релационни елемента, които обобщават характерните свойства на отношението: дали отношението между частта и цялото е функционално, или не; дали частта е от същия вид като цялото, или не; и дали частта и цялото са отделими, или не. Например: *дръжката* може да бъде поставена в ограничен брой позиции към *чашата*, за да функционира като *дръжка на чаша*; *парчето пай* също е *пай*, докато *дървото* не е *гора*; *дръжка* може да бъде отделена от *чашата*, докато *стоманата* не може да бъде отделена от *мотора от стомана* (Winston et al. 1987: 420). Разделят се следните видове меронимни релации (Winston et al. 1987: 420 – 426):

1) Релацията е (функционална) **част на**: между компонент и интегрален обект (релационните елементи са: + функционалност, – от същия тип, + делимост), например *Дръжката е част от чашата*, *Колелата са част от колата*; *Главите са част от книгата*; *Фонологията е част от лингвистиката*. Във всеки от тези случаи определен вид цяло, което е означено като „интегрален обект“, се разделя на компоненти. Интегралните обекти имат определена структура, а компонентите им могат да имат специфични структурни и функционални отношения както един към друг, така и към цялото.
2) Релацията е **член на**: между обект и група, към която принадлежи (релационните елементи са: – функционалност, – от същия тип, + делимост), например *Дървото е част от гора*; *Корабът е част от флотилия*; *Рецензентът е част от журито.* Не се изисква членовете на дадена група да изпълняват някаква функция по отношение на групата или да имат подобни характеристики с цялото.
3) Релацията е **съставна част от**: между част и цяло, като частите са подобни помежду си и с цялото (релационните елементи са: – функционалност, + от същия тип, + делимост), например *Парчето торта е съставна част от тортата*; *Ярдът е съставна част от миля.*
4) Релацията (се състои | е) е **отчасти от**: между материал (вещество) и цяло, което отчасти е изградено от този материал (вещество) (релационните елементи са: – функционалност, – от същия тип, – делимост), например *Мартинито се състои отчасти от алкохол*; *Колелото е отчасти (от) стомана*. Материалът (веществото), от които е изградено цялото, не могат да бъдат отделени от него, макар че цялото може да бъде изградено от различни материали (вещества).
5) Релацията е (функционална) **част от**: между фази и дейности или процеси, на които са части (релационните елементи са: + функционалност, – от същия тип, – делимост), например *Плащането е част от пазаруването*; *Овулацията е част от менструалния цикъл.*
6) Релацията е **част от**: между място и по-голяма област: (релационните елементи са: – функционалност, + от същия тип, – делимост), например *Оазисът е част от пустинята*. Местата не са части, които имат принос за функционирането на цялото. Всяко място в дадена област има сходни характеристики с цялата област. Местата не могат да бъдат отделени от областите, на които са части.

Подобни класификации се описват и от В. Стори (Storey 1993), Дж. Одил (Odell 1994) и У. Хейдж, Х. Колб и Г. Шрайбер (Hage et al. 2006), което показва, че има основания да се смята, че трите холонимни (мернимни) релации, включени в Уърднет, са комплексни структури и в техните рамки могат да се обособят други релации.

3. Зависимости между семантичните класове на членовете на холонимните (меронимните) релации в Уърднет

Синонимните множества на съществителните имена са класифицирани в различни семантични класове (семантични примитиви) в Уърднет според това дали означават действие, когнитивни процеси, чувства; дали са абстрактни или конкретни названия, и т.н. (Miller 1993: 16). Например синонимното множество {особа:1; персона:1; личност:2} има семантичен клас {човек}, синонимното множество {лъв:1; Panthera leo:1} има семантичен клас {животно}, а синонимното множество {езеро:1} има семантичен клас {обект}. В изследването се проверява хипотезата дали семантичните примитиви на членовете на холонимни (меронимни) отношения може да послужат за диференциране на различни подвидове холонимия (меронимия) в рамките на трите релации, дефинирани в Уърднет (**има част** – е **част от, има член** – е **член на**, **има съставна част** – е **съставна част от**).

Разпределението на семантичните класове на членовете за всяка една от трите холонимни (меронимни) релации в Уърднет е показано в Таблица 1. При някои от комбинациите семантичните класове на холонима и меронима съвпадат в множество срещания и тези случаи са показателни за обособяването на нови субрелации. В други случаи семантичните класове на холонима и меронима са различни и семантичният клас на холонима (меронима) може да показва специфична релация в рамките на обобщената холонимна (меронимна) релация, т.е. между семантичните класове също може да се установят релации. Използва се обобщеният термин холоним, за да се обозначи цялото

по отношение на всяка една от трите релации: е **част от (има част)**, е **съставна част от (има съставна част)**, е **член на (има член)**, и обратно, използва се обобщеният термин мероним, за да се означи частта при всяка една от трите релации. В таблицата са показани, както следва:

- В първата колона е означен семантичният клас на холонима, като се посочва и синонимното множество, чието значение се изразява от семантичния клас.
- Втората колона показва броя на меронимите при релацията е **част на (има част)** със същия семантичен клас като класа на холонима (първото число), броя на меронимите с различен семантичен клас (второто число) и техния сбор.
- В трета колона за релацията е **част на (има част)** са изброени срещащите се семантични класове на меронима, различни от семантичния клас на холонима, и броят на техните срещания.
- Четвъртата колона показва броя на меронимите при релацията е **член на (има член)** със същия примитив като примитива на холонима (първото число), броя на меронимите с различен семантичен клас (второто число) и техния сбор.
- В пета колона за релацията е **член на (има член)** са изброени срещащите се семантични класове на меронима, различни от семантичния клас на холонима, и броят на техните срещания.
- Шестата колона показва броя на меронимите при релацията е **съставна част от (има съставна част)** със същия примитив като примитива на холонима (първото число), броя на меронимите с различен семантичен клас (второто число) и техния сбор.
- В седма колона за релацията е **съставна част от (има съставна част)** са изброени срещащите се семантични класове на меронима, различни от семантичния клас на холонима, и броят на техните срещания.

Там, където не се срещат разлики при семантичните примитиви на меронима и хопонима, в съответната колона (втора, четвърта, шеста) има само едно число, а следващата колона е празна.

Там, където релацията не се наблюдава, съответните две колони са празни (втора и трета, четвърта и пета, шеста и седма).

Таблица 1. Таблица на зависимостите между семантичните примитиви на членовете на холонимни (меронимни) релации.

Семантичен клас на холонима	**Релация има част (е част на)**	**Семантични класове на меронима**	**Релация има член (е член на)**	**Семантични класове на меронима**	**Релация има съставна част от (е съставна част от)**	**Семантични класове на меронима**
дейност {дейност:1; действие:3; акт:4}	95+8=103	{процес} – 1; {състояние} – 2; {комуникация} – 2; {събитие} – 1; {място} – 1; {група} – 1	1+8=9	{група} – 8		
животно {животно:1; животински организъм:1}	110+8= 118	{тяло} – 6; {човек} – 1; {храна} – 1	917+18= 935	{група} – 18	0+1=1	{артефакт} – 1
артефакт {произведение:5; артефакт:1; артефакт:1}	1211+97= 1308	{място} – 70; {притежание} – 5; {комуникация} – 1; {растение} – 4; {дейност} – 3; {група} – 3; {събитие} – 1; {тяло} – 6; {храна} – 1; {човек} – 1; {връх без клас} – 2	37+21= 58	{група} – 21	17	

Таблица 1.

признак {признак:3; атрибут:1}	11+12= 23	{комуникация} – 1; {природно явление} – 10; {човек} – 1			1	
тяло {тяло:5}	654+43= 697	{животно} – 27; {състояние} – 1; {растение} – 2; {човек} – 3; {вещество} – 1; {познание} – 1; {дейност} – 2; {обект} – 2; {човек} – 4			11+4= 15	{животно} – 2; {обект} – 1; {състояние} – 1
комуникация {общуване:3; комуникация:2}	273+19= 292	{артефакт} – 2; {познание} – 3; {дейност} – 5; {група} – 5	58+4= 62	{група} – 3; {връзка} – 1	1	
събитие {събитие:1}	7+1=8	{дейност} – 1				
храна {храна:5}	39+125= 164	{растение} – 84; {животно} – 41	0+1=1	{растение} – 1	67+12= 79	{животно} – 3; {растение} – 8; {количество} – 1
група {група:4}	38+6=44	{артефакт} – 3; {място} – 2; {растение} – 1	88+3= 91	{животно} – 1; {обект} – 1; {човек} – 1		
място {място:4}	1537+254=1791	{обект} – 231; {връх без клас} – 2; {артефакт} – 15; {свойство }– 1; {тяло} – 1; {природно явление} – 1; {растение} – 1; {вещество} – 2	7+127= 134	{група} – 127		
обект {обект:3; предмет:3; материално тяло:1}	213+419= 632	{място} – 406; {познание} – 4; {артефакт} – 1; {храна} – 1; {тяло} – 1; {вещество} – 5; {природно явление} – 1	25+1= 26	{група} – 1	0+2=2	{природно явление} – 1; {вещество} – 1
човек {човек:4; човешко същество:1}	1+4=5	{обект} – 1; {място} – 2; {група} –1	10+529= 539	{връзка} – 9; {обект} – 2; {място} – 281; {група} – 237; {дейност} – 1		
природно явление {природно явление:1}	19+11= 30	{връзка} – 9; {обект} – 2			0+2=2	{група} – 1; {вещество} – 1

Таблица 1.

растение {растение:1}	64+3= 67	{място} – 1; {храна} – 1; {тяло} – 1	477+1= 478	{група} – 1	30+4= 34	{храна} – 4
процес {процес:1}	24+4= 28	{състояние} – 2; {дейност} – 1; {познание} – 1				
количество {количество:1}	277+4= 281	{дейност} – 2; {свойство} – 2				
форма {форма:1}	4+6=10	{артефакт} – 5; {тяло} – 1			0+1=1	{вещество} – 1
състояние {състояние:2; положение:6}	58+4=62	{място} – 1; {чувство} – 1; {животно} –2				
вещество {вещество:2; субстанция:2; материя:2}	12+9= 21	{артефакт} – 6; {тяло} – 1; {дейност} – 1; {природно явление} –1			190+104= 294	{животно} – 4; {артефакт} – 51; {тяло} – 14; {храна} – 15; {обект} – 8; {природно явление} – 3; {растение} – 5 ; {притежание} – 2; {процес} – 1; {форма} – 1
време {време:3}	217+10= 227	{дейност} – 9; {състояние} – 1				
притежание	12		1			
познание {собственост:3; имущество:3; притежание:1}	29					
връзка {отношение:4; връзка:12; релация:1}	1					
чувство {чувство:3; усещане:7}						
подбуда {подбуда:3; мотив:2; мотивация:1}						

От представените наблюдения могат да се формулират няколко заключения:

- При релацията е **част от** (**има част**) се наблюдават 1 537 срещания на семантичния примитив {място} и 1 211 срещания на семантичния примитив {артефакт} и за двата члена на релацията. С над 500 срещания е и семантичният примитив {тяло}. Прави впечатление, че при различие на семантичните класове на холонима и меронима най-голям брой имат двойките примитиви: {място} и {обект} и {обект} и {място}. Не се наблюдава семантична релация е **част от** (**има част**) при холоним със семантичен примитив {чувство} или {подбуда}.

- При релацията е **член на** (**има член**) се наблюдават 911 срещания при семантичния примитив {животно} и за двата члена на релацията. Най-голям брой имат двойките примитиви: {човек} и {място}, {човек} и {група}, {място} и {група}. Не се наблюдава семантична релация е **член на** (**има член**) при холоним със семантичен примитив {тяло}, {събитие}, {природно явление}, {вещество}, {състояние}, {форма}, {процес}, {количество}, {връзка}, {познание}, {притежание}, {време}, {чувство} или {подбуда}.
- При релацията е **съставна част от** (**има съставна част**) се наблюдават 190 срещания при семантичния примитив {вещество} и за двата члена на релацията. Най-голям брой имат двойките примитиви: {вещество} и {артефакт}. Не се наблюдава семантична релация е **съставна част от** (**има съставна част**) при холоним със семантичен примитив {дейност}, {събитие}, {група}, {място}, {състояние}, {човек}, {процес}, {количество}, {връзка}, {познание}, {притежание}, {време}, {чувство} или {подбуда}.

4. Специфични меронимни (холонимни) релации в Уърднет

В лексикално-семантичната мрежа Уърднет холонимията (меронимията) се проявява главно в йерархии, към които принадлежат конкретни обекти от типа {тяло}, {артефакт} и {количество} (Vossen 2003: 26). Твърди се също така, че отношението част → цяло е основен принцип при представянето на структурата на артефакти (кораби, автомобили), в химията (структурата на дадено вещество) и медицината (анатомията) (Hage et al. 2006). Твърдението може да се разшири по следния начин: частите могат да бъдат елементи от {артефакт}, {обект}, {храна}, да бъдат част от структурата на понятия за {притежание}, {познание}, {процес}, {състояние}, типове {комуникация}, {природни явления} или {групи}; членовете (хора и животни) могат да бъдат елементи на {група}, {обект} или {място}; а веществата могат да влизат в състава на човешкото {тяло}, {храна} или {растение}.

4.1. Специфични меронимни (холонимни) релации в Уърднет между синонимни множества, принадлежащи към един семантичен клас

Деленето на семантични класове в Уърднет позволява да се направи субкласификация в рамките на основните холонимни (меронимни) релации в лексикално-семантичната мрежа. В рамките на релацията е **част от** (**има част**) може да бъдат обособени десет субрелации. Частите представляват определена структура, организация в цялото, които имат точно определена функция, съизмерима с функцията на цялото, което предопределя и принадлежността към един семантичен клас. Според установените типове отношения част → цяло съществителните, означаващи {място}, могат да бъдат само части от други места. Самото условие при релацията **част от (има част)**: да е налице съществуването на множество компоненти от един и същи тип, предопределя изискването частите и цялото да принадлежат към един и същи семантичен клас. Холонимните (меронимните) субрелации е **част от** (**има част**) са следните:

- {обект} е **част от** {обект} и {обект} **има част** {обект}
  {плаж:2; плажна ивица:1} със семантичен клас {обект} е **част от** {бряг:1; крайбрежие:1} със семантичен клас {обект}
- {артефакт} е **част от** {артефакт} и {артефакт} **има част** {артефакт}
  {самолетен двигател:1} със семантичен клас {артефакт} е **част от** {летателен апарат:1; летателно устройство:1} със семантичен клас {артефакт}
- {признак} е **част от** {признак} и {признак} **има част** {признак}
  {радиус:2; r:1} със семантичен клас {признак} **част от** {диаметър:1} със семантичен клас {признак}
- {тяло} е **част от** {тяло} и {тяло} **има част** {тяло}
  {луничка:1} със семантичен клас {тяло} е **част от** {кожа:2} със семантичен клас {тяло}
- {растение} е **част от** {растение} и {растение} **има част** {растение}
  {плодник:1} със семантичен клас {растение} е **част от** {цвят:3} със семантичен клас {растение}

- {храна} е **част от** {храна} и {храна} **има част** {храна}
  {картоф:1} със семантичен клас {храна} е **част от** {картоф:2; Solanum tuberosum:1} със семантичен клас {храна}
- {място} е **част от** {място} и {място} **има част** {място}
  {Добруджа:1} със семантичен клас {място} **част от** {Балкански полуостров:1; Балкани:2} със семантичен клас {място}
- {група} е **част от** {група} и {група} **има част** {група}
  {сива икономика:1} със семантичен клас {група} е **част от** {икономика:2; стопанство:2; икономическа система:1} със семантичен клас {група}
- {състояние} е **част от** {състояние} и {състояние} **има част** {състояние}
  {епилептичен припадък:1; епилептичен гърч:1; епилептичен пристъп:1} със семантичен клас {състояние} е **част от** {епилепсия:1} със семантичен клас {състояние}
- {време} е **част от** {време} и {време} има част {време}
  {юра:1; юрски период:1} със семантичен клас {време} е **част от** {мезозой:1; мезозойска ера:1; ера на влечугите:1} със семантичен клас {време}.

При изброените субрелации на релацията е **част от** (**има част)** релационните елементи са: +/– функционалност, + от същия тип, +/- делимост, което означава, че релациите могат да бъдат транзитивни, ако подобни отношения съществуват в действителността.

Мероним в отношението е **член на** (**има член**) може да бъде както одушевено или неодушевено съществително, така и абстрактно понятие, а холоним може да бъде събирателно съществително или съществително, обозначаващо множество от обекти. Холонимните (меронимните) субрелации е **член на** (**има член**) са следните три релации:

- {животно} е **член на** {животно} (животинско множество) и {животно} (животинско множество) **има член** {животно}
  {слон:1} със семантичен клас {животно} е **член на** {Слонове:1; семейство Слонове:1; Elephantidae:1; семейство Elephantidae:1} със семантичен клас {животно}
- {артефакт} е **член на** {артефакт} и {артефакт} **има член** {артефакт}
  {локомотив:1} със семантичен клас {артефакт} е **член на** {влак:1; композиция:3; влакова композиция:1} със семантичен клас {артефакт}
- {комуникация} е **член на** (друг вид) {комуникация} и {комуникация} има член (друг вид) {комуникация}
- {буква:1} със семантичен клас {комуникация} е **член на** {азбука:1} със семантичен клас {комуникация}

При изброените субрелации на релацията е **член на** (**има член)** релационните елементи са: – функционалност, +/– от същия тип, + делимост, което означава, че релациите могат да бъдат транзитивни, ако подобни отношения съществуват в действителността. При транзитивност може да има междинен член, който също да е събирателно съществително или съществително, обозначаващо множество от обекти. Например:

{бейзболен отбор:1} със семантичен клас {група} е **член на** {бейзболен клуб:1} със семантичен клас {група} е **член на** {бейзболна лига:1} със семантичен клас {група}.

Ограничението при релацията е **съставна част от** (**има съставна част)** към съществително, означаващо цялото, да изразява вещество, материя или субстанция, която съществува преди частите си, ограничава възможностите за изразяване на релацията. Съставките може да бъдат или хомеомерни, т.е. еднакви една с друга и с цялото, или неотделими като самостоятелни единици. Обособени са следните три субрелации:

- {растение} е **съставна част от** {растение} и {растение} **има съставна част** {растение}
  {лескова дървесина:1} със семантичен клас {растение} е **съставна част от** {леска:1; лешник:2; лесково дърво:1} със семантичен клас {растение}

- {храна} е **съставна част от** друга {храна} и {храна} **има съставна част** {храна}
  {брашно:1} със семантичен клас {храна} е **съставна част от** {сладкиш:1} със семантичен клас {храна}
- {вещество} е **съставна част от** {вещество} и {вещество} **има съставна част** {вещество}
  {аминокиселина:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** {белтък:1; белтъчина:1; протеин:1} със семантичен клас {вещество}.

При изброените субрелации на релацията е **съставна част от (има съставна част)** релационните елементи са: – функционалност, +/– от същия тип, +/– делимост, което означава, че релациите могат да бъдат транзитивни, ако подобни отношения съществуват в действителността. Например:

{аминокиселина:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** {белтък:1; белтъчина:1; протеин:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** (яйце:2} със семантичен клас {храна}.

4.2. Специфични холонимни (меронимни) релации в Уърднет между синонимни множества, принадлежащи към различни семантични класове

Може да бъдат извлечени наблюдения и за съществуването на субрелации в рамките на основните холонимни (меронимни) релации в Уърднет, когато членовете на отношението са класифицирани към различни семантични класове. Това е възможно тогава, когато между съответните семантични класове се наблюдава отношение на включване. Такива отношения съществуват между семантичните класове {тяло} и {животно}, {храна} и {растение}, {храна} и {животно}, {артефакт} и {място} (в двете посоки), {обект} и {място} (в двете посоки), {човек} и {място}, {място} и {група}, {вещество} и {артефакт}, {вещество} и {тяло}, {вещество} и {храна}. Тъй като в разглежданите таксономии мястото е ограничено само до отношение с друго място, интерес представлява появата на релация между място и различни артефакти и обекти.

- част от {тяло} е **част от** {животно} и {животно} **има част** от {тяло}
  {ребро:2} със семантичен клас {тяло} е **част от** {гръбначно животно:1; гръбначно:1} {животно}
- {храна} е **част от** {растение} и {растение} **има част** {храна}
  {домат:1} със семантичен клас {храна} е **част от** {домат:2; Lycopersicon esculentum:1} със семантичен клас {растение}
- {храна} е **част от** {животно} и {животно} **има част** {храна}
  {треска:2} със семантичен клас {храна} е **част от** {атлантическа треска:1; Gadus morhua:1} със семантичен клас {животно}
- {артефакт} е **част от** {място} и {място} **има част** {артефакт}[4]
  {Аушвиц:1; Освиенцим:1} със семантичен клас {артефакт} е **част от** {Полша:1; Република Полша:1} със семантичен клас {място}
- {място} е **част от** {артефакт} и {артефакт} **има част** {място}
  {терен:2; спортен терен:1; спортна площадка:1} със семантичен клас {място} е **част от** {стадион:1} със семантичен клас{артефакт}
- {място} е **част от** {обект} и {обект} **има част** {място}
  {Японски острови:1; Японски архипелаг:1} със семантичен клас {място} е **част от** {Тихи океан:1; Велики океан:1; Пасифик:1} със семантичен клас {обект}
- {обект} е **част от** {място} и {място} **има част** {обект}
  {река Струма:1; Струма:1} със семантичен клас {обект} е **част от** {България:1; Република България:1} със семантичен клас {място}.

---

[4] Примерите за субрелациите на релацията е **част от (има част**) между синонимни множества със семантичен примитив {място}, от една страна, и семантични примитиви {артефакт} или {обект}, от друга страна, показват, че в някои случаи може да се преразгледат семантичните класове в Уърднет, или че едно и също синонимно множество може да бъде класифицирано в повече от един семантичен клас по различни признаци.

При релацията е **член на (има член)** условието за изразяване на множество от членове от холонима позволява наличието на отношение между съществителни със семантичен клас {артефакт}, {човек} или {животно} и холоним със семантичен клас {група}.

- {артефакт} е **член на** {група} и {група} **има член** {артефакт}
  {карта за игра:1} със семантичен клас {артефакт} е **член на** {колода:1; тесте:1; тесте карти:1; колода карти:1} със семантичен клас {група}
- {човек} е **член на** {група} и {група} **има член** {човек}
  {поданик:1; поданица:1} със семантичен клас{човек} е **член на** {народ:3; нация:1} със семантичен клас {група}
- {животно} е **член на** {група} и {група} **има член** {животно}
  {птица:1; птичка:1; пиле:2; птиче:1} със семантичен клас {животно} е **член на** {ято:1} със семантичен клас {група}
- {място} е **член на** {група} и {група} **има член** {място}
  {Алжир:1; Народна демократична република Алжир:1} със семантичен клас {място} е **член на** {Организация на страните износителки на петрол:1; ОПЕК:1; ОРЕС:1} със семантичен клас {група}
- {човек} е **член на** {място} и {място} **има член** {човек}
  {виенчанин:1} със семантичен клас {човек} е **член на** {Виена:1; столица на Австрия:1; австрийска столица:1} със семантичен клас {място}.

При релацията е **съставна част от (има съставна част)** семантичният клас {вещество} се комбинира със семантичните класове {артефакт}, {тяло} и {храна}.

- {вещество} е **съставна част от** {артефакт} и {артефакт} **има съставна част** {вещество}
  {алуминий:1; Al:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** {алуминиево фолио:1; алфол:1} със семантичен клас {артефакт}
- {вещество} е **съставна част от** {тяло} и {тяло} **има съставна част** {вещество}
  {опсонин:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** {кръвен серум:1} със семантичен клас {тяло}
- {вещество} е **съставна част от** {храна} и {храна} **има съставна част** {вещество}
  {белтък:1; белтъчина:1; протеин:1} със семантичен клас {вещество} е **съставна част от** {месо:2} със семантичен клас {храна}

Представената класификация е обобщена в Таблица 2, където са включени трите холонимни (меронимни) релации в Уърднет и изведените субрелации на основата на семантичните класове, в които влизат членовете на релациите. В скоби се показва броят на срещанията.

Таблица 2. Меронимни (холонимни) субрелации в Уърднет

Релация	**Субрелации между членове с еднакви семантични класове**	**Субрелации между членове с различни семантични класове**
е част от (има част)	{обект} → {обект} (213) {артефакт} → {артефакт} (1211) {тяло} → {тяло} (654) {растение} → {растение} (64) {храна} → {храна} (39) {комуникация} → {комуникация} (273) {група} → {група} (38) {състояние} → {състояние} (58) {време} → {време} (217)	{тяло} → {животно} (27) {храна} → {растение} (84) {храна} → {животно} (41)
	{място} → {място} (1537)	{артефакт} → {място} (70) {място} → {артефакт} (15) {място} → {обект} (231) {обект} → {място} (406)

Таблица 2.

е съставна част от (има съставна част)	{храна} → {храна} (67) {растение} → {растение} (30) {вещество} → {вещество} (190)	{вещество} → {артефакт} (51) {вещество} → {тяло} (14) {вещество} → {храна} (15)
е член на (има член)	{животно} → {животно} (917) {артефакт} → {артефакт} (37) {комуникация} → {комуникация} (58) {група} → {група} (88)	{място} → {група} (127) {човек} → {място} (281) {животно} → {група} (18) {артефакт} → {група} (21) {човек} → {група} (237)

5. Заключение

В Уърднет са включени три холонимни (меронимни) релации: е **част от** (**има част**), е **член на** (**има член**) и е **съставна част от** (**има съставна част**). Свойствата на тези релации са следните: те са обратни; транзитивни и многократни, ако се наблюдават реални транзитивни или многократни отношения в действителността. Трите релации са комплексни структури и в техните рамки бяха обособени два вида субрелации: такива, които се базират едновременно на холонимното (меронимното) отношение и семантичните класове на членовете на релациите, и такива, които се базират едновременно на холонимното (меронимното) отношение, семантичните класове на членовете на релациите и отношенията на включване между семантичните класове. Субрелациите наследяват свойствата на основните холонимни (меронимни) релации, към които се отнасят. Спецификацията на семантичните релации може да допринесе съществено за (автоматичния) анализ на отношенията между лексикалните единици и многобройните свързани с това приложения.

Благодарности

Изследването е извършено в рамките на проекта „Семантична мрежа с широк спектър от семантични релации“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания“ (Договор No 10/3/2016).

Цитирана литература / References

Коева 2014: Коева, Св. WordNet и БулНет. – В: *Езикови ресурси и технологии за български език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 154 – 173. (Koeva 2014: Koeva, Sv. WordNet i BulNet. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski ezik*. Sofia: AI “Prof. M. Drinov“, pp. 154 – 173.)

Вътов 2016: Вътов, Ст. *Записки по дискретна математика*. 2016. (Vatov 2016: Vatov, St. *Zapiski po diskretna matematika*.) <https://learn.fmi.uni-sofia.bg/pluginfile.php/112366/mod_resource/content/2/Стефан–Вътев-discrete-math.pdf> [20.02.2020]

Cruse 1986: Cruse, D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Miller 1990: Miller, G. A. Nouns in WordNet: A Lexical Inheritance System. – In: *International Journal of Lexicography*, Volume 3, Issue 4, pp. 245 – 264. <http://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf> [20.02.2020]

Lyons 1977: Lyons, J. *Semantics*. 1. vol. New York: Cambridge University Press. Winston et al. 1987: Winston, M., R. Chaffin, D. J. Hermann. A Taxonomy of Part-Whole Relations. – In: *Cognitive Science*, 11, pp. 417 – 444. <http://csjarchive.cogsci.rpi.edu/1987v11/i04/p0417p0444/MAIN.PDF> [20.02.2020]

Hage et al. 2006: Hage W. R, H. Kolb, G. Schreiber. A Method for Learning Part-Whole Relations. – In: *The Semantic Web* – ISWC 2006: 5th International Semantic Web Conference, ISWC 2006, Athens, GA, USA, November 5 – 9, 2006. Proceedings, pp.723 – 735. <http://www.cs.vu.nl/~guus/papers/Hage06a.pdf> [20.02.2020]

Vossen 2003: Vossen, P. *EuroWordNet: general document*. <https://www.semanticscholar.org/paper/EuroWordNet%3A-general-document-Vossen/bc4ac927ebcc02d778f8c7f9745eea7c81300d89> [20.02.2020]

Storey 1993: Storey, V. C. Understanding Semantic Relationships. – In: *VLDB Journal*, No 2, pp. 455 – 488. http://www.vldb.org/journal/VLDBJ2/P455.pdf [20.02.2020]

Keet, Artale 2007: Keet M., A. Artale. Representing and Reasoning over a Taxonomy of Part-Whole Relations. – In: *Applied Ontology*, No 0, 1.<http://www.meteck.org/files/AO07_pw_AK.pdf> [20.02.2020]

Odell 1994: Odell, J. J. Six Different Kinds of Composition. – In: *Journal Of Object-Oriented Programming*, Vol. 5, No 8. <http://www.conradbock.org/compkind.html> [20.02.2020]

MERONYMY IN WORDNET: DEFINITION OF SUB-RELATIONS

Svetla Koeva[a], Valentina Stefanova[b]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
svetla@dcl.bas.bg[a], valentina@dcl.bas.bg[b]

Abstract: The article briefly presents the properties of semantic relations meronymy and holonymy and how they are represented in the lexical-semantic network WordNet. There are three holonymy (meronymy) relations in WordNet: **holo-part** (**mero-part**), **holo-member** (**mero-member**), and **holo-portion** (**mero-portion**), each of which is a complex structure embracing several sub-relations. We defined particular holonymy (meronymy) sub-relations on the basis of the interaction between a given part-whole relation and the semantic classes of its members. Two main groups of sub-relations are divided: relations with the same semantic classes of their members and relations between synonymous sets with class-included semantic classes.

Keywords: *semantic relations, meronymy, holonymy, WordNet*

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Valentina Stefanova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ПРИЧАСТИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ УЪРДНЕТ

Валентина Стефанова[а], Цветана Димитрова[б]
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

valentina@dcl.bas.bg[а], cvetana@dcl.bas.bg[б]

Резюме: В статията се прави преглед на подходите към включването на причастия в синонимните множества на прилагателни имена в лексикално-семантичната мрежа Уърднет (върху материал от Българския уърднет). Прилагателните синонимни множества, класифицирани като причастия в Уърднет, са много малко на брой, но в синонимните множества има включени литерали, които са всъщност причастия по форма. Затова е разгледан възможен подход за откриване на причастни форми в синонимни множества, некласифицирани като причастия, като се идентифицират прилагателни синонимни множества, свързани – пряко или непряко (през други прилагателни или съществителни) – с глаголни синонимни множества.

Ключови думи: *уърднет, прилагателни, причастия*

1. Въведение

Уърднет (WordNet) е лексикално-семантична мрежа, изградена от семантично свързани понятия под формата на синонимни множества (синсети), състоящи се от думи (една или повече), наречени литерали[1]. Първият уърднет е Принстънският Уърднет, създаден за английски (Fellbaum 1999), а към момента са създадени уърднети за над 100 езика, включително за български. Българският уърднет се разработва от около 20 години[2], като работата по него започва в рамките на проекта „БалкаНет: многоезична семантична мрежа на балканските езици“ и продължава и до днес (вж. Коева / Koeva 2014).

Структурата на Уърднет наподобява тази на математически граф, разглеждан като съвкупност от върхове (възли) и дъги (ребра). Върховете са понятията, представени като синонимни множества (синсети), в които има една или повече думи (литерали). Това са множества от действителни думи в езика, които имат общо значение и за които може да се предположи, че са синонимни в даден контекст. Дъгите между тях кодират лексикални и семантични отношения (наречени „релации“) от различен порядък, напр. хиперонимия, хипонимия и меронимия (напр. *член на, съставка от, част от*), синонимни и антонимни отношения, словообразувателни отношения, морфо-семантични релации (напр. *има агент – е агент на, има резултат – е резултат на*), екстралингвистични отношения (напр. *сфера на употреба*) и др. Освен лексикалните и семантичните релации между синсетите (и словообразувателните между литералите), включително между синсети от различни части на речта, към всеки синсет е приписана информация, присъща само за него и за понятието, което назовава. Такава е информацията за семантичния клас на дадено понятие, напр. *носорог* е класифицирано като *[съществително: животно]* (noun.animal), лекар – *[съществително: човек]* (noun.person), мисля – *[глагол: познание]* (verb.cognition) и др. (Fellbaum 2009; Коева / Koeva 2014). Съществителните имена са разпределени в 25 семантични класа, глаголите – в 15, прилагателните – само в три, като двата по-големи класа са т. нар. релационни прилагателни (маркирани на английски с *adj.pert*; повечето от тях са относителни в български), които се отнасят към производно съществително. Във втория клас са включени всички останали прилагателни имена – качествени (или

[1] В други теории се използва и понятието *синонимен ред*. Тук използваме *синонимно множество*, за да запазим консистентността на понятийния апарат, който се използва в изследванията върху лексикалната мрежа WordNet.

[2] Синсетите в Българския уърднет са над 110 000, от които ръчно проверените са над 80 000.

дескриптивни) прилагателни (*adj.all*). Третият клас включва малка група причастия във функция на прилагателни (*adj.ppl*), свързани чрез релацията *причастие на* с глаголните синсети, съдържащи глаголите, от които са образувани. Същевременно литерали, които всъщност са форми на причастие, се срещат и в други прилагателни синонимни множества (напр. {a: страдащ:2} 'който изпитва телесна или душевна болка'[3]).

В статията се прави преглед на подхода към включването на причастията в Уърднет и се описва експериментален подход за откриване на причастни форми в други прилагателни синонимни множества. Целта е да се провери дали въз основа на наличната информация в структурата на Уърднет може да се открият синонимни множества на качествени прилагателни, съдържащи литерали, които могат да се анализират като причастни форми, като се използват наличните релации. Накратко се описва и възможно приложение за проверка на консистентността на семантичните класове в Уърднет.

2. Прилагателните в структурата на Уърднет

Българският уърднет (Булнет) следва структурата на Принстънския Уърднет, където качествените и относителните прилагателни изграждат отделни, непресичащи се структури (Коева / Koeva 2014). За целта се използват няколко релации, които са присъщи само на единия или на другия клас прилагателни.

Първата релация, която характеризира само единия клас – дескриптивните (качествени) прилагателни – е *има атрибут (has_attribute).* Тя изразява връзката на качественото прилагателно, което изразява признака, който се приписва, със съществителното. Например {a: конкретен:1}, с дефиниция 'който съществува в действителността и може да бъде възприет чрез сетивата' и пример за употреба 'конкретни предмети', е стойност на признака {n: конкретност:1} 'материалност, изразяваща се във възприемаемост със сетивата или липса на отвлеченост' – тази връзка е отразена в Булнет (Уърднет)[4] чрез семантична релация *има атрибут (has_attribute).* Нейната обратна релация *е атрибут на*, т.е. релацията *атрибут* е антисиметрична семантична релация между синонимно множество – съществително име, и едно или повече синонимни множества – прилагателни имена, които изразяват негови стойности, като например {тегло, тежест} по отношение на {лек} и {тежък} (Коева / Koeva 2014: 163).

Релацията *подобен на (similar_to)* свързва и качествени, и относителни прилагателни имена с други подобни на тях. Прилагателните, които се свързват с релация за *подобност*, са недиректни антоними на антонимните прилагателни, напр. {a: празен:6} с дефиниция 'за съд или пространство – който не съдържа нищо' е *подобен на* {a: полупразен:1}, {a: изпразнен:1; опразнен:1}, {a: празен:7; бял:4; чист:14}.

1. {a: празен:6}

   дефиниция: 'за съд или пространство – който не съдържа нищо'
   пример: празна чаша
   пример: празна стая
   антоним: {a: пълен:13}
   има атрибут: {n: пълнота:2; изпълненост:1}
   подобен на: {a: полупразен:1}
   подобен на: {a: изпразнен:1; опразнен:1}
   подобен на: {a: празен:7; бял:4; чист:14}
   подобен на: {a: незает:1; свободен:2; вакантен:1}

---

[3] В статията синсетите са дадени в големи скоби {} (a: прилателно; n: съществително; v: глагол; b: наречие), като номерът на всеки литерал отговаря на номера му в Българския уърднет <http://dcl.bas.bg/bulnet/>, релациите са в курсив, а в горни кавички са дадени дефинициите.

[4] Всички примери в тази статия са взети от Българския уърднет: http://dcl.bas.bg/bulnet/.

Релацията за подобност се среща и при относителните прилагателни (adj.pert) – вж. 2.а., както и при причастните форми, класифицирани като прилагателни (adj.ppl), вж. 2.б.:

2.а. {a: технически:3; технологичен:1}

дефиниция: ‘който е свързан с или се отнася до приложението на научни методи, достижения и принципи за осъществяването на практически дейности’

дериватив: {n: инженерство:1; инженерна наука:1; техника:1}

отнася се към: {n: инженерство:1; инженерна наука:1; техника:1}

подобен на: {a: инженерингов:1; инженерен:1}

2.б. {a: опарен:1; попарен:1}

дефиниция: ‘който е наранен, повреден от влизане в контакт с течност с висока температура или пара’

причастие на: {v: попаря:2; попарвам:2; опаря:1; опарвам:1; изпарвам:1}

подобен: {a: ранен:3; пострадал:2; наранен:1; онеправдан:1; подбит:1}

Антонимията *(antonym)* е друга релация на качествените прилагателни, „тъй като голяма част от признаците имат противоположни стойности. (...) Например {дебел} е *антоним* на {слаб}, *атрибут на* {тегло; телесно тегло} и *подобен на (similar_to)* {тлъст; шишкав}, {тантурест; тръгтлест}, {едър; пълен}, {пълен; пълничък}, {як; набит; масивен}, {шкембест; коремест}“ (Коева / Koeva 2014: 163). Семантично подобните прилагателни са непреки антоними на противоположния член на антонимната двойка. Така се маркират лексикални антоними като {дебел} и {слаб} и непреки антоними като {тлъст; шишкав} и {слаб}. Оказва се, че всяко качествено прилагателно има антоним – или пряк, или непряк, тъй като „антонимията може да се дефинира като симетрична семантична релация на противоположност между литерали, принадлежащи на различни синонимни множества“ Коева / Koeva 2014: 163).

Връзка с антоним се среща и при относителните прилагателни, и при причастията, използвани като прилагателни, макар и значително по-рядко – два примера са дадени съответно в 3.а. и 3.б.

3.а. {a: румънски:1}

дефиниция: ‘който произхожда от, отнася се до или е характерен за Румъния, свързан е с населението, езика или културата ѝ’

антоним: {a: нерумънски:1}

отнася се към: {n: Румъния:1; Република Румъния:1}

3.б. {a: събран:1}

дефиниция: ‘който се състои от много неща, обединени в една обща съвкупност’

пример: събраните творби на Милтън

антоним: {a: несъбран:1; разпръснат:2}

причастие на: {v: събирам:11; събера:11}

Други релации свързват прилагателното с мотивиращата лексикална единица (от която произхожда), като обаче не са въведени последователно. Прилагателните, които са образувани от съществително, се свързват деривационно с него, а причастията, класифицирани като прилагателни, се свързват със съответния глагол. „За целта се използват две деривационни релации. *Причастие на* (и нейната обратна *има причастие (participle – is_participle_of)*) е антисиметрична словообразувателна релация между глагол и причастие, образувано от него (…), принадлежи към различни синонимни множества (не се прави разлика между отделните видове причастия), например {играя} и {игран}“ (Коева / Koeva 2014: 164).

4. {a: игран:1}

дефиниция: ‘който е свързан, ангажиран с игра’

тематична област: {n: игра:10}

причастие на: {v: играя:3}

Релацията *отнася се към* (и нейната обратна *има отнасящ се*) – (*has pertainym – is pertainym of*), е антисиметрична словообразувателна релация между относително прилагателно и съществителното, от което е образувано, например {медицински} и {медицина} (Коева / Koeva 2014: 164). Тази релация е задължителна за относителните прилагателни – вж. примера в 5., като същото съществително е свързано и чрез релацията *дериватив*.

5. {a: зоологичен:2; зоологически:2}

дефиниция: ‘който се отнася до, свързан е с или е характерен за изучаването на животинските видове, тяхната класификация, свойства, устройство и т.н. или за науката зоология като цяло’

пример: зоологически изследвания

дериватив: {n: зоология:1}

отнася се към: {n: зоология:1}

Прилагателните се свързват и с наречията, които са образувани от тях, с антисиметрична словообразувателна релация *има производно* (и обратната ѝ *производно на (has_derived – is_derived_from)*) (Коева / Koeva 2014). В нашите примери тази релация фигурира като *дериватив*. Тя се среща както при относителните (където е задължителна) – 6.а., така и при качествените прилагателни – 6.б.

6.а. {a: културен:3}

дефиниция: ‘който е свързан с познанието и ценностите, наследени от дадено общество’

дериватив: {a: културно-етнически:1}

дериватив: {b: културно:1}

отнася се към: {n: култура:1}

6.а. {a: абстрактен:1; отвлечен:1}

дефиниция: ‘който е получен чрез мислено обобщаване на свойства или признаци на конкретни предмети, откъснат е от всекидневния опит и съществува в съзнанието’

антоним: {a: конкретен:1; предметен:1; бетонен:2; действителен:9; реален:6}

има атрибут: {n: абстрактност:1}

дериватив: {b: абстрактно:1}

Релациите *тематична област* и *област на употреба* свързват прилагателно и съществително и се използват, за да ограничат областта, в която биха се появили определени прилагателни. Например *игран* ще се използва в рамките на дадена *игра*, а *смугъл* ‘който е с естествено тъмна кожа, коса и очи’ ще бъде отбелязано като *архаизъм.*

Прилагателните имена в трите семантични класа са организирани чрез различни семантични релации за атрибутивност, подобност, антонимия, производност, принадлежност, причастност и др. В таблицата са посочени срещанията на различните релационни връзки при основните семантичните класове на прилагателните имена.

Прилагателните имена в Българския уърднет са допълнително класифицирани (Stefanova, Dimitrova 2017; Dimitrova, Stefanova 2018) в рамките на методика, която използва класификацията, приложена към Уърднет за немски (Германет, вж. Hamp 1997; Hundsnurscher, Splett 1982), и някои класификации в научната литература за български (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 148 – 156; Радева / Radeva 1991; Радева / Radeva 2011; Барболова / Barbolova 1997: 43 – 44; Спасова / Spasova 1959;

Куцаров / Kutsarov 2007: 66 – 67). Прилагателните имена се разпределят в няколко семантични класа, в които определяща роля за класифицирането на прилагателното има самостоятелното му значение. Възприето е разделение – отговарящо до известна степен на това в Германет – на класове за прилагателни, свързани със: социална и обществена принадлежност (adj.social), място (adj.location), време (adj.time), атмосферни условия (adj.weather), физически характеристики (adj.body), сетивно възприятие (adj.perception), движение (adj.motion), количество (adj.quantity), познание (adj.cognition), отношение (adj.relation), чувство (adj.feeling) и поведение (adj.behavior). В класа на физическите характеристики се добавят прилагателни, свързани с характерни външни черти на животни и растения. Отделно са класифицирани прилагателни, съдържащи дадено вещество (adj.substance), и такива, изработени от материал (adj.material). Отделят се и класове, свързани с качествени характеристики на одушевени и неодушевени предмети (adj.quality); прилагателни, свързани с причина да се направи нещо или с причиняване на определено състояние (adj.cause), както и прилагателни, свързани с моментно състояние (adj.state). За някои от тези класове има по-голяма вероятност да съдържат литерали, производни от глаголи (adj.cause, adj. feeling, adj.behaviour), отколкото за други.

Таблица 1. Релации и семантични класове на прилагателните

Релация (Relation)	**adj.all**	**adj.pert**	**adj.ppl**
атрибут (attribute)	625	0	0
антоним (antonym)	2774	62	14
подобен на (similar_to)	11 940	10	4
дериватив (derivative)	2290	289	2
отнася се към (has pertainym)	24	62	0
причастие на (is participle of)	3	0	67
виж още (also see)	1260	0	0
тематична област (category domain)	843	244	2
област на употреба (usage domain)	213	7	0

Както се вижда от Таблица 1., за момента малка част от прилагателните, изразени с причастни форми, са свързани с глаголни синонимни множества. От тях 24 са свързани с глаголи за съревноване (verb.competition); 14 – с глаголи за контакт (verb.contact); по 8 синонимни множества – съответно с глаголи за създаване (verb.creation) и с глаголи за придвижване (verb.motion); 5 – с глаголи за комуникация (verb.communication); само по две са връзките при глаголи за консумация (verb. consumption), перцептивни глаголи (verb.perception), глаголи за притежание (verb.possession), глаголи за социални дейности (verb.social) и стативни глаголи (verb.stative).

3. Причастни форми в състава на други класове прилагателни

Независимо че прилагателните, класифицирани като причастия, са малко на брой, в синонимните множества на останалите класове прилагателни има литерали, които могат да бъдат анализирани и като такива, като съответното синонимно множество е свързано не пряко, а опосредствано, т.е. чрез друго синонимно множество, с глаголно синонимно множество. В тази част от статията ще представим подход за откриване на тези причастни форми.

Приемаме за причастни форми литералите в прилагателни синонимни множества, за които се предполага, че произхождат от глаголи, и които може да съвпадат по форма със: сегашно деятелно причастие (*зъзнещ, кървящ, стягащ, любящ*); минало страдателно причастие (*отпуснат, оцветен, заразен, анестезиран*); минало свършено деятелно причастие (*загрубял*). Част от тези синонимни множества са пряко свързани чрез дериватвна релация с глагол или със съществително, което от своя страна е свързано с глагол, като в самите дефиниции на част от тези прилагателни е отразена

връзката с действие или процес, както е илюстрирано в 7. с пет синонимни множества в Българския уърднет, които съдържат прилагателното *заразен*:

7. {a: инфекциозен:2; **заразен:1**} ‘който е свързан с или причинен от зараза’

   {a: заразителен:2; прилепчив:1; **заразен:2**} ‘за болест – който лесно **може да се предаде** чрез инфекция’

   {**a: заразен:3;** инфекциозен:4} ‘който е причинен от инфекция или **може да причини** инфекция’

   {a: заразен:7; чумен:1} ‘който **може да причини** или да доведе до разпространение на епидемично заболяване’

   {**a: заразен:8;** инфектиран:2} ‘който е замърсен с инфектиран организъм’.

От петте само три са свързани пряко или непряко (през съществително) с глагол: {заразен:2} – през {n: заразяване:4}, което е деривационно свързано с {v: заразявам се:1; заразя се:1}; {a: заразен:3} е свързано пряко чрез дериватвна релация с глаголите {v: заразя:3; заразявам:3} и {v: заразя:6; заразявам:6}; и {a: заразен:7}, който е свързан със съществителното (неверифицирано) {n: plague:6}, което е свързано с глагола {v: blight:1; plague:2} (неверифициран). Останалите две прилагателни нямат връзка с глагол през синонимните множества, с които са свързани с преки релации.

В рамките на експеримент бяха ексцерпирани синонимните множества на прилагателни, свързани чрез релацията *подобност* само с едно друго прилагателно множество, което от своя страна е свързано (чрез дериватвна релация) с глаголно множество, като релацията може да е както пряка, като в 7., така и непряка, т.е. през дериватвна релация със съществително, което на свой ред е свързано с глаголно синонимно множество, като в 8.б. Свързаността на прилагателното множество, макар и непряка, с глаголно множество ни води до допускането, че е възможно съответното прилагателно да е свързано с глагол и сред литералите в състава на синонимното множество може да се срещне и причастна форма. Това допускане например е вярно за примери 8.а. и 8.б, но не е вярно за пример 8.в.

8.а. {a: вреден:2; **увреждащ:1**} ‘който причинява или е способен да причини вреда, щети’

   подобен на: {a: злословен:1; клеветнически:1; **опозоряващ:1; позорящ:1; очернящ:1**} ‘за думи или словесни прояви – който причинява вреда и често не отговаря на истината, като цели да дискредитира или злепостави някого или нещо’

   дериватив: {v: клеветя:1; оклеветявам:1; оклеветя:1; опетня:1; очерня:1; петня:2; хуля:2; охулвам:2; охуля:2; опетнявам:3; очерням:3; клепам:1; черня:2}

8.б. {a: просълзен:1; насълзен:1; **разплакан:1**} ‘който е изпълнен с (или придружен от) сълзи’

   подобен на: {a: **подсмърчащ:2**} ‘който има склонност да подсмърча’

   дериватив: {n: смъркане:1; подсмърчане:1; подсмъркване:1}

   дериватив / събитие на: {v: подсмърчам:1; подсмъркам:1; подсмръкна:1; смъркам:1; смръкам:1; смръкна:1}

   дериватив / събитие на: {v: подсмърчам:2; подсмъркам:2; подсмръкна:2; смъркам:3; смръкна:3; смръкам:1

   дериватив / събитие на: {v: подсмърчам:3; хълцам:3; цивря:2}

8.в. {a: космат:1; окосмен:1; космест:1}

   подобен на: {a: вълнест:3; рунтав:5}

   дериватив: {n: вълна:4}

   дериватив / засегнат обект на: {v: стрижа:2; остригвам:1; острижа:1}

За нас са интересни именно случаи като 8.б., при които релацията е непряка (при пряка релация приемаме допускането за вярно). Ексцерпцията на данните е извършена въз основа на съществу-

ващите релации, независимо дали съответните множества в Българския уърднет са верифицирани, или не. Бяха ексцерпирани 1182 двойки прилагателни синонимни множества, свързани със съществителни, от които 396 двойки са свързани през съществителни, които са свързани с глагол, като при 55 двойки прилагателни и двете съществителни са свързани с глагол, докато при 341 само едното съществително е свързано с глагол. От 396-те двойки поне един член на 140 двойки съдържа литерал, който може да бъде анализиран като причастие (т.е. около една трета). От тези двойки 67 синонимни множества (или малко под половината) са непряко свързани с релация за *подобност* през друго прилагателно (напр. {обожаващ:2}, {влюбен:2}, {влюбен:3} през {любящ:1}; {заплашващ:2} през {облачен:1; заоблачен:1}; {увреждащ:1} през {катастрофален:3; опропастителен:1; пагубен:9}; и др.). Разпределението по семантични класове сред уникалните синонимни множества е следното: adj.cause: 20; adj.behaviour: 23; adj.feeling: 10; adj.perception: 12; adj.quality: 15, единични срещания на останалите класове и 179 все още некласифицирани синонимни множества.

При прегледа на ексцерпирания материал забелязахме, че редица синонимни множества съдържат литерали, които по произход са стари сегашни страдателни причастия като: {доловим:2; чуваем:1} ‘който е достатъчно висок и разбираем, за да се чуе или честотата му е в рамките на възприемаемия диапазон’; {неуправляем:1; неконтролируем:1} ‘който не може да се контролира или управлява’, които също могат да бъдат анализирани като причастни (отглаголни) форми, функциониращи като прилагателни.

4. Приложения

Описаната процедура за кръстосана проверка на свързаността между синонимните множества може да се използва за проверка и на консистентността на семантичните класове при съществителни, глаголи и прилагателни. Така например очакваме {влюбен:2} (noun.feeling) да е свързано със съществително и/или глагол от съответния семантичен клас – тук допускането е вярно, защото свързаното съществително {влюбеност:1} е класифицирано като (noun.feeling), а прилагателното {любящ:1} – също {adj.feeling}, е свързано с деривативна релация със съществителното {грижа:12}, което е {noun.feeling}, свързано деривативно с глагола {дреме ми:1; интересувам се:3; пука ми:1; грижа ме е:1}, класифициран като {verb.emotion}. Можем да предположим, че прилагателните, класифицирани като {adj.body}, могат да се свързват – пряко или през друго, свързано с тях множество – със съществителни, класифицирани като {noun.animal} или {noun.person} или {noun.plant} – какъвто е например случаят с {космат:1; окосмен:1; космест:1} (adj.body) в 8.в., свързан с релацията *подобен на* с прилагателното {вълнест:3; рунтав:5} (adj.body), което на свой ред е свързано с {вълна:4} (noun.animal). В Таблица 2 са дадени някои от класовете, за чиято свързаност – пряка или непряка – могат да се проверят данните.

Таблица 2. Предполагаема свързаност на семантичните класове на прилагателни, съществителни и глаголи

Клас на прилагателното	Клас на съществителното	Клас на глагола
adj.feeling	noun.feeling	verb.emotion
adj.body	noun.body, noun.animal, noun.person, noun.plant	verb.body, verb.contact, verb.change, verb.perception
adj.relation	noun.artifact	verb.creation
adj.location	noun.location, noun.object	verb.stative
adj.time	noun.time	verb.motion
adj.behavior	noun.food	verb.consumption
adj.state	noun.state	verb.stative
adj.social	noun.cognition, noun.person	verb.social, verb.cognition
adj.cognition	noun.cognition	verb.cognition

Връзката може да се проследи и към останалите свързани прилагателни, като например антонимите, за които се предполага, че се намират в подобно отношение със съществителните и глаголите: например {неокосмен:1} (adj.body), който е антоним на {окосмен:1}, също би трябвало да е свързано с (noun.animal).

5. Изводи и бъдеща работа

Направеният експеримент показва, че подходът за идентифициране на причастни прилагателни е подходящ, но трябва да се приложи върху повече на брой синонимни множества. Същевременно в синонимните множества за съществителни също са включени литерали, които имат форма на причастия (като {обядващ:1}), които обаче могат да се открият по формален признак (ако произхождат от глагол и имат форма на причастие; вж. и някои наблюдения върху такива съществителни и значението им спрямо глагола у (Димитрова / Dimitrova 2018).

Благодарности

Изследването е извършено в рамките на проекта „Семантична мрежа с широк спектър от семантични релации“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания“, Договор № 10/39/2016.

Цитирана литература / References

Барболова 1997: Барболова, З. *Съвременен български език. Морфология*. София: Светлик, Земиздат. (Barbolova 1997: Barbolova, Z. *Savremenen balgarski ezik. Morfologiya*. Sofia: Svetlik, Zemizdat.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. Морфология. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 2. Morfologiya. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Димитрова 2018: Димитрова, Ц. Морфосемантични релации и агентивни съществителни в Българския уърднет. – В: *Български език*, № 2, с. 41 – 58. (Dimitrova, Ts. Morfosemantichni relatsii i agentivni sashtestvitelni v Balgarskiya uardnet. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 41 – 58.)

Коева 2014: Коева, Св. WordNet и БулНет. – В: *Езикови ресурси и технологии за български език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 29 –52. (Koeva 2014: Koeva, Sv. WordNet i BulNet. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski ezik*. Sofia: AI “Prof. M. Drinov“, pp. 29 – 52.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на български език*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarski ezik*. Plovdiv: UI “P. Hilendarski”.)

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. (Radeva 1991: Radeva, V. *Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: UI “Sv. Kl. Ohridski“.)

Радева 2011: Радева, Б. *Относителните прилагателни в съвременния български език.* Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София. (Radeva 2011: Radeva, B. *Otnositelnite prilagatelni v savremenniya balgarski ezik.* Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Sofia.)

Спасова 1959: Спасова, А. За относителните прилагателни в съвременния български книжовен език. – В: *Български език*, № 4 – 5, с. 381 – 390. (Spasova 1959: Spasova, A. Za otnositelnite prilagatelni v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 4 – 5, pp. 381 – 390.)

Dimitrova, Stefanova 2018: Dimitrova, T., V. Stefanova. Semantic Classification of Adjectives in the Bulgarian Wordnet: Toward a Multiclass Approach. – In: Etudes Cognitives, 18. DOI: https://doi.org/10.11649/cs.1709.

Fellbaum 1999: Fellbaum, C. *WordNet: an Electronic Lexical Database*. MIT Press, Cambridge, MA.

Fellbaum et al. 1993: Fellbaum, C., D. Gross, K. Miller. Adjectives in WordNet. – In: *Introduction to WordNet: an On-line Lexical Database. Five Papers on WordNet*. Princeton Univ. < http://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf > [02.05.2016]

Fellbaum et al. 2009: Fellbaum, C., A. Osherson, P. E. Clark. Putting Semantics into WordNet’s “morphosemantic” Links. – In: *Proceedings of the Third Language and Technology Conference*, Poznan, Poland. [Repr. in: Responding to Information Society Challenges: New Advances in Human Language Technologies. Springer Lecture Notes in Informatics], vol. 5603, pp. 350 – 358.

Hamp 1997: Hamp, B. H. GermaNet – a Lexical-semantic Net for German. <https://aclweb.org/anthology/W/W97/W97-0802.pdf > [25.04.2017]

Hundsnurscher, F., J. Splett 1982: Hundsnurscher, F., J. Splett. *Semantik der Adjektive im Deutschen: Analyse der semantischen Relationen*. Wiesbaden: Westdeutsches Verlag. In Informatics], vol. 5603, pp. 350 – 358.

Stefanova, Dimitrova 2017: Stefanova, V., T. Dimitrova. Classification of Adjectives in BulNet: Notes on an Effort. – In: *Proceedings of the LDK 2017 Workshops: 1st Workshop on the OntoLex Model (OntoLex-2017),* Shared Task on Translation Inference Across Dictionaries & Challenges for Wordnets Co-located with 1st Conference on Language, Data and Knowledge (LDK 2017), 1899, CEUR-WS, pp. 188 – 196.

ON PARTICIPLES IN THE BULGARIAN WORDNET

Valentina Stefanova[a], Tsvetana Dimitrova[b]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

valentina@dcl.bas.bg[a], cvetana@dcl.bas.bg[b]

Abstract: The paper reviews the ways in which the participles are included in the adjective synonym sets in Wordnet (drawing upon material from the Bulgarian Wordnet). Synonym sets classified as participles are very few in WordNet but other adjective synonym sets contain many literals in the form of participles. Therefore, we propose a way to identify participles in the synonym sets that are not classified as participles by identifying adjective synonym sets that are related – directly or indirectly (through other adjectives and nouns) – with verb synonym sets.

Keywords: *wordnet, adjectives, participles*

Valentina Stefanova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofa 1113
Bulgaria

Tsvetana Dimitrova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofa 1113
Bulgaria

ГЛАГОЛИ ЗА КОМУНИКАЦИЯ, ФРЕЙМОВИ ЕЛЕМЕНТИ И СЕМАНТИЧНИ ОГРАНИЧЕНИЯ (ВЪРХУ СИНОНИМНИ МНОЖЕСТВА ОТ БУЛНЕТ)

Христина Кукова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

hristina@dcl.bas.bg

Резюме: Докладът представя част от работата върху дефинирането на концептуални семантични ограничения, налагани от някои специфични глаголни класове върху съществителните, които присъединяват. Наблюденията са съсредоточени върху предикатите за комуникация и съответните им синонимни множества, с които са представени в Булнет, както и приписаните им във Фреймнет фреймове. Изследването си поставя за цел да онагледи как на всеки фреймов елемент, който предикатът присъединява, може да бъде приписан клас, поддърво или синонимно множество от Уърднет. По този начин се ограничава обхватът на ядрените фреймови елементи (основните участници в описваната ситуация), като се прецизират селективните ограничения и съответната синтактична реализация на всеки от елементите. В резултат на анализа на семантичното обкръжение, характерно за всяка от разглежданите глаголни групи, са дефинирани по-детайлни семантични ограничения по отношение на съществителните, с които се комбинират.

Ключови думи: *Уърднет, Фреймнет, семантични ограничения*

1. Въведение

Изследването, представено в тази статия, е част от работата по обогатяване на Булнет с нови семантични релации, които да онагледяват селективните ограничения на глаголни синонимни множества, изразени с помощта на класове или поддървета от съществителни. Те се основават на информацията за концептуалната структура на глаголните синонимни множества. За целта синонимните множества се съпоставят с рамките, приписани от Фреймнет, и се описват концептуалните елементи, които получават синтактична реализация като аргументи или адюнкти на глагола, както и селективните ограничения, налагани върху тези елементи. Някои селективни ограничения са дефинирани във Фреймнет, но досега не е предлагана изчерпателна типология на тези ограничения. Лесева и др. (Лесева и др. / Leseva et al. 2019) предлагат теоретичен обзор на ограниченията, послужил за основа и в настоящата статия.

Тъй като основната задача е да очертаем селективните ограничения, като посочим приемливите комбинации от предикати, представени със синонимните си множества, и класове от съществителни, е необходимо да се направи по-подробен анализ на семантиката на участниците в ситуацията. Посочени са основните принципи, на които се основава работата.

Част втора разглежда ресурсите, които се използват при това изследване, мотивацията за работа и връзката с досегашни изследвания по темата, които продължава и обогатява.

Част трета очертава типологията на разглежданите групи глаголи и описва основните фактори и методи за специфициране на аргументите. Друг основен аспект е въвеждането на специфични ограничения към фреймовите елементи.

Четвърта част обобщава резултатите от изследването. В нея са представени общите ограничения на фреймовите елементи, които разглежданите групи предикати присъединяват. Близките класове глаголи заедно с информацията за фреймовите им елементи са оформени съпоставително и в табличен вид.

В заключителната пета част се обобщават изводите от досегашната работа и се маркират насоки за бъдещи изследвания.

2. Мотивация

2.1. Използвани лингвистични ресурси

Уърднет (Miller 1995; Fellbaum 1998) е семантична база от данни, която представя лексикалното познание под формата на мрежовидна структура, чиито възли представляват синонимни множества, взаимосвързани посредством различни семантични и морфо-семантични релации. Основната релация, която характеризира структурата на Уърднет, е хиперо-хипонимната. Тя онагледява връзката между общото и частното и означава наследяване на семантични характеристики в посока надолу по дървото. В рамките на изследването много от ограниченията са представени именно като дървовидни структури с общ хипероним (клони или поддървета). Принстънският уърднет, разработен за английски език, е поставил началото на много идентични семантични мрежи, включително и Булнет. За много от езиците съответстващите едно на друго синонимни множества са свързани с уникален идентификационен код, което прави наблюденията върху примерите в голяма степен езиково независими и приложими за различни бази.

Фреймнет (Baker et al. 1998; Baker 2008) представлява концептуално знание, организирано в йерархична структура. Основните единици на тази структура се наричат фреймове и описват определен вид обекти, ситуации или събития заедно с техните компоненти, известни като фреймови елементи. Фреймовите елементи могат да бъдат ядрени, периферни или екстратематични (Ruppenhofer et al. 2016). Комбинацията от тях прави фрейма уникален.

За целите на настоящото изследване се вземат под внимание най-вече ядрените фреймови елементи. Те са от съществено значение за описанието на предикатите, тъй като онагледяват концептуално необходимите за дадена ситуация компоненти. Периферните понятия като време, място, начин и др. остават извън обхвата на проучването, защото на практика могат да бъдат заемани от представители на различни класове.

2.2. Теоретична обосновка

Анализът на данните се опира върху теоретичните наблюдения, залегнали в описанията на Фреймнет (Baker, Ruppenhofer 2002; Ruppenhofer et al. 2016), а също така и върху концептуалната основа на Българския фреймнет (Коева / Koeva 2010). Опити за комбиниране и съвместяване на информацията от Уърднет и Фреймнет се правят вече повече от десетилетие. Комбинацията от ресурсите, направена с подходящи средства и адекватно анализирана, би трябвало да използва и същевременно да подсили индивидуалните им качества. Очакванията са, от една страна, богато разклонената релационна структура на Уърднет и от друга, комбинаторният потенциал на лексикалните единици във Фреймнет да дадат добър лингвистичен резултат. Задачата обаче не се оказва толкова тривиална, тъй като ограниченото припокриване на лексикалните единици и спецификите при кодирането им в двата ресурса оказват влияние и на резултатите, и на тяхната по-нататъшна използваемост.

Ши и Михалче комбинират Уърднет, Фреймнет и Върбнет (Shi, Mihalcea 2005), Лапара и Ригау предлагат УърдФреймНет (Laparra, Rigau 2010). Опит за съотнасяне на двата гореспоменати ресурса правят също Фелбаум и Бейкър (Fellbaum, Baker 2008), Тонели и Пигин (Tonelli, Pighin 2009) и екипът на Ферандез (Ferrandez et al. 2010). Палмър в Семлинк и Семлинк+ представя система, с която обединява трите ресурса, като ги свързва и с Пропбанк (Palmer 2009). Повечето от тези проучвания разчитат на еднозначно свързване между лексикални единици от Фреймнет и литерали от синонимните множества в Уърднет. По-богатата структура на Уърднет по отношение на кодираната лексикална информация прави тази процедура трудна за изпълнение. Съотнасянето на лексикални единици често не взема под внимание релационната структура и посоката на наследяване на семантични данни в ресурсите.

Лесева и др. (Лесева и др. / Leseva et al. 2018) правят опит в същата посока с по-различна стратегия, а именно, използвайки релационните структури на двата ресурса, да свързват фреймове със синонимни множества, като вземат предвид наследяването на концептуалните признаци в низходяща посока по дърветата. По този начин те приписват фреймове от хиперонимите към хипонимите. Стоянова и Лесева (Стоянова, Лесева / Stoyanova, Leseva 2019) предлагат процедури за валидация и обогатяване на структурата на Фреймнет с каузативни, инхоативни и др. връзки между фреймо-

вете. Лесева и др. целят откриване на съществуващи, но неотразени при първичната съпоставка съответствия между синонимни множества и фреймове; повишаване качеството на съотнасяне чрез подбиране на най-специфичния фрейм, подходящ за даден синсет (Лесева и др. / Leseva et al 2019).

Настоящото изследване се ръководи от концепцията, разработена от Лесева и др., и е своеобразно продължение на работата им.

2.3. Методология

Документирането на семантичната и синтактичната съчетаемост на глаголните единици лежи в основата на семантиката на разбирането. Разглежданата семантико-концептуална информация цели да представи необходимия инструментариум, за да бъде правилно интерпретирана глаголната фраза. Аналитичното съпоставяне на структурно-семантичните данни от Фреймнет и Уърднет си поставя за цел дефинирането на максимално прецизни сведения за всяко разглеждано синонимно множество, като се обобщят резултатите по отношение на съответния семантичен фрейм и клас глаголи.

Една от основните задачи при описанието е представянето на семантичните характеристики на фреймовите елементи, или т. нар. ограничения, и ядреният им статус. Направен е опит семантичните ограничения да бъдат представени с помощта на синонимни множества, като се посочва възможно най-високият възел от дървото, който отговаря на изискванията на глагола за потенциалната реализация на аргументите му.

Дефинирането и формалното описание на семантичните ограничения за всеки ядрен фреймов елемент специфицира различни концептуални модели, които обосновават подялбата на подгрупи или подфреймове.

Анализът на синтактико-семантичните данни, наблюдавани във Фреймнет, води до по-детайлна характеристика на всяко от наблюдаваните глаголни синонимни множества в Уърднет. Това обхваща, от една страна, фреймовата им семантика и от друга, възможните релации с именни синонимни множества.

Емпиричните наблюдения са съсредоточени върху извадка от глаголни синонимни множества от семантичния клас на глаголите за комуникация (verb. communication), на които са приписани фреймове от Фреймнет. Използван е също така набор от признаци и ограничения за семантичното описание на фреймовите елементи (ФЕ), които кореспондират със съответни именни синонимни множества или семантични категории в Уърднет. Такива са *Човешко същество*, *Волево*, *Конкретно*, *Съдържание*, *Абстрактно* и др.

Кодираните по този начин семантични отношения отразяват връзките между глаголните синонимни множества и други класове синсети, които потенциално могат да се реализират като техни аргументи (или адюнкти). В следващата част са представени резултатите от това съпоставяне по отношение на някои подгрупи глаголи за комуникация и семантичните класове от съществителни, удовлетворяващи селективните ограничения, наложени на фреймовите елементи във фрейма на съответния глагол.

3. Глаголи за комуникация

Когато говорим за глаголи за комуникация в настоящата статия, имаме предвид предикати, означаващи взаимодействие и размяна на съобщения от сферата на писменото или устното общуване. В частност, анализирани са глаголи за Заявление (Statement), Казване (Telling), Изразяване на пряка и непряка преценка (Judgment_direct_address, Judgment_communication).

Като цяло концептуалната структура на глаголите с приписан фрейм Заявление и Казване представя волевия акт на предаване на Съобщение по определена Тема от Говорещия към Адресата. Най-често тези типове глаголи селектират Съобщение или Тема, като е необходимо да се направи уговорката, че двата фреймови елемента рядко се срещат заедно в рамките на едно изречение. Те обичайно споделят общи селективни ограничения, а именно когнитивно Съдържание, което може да бъде представено и от цяла пропозиция. Говорещият е одушевено същество или квазиодушевена същност, а Адресатът е Познавателен субект. Средствата за предаване на Съобщението, т.е. различно оборудване или начини за предаване на информацията, също са част от ядреното концептуално описание на тази група предикати.

3.1. Фрейм Заявление: Говорещият се обръща със Съобщение към Адресата, като използва езикови средства или различни по вид сигнали. Вместо Говорещия (или заедно с него) може да бъде запълнена позицията Средство. Темата може да бъде изразена на мястото на Съобщението.

- **Говорещ:** Волеви одушевени субекти
- **Съобщение:** Съдържание
- **Тема:** Съдържание
- **Средство:** Среда или информационен канал
- **Адресат (неядрен елемент):** Познавателен субект

3.2. Фрейм Казване: Говорещият се обръща към Адресата със Съобщение, което може да е индиректно назована Тема. Адресатът в тази група глаголи е ядрен фреймов елемент. Вместо Говорещия (или заедно с него) може да се запълни и позицията Средство.

- **Говорещ:** Волеви одушевени субекти
- **Съобщение:** Съдържание
- **Тема:** Съдържание
- **Средство:** Среда или информационен канал
- **Адресат:** Познавателен субект

Двата фрейма описват сходни ситуации, но първата е ориентирана към Съдържанието (1), което се предава, докато втората е фокусирана върху Адресата (2).

Примери:

(1) *[В специално прессъобщение]СРЕДСТВО [експертите от туристическата индустрия] ГОВОРЕЩ* ***заявиха*** *[пред обществеността]АДРЕСАТ, [че интересът на туристите към дестинацията няма да бъде повлиян от новата такса]СЪОБЩЕНИЕ.*

(2) *[По телефона]СРЕДСТВО [тя]ГОВОРЕЩ [ми]АДРЕСАТ* ***сподели,*** *[че е замислила изненада]СЪОБЩЕНИЕ.*

Пример 3 представя едно поддърво от синонимното множество *{оповестявам:1, оповестя:1, обявявам:5, обявя:5, съобщавам:6, съобщя:6, анонсирам:2}*, в което на хипонимните синонимни множества е приписан фреймът Заявление.

Пример 3. Примери на синонимни множества, на които е приписан фреймът Заявление.

(3.а) – *{оповестявам:1}* ‘осведомявам относно нещо открито, публично или официално’
(3.б) —– *{разтръбявам:2}* ‘обявявам нещо високо, шумно и на всеослушание’
(3.в) —– *{обявявам:26, разлепвам:2}* ‘популяризирам чрез публично съобщение (под формата например на плакат)’
(3.д) ——— *{обявявам:20}* ‘популяризирам нещо чрез плакати’
(3.е) —– *{бия:4, звъня:4, свиря:7}* ‘оповестявам нещо чрез надаване на характерен разпознаваем звук’.

Фреймовете Изразяване на (непряка) преценка и Изразяване на пряка преценка се отнасят до глаголи, изразяващи оценка на дадена същност вместо просто информация. И в двата фрейма Комуникаторът (обикновено това е Волеви одушевен субект, т.е. Одушевено същество, група или организация) прави изявление относно даден Оценяван обект, който може да бъде Познавателен субект, но също така и всяко когнитивно Съдържание. Преценката се отправя към Адресата и в двата фрейма, а той от своя страна съвпада с Оценявания обект във фрейма за Изразяване на пряка преценка. Преценката може да засяга определена Тема или да е споделена с помощта на Средство, и двата ФЕ са определени, както в по-горе разгледаните случаи. В случаите, в които Комуникаторът не е експлицитно изразен, може да се използва Изразител, т.е. част от тялото или действие на част от тялото (поглед, кимване, жест и т.н.), които да предават желаната оценка. Фреймовият елемент Причина е съществена част от концептуалното описание на глаголите за преценка.

3.3. Фрейм Изразяване на (непряка) преценка: Комуникаторът съобщава преценката си за Оценявания обект на даден Адресат. Преценката се реализира в положителен план (напр. хваля) или в отрицателен (напр. критикувам).

- **Комуникатор:** Волеви одушевени субекти
- **Тема:** Съдържание

- **Адресат (неядрен ФЕ):** Познавателен субект
- **Изразител:** Част на тялото ∪ Човешко действие
- **Оценяван обект:** Познавателен субект ∪ Конкретно ∪ Съдържание
- **Причина:** Съдържание
- **Средство:** Среда или информационен канал

3.4. Фрейм Изразяване на пряка преценка: Комуникаторът отправя преценката си относно Оценявания обект към Адресата, като в този случай Оценяваният обект и Адресатът съвпадат. Преценката се прави по определена причина или Тема.

- **Комуникатор:** Волеви одушевени субекти
- **Тема:** Съдържание
- **Адресат:** Познавателен субект
- **Изразител:** Част на тялото ∪ Човешко действие
- **Оценяван обект = Адресат:** Познавателен субект
- **Причина:** Съдържание
- **Средство:** Среда или информационен канал

Както се вижда от описанието и от приведените по-долу примери, втората рамка изисква Оценяваният обект и Адресатът да заемат една и съща позиция. Ако оставим настрана факта, че първата рамка го позволява, но не го изисква, двете демонстрират сходни характеристики. В случаите, в които ФЕ Оценяван обект и Адресат съвпадат, се прилага по-стриктното селективно ограничение Познавателен субект.

Пример 4.

(4.а) *[Преподавателят]КОМУНИКАТОР [я]ОЦЕНЯВАН ОБЕКТ* ***похвали*** *[пред останалите балерини]АДРЕСАТ [за положените усилия]ПРИЧИНА.*

(4.б) *[Шефът]КОМУНИКАТОР* ***поздрави*** *[новия служител на месеца]ОЦЕНЯВАН ОБЕКТ=АДРЕСАТ [за старанието]ПРИЧИНА.*

Пример 5 илюстрира някои от хипонимите на синонимните множества *{хваля:1, похваля:1, похвалвам:1}* и респективно *{критикувам:1}*, където на съответните множества е приписан фреймът Изразяване на (непряка) преценка.

Пример 5. Примери на глаголни синонимни множества с фрейм Изразяване на (непряка) преценка:

(5.а) – *{хваля:1}* ‘изразявам положителната си оценка за нещо или някого’

(5.б) –– *{възхвалявам:1}* ‘хваля нещо или някого като извънредно, изключително’

(5.в) – *{критикувам:1}* ‘коментирам нещо или някого, като изтъквам отрицателните му страни или качества’

(5.г) –– *{омаловажавам:1}* ‘критикувам остро, изразявам подчертано отрицателно или пренебрежително отношение към някого или нещо’

(5.д) –– *{осъждам:3}* ‘критикувам открито, изразявам силно неодобрение срещу нещо или срещу действията или постъпките на някого, обикновено на морално основание’.

4. Основни резултати от изследването

От разгледаните около 250 синонимни множества, на които са приписани близките по същността си фреймове Заявление и Казване, са изведени следните общи семантични ограничения върху фреймовите елементи.

(1) Ограничения върху ФЕ Говорещ: Глаголите налагат общи ограничения по отношение на Говорещия, които са дефинирани като Волеви одушевени субекти, включващи одушевени същества, групи и организации.

(2) Ограничения върху ФЕ Средство: В немалка част от случаите семантиката на предиката налага по-специфични ограничения върху Средството: звукови сигнали (3.б, 3.е), писмен текст (3.в), медии (обнародвам) и др.

(3) Ограничения върху ФЕ Съобщение/Тема: Разглежданите предикати налагат общи семантични ограничения по отношение на фреймовите елементи Съобщение и Тема.

(4) **Ограничения върху ФЕ Адресат:** Основните ограничения по отношение на Адресата са да бъде Познавателен субект – човешко същество или животно, което потенциално да е в състояние да разкодира Съобщението.

Таблица 1 представя в съпоставителен план ядрените фреймови елементи на фреймовете при глаголи за Заявление и Казване. Представени са и техните основни семантични ограничения.

Таблица 1. Фреймови елементи и ограничения при глаголи за Заявление и Казване

Фрейм	Агент	Съобщение	Тема	Средство	Адресат
Заявление	**Говорещ**: Волеви одушевени субекти	**Съобщение**: Съдържание	**Тема**: Съдържание	**Средство**: Среда или информационен канал	неядрен
Казване	**Говорещ**: Волеви одушевени субекти	**Съобщение**: Съдържание	**Тема**: Съдържание	**Средство**: Среда или информационен канал	**Адресат**: Познавателен субект

Бяха разгледани 73 глаголни синонимни множества от клас Изразяване на (непряка) преценка и 10 от клас Изразяване на пряка преценка. Резултатите от анализа са изведени по-долу под формата на описание на ограниченията и в съпоставителен план между двата вида сходни предикати.

(1) **Ограничения върху ФЕ Комуникатор:** Комуникаторът отговаря на общите ограничения, дефинирани за този фреймов елемент, като обикновено това е Волеви одушевен субект или квазиодушевена същност.
(2) **Ограничения върху ФЕ Оценяван обект/Адресат:** Оценяваният обект обединява общите ограничения Познавателен Субект, Конкретно или Съдържание. В случаите, в които съвпада с Адресата, се съобразява с изискванията, наложени на него, а именно да е Познавателен субект.
(3) **Ограничения върху ФЕ Тема:** Темата като правило представлява някакво когнитивно Съдържание, което може да включва положително или отрицателно чувство или преценка.
(4) **Ограничения върху ФЕ Причина:** Причината се вписва в общите ограничения за този фреймов елемент, като най-често е представена от Съдържание.

Таблица 2 онагледява сходствата и различията в ядрените фреймови елементи на глаголите от фреймовете за Изразяване на (непряка) и пряка преценка, както и на основните им семантични ограничения.

Таблица 2. Фреймови елементи и ограничения при глаголи за Изразяване на непряка и пряка преценка

Фрейм	Агент	Тема	Адресат	Изразител	Оценяван обект	Причина	Средство
Изразяване на (непряка) преценка	**Комуникатор**: Волеви одушевени субекти	**Тема**: Съдържание	неядрен	**Изразител**: Част на тялото | Човешко действие	**Оценяван обект:** Познавателен субект | Конкретно | Съдържание	**Причина:** Съдържание	**Средство:** Среда или информационен канал
Изразяване на пряка преценка	**Комуникатор**: Волеви одушевени субекти	**Тема**: Съдържание		**Изразител**: Част на тялото | Човешко действие	**Оценяван обект= Адресат:** Познавателен субект	**Причина:** Съдържание	**Средство:** Среда или информационен канал

5. Изводи и бъдеща работа

Това изследване е неделима част от работата по обогатяване на Българския уърднет с мрежа от релации. Статията онагледява както общата стратегия и очакваните закономерности при извеждане на семантичните ограничения, така и някои специфики, свързани с отделни подгрупи глаголи. Предстои да бъде прецизиран наборът от релации, които да бъдат включени, както и да се проведат тестове за автоматично приписване и корекция. Имплементирането им в Булнет несъмнено ще обогати семантичната мрежа и ще даде нови насоки за изследователи и потребители.

Цитирана литература / References

Лесева и др. 2018: Лесева С., И. Стоянова, Х. Кукова, М. Тодорова. Интегриране на субкатегоризационна информация в релационната структура на УърдНет. – В: *Български език*, № 2, с. 13 – 41. (Leseva et al. 2018: Leseva, S., I. Stoyanova, H. Kukova, M. Todorova. Integrirane na subkategorizatsionna informatsiya v relatsionnata struktura na WordNet. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 13 – 41.)

Baker et al. 1998: Baker, C. F., C. Fillmore, J. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *Proceedings of COLING-ACL*, August 10 – 14, Montreal, Canada, pp. 86 – 90.

Baker 2008: Baker, C. F. FrameNet, present and future. – In: Webster, J., N. Ide, A. Chengyu Fang (Eds.). *The First International Conference on Global Interoperability for Language Resources*. Hong Kong: City University.

Baker, Ruppenhofer 2002: Baker, C. F., J. Ruppenhofer. FrameNet's frames vs. Levin's verb classes. – In: Larson, J., M. Paster (Eds.) *Proceedings of the 28th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 27 – 38.

Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.). *WordNet: An Electronic Lexical Database*, Cambridge: MITPress.

Fellbaum, Baker 2008: Fellbaum, C., C. F. Baker. Can WordNet and FrameNet be Made "Interoperable"? – In: Webster, J., N. Ide, A. Chengyu Fang(Eds.) *The First International Conference on Global Interoperability for Language Resources*. Hong Kong: City University, pp. 67 – 74.

Ferrandez et al. 2010: Ferrandez, O., M. Ellsworth, R. Munoz, C. F. Baker. Aligning FrameNet and WordNet Based on Semantic Neighborhoods. – In: *Proceedings of the 7th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2010)*, 17 – 23 May 2010, Valletta, Malta, pp. 310 – 314.

Koeva 2010: Koeva, S. *Bulgarian FrameNet*. Sofia, 2010.

Laparra, Rigau. 2010: Laparra E., G. Rigau. eXtended WordFrameNet. – In: *Proceedings of the 7th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2010)*, May 17 – 23, Valletta, Malta, 29 May – 2 June 2010, Las Palmas, Spain, pp. 1214 – 1219.

Leseva et al. 2019: Leseva, S., I. Stoyanova, M. Todorova, H. Kukova. A Theoretical Overview of Conceptual Frames and Semantic Restrictions on Frame Elements.– In: *Linguistique balkanique*, № 2, pp. 172 – 187.

Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: a lexical database for English. – In: *Communications of the ACM,* Vol. 38, No. 11, pp. 39 – 41.

Palmer 2009: Palmer M. Semlink: linking PropBank, VerbNet and FrameNet. – In: *Proceedings of the Generative Lexicon Conference (Gen-Lex 2009)*, Pisa, Italy, pp. 9 – 15.

Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. Petruck, M. R., C. R. Johnson, C. R., C. F. Baker, C. F., J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. International Computer Science Institute, Berkeley, California, 2016.

Shi, Mihalcea 2005: Shi, L., R. Mihalcea. Putting pieces together: combining FrameNet, VerbNet and WordNet for robust semantic parsing. – In: Gelbukh, A. (Ed.)*Lecture Notes in Computer Science: Vol. 3406 Computational Linguistics and Intelligent Text Processing*, Springer, Berlin, Heidelberg, pp. 100 – 111.

Stoyanova, Leseva 2019: Stoyanova, I., S. Leseva. A structural approach to enhancing WordNet with conceptual frame semantics. – In: *Proceedings of the International Conference on Recent Advances in Natural Language Processing (RANLP 2019)*, September 2-4, Varna, Bulgaria, pp. 629 – 637.

Tonelli, Pighin 2009: Tonelli, S., D. Pighin. New Features for Framenet – Wordnet Mapping. – In: *Proceedings of the 13th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL'09)*, Boulder, USA, June 2009, pp. 219 – 227.

VERBS FOR COMMUNICATION, FRAME ELEMENTS AND SEMANTIC RESTRICTIONS (ON BULNET SYNSETS)

Hristina Kukova

Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences

hristina@dcl.bas.bg

Abstract: The paper presents part of the work on defining conceptual semantic restrictions, imposed by some specific verb classes on the nouns they combine with. The observations are focused on the predicates for communication, the correspondent synsets they are presented with in Bulnet as well as the frames they are attributed in Framenet. The research aims at demonstrating how to any frame element that the predicate attaches can be attributed a class, a subtree or a synset from Wordnet. In this way the scope of the core frame elements (the main participants in a situation) is narrowed by defining more precisely both the selective restrictions and the syntactic realisation of each element. As a result of the analysis of the semantic surrounding characteristic for the studied verb groups, more detailed semantic restrictions have been defined concerning the nouns they combine with.

Keywords: *Wordnet, Framenet, semantic restrictions*

Hristina Kukova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113
Bulgaria

ОТВЪД ЛЕКСИКАЛНИТЕ РЕСУРСИ: ВАЛИДИРАНЕ НА КОНЦЕПТУАЛНОТО ОПИСАНИЕ В КОРПУСНИ ДАННИ

Светлозара Лесева[а], Ивелина Стоянова[б]
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

zarka@dcl.bas.bg[а], iva@dcl.bas.bg[б]

Резюме: Статията предлага предварителни наблюдения върху реализацията на задължителните обкръжения на глаголите в семантично анотирани корпуси за български и английски език с оглед на валидацията на концептуалното описание на предикатите и семантичните ограничения върху техните аргументи. Описана е методология за приложението на корпусните данни за валидация (прецизиране, конкретизиране, коригиране) на селективните ограничения, зададени имплицитно или експлицитно в семантичното описание на глаголите, представено в използваните лексикално-семантични ресурси (Фреймнет, Вербнет и Уърднет).

Ключови думи: *Уърднет, Фреймнет, СемКор, концептуални фреймове*

1. Въведение

В настоящата статия се описват наблюдения върху реализацията на задължителните обкръжения на глаголите в семантично анотирани корпуси с оглед на валидацията на концептуалното описание на предикатите и семантичните ограничения, които те налагат върху аргументите си.

Целта на изследването е да се предложи методология за допълнителна проверка и/или конкретизация на фреймовете и семантичните ограничения на фреймовите елементи, приписани на глаголните семантични множества в Уърднет от Фреймнет, като се използва информация за реализацията на глаголите в семантично анотирани корпуси: Принстънския СемКор и Българския семантично анотиран корпус БулСемКор, както и върху анотираните примери във Фреймнет. Тъй като се базира на относително езиково независима концептуална информация, анализът сам по себе си също е езиково независим и се основава на разноезични данни. По този начин, от една страна, се увеличава обемът на наблюдаваните данни, а от друга, се демонстрира, че семантичните обобщения, извършени за един език, са преносими към друг. Това на свой ред прави възможно прилагането им към езици, за които липсват семантични ресурси.

2. Използвани ресурси

2.1. Уърднет и Фреймнет

Изследването е базирано на информация от няколко взаимосвързани семантични ресурса: (а) Принстънския уърднет (Уърднет); (б) Българския уърднет (Булнет); (в) Фреймнет; (г) Вербнет. Уърднет (Fellbaum 1998), както и съотнесеният с него Булнет (Коева / Koeva 2006), представлява мрежа от синонимни множества (синсети), свързани помежду си с набор от концептуални (например синонимия, хиперонимия, меронимия), лексикални (антонимия, принадлежност), деривационни и други релации. Множествата, лексикализиращи едно и също понятие в двата езика, са съотнесени с помощта на уникален идентификатор; чрез Принстънския уърднет Булнет е свързан с уърднети за редица други езици.

Фреймнет (Baker et al. 1998) е мрежовидна йерархична структура от схематични описания (рамки, фреймове) на концептуалната структура на ситуациите в света посредством участниците, обстоятелствата и други концептуални роли (фреймови елементи), които ги изграждат (Ruppenhofer et al. 2016; за Българския фреймнет – вж. Коева / Koeva 2010a). Фреймовите елементи се разде-

лят на: ядрени – концептуално задължителни елементи, които в специфичната си конфигурация правят фрейма уникален; периферни – характеризиращи различни аспекти от протичането на ситуацията като време, място, начин и др.; екстратематични – елементи, които принадлежат към по-абстрактен фрейм и ситуират първия фрейм в по-широк контекст. Лексикалните единици, чиято семантика адекватно се описва от даден фрейм, са включени в него заедно с лексикална дефиниция и езикови примери, в които единицата и фреймовите ѝ елементи са анотирани експлицитно. Съвкупността от тези примери може да бъде разглеждана като анотиран корпус, данните от който също се използват в настоящото изследване. Семантичната информация във Фреймнет по същността си е преносима за български език, по-конкретно: концептуалното описание на фреймовете и фреймовите елементи, множеството от ядрени фреймови елементи (семантичните аргументи) и основните им селективни ограничения за всеки предикат, семантичните отношения (наследственост и др.) между фреймовете и т.н.

Като допълнителен ресурс за верификация е използван Вербнет (Kipper-Schuler 2005), в който глаголните единици са групирани в класове и суперкласове в зависимост от аргументната си структура и синтактичната реализация на аргументите в английския език.

2.2. СемКор и БулСемКор

Семантично анотираният корпус SemCor (Landes et al. 1998) е разработен от екипа на Принстънския Уърднет и е с обем 700 000 думи. Корпусът е снабден с граматическа анотация с части на речта и граматически характеристики, а над 200 000 думи – всички пълнозначни думи (прости и съставни), както и наименованията – са анотирани и със семантична информация, т.е. са отнесени към синонимните множества от Уърднет, които най-точно отразяват значението в конкретния контекст (Francis & Kucera 1979).

По методологията на SemCor е създаден и семантично анотиран корпус за български език, БулСемКор (Коева / Koeva 2010b), който следва структурата и някои от принципите на анотацията на английския корпус. БулСемКор е пряко свързан с разработването на Българския уърднет. Корпусът съдържа 101 791 токъна, от които 99 480 са семантично анотирани. Докато в английския корпус се анотират само пълнозначните думи, в българския са приписани значения на всички лексикални единици, като дадена конкретна контекстуална употреба е съотнесена с точно едно семантично множество в Българския уърднет. Въпреки че анотацията за двата езика е извършена независимо, наблюденията върху данните като цяло са преносими от единия език към другия, доколкото семантичната анотация се основава на езиково независими обобщения.

2.3. Обогатяване на Уърднет с концептуална информация от Фреймнет

Известни са редица опити за съотнасяне на Уърднет и Фреймнет, сред които разработките на Shi & Mihalcea (2005) и Baker & Fellbaum (2009), WordFrameNet[1] (Laparra & Rigau 2009, 2010), MapNet[2] (Tonelli & Pighin 2009), както и по-комплексни проекти като Semlink[3] (Palmer 2009), свързващ Уърднет с Фреймнет, Вербнет и Пропнет, и неговото продължение Semlink+, в което е добавено и съотнасяне към Ontonotes (Palmer et al. 2014). Предлагани са и процедури за допълнително разширяване на съотнасянето чрез използване на структурните характеристики на двата ресурса (Leseva & Stoyanova 2019; Stoyanova & Leseva 2019).

Автоматичното съотнасяне между Уърднет и Фреймнет се заключава в приписването на концептуални фреймове от Фреймнет на синонимни множества в Уърднет. Голяма част от фреймовите елементи са съотносими с добре известни тематични (аргументни и адюнктни) роли или техни конкретизации. В рамките на настоящото изследване се обръща внимание преди всичко на ядрените елементи, които в голяма степен кореспондират с аргументите на предикатите (вж. пример 1). За всеки фреймов елемент са посочени и валидните селективни ограничения.

---

[1] http://adimen.si.ehu.es/web/WordFrameNet
[2] https://hlt-nlp.fbk.eu/technologies/mapnet
[3] https://verbs.colorado.edu/semlink/

Пример 1. Фрейм **Cause_to_be_dry (Правя сух):** Агент или Причинител прави така, че даден Обект (повърхност, предмет или под.) да стане сух.

- **Агент:** Волеви субект
- **Причинител:** Физическа същност ∪ Ситуации
- **Обект на изсушаване:** Физическа същност

Възможни са няколко насоки за оптимизация и усъвършенстване на съотнасянето на Уърднет и ФреймНет: (i) след автоматичното съотнасяне с помощта на (полу)автоматични методи е възможно откриването или дефинирането на фреймове с по-конкретно значение, които по-точно или детайлно да отразяват семантиката на съответните глаголи; (ii) прецизиране на семантичните ограничения, налагани върху фреймовите елементи, като се използва съотнасяне на даден фреймов елемент с определено множество от синонимни множества в Уърднет; (iii) формулиране на автоматични и ръчни процедури за валидиране на концептуалното описание въз основа на структурните особености и системните релации в двата ресурса (наследственост, каузативност и др.); (iv) формулиране на автоматични и ръчни процедури за валидиране на концептуалното описание спрямо употребите на съответните глаголи в речта чрез анализ на примери от семантично анотирани корпуси.

3. Използване на корпуси за валидиране на концептуалната информация

В статията се онагледява използването на информация от семантично анотирани корпуси за анализ на контекста и уточняване на селективните ограничения, налагани от предикатите върху техните аргументи, с оглед на формулирането на автоматични процедури за валидация на концептуална информация. За целта се използват семантично анотирани корпуси без ограничение на езика (в момента за български и английски), което позволява заключенията да се основават върху по-голям обем от примери за контекстуалната употреба на глаголите и техните обкръжения. Хипотезата, от която се изхожда и която на свой ред косвено е подложена на верификация, е, че голяма част от семантичната информация е езиково и лексикално съотносима въпреки конкретните особености на синтактичната реализация в различните езици.

По-конкретно, лингвистичните обобщения са съсредоточени върху селективните ограничения, които предикатите налагат. Изхожда се от наблюдението, че едни и същи фреймови елементи, кореспондиращи с добре известни и ясно ограничени тематични роли, имат различен обхват в зависимост от глаголите, с които се свързват. Например, за фреймовия елемент Агент, който съответства на едноименната тематична роля (най-общо, волеви вършител), могат да се дефинират различни подмножества от ограничения, някои от които са представени по-долу:

Пример 2. Семантични ограничения за Агента в различни фреймове:

(а) **Лице:** *бръсна, сапунисвам, взимам душ, скубя (вежди)* – Grooming (Грижи за тялото); *упражнявам се*, *тренирам* – Exercising (Извършване на физически упражнения);

(б) **Лице или организация:** *обяснявам*, *извинявам*, *оправдавам* – Justifying (Оправдаване); *прилагам*, *налагам*, *въвеждам в сила* – Enforcing (Въвеждане в сила);

(в) **Лице или друго одушевено (съзнателно) същество:** *ям, паса, пия, лоча* – Ingestion (Приемане на храна или напитка);

(г) **Лице, друго одушевено (съзнателно) същество, механичен или друг неодушевен предмет:** *шия*, *съединявам*, *връзвам*, *приковавам* – Attaching (Прикрепване).

Различни селективни ограничения за даден фреймов елемент може да се налагат и от глаголи, на които е приписан един и същи фрейм – например глаголи като *бръсна*, *сапунисвам*, *правя маникюр* с рамка Grooming (Грижи за тялото) изискват Агентът да бъде лице, докато глаголи като *мия, почиствам* допускат както лица, така и животни.

Според грануларността си семантичните ограничения могат да варират от много общи (цели семантични класове, например ограничението за Агент на глагола *дишам* с приписана рамка Breathing (Дишане) обхваща целия клас Одушевени обекти) до много конкретни (съответстващи на

малък брой лексеми, например ограничението за фреймовия елемент Нагревателен уред на глагола *гриловам* с приписана рамка Cooking_creation (Създаване чрез готвене) допуска само определени нагревателни уреди като *грил, скара* и под.). Изчерпателното описание на семантиката на глаголите включва и обобщаване на селективните ограничения, които всеки от тях индивидуално налага. За да се извършат тези обобщения надеждно и последователно, в хода на работата се предвижда формулирането на евристични и други автоматични процедури за валидация.

3.1. Автоматична валидация на ограниченията

Селективните ограничения се подлагат на процедури за автоматична валидация спрямо информацията, налична в лексикографските ресурси (Уърднет, Фреймнет и Върбнет). Процедурите могат да използват различни подходи и имат за цел да осигурят последователност на данните и да намалят вероятността за грешки и несъответствия.

3.1.1. Валидация с описанието във Фреймнет и Върбнет

Първият тип автоматична валидация сравнява ограниченията, приписани на даден фреймов елемент в конкретен фрейм във Фреймнет, с ограниченията, дефинирани за кореспондиращата тематична роля на глаголите от съответстващия клас във Върбнет. По-долу са представени примери, онагледяващи този тип валидация.

Пример 3. Съпоставка на семантичните типове от Фреймнет (ФН) и ограниченията от Върбнет (ВН) за част от срещанията на фреймовия елемент/семантичната роля Агент.

(а) Извършване на физически упражнения (Exercising): *упражнявам се*, *тренирам*:
Агент: Семантичен тип от ФН: Лице – Семантично ограничение от ВН: Одушевен

(б) Грижи за тялото (Grooming): *сапунисвам, взимам душ, бръсна, правя маникюр*:
Агент: Семантичен тип от ФН: Съзнателен (одушевен) субект – Семантично ограничение от ВН: Одушевен субект

(в) Оправдаване (Justifying): *обяснявам*, *извинявам*, *оправдавам*:
Агент: Семантичен тип от ФН: Съзнателен (одушевен) субект – Семантично ограничение от ВН: Одушевен субект ∪ Организация

(г) Въвеждане в сила (Enforcing): *прилагам*, *налагам*, *въвеждам в сила*:
Агент: Семантичен тип от ФН: Съзнателен (одушевен) субект – Семантично ограничение от ВН: Одушевен субект ∪ Организация

(д) Прикрепване (Attaching): *шия*, *съединявам*, *връзвам*, *залепвам*, *приковавам*:
Агент: Семантичен тип от ФН: Съзнателен (одушевен) субект – Семантично ограничение от ВН: Одушевен субект ∪ Машина

Използването на съотносима информация за селективните ограничения от двата ресурса е насочено към установяването и проверката на основните семантични ограничения и откриването на разминавания и непоследователности.

3.1.2. Автоматична валидация спрямо дефиницията на даден фреймов елемент в конкретен фрейм

Ограниченията, зададени за определен фреймов елемент или тематична роля (във Фреймнет и във Върбнет съответно, 3.1.1.), ги характеризират най-общо, независимо от семантиката на конкретния фрейм или на по-детайлни групи от глаголи в рамките на дефинираните класове във Върбнет (вж. пример 3). Въпреки че обединяването на тези ограничения в редица случаи служи за обогатяване на семантичното описание, за по-детайлното представяне на конкретни (групи) глаголи е нужна допълнителна информация. Като източник на такава информация се използват определенията на фреймовите елементи в отделните фреймове.

В пример 4 са представени дефинициите на фреймовия елемент Агент за разгледаните в пример 3 фреймове.

Пример 4. Верификация на ограниченията за Агент в съпоставка с определенията на фреймовите елементи във Фреймнет:

4а. Извършване на физически упражнения (Exercising): **Лицето**, което полага усилия да подобри или да поддържа физическата си форма.
4б. Грижи за тялото (Grooming): **Лицето**, което полага грижи за някого или нещо.
4в. Оправдаване (Justifying): **Лицето** или **организацията**, които носят отговорност за по-ранно Действие или Ситуация.
4г. Въвеждане в сила (Enforcing): Най-често **институция**, **държавна организация** или **нейно подразделение**, което въвежда в сила дадено Правило.
4д. Прикрепване (Attaching): В типичния случай **одушевено същество**, но в по-широк смисъл може да включва **механични** и други **неодушевени обекти**.

Извлечените от дефинициите ограничения са по-конкретни спрямо общите за фреймовия елемент Агент и отразяват по-детайлно спецификата на глаголите в индивидуалните фреймове, като същевременно в голяма степен се препотвърждават с ограниченията във Върбнет. Съответно в хода на валидацията по-голяма тежест се дава на съотносимите ограничения, засвидетелствани и в двата ресурса. При разминаване между обхвата на ограниченията – например дефиницията на Агента във фрейма Грижи за тялото стеснява възможните му реализации с ограничението *лице* (4б) спрямо по-общото ограничение *одушевен субект* (3б) – се извършват допълнителни наблюдения, включително в корпуси. Същото важи и за най-общите ограничения като *неодушевен субект*, които поне в част от конкретизациите си (даден фрейм, конкретна група глаголи или дори индивидуален глагол) позволяват по-строго дефиниране (вж. примери 5б и 5в).

3.2. Корпусна валидация

Втората посока на валидация на семантичните ограничения е наблюдението на реални езикови данни в корпуси. То позволява проверка на хипотезите за обхвата на семантичните ограничения, откриване на непоследователности, метафорични употреби и други особености на употребите в свободен текст.

Семантично анотираните ресурси, достъпни за даден език, са относително малко на брой и по обем, което съществено ограничава възможността за изследване на достатъчно голям брой срещания на дадена езикова единица. От друга страна, езиково независимият характер на данните позволява използването на корпуси, разработени за различни езици, за наблюдение върху селективните ограничения.

В хода на работата са използвани два подхода: (а) наблюдения върху анотирани примери във Фреймнет (за английски език); (б) наблюдения върху БулСемКор и СемКор.

3.2.1. Корпус от анотирани примери от Фреймнет

Изреченията с анотирани лексикални единици и принадлежащите им фреймови елементи са достъпни като част от Фреймнет. С оглед на автоматизирането и оптимизирането на наблюденията в рамките на настоящото изследване на семантичните ограничения на всеки фреймов елемент се приписват синонимните множества, чийто семантичен примитив[4] е съвместим по силата на специално формулирани евристични процедури със селективните ограничения за фреймовия елемент.

Пример 5. Идентифициране на кандидати за реализация на фреймовите елементи в съответствие със селективните ограничения:

5а. [The vet]$_{\text{AGENT}}$ CLEANSES [the skin]$_{\text{BODY_PART}}$ before the injection.

Превод: [Ветеринарят]$_{\text{AGENT}}$ ПОЧИСТВА [кожата]$_{\text{BODY_PART}}$ преди инжекцията.

Приписан фрейм: Grooming (Грижи за тялото) с ядрени фреймови елементи: Агент, Пациент, Част от тялото.

---

[4] https://wordnet.princeton.edu/documentation/lexnames5wn

Идентифицирани съществителни в обкръжението на глагола и синонимните множества, към които те принадлежат, заедно със семантичния им примитив:

<noun.person> veterinarian:1, vet:1 ‘a doctor who practices veterinary medicine’

<noun.person> veteran:2, vet:2 ‘a person who has served in the armed forces’

<noun.body> skin:1, tegument:1... ‘a natural protective body covering; site of the sense of touch’

<noun.artifact> skin:2 ‘an outer surface (usually thin)’, ex. *the skin of an airplaine*

<noun.animal> hide:2, pelt:2, skin:3 ‘body covering of a living animal’

<noun.state> skin:4 ‘a person‘s skin regarded as their life’, ex. *he tried to save his skin*

<noun.person> skinhead:1, skin:5 ‘a member of any of several British or American groups consisting predominantly of young people who shave their heads...;’

<noun.person> baldhead:1, skinhead:2, skin:6 ‘a person whose head is bald or shaved’

<noun.food> peel:2, skin:7 ‘the rind of a fruit or vegetable’

<noun.artifact> skin:8 ‘a bag serving as a container for liquids; made from the hide of an animal’

След приложените евристични процедури за съвместимост между примитива и селективните ограничения като вероятни кандидати остават следните синонимни множества (и примитиви): за Агент {Одушевен субект: <noun.person>}: veterinarian:1, vet:1 (<noun.person>), veteran:2, vet:2 (<noun.person>); за Част от тялото {Част от тялото: <noun.body>}: skin:1, tegument:1, cutis:1 (<noun.body>). Това допълнително ниво на семантична анотация представлява изходна база за разширяване и прецизиране на наблюденията.

Друга посока на изследване е лексикалният анализ на анотираните данни от ФреймНет. Така например чрез разглеждането на анотираните изречения с глагола *comb (реша, сресвам)*, илюстрация на които е приведена в пример 5 (б и в), се достига до конкретизация на селективните ограничения за фреймовия елемент Част от тялото до ограничен брой лексикални елементи, обозначаващи космена покривка като *коса*, *брада, козина* и различни варианти като *грива*, *къдрици* и др.:

5б. $[\text{The Professor}]_{\text{AGENT}}$ COMBED $[\text{his beard}]_{\text{BODY_PART}}$ thoughtfully.
Превод: $[\text{Професорът}]_{\text{AGENT}}$ СРЕСА $[\text{брадата си}]_{\text{BODY_PART}}$ замислено.

5в. $[\text{He}]_{\text{AGENT}}$ COMBED $[\text{his hair}]_{\text{BODY_PART}}$ before a mirror.
Превод: $[\text{Той}]_{\text{AGENT}}$ СРЕСА $[\text{косата си}]_{\text{BODY_PART}}$ пред огледалото.

3.2.2. Използване на СемКор и БулСемКор

В семантично анотираните корпуси СемКор и БулСемКор всяка (пълнозначна) дума е анотирана с конкретно уникално значение от Уърднет, като от различните значения при многозначните думи е избрано най-подходящото. Пример 6 демонстрира многозначната дума *лице*, за която са изключени значения като <noun.person> лице:2 ‘метонимично название за отделен човек’ или <noun.artifact> лице: 1 ‘една от страните на предмет, която определя функциите или употребата му’) и е избрано конкретното значение.

Пример 6. Идентифициране на кандидати за фреймови елементи в съответствие със селективните им ограничения:

$[\text{Слугата}]_{\text{AGENT}}$ ИЗМИ $[\text{лицето си}]_{\text{BODY_PART}}$.

Приписан фрейм: Grooming (Грижи за тялото) с ядрени фреймови елементи: Агент {Одушевен субект, лице}, Пациент {Одушевен обект}, Част от тялото {Част от тялото}.

Идентифицирани именни фрази в обкръжението на глагола:

<noun.person> слуга:1 – Кандидат за Агент

<noun.body> лице:8 – Кандидат за Част от тялото

Откриването на фразите, чрез които фреймовите елементи са изразени, позволява извличането на допълнителни езикови примери и служи за потвърждаване на валидността на селективните ограничения (за някои системни несъответствия вж. пример 7).

Докато в пример 6 за всеки от фреймовите елементи има идентифициран по един семантично съвместим кандидат, в редица случаи в корпусните данни се откриват примери с възможни несъответствия. Те се верифицират ръчно, за да се прецени дали са показател за непоследователност в данните, или се дължат на специфична езикова употреба. Пример 7 демонстрира основните типове несъответствия:

(1) За някой от фреймовите елементи има повече от един съвместим кандидат, който отговаря на зададените семантични ограничения (7а, 7б). Когато е възможно, се използват критерии за отстраняване на многозначността, например *тухли* може да се идентифицира като кандидат за фреймовия елемент Компоненти, тъй като е в множествено число (7а), а подлогът *професор* – да бъде предложен като кандидат за фреймовия елемент Говорещ, понеже това е прототипната му синтактична позиция в деятелен залог (7б).

(2) Липсва конкретен кандидат за определен фреймов елемент (7а – Агент). В случая това се дължи на факта, че изречението е в страдателен залог.

(3) Липсва конкретен кандидат, който да е изразен със съществително име (7в – Решение). В приведения пример не може да бъде идентифициран конкретен кандидат за дадения фреймов елемент, тъй като описаните процедури се прилагат само върху именни фрази. Необходимо е разширяването им, за да обхванат подчинени прости изречения и адвербиални или други фрази, като за по-голяма прецизност могат да се наложат допълнителни ограничения (например, определен въвеждащ съюз).

(4) Не е открит подходящ кандидат за запълване на позицията на фреймовия елемент поради метафорична употреба на глагола и/или на именната фраза, чрез която се реализира този фреймов елемент (7г). В конкретния случай семантичните ограничения изискват елементът Носещ облекло да е лице, но поради преносната употреба на глагола тази позиция се запълва от съществителното <noun.plant> *дръвче:1* ‘дребно дърво’.

Пример 7. Примери за липсващи или несъответстващи на селективните ограничения кандидати за реализация на фреймовите елементи:

7а. [Тази къщурка]$_{\text{CREATED_OBJECT}}$ е НАПРАВЕНА [от кирпичени тухли]$_{\text{COMPONENTS}}$.

Приписан фрейм: Building (Изграждане) с фреймови елементи Агент {Лице или друго одушевено същество}, Компоненти {Артефакти}, Създаден обект {Артефакт}.

Идентифицирани именни фрази в обкръжението на глагола:

<noun.artifact> къщурка:1 – Кандидат за Създаден обект / Компоненти

<noun.artifact> тухла:1 – Кандидат за Създаден обект / Компоненти

7б. [Професорът]$_{\text{SPEAKER}}$ СЪВЕТВАШЕ [студентите]$_{\text{ADDRESSEE}}$ [относно изпита]$_{\text{TOPIC}}$.

Приписан фрейм: Attempt_suasion (Опит за убеждаване) с фреймови елементи Говорещ {Лице или група хора ∪ Организация}, Адресат {Лице или друго одушевено същество}, Съдържание / Тема {Съдържание}, Средство {Текст / Изказване}.

Идентифицирани именни фрази в обкръжението на глагола:

<noun.person> професор:1 – Кандидат за Говорещ / Адресат / Тема

<noun.person> студент:1 – Кандидат за Говорещ / Адресат / Тема

7в. [БСП]$_{\text{COGNIZER}}$ РЕШИ [да предприеме активни стъпки]$_{\text{DECISION}}$.

Приписан фрейм: Deciding (Вземане на решение) с фреймови елементи Познавателен субект {Лице или друго одушевено същество}, Решение {Действие}.

Идентифицирани именни фрази в обкръжението на глагола:

<noun.group> БСП:1 – Кандидат за Говорещ / Адресат

7г. [Дръвчетата]$_{\text{WEARER}}$ НОСЕХА [нова розова премяна]$_{\text{CLOTHING}}$.

Приписан фрейм: Wearing (Носене на облекло) с фреймови елементи Носещ облекло {Лице}, Облекло {Артефакт: дреха} и Част от тялото {Част от тялото}.

Идентифицирани именни фрази в обкръжението на глагола:

<noun.artifact> премяна:1 – Кандидат за Облекло

Откриването на подобни несъответствия в примерите свидетелства за особености на езиковите употреби или непоследователности в лингвистичните данни и от тази гледна точка дава важни насоки за усъвършенстването на данните.

4. Заключение

Изследването и валидирането на селективните ограничения е важно от теоретична гледна точка при концептуалното описание на езиковите единици. Концептуалната информация като езиково независима е преносима от един език към друг и предоставя редица възможности за междуезикови съпоставителни изследвания.

От практическа гледна точка получените резултати могат да бъдат използвани за обогатяване на уърднетите за различни езици с информация за концептуалната структура на глаголите и семантичните особености на техните семантични аргументи, както и като отправна точка при анотирането на езикови данни със семантични роли и решаването на други научни задачи в областта на обработката на естествения език.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Семантична мрежа с широк спектър от семантични релации“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания“, Договор No. 10/3 от 14.12.2016 г.

Цитирана литература / References

Коева 2006: Коева, Св. БулНет (лексикално-семантична мрежа на българския език) – част от световната лексикално-семантична мрежа. – В: *Български език*, бр. 4, с. 19 – 32. (Koeva, Sv. BulNet (leksikalno-semantichna mrezha na balgarskiya ezik) – chast ot svetovnata leksikalno-semantichna mrezha. – In: *Balgarski ezik*, 4, pp. 19 – 32.)

Коева 2010a: Коева, Св. 2010. *Българският ФреймНет*. София, Институт за български език. (Koeva, Sv. *Balgarskiyat FreymNet*. Sofia: Institut za balgarski ezik.)

Коева 2010b: Коева, Св. (ред. и съст.) *Българският семантично анотиран корпус*, София. (Koeva, Sv. (ed.) *Balgarskiyat semantichno anotiran korpus*. Sofia.)

Baker et al. 1998: Baker, C., C. Fillmore, J. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *COLING-ACL'98: Proceedings of the Conference*. Montreal, Canada. pp. 86 – 90.

Baker, Fellbaum 2009: Baker, C., C. Fellbaum. WordNet and FrameNet as Complementary Resources for Annotation. – In: *Proceedings of the Third Linguistic Annotation Workshop (ACL-IJCNLP'09)*, ACL, Stroudsburg, PA, USA, pp. 125 – 129.

Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.

Francis, Kucera 1979: Francis, N., H. Kucera. *Manual of Information to Accompany a Standard Sample of Present-day Edited American English, for Use with Digital Computers*. Providence, Rhode Island: Department of Linguistics, Brown University.

Kipper-Schuler 2005: Kipper-Schuler, K. *VerbNet: A Broad-coverage, Comprehensive Verb Lexicon. PhD Thesis*. Computer and Information Science Dept., University of Pennsylvania. Philadelphia.

Landes et al. 1998: Landes, S., C. Leacock, C. Fellbaum. Building semantic concordances. – In: Fellbaum, C. (ed.). *WordNet: An Electronic Lexical Database*, chapter 8, pp. 199 – 216, MIT.

Laparra, Rigau 2009: Laparra, E., G. Rigau. Integrating WordNet and FrameNet using a knowledge-based WordSense Disambiguation algorithm. – In: *Proceedings of Recent Advances in Natural Language Processing (RANLP09)*, Bulgaria, pp. 208 – 213.

Laparra, Rigau 2009: Laparra, E., G. Rigau. eXtended WordFrameNet. – In: *Proceedings of LREC 2010*, pp. 1214 – 1219.

Leseva, Stoyanova 2019: Leseva, S., I. Stoyanova. Enhancing Conceptual Description through Resource Linking and Exploration of Semantic Relation. – In: *Proceedings of 10th Global WordNet Conference*, 23 – 27 July 2019, Wroclaw, Poland, pp. 229 – 238.

Palmer 2009: Palmer, M. Semlink: Linking PropBank, VerbNet and FrameNet. – In: *Proceedings of the Generative Lexicon Conference,* pp. 9 – 15.

Palmer et al. 2014: Palmer, M., C. Bonial, D. McCarthy.. SemLink+: FrameNet, VerbNet and Event Ontologies. – In: *Proceedings of Frame Semanticsin NLP: A Workshop in Honor of Chuck Fillmore (1929–2014)*, Baltimore, USA, ACL, pp. 13 – 17.

Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice* (Revised November 1, 2016). <https://framenet2.icsi.berkeley.edu/docs/r1.7/book.pdf> [21.01.2020]

Shi, Mihalcea 2005: Shi, L., R. Mihalcea. Putting Pieces Together: Combining FrameNet, VerbNet and Word-Net for Robust Semantic Parsing. – In: Gelbukh, A. (ed.). *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing (CICLing 2005). Lecture Notes in Computer Science.* Springe, Berlin, Heidelberg, volume 3406, pp.100 – 111.

Stoyanova, Leseva 2019: Stoyanova, I., Sv. Leseva. A Structural Approach to Enhancing WordNet with Conceptual Frame Semantics. – In: *Proceedings of Recent Advances in Natural Language Processing*, Varna., pp. 629 – 637.

Tonelli, Pighin 2009: Tonelli, S., D. Pighin. 2009. New Featuresfor Framenet – Wordnet Mapping. – In: *Proceedings of the Thirteenth Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL'09)*, Boulder, USA, pp. 219 – 227.

BEYOND LEXICAL RESOURCES: CORPUS VALIDATION OF CONCEPTUAL DESCRIPTIONS

Svetlozara Leseva[a], Ivelina Stoyanova[b]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
zarka@dcl.bas.bg[a], iva@dcl.bas.bg[b]

Abstract: The paper presents preliminary observations on the realisation of verbs' arguments in semantically annotated corpora for Bulgarian and English with a view to the validation of the conceptual description of predicates and the selectional restrictions they impose on their arguments. The author describes a methodology for the application of corpus data in the validation (specification, correction, etc.) of the selectional restrictions encoded implicitly or explicitly in the predicates' description supplied in the used lexico-semantic resources (FrameNet, VerbNet and WordNet).

Keywords: *WordNet, FrameNet, SemCor, conceptual frames, semantic annotation*

Svetlozara Leseva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

COMPUTER TERMINOLOGY IN BULGARIAN RELATED TO HUMAN TRANSLATION

Viktoriya Petrova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
viktoriya@dcl.bas.bg

Abstract: This paper's aim is to study the terminology used in domains related to translation technologies and translation in Bulgarian. The first step was to extract terms related to computer technologies and translation in English from available specialised dictionaries and glossaries. The next step was to examine if and how those terms are translated in Bulgarian, by looking for them in trusted term bases. A comparison was made with the terms adopted by Bulgarian translation agencies. The result of the study shows that only a very small number of English terms have recognized translation equivalents in Bulgarian, and these terms are related to the most popular services in the translation industry (for example: content, formatting, translation memory, etc.). An additional survey was conducted to investigate the Bulgarian translation equivalents of the selected terms on the internet. The survey showed that the majority of terms used on the internet are calques from English.

Keywords: *translation, terminology, CAT tools, Bulgarian language*

1. Introduction

"The overall frequency of use of foreign (mainly English) words in Bulgarian has not been studied, but, for the unbiased, it is obvious that they are everywhere – in print and electronic media, in our speech, and even in textbooks. In the last 2 or 3 decades, English words have been adopted the most and incorporated most easily into our language" (Попова / Popova 2007:3). According to the "Dictionary of New Words in Bulgarian" (2010), about 4,300 new lexical units have been registered. "The dictionary also records over 700 new word meanings, the majority of which have arisen under the influence of English. These are semantic calques, many of which are in the area of computer terminology…" (Blagoeva et al. 2012: 53). An example for the application of computer technology is the area of translation technologies. Their importance has been confirmed for more than a decade now: "As we write (2006), over 95% of the job vacancies advertised specifically mention skills in the use of MT (machine translation) or CAT (computer-assisted translation) systems and over two-thirds make it a sine qua noncondition. It is estimated that, within a year or so, MT and CAT skills will be mandatory across the board" (Goudec 2007: 152).

For Bulgarian, until now, there has been no study dedicated to translation-related computer terminology. In fact, the interface of the most famous CAT tools is in English with very few options for localization: SDL Trados Studio[1] has been localized for 9 languages, memoQ[2] – for 10, while most open-source CAT tools have even less localizations or are available mostly in English (WordFast Anywhere[3], MateCat[4], OpenTM2[5] or Pootle[6]). There is no CAT tool available with an interface localization in Bulgarian that the author is aware of. This paper aims at investigating the computer terminology in Bulgarian related to human translation and translation technologies, in particular. To achieve this goal, I have undertaken the following steps: a) extract terms related to computer technologies and translation in English from available

[1] https://www.sdl.com/
[2] https://www.memoq.com/
[3] https://www.freetm.com/jsp/login.jsp?lang=vi-VN
[4] https://www.matecat.com/
[5] http://www.opentm2.org/
[6] https://pootle.translatehouse.org/

specialized dictionaries and glossaries: b) examine how this terms are translated into Bulgarian in existing term bases; c) compare whether the relevant translation in Bulgarian is used by Bulgarian translation agencies and on the internet.

2. Computer terminology related to translation technologies in dictionaries and glossaries

As stated above, this paper aims at analyzing which terms used in translation-related computer technologies have equivalents in Bulgarian and whether their usage is consistent among the participants in the translation sector (language service providers' employees, translators, managers of translation companies, etc.). 8 dedicated monolingual specialized resources (3 dictionaries and 5 glossaries) were chosen. Both academic dictionaries and glossaries are on focus, because computer terminology related to human translation is a subject of academic research and business applications.

The dictionaries consist of approximately 1,000 to 1,500 entries each and cover fields such as translation, interpreting, and translation studies. Those dictionaries are:

"A Dictionary of Translation and Interpreting"[7] by John Laver and Ian Mason (2018). The dictionary covers terminology related to human translation and interpreting and contains some abbreviations of various organizations (such as the AIIC – Association Internationale des Interprètes de Conférence). Each entry is supplied with a definition. Some of the definitions are quoted below.

"A Dictionary of Translation Technology"[8] by Chan Sin-wai (2004). The purpose of this dictionary is to serve as a comprehensive reference book for the general readers with particular attention to computer translation and translation technologies.

"A Dictionary of Translation Studies"[9] by Mark Shuttleworth and Moira Cowie (2014). This dictionary is focused mainly on translation studies and related topics. Each entry is explained by means of a definition.

In comparison to dictionaries, glossaries are compiled by private companies or freelancers and contain only a few dozen entries each that are frequently used in everyday practice. The glossaries cover terms related to translation, interpreting and translation technologies. The selected glossaries are:

"The trans|k Glossary of Translation and Interpreting Terms"[10] by Dominik Kreuzer. This glossary provides explanatory definitions for terms frequently used in translation and interpreting." A Glossary of Translation & Interpreting Terms & Definitions"[11] – the glossary is compiled by Babel Linguistics Inc. and provides definitions for the included terms. "Translation Terminology"[12] – from the blog of Wordminds, a translation service provider that has published the most important translation terminology one needs to understand when working with a translation agency."160+ translation terms you should know: The translation industry glossary"[13] – from the blog of Smartcat, a CAT tool, translation memories and a job board. "Common terms used in translation"[14] – from the blog of Logos, a 40-year old Italian translation company.

All the sources are accessible online. What they have in common is the selection of terms related to translation technologies which are supplied with definitions.

---

[7] The dictionary can be downloaded from: http://fit-europe-rc.org/wp-content/uploads/2019/05/Dictionary-of-translation-and-interpreting-Mason-Laver.pdf?x77803

[8] The dictionary can be visualized at: https://books.google.bg/books?id=3gwOFvbxMGcC&pg=PA67&hl=bg&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

[9] The dictionary can be visualized in various formats and is available at: https://archive.org/details/269293066DictionaryOfTranslationStudies/page/n1

[10] http://www.trans-k.co.uk/glossary.html

[11] http://babel-linguistics.com/wp-content/uploads/2013/08/Glossary-Translation.pdf

[12] https://wordminds.com/blog/translation-terminology-vocabulary/

[13] https://www.smartcat.ai/blog/translation-industry-terms/

[14] https://www.logos.net/translation-glossary/

3. Selection of computer technology translation terms

Because the sources cover different aspects of the translation process (some of the terms deal with translation, others with interpretation, while others focus on technology and new professions in the translation industry), the next step was to define the terminology selection criteria.

Term selection was divided in two main parts according to two main criteria:

1. Selection of terms that belong to the thematic domains of translation and translation technologies. This means that if a term has many senses, only those related to translation or translation technologies are selected. For example, only the first sense of the term *interpretation* given in "A Dictionary of Translation and Interpreting" by John Laver and Ian Mason was selected for the purposes of this study:

> ***interpretation*** 1 – n. the sense that is derived from some source text by any receiver (translator, interpreter) and thus forms the basis for their translation.
>
> ***interpretation*** 2 – n. another term for interpreting. Once the preferred term, especially for conference interpreting, in the US, Canada and the UK, 'interpretation' is now less used than 'interpreting'. In continental Europe, perhaps under the influence of French, 'interpretation' has been quite commonly used. Sometimes, a distinction is made between 'interpreting' as the process and 'interpretation' as the product".

2. Selection of terms that appear in at least two sources. Terns present in only one source were excluded. Additionally, some terms are found only in two sources (i.e., *redundancy*, *interpreting*, *glossary*, *neural machine translation* (NMT), *outbound text*, *multi-language vendor*, etc.), while others are present in all of the sources (i.e., *target language* (TL), *computer-assisted/aided translation* (CAT) and *machine translation* (MT)). This implies that some terms are more widely used than others. For this reason, each of the selected terms is assigned a weight: a number equal to the number of sources in which the term is found. For example, the term "interpretation" appears in 3 sources, while only in two of them its meaning is related to computer translation. Consequently, this term will be assigned a weight of 2. A total of 98 terms matched the above formulated criteria. They belong mostly to translation procedures (such as *back translation, literal translation, literary translation, outbound text,* etc.), translation technology tools (*MultiTerm, terminology extraction, translation memory,* etc.), translation jobs (*freelance translator, sworn translator, native speaker, translation project manager,* etc.) or are technical terms that are related to everyday work (*word count, subtitling, pseudo-translation, translation unit/segment,* etc.). Some terms are synonymous and used interchangeably, such as: *(language) quality assurance/assessment*, *QA Report/ check*, *Native language/mother-tongue*, *language combination/pairing* etc.

Three terms have two or more synonymous lemmas ending in *–ion, -ance* or *-ing*: *concordancing/ concordance, revision/revising, proof-reading/ proofreading;* two multiword expressions have –ing forms: *language combination/pairing, gist translation/gisting;* thirteen multiwords expressions are synonyms: *connotation in translation / connotative meaning, (contextual) consistency/contextual meaning, direction of translation/directional translation, machine translation /automatic translation, QA Report / check, segment / translation unit etc.* 37 terms are single nouns; 8 are hyphenated forms (*A-language, post-editing, pseudo-translation* etc); 43 are multiword terms with one of the following structures: noun + noun (e.g.. *translation memory, translation unit, source language, machine translation, language combination,* etc.); adjective + noun (*literary translation, indirect translation, fuzzy match, literal translation, false friend, exact match,* etc.). There are 18 terms which are widely used multiword expressions and have well known abbreviations: *target text* (TT), *source text* (ST), *human translation* (HT), etc.

4. Bulgarian rendition of translation technology terms in trusted term bases

The next step in the study was to verify whether the terms have accepted translation equivalents in Bulgarian or not. In order to do so, it was necessary to check for their translation in official terminological data bases with proven reliability. There are not many terminological resources that deal with Bulgarian and even fewer provide definitions and examples. For this reason, a total of 3 resources were selected:

IATE, the Bulgarian National Corpus and the TAUS dictionary. IATE[15] (Interactive Terminology for Europe) is the EU terminology database launched in 1999 with the aim of providing a web-based infrastructure for all EU terminology resources.

The Bulgarian National Corpus[16] is created at the Institute for Bulgarian Language "Prof. L. Andreychin". It incorporates several individual electronic corpora developed in the period 2001 – 2009. It allows users to "retrieve word combinations, ordered queries, inflexionally and semantically related words" (Koeva et al. 2012: 65). In this study the Bulgarian National Corpus was used to verify whether the translation of a given term is found and what the number of examples is.

The TAUS Data Cloud[17] is a neutral and secure repository platform that allows access to a number of services, including translation of terms.

The result of the study is that only 7 out of all 98 terms have a defined and recognized translation in Bulgarian registered in IATE and/or TAUS: some of these terms can be used in other thematic domains or can be part of the general lexis, i.e. *agency*, *content*, etc.

Table 1: Terms with recognized translation in Bulgarian encountered in term data bases

EN	BG
Agency	Агенция*
Analysis	Анализ*
Automatic/Machine Translation	Машинен*/Автоматичен превод[T]
Content	Съдържание*
Formatting	Форматиране[I]
Revision / revising	Редакция[I]
Translation memory	Преводаческа памет[I]

Some other terms were also found in the chosen term data bases with a different meaning. The experiment has a negative result – only a few terms related to the domain of translation and technology were found that are widely used and can be related not only to translation. This actually proves the observations that computer-related translation terminology is not completely established in Bulgarian.

5. Comparison of the findings with terminology used by Bulgarian translation agencies

In this section, the study aims to explore the computer-related translation terminology used by the Bulgarian translation industry, to validate its consistency, and to compare it with the findings from the previous sections.

The websites in Bulgarian and English of nine translation agencies – members of the Bulgarian Association for Professional Translation Agencies[18] – were studied: Arte.doc[19], prevodi.bg[20], Bigtranslation[21], Sofita[22], Mitra Translations[23], Translations Varna[24], Dialog[25], Interlang[26] and Euroinform[27].

---

[15] https://iate.europa.eu/home
[16] https://search.dcl.bas.bg/
[17] https://data-app.taus.net/index.php
* Present in all 3 sources
[T] Found only in TAUS
[I] Found only in IATE
[18] https://bapita.org/
[19] https://artedoc.com/
[20] https://www.prevodi.bg/
[21] https://www.bigtranslation.com/bg/
[22] http://www.sofita.com/
[23] https://mitratranslations.com/en/
[24] http://prevodivarna.bg/
[25] http://www.dialog-bg.com/
[26] https://www.interlang.net/bg/
[27] http://www.euroinformbg.com/index.html

The selection criteria introduced in section 2 were applied: only the terms regarding translation and translation technologies were taken into consideration. All terms presented in Table 1 are used by the agencies. Additionally, more lexical items out of the selected 98 terms (listed in Table 2) are found on the agencies' websites. Another interesting observation is that the abbreviations in English are used in their original form in Bulgarian despite the fact that the term has been translated.

Table 2: Terminology adopted by translation agencies

EN	BG	Score
Translator	Преводач	
Editor/Reviser	Редактор	
Proofreading	Коректура/Коригиране	5
Linguistic Quality Assurance (LQA)	Езикова оценка на качеството на превода (LQA)	2
Multilingual DTP	Многоезикова предпечатна подготовка (DTP)	5
Machine translation post editing (MTPE)*	Постредакция на машинен превод (MTPE)	5
Project Manager	Отговорник на поръчката	
Localization or Localisation**	Локализация	4
Language combination/pairing	Езикова комбинация	3
Transcreation	Креативен превод	3

The Bulgarian term "редактор" has more than one equivalent in English. There are also terms that are still new and that lack an established translation. Such an example is presented by *transcreation* (relatively new in the advertising industry, with the meaning of "used to designate a form of localisation in which the intention and effect of a source text are preserved as far as possible, but the setting and idiom are adapted to whatever is most meaningful in the target context" (from "A Dictionary of Translation and Interpreting"). In Bulgarian the term has been translated as *транскреация* and *креативен превод.* Both terms can be substituted with a more suitable translation such as "творчески превод". Additionally, *транскреация* is not a word with a typical structure for the Bulgarian language.

There are some terms that were not found in the selected list of terms but are used by all agencies. They are typical to the Bulgarian administrative domain: *legalization – легализация*, *apostille – апостил, certification of documents – заверка на превода,* or related to the institutions involved into the certification process of foreign documents or the preparation of Bulgarian documents to be used abroad.

Below I have listed the remaining terms with their scores (the number of times they appear in the dictionaries and glossaries) and translation equivalents (used in different sources). Since Bulgarian translations of some of the selected terms were not found on the websites of the translation agencies, I conducted a survey to find out their occurrences on the internet. In Table 3 the internet results and suggestions for translations of terms that were not present in the term bases are underlined. With + is indicated that the found term is the same in the other sources. The empty cells mean that there are no translations in the official sources nether from the internet search.

Table 3: The complete list of terms and suggestions for their translation into Bulgarian

English	Score	IATE	Corpus of the IBL	TAUS
A-language	4	А език		
Accredited translator	3	Акредитиран преводач / Заклет преводач		
Accuracy	3	Точност	+	
Adaptation	4	Адаптация	+	

* In the list of terms only "post-editing" is used because it is implied that it refers to machine translation.
** Half of the agencies use the American English term, while the other half prefers the British one.

Table 3:

Alignment	3	Привеждане в съответствие		Подравняване на текст
Audience	4	Публика	+	+
B-language	4			
back translation	5	Обратен превод		
Bilingual	4	Двуезиков		
C-language	4			
Computer assisted/aided translation (CAT)	7	Компютърно подпомогнат превод		
Certified translation	3	Заклет превод/Заверен превод		
Coherence	3	Съгласуваност	В съзвучие	Съгласуваност / Кохерентност
concordancing - concordance	3			
connotation in translation / connotative meaning	2			
Context	4		Контекст	+
(contextual) consistency, contextual meaning	3	Контекстно значение		
Consistency (uniformity)	2	Последователност/ Съгласуваност	+	
cultural adaptation/ cultural translation/ substitution/localization	4	Културна адаптация		
Delivery	1	Доставка	+	+
Desktop publishing (DTP)	5			
Dialect	4	Диалект		
Direct translation[1] (only acad.)	2			
Direct translation[2] (only acad.)	2			
direction of translation/directional translation	3	Посока на превода		
Do No Translate list (DNT list)	3			
Equivalence, eq. language/translation (acad.)	2	Преводен еквивалент		
Exact match	3	Точно съответствие		
Faithfulness of translation	2	Вярност на превода		
Fluency (of translation)	1			
Free translation	4	Безплатен превод		
Fuzzy match	4			
Gisting / gist translation	6			
Glossary	5			
Human translation (HT)	2	Човешки превод		

[1] "Direct translation n. the process and the result of translating material from one language to another without an intermediary translated text, as in translating from Arabic to Mandarin, rather than from Arabic to English to Mandarin." – from "A Dictionary of Translation and Interpreting" by John Laver and Ian Mason

[2] "Direct translation n. a general mode of translation, opposed to indirect (or oblique translation). In direct translation, the translator respects the linguistic structure, style and specific meaning of the original. In such cases the two languages need to exhibit equivalence, usually a feature only of closely cognate languages." - from "A Dictionary of Translation and Interpreting" by John Laver and Ian Mason

Table 3:

Inconsistency	1	Несъответствие	+	
Inbound text	4			
Internationalisation / internationalization	4	Интернационализация		
Idiomatic translation	3	Идиоматичен превод		
Indirect translation	3	Индиректен превод		
Invariance (in translation) (acad.)	2	Вариативност		
Language combination/pairing	5			
Language service providers (LSP)	3	Доставчик на езикови услуги		
(limits of) Translatability	3			
Literal translation	5	Дословен превод		
Literary translation	3	Художествен/Литературен превод		
Mistranslation	2	Погрешен превод		
Multi-language vendor (MLV)	2			
MultiTerm	3			
Native language / mother-tongue	4	Роден/Майчин език		
Neural machine translation (NMT)	2	Невронен машинен превод		
Outbound text	2			
Post-editing	5	Последваща редакция		
Pre-editing	3	Предварителна редакция		
Pseudo-translation	3	Псевдопревод		
Quality Assurance (QA) Report / check	3			
(language) quality assurance/assessment, LQA	2			
Redundancy	2			
Repetition (recurrence)	3			
Segment / translation unit	2	Преведен сегмент		
Source language (SL)	6	Изходен език		
Source text (ST)	5	Изходен текст		
Standard page / calibrated page	3	Стандартна страница		
Style guide	2			
Target language (TL)	7	Целеви език		
Target text (TT)	4	Целеви текст		
(Translation Memory Exchange) TMX format	4			
Term bank	2	Терминологична база		
Terminology Extraction (TE)	2	Извличане на терминология		
Terminology management	3			
Text function	2			
Transcription	6	Транскрипция		
Translatability	2	Преводимост		
Uniformity / consistency	1	Последователност/ съгласуваност	+	
(Localization Interchange File) XLIFF format	2			

6. Conclusion

The Bulgarian language is a small one. Therefore, it is directly subjected to the changes imposed by English. Out of the 98 initially selected terms, only 7 have translation equvalents in trusted sources, 12 have translations related to other areas, 27 are suggested translations searched on Google.

As a whole, the local translation industry seems able, at least partially, to impose certain uniformity across terms. But it is certainly not enough. Complications arise on a more technical level, especially when the latest technologies and services are involved (such as *transcreation*, *desktop publishing* and *machine translation post-editing*). The overcoming of these difficulties calls for a joint effort and collaboration with academic experts.

References

Blagoeva et. al 2012: Blagoeva, D., S. Koeva, V. Murdarov. *The Bulgarian language in the digital age*. White paper series. MetaNet. Springer. <http://www.meta-net.eu/whitepapers/volumes/bulgarian> [5.03.2020].

Goudec 2007: Goudec D. *Translation as a profession,* Volume 73, Benjamins Translation Library <https://epdf.pub/translation-as-a-profession-benjamins-translation-library-73.html> [5.03.2020].

Koeva et al**.** 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. Journal of Language Modelling, 1, 2012, ISSN:2299-8470, DOI:http://dx.doi.org/10.15398/jlm.v0i1.33, 65 – 110. <http://jlm.ipipan.waw.pl/index.php/JLM/article/view/33>[5.03.2020].

Popova 2011: Popova, D. *The Un(necessary) foreign words in the Bulgarian press*. International research conference ,"Interaction of theory and practice: key problems and solutions", Burgas, 24 - 25 june 2011. <http://research.bfu.bg:8080/jspui/bitstream/123456789/256/1/BFU_MK_2011_T_IV_Popova.pdf> [5.03.2020].

Shuttleworth and Cowie 2014, Shuttleworth M. and M. Cowie, *A Dictionary of Translation Studies,* Routledge Taylor & Francis Group. <https://archive.org/details/269293066DictionaryOfTranslationStudies/page/n1/mode/2up> [5.03.2020].

Sin-wai 2004: Sin-wai C. *A dictionary of translation technology*, The Chianese University of Hong Kong. <https://books.google.bg/books?id=3gwOFvbxMGcC&pg=PA67&hl=bg&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false> [5.03.2020].

КОМПЮТЪРНА ТЕРМИНОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИ, СВЪРЗАНА С ЧОВЕШКИ ПРЕВОД

Виктория Петрова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин", Българска академия на науките

viktoriya@dcl.bas.bg

Резюме: Целта на настоящото изследване е да се провери каква терминология на български език се използва в областите, свързани с технологиите за превод. За целта бяха извлечени термини на английски език в областта на компютърните технологии и превода от специализирани речници. Следващата стъпка беше да се проучи дали и как тези термини са преведени на български език, като се потърсят в надеждни източници. Направено е сравнение и с термините, използвани от българските преводачески агенции. Резултатът от проучването показва, че само малък брой термини от изследваните области имат утвърден превод на български и това са термините, които са свързани с най-популярните услуги за превод (например: съдържание, форматиране, преводаческа памет и др.). Беше направено допълнително проучване на използваните преводни еквиваленти в интернет, което показа, че много от тях са калки от английски.

Ключови думи: *превод, терминология, инструменти за компютърен превод, български език*

Viktoriya Petrova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ В ОБУЧЕНИЕТО НА 5 – 6-ГОДИШНИ ДЕЦА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ВТОРИ С ПОМОЩТА НА ФРЕЙМ СКРИПТОВЕ

Вехбие Балиева
Регионална библиотека „П. Р. Славейков“, Велико Търново
vehbie_balieva@abv.bg

Резюме: В статията се разглежда методическата страна на въпроса как с помощта на фрейм скриптове да изграждаме и развиваме концептите при децата билингви. Какви са етапите, през които преминава развитието на концептите при детската билингвална езикова личност, и какви са затрудненията, които можем да срещнем. За целта са изведени някои основни теоретични постановки, свързани със стадиите, през които преминава развитието на концепта при децата, с принципа, на който се изграждат фрейм скриптовете, и начините за използване на фрейм скрипта за развитие на концепта.

Ключови думи: *фрейм скрипт, концепт, детска билингвална езикова личност*

1. Въведение

Основните моменти, на които трябва да се заложи при създаването на комуникативна граматика на българския език за 5 – 6-годишни деца билингви, са два: 1) лексиката и граматиката да се натрупват заради конкретни нужди на детето в процеса на комуникацията и чрез нея то да ги усвоява и да ги превръща в свои знания и 2) усвояването на лексиката и граматиката да става с основна оперативна единица концепт, а не дума. Да се работи върху комуникативно оправдан начин за изграждането на концептите на двуезичните деца, които включват не само лексемата от първия език ($\mathbf{E}_1$), а и цялото кодирано в нея знание, което е част от **езиковата картина на света** на този $\mathbf{E}_1$. Усилията да са насочени към това да доизградим концепта със знания и умения за комуникация и на втория език ($\mathbf{E}_2$) (вж. Балиева / Balieva 2019a: 635).

Затова в тази статия защитаваме тезата, че от комуникативно-прагматична гледна точка при изучаването на българския език като втори е най-добре да се заложи на концептите, които децата вече имат изградени в някаква степен на E_1, и целенасочено да ги доразвиваме, като подпомагаме преминаването им през всички стадии от развитието на концепта при билингвалната езикова личност (БЕЛ) на детето, докато той се превърне в макроконцепт. Всичко това се случва с помощта на предварително планирани, изготвени и осмислени в тяхната комуникативно-прагматична роля фрейм скриптове.

2. Стадии в развитието на концепта при детската билингвална езикова личност

Концептите при децата билингви включват в себе си знанията на детето и на двата езика, но първоначално знанието е неорганизирано и в известен смисъл хаотично. Това бе потвърдено и от социолингвистичното, и от психолингвистичното изследване в дисертационното ни изследване[1]. В състава на концептите, от които е изградена ***индивидуалната концептуална картина на света***[2]

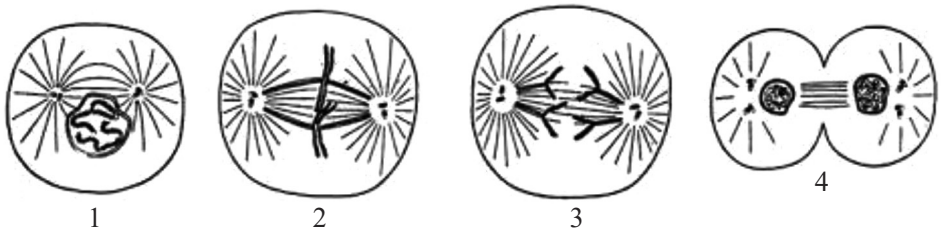
[1] Дисертационното изследване е на тема „Езиковото развитие на децата от турски произход в предучилищна възраст (Върху резултати от изследване на словесните асоциации)“. Авторефератът на дисертацията може да бъде намерен на следния линк: <https://www.academia.edu/41638025/%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82_%D0%B7%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8A%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%9E%D0%9D%D0%A1_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_>

[2] В дисертационното изследване отделяме три картини на света при билингвалната езикова личност: индивидуална езикова, индивидуална концептуална и индивидуална картина на света. Подробно те са описани в автореферата.

на билингвалната езикова личност, влизат думите и от двата езика. Освен това се изграждат специален вид ***концептуални асоциации***, които служат като мост между двата езика. Те включват индивидуалния опит на детето и му помагат да свързва елементите от отделните езикови картини на света. Връзката между думите на първия и на втория език образуват един цялостен концепт, който освен думи съдържа и образи, представи, емоции, ценности, отношения и др.

На базата на представените в дисертацията изследвания могат да се обособят няколко стадия, през които преминава развитието на концепта при двуезичните деца (фиг. 1):

- *Първи стадий* – **натрупване** (на лексикален запас, на практически граматични знания, на етикетни конструкции и т.н. и на двата езика). Те просто се натрупват, без да се извършва някаква съществена работа по тяхната преработка и класификация. Знанията се трупат бързо, несистематизирано и по различен начин.
- *Втори стадий* – **частично групиране** и **ориентиране на знанията** според това дали принадлежат на E_1 или на E_2. Този стадий бележи началото на „забелязването“ от страна на детето, че трябва да използва точно определен код и точно определени модели и езикови средства в различни комуникативноречеви ситуации. Различните събеседници изискват употребата на един или друг езиков код.
- *Трети стадий* – **разпределение**: знанията **от**, **на** и **за** първия език отиват в един голям дял, а знанията **от**, **на** и **за** втория език отиват в друг дял от концепта. Билингвалната езикова личност разграничава двете системи, които се използват, както и техните елементи. Започва да „попълва“ езиковите си познания (практически, разбира се), като разпознава елементи от различните езикови картини и езикови системи. Оформят се два притегателни центъра в рамките на концепта: думите корелати в двата езика и прилежащите им асоциативни полета.
- *Четвърти стадий* – **същинско деление**: концептът се дели на два нови концепта, които могат да функционират самостоятелно. Това е моментът, в който всеки новообразуван концепт заживява собствен живот. Детето може лесно да превключва от единия на другия езиков код и спокойно да използва всеки от тях в зависимост от комуникативноречевата ситуация и събеседниците си, без да му се налага да ползва посредничеството на елементи от другия език.

Фигура 1. Стадии в развитието на концепта при БЕЛ

Макар и отделили се, двата концепта – на първия и на втория език – остават свързани в един общ макроконцепт и по-лесно осъществяват връзка помежду си. Те носят едни и същи знания, които много по-лесно се транспортират от концепта на единия език до концепта на другия език. Образите, представите, емоциите и други общи неща, изградени по времето, когато са били един и същ концепт, се съдържат и в двата новообразувани концепта. Т.е. усвоеното знание и на първия, и на втория език се съдържа и в двата новообразувани концепта под формата на представи, образи, спомени и др., без да се прави разлика от кой език и при какви точно обстоятелства са възникнали.

На базата на изказването на Александра Залевска: „Използвайки една дума в речта, човек подсъзнателно отчита актуализираната чрез тази дума система от знания.“ (Залевская / Zalevskaia 2000: 161) и стадиите, които описахме, може да дадем следния пример, за да илюстрираме казаното.

Ако до този момент детето е използвало думата ***kurt*** вместо *вълк* в следното изречение: ***Kurt*** *облича якето*. Учителката е казала българската дума *вълк*, без обаче да я свърже с образа на вълка

или без да даде допълнително информация за него. При следваща употреба детето ще се замисли дали да употреби ***kurt***, но ако не е запомнило българската дума, само ще се замисли и отново ще употреби турската. Ако учителят е използвал правилната дума *вълк* и я е повторил няколко пъти в различен контекст, свързал я е с образ и с някаква типична ситуация, в която вълкът е участник, то тогава следващия път детето ще употреби вместо ***kurt*** думата *вълк*. Следващото ниво на трудност, което детето трябва да преодолее, е да използва думата *вълк* в нов контекст в конструкция на български език. Успоредно с това да използва и думата ***kurt*** в конструкции на турски език. Това ще бъде показател дали детето е усвоило значението на новата дума и се е научило да разграничава чисто практически двата езика.

Първоначално детето знае за вълка това, което е научило вкъщи – от близките си, от детските филмчета, които гледа по телевизията. Знае, че е сиво и страшно животно, знае, че това е ***kurt***. Всичко това то може да изкаже на първия език. Усвоявайки думата *вълк* като езиков еквивалент на ***kurt***, първоначално я отнася към знанието, което вече има за това животно. Впоследствие представата му се разширява чрез опита и новите знания, които придобива: той е приказен герой; има още едно наименование *Кумчо Вълчо*; наричат го и *кумец*; образът на *Червената шапчица* се появява и го пояснява; притежава определени качества – глупав е, наивен и често го лъжат; появява се и образът на лисицата, която е хитра и лукава и т.н.

Тези знания за вълка детето усвоява на български език от учителя в детската градина. За да разбере напълно всичко това, то често го съотнася към знанието за вълка, което вече има от първия език. По този начин знанието, което постъпва през втория език, става част от обща база данни. Детето обогатява и с образи, и с информация, и с представи познанието си за вълка. Това е общият фон, това е интегрираното знание, което се оформя в съзнанието му. Невинаги то може да изрази езиково правилно тези познания на втория език, защото понякога му липсват нужните лексеми, понякога не успява да се изрази граматично правилно, понякога конструкцията му е неправилна от синтактично гледище, но знанието, което стои зад това, го има и то е богато, защото е формирано на базата на познание, идващо от два езика и носещо отпечатъка на две култури.

Целта на обучението по български език като втори чрез **фрейм скриптове** всъщност е точно тази:

1) Първоначално да накара детето да актуализира цялото си знание за даден обект или предмет чрез всякакви асоциации (зрителни, слухови, обонятелни, тактилни, езикови).
2) След това да свърже новата дума на E_2 с нейния еквивалент на E_1.
3) После да обогати концепта на детето с множество и различни познания за обекта/предмета, като разкрива различни негови страни и създава нови асоциативни връзки (понякога нестандартни, каквито са концептуалните асоциации, които регистрирахме в изследването си).
4) След което да съотнесе съответните езикови знания и комуникативноречеви умения към комуникацията в конкретна ситуация, с определен комуникант, за да използва всички знания, които има, но с помощта на необходимия за дадената ситуация езиков код.

Или казано с терминологията на Александър Кравченко: да репрезентира макроконцепта, който сме изградили, по най-подходящия и добър за конкретната комуникативноречева ситуация начин. Най-кратко казано, средата взаимодейства с детето посредством ***стимули***, въздействащи на сетивните му органи, като задейства относителна невронна активност (***репрезентация***). Думите също са стимули. Те могат да се асоциират под влияние на опита. А опитът представлява установени каузални връзки между отделни взаимодействия, които се репрезентират в сложни репрезентации (вж. Кравченко / Kravchenko 2007). В резултат на това, дори при отсъствието на други стимули, само един стимул (зрителен, слухов, обонятелен, тактилен, вкусов, двигателен) се оказва достатъчен да активира сложната репрезентация. Това важи и за думите като стимул.

От тук следва важен извод – фрейм скриптовете трябва да съдържат различни стимули, които да активират желаните и планирани от обучителя асоциации (доколкото е възможно да се планира и насочва асоциативният процес). Това, от своя страна, прави възможно създаването на нови асоциативни връзки и сложни репрезентации. В друго свое изследване защитаваме тезата, че асоциациите могат да изпълняват ролята на език посредник при усвояването на всеки нов (втори) език (вж. Балиева / Balieva 2020: 357 – 358).

3. Фрейм скриптовете в обучението по български език като втори

За целите на обучението първоначално се изгражда ***фрейм скрипт***, който има фиксирани елементи за усвояване. Той се актуализира чрез включването на блокове с различно съдържание – ***фрейм сценарии***. От своя страна фрейм сценарият се реализира чрез ***игри***. Фрейм скриптът е константното начало – в него се съдържат базови данни за комуникативната ситуация. Фрейм сценариите имат относително устойчиви характеристики и в тях се съдържат знания, умения и опит, които езиковата личност има от сходни ситуации. Те са необходимият минимум, за да се ориентира в непозната ситуация; базата, от която тръгва, за да реши учебната задача. Реализацията им зависи от конкретното измерение на ситуацията в съзнанието, в мотивацията и в поведението на личността, както и от конкретните условия. При децата в предучилищна възраст играта, която е най-променящата се и взаимозаменяема част в модела, е естественият начин това да се случи.

Предварително се вземат под внимание и се описват всички елементи на фрейм скрипта. Фрейм сценариите също трябва да бъдат предварително уточнени, разработени и описани, за да бъде по-голям ефектът от използването им. Игрите като методическо средство имат функцията да „материализират“ сценария, като представят, разширяват и развиват знанията и уменията на детето да общува на втория език.

Във ***фрейм скрипта*** се фиксират граматиката, лексиката, социокултурните знания и комуникативно-прагматичните умения, които детето задължително трябва да усвои във връзка с дадена тема. Във ***фрейм сценариите*** се планира последователността и начинът за постигане на заложените цели. В игрите това се реализира, като децата са провокирани, насочвани и насърчавани да използват предварително фиксираните в скрипта граматика, лексика и социокултурни познания в конкретни комуникативно-речеви ситуации. По този начин те реализират комуникативното намерение и едновременно с това придобиват знания и комуникативно-прагматични умения на втория език.

В предишно изследване бе представен фрейм скрипт *В хранителния магазин*. В него сме определили пет основни концепта, без които не би могло да се говори за комуникативна ситуация в хранителен магазин и върху които трябва да се работи: **‘УЧАСТНИЦИ’, ‘ИНТЕРИОР’, ‘ПРОДУКТИ’, ‘ЦЕНИ’, ‘МЕРНИ ЕДИНИЦИ’**. Представена е и примерната граматика, лексика и синтактични конструкции, които да бъдат усвоени чрез фрейм скрипта. (вж. Балиева / Balieva 2019: 252).

Таблица 1. Примерна граматика, лексика и синтактични конструкции, които да бъдат усвоени чрез фрейм скрипта *В хранителния магазин*

ЛЕКСИКА	ГРАМАТИКА	КОНСТРУКЦИИ
По концепт ‘УЧАСТНИЦИ’ продавач/ купувач магазинер/ клиент консултант/ касиер	членуване на същ. имена в м.р., ж.р. и ср.р. в ед.ч.	Това е (кашкавал, мляко...).
		Това са (яйца...).
По концепт ‘ИНТЕРИОР’ вход/ изход кошница/количка/ чанта рафт/ витрина/ фризер каса/ кантар/ везна	множествено число на същ. имена в м.р., ж.р. и ср.р.	Това (брашно, сирене...) ли е?
	бройна форма	Това (яйца, бисквити...) ли са?
По концепт ‘ПРОДУКТИ’ мляко, сирене, сол, кашкавал, хляб, тесто, брашно, кори, месо, яйца, бонбони, шоколад, вафла, бисквити, захар, олио	съчинителен съюз ***И***	Имате ли...?
	предлози ***В, НА, ОТ***	Колко струва...?
По концепт ‘ЦЕНИ’ етикет/ цена лев/ стотинка	конструиране на изречения с въпросителна частица ***ЛИ***	Дайте ми, моля (пакет захар, 5 яйца...)!
По концепт ‘МЕРНИ ЕДИНИЦИ’ брой/ пакет/ опаковка		

Разработени са и три фрейм сценария *Баница*, *Вечеря за свако и леля* и *Гости за вечеря*, те предлагат 11 игри, в които пред детето се поставя практическа задача в конкретна ситуация с определена комуникативна цел. За да се справи с нея, то е насочвано от учителя да употребява заложената в скрипта граматика, лексика и конструкции, като ги използва толкова пъти и по такъв начин, че да се активират и наличните му знания, умения и асоциации (вж. Балиева / Balieva 2019: 253 – 254).

Обучението на 5 – 6-годишните деца по един от концептите **'ПРОДУКТИ'** може да се осъществи по определен модел, като се имат предвид аргументите, изложени в предходния параграф. Те са свързани с превръщането на първоначалния концепт, който има детето (пък бил той и представен само от образ или дума на E_1), в макроконцепт, включващ както старото, така и новото знание, усвоявано чрез фрейм скрипта.

Ако разглеждаме всеки един от продуктите, заложени за усвояване като лексика (*мляко, сирене, сол, кашкавал, хляб, тесто, брашно, кори, месо, яйца, бонбони, шоколад, вафла, бисквити, захар, олио*), като отделен микроконцепт в рамките на концепта **'ПРОДУКТИ'**, можем да работим по развитието на всеки един от тях, преминавайки през отделните стадии.

Вземаме като пример 'БРАШНО'. Във всяка от заложените игри в трите фрейм сценария ще трябва да разкрием всички страни на концепта 'БРАШНО'.

В **езиков план** трябва да се разкрият три основни момента:

- връзката между отделните елементи на концепта **'ПРОДУКТИ'**;
- да се използват игри и конкретни задачи, чрез които да се усвоят заложените в скрипта граматични особености – за 'БРАШНО' това са членуваната и нечленуваната форма; съчетаването на числителни имена с думата *брашно* (пакет брашно; 2 пакета брашно), като така упражняваме и бройна форма, броими/неброими съществителни имена и определено и неопределено количество;
- различна синтактична позиция на думата *брашно*; и типични конструкции с *брашно – Слагаме в брашното. Замесваме с брашното. Добавяме брашно.* и др. с употребата на различни предлози;
- различна комуникативна функция на думата *брашно*.

Съпътстващата **социокултурна информация** трябва да съдържа следните елементи:

- цвят, форма и състояние на брашното (насипно; може да се използва приказката „Момче и вятър");
- мерна единица (килограм, пакет);
- от какво се прави;
- за какво служи („Житената питка");
- как се използва – меси се, точи се, сгъстяваме с него и т.н.;
- какво приготвяме от него – питка, баница, мекици, сосове и др.;
- с какво най-често се използва брашното – яйца, сол, захар, мая, сода и др.;
- по какъв начин се обработва – пече се, пържи се, вари се, но не се използво сурово.

Средствата за усвояване на всички тези характеристики:

- приказки – четене, драматизация, игра и др. (вж. Балиева / Balieva 2020: 359 – 361);
- изображения с пакети, чували и др.под.;
- мултимедия – приготвяне на питка от някой кулинарен сайт;
- боравене – да замесят тесто.

Основната идея на всичко това е детето да репрезентира в съзнанието си всички свойства, които има даденият продукт, и да ги интегрира в един концепт 'БРАШНО'. От него впоследствие, чрез всички създадени асоциации по време на изграждането му, ще се активира цялото знание от концепта. Т.е. само при вида на пакет брашно или при вида на готова питка, или при споменаването на думата *брашно* у детето ще се активира знанието, което има за брашното.

На първия стадий от изграждането на концепта при детската билингвална езикова личност в него има всичко – образ, звук, цвят, мирис, вкус, употреба, назоваване на E_1.

Натрупаните от първия етап знания са базови и общи. За да започне делителен процес или **втори стадий**, е необходимо да се включи и думата на E_2, както и типични конструкции на втория език,

в които се употребява. Така се усвоява и лексиката, и граматиката, и типичните конструкции с употреба на лексемата в различни синтактични позиции (табл. 2). А на следващия стадий благодарение на свършеното в предходните стадии става ориентиране и групиране на знанията на детето: *Къде*, *Как* и *По какъв начин* може да използва думата *брашно* на E_2 и несъзнаваното дотогава еднотипно знание за употребата на думата *un* „брашно“ на E_1.

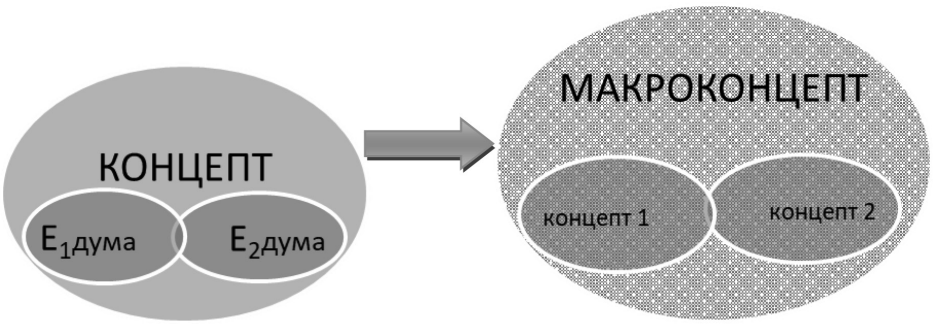
Таблица 2. Конструкции на E_1 и E_2, граматика и лексика, които детето овладява чрез концепта ‘БРАШНО’

Конструкция на E_2	Конструкция на E_1	Граматика и лексика
Това е брашно.	*Bu un.*	съществително в съставно именно сказуемо/ съобщително изречение
Брашното е бяло.	*Un beyazdir.*	подлог/съобщително изречение
Имате ли брашно?	*Ununuz var mi?*	допълнение/въпросително изречение
Брашно ли е това?	*Bu un mu?*	съществително в съставно именно сказуемо/ въпросително изречение
Това от брашно ли е?	*Bu undan mı?*	допълнение/въпросително изречение
Имате ли брашно?	*Ununuz var mı?*	допълнение/въпросително изречение
Подай брашното!	*Ver unu!*	допълнение/повелително изречение
Дайте ми килограм брашно, моля!	*Verin bana bir kilo un, lütfen!*	допълнение/изречение молба/употреба на мярка за количество
Искам един пакет брашно!	*Bir paket un istiyorum!*	допълнение/ изречение заповед/ количество

На ***третия стадий*** детето трябва да е усвоило всички тези знания (характеристики, употреби, изрази, граматични форми и т.н.) за брашното – т.е. да е формиран макроконцепт ‘БРАШНО’. Все още обаче ще бърка изрази, форми, уместност на употребата на дадени изрази, защото в съзнанието му *брашно* и *un* са едно и също. Макар чисто механично да е заучило определени фрази и да употребява типични синтактични конструкции (с малки неточности), то не си дава сметка, че употребата им е необходима в различни комуникативноречеви ситуации и с различни събеседници. Затова често бърка и употребява изрази на първия език, докато отговаря на зададен от учителката въпрос.

За достигането на ***четвъртия стадий*** и за разделянето на двата концепта – на E_1 и на E_2 – в рамките на макроконцепта ще бъдат показателни два основни факта:

- възможността детето да избира правилно езиковия код, на който да комуникира с учителя, като използва граматично правилно думи и изрази на E_2;
- да комуникира с хората, които са от роднинското или семейното му обкръжение, само на E_1, без да употребява и думи от E_2.

Фигура 2. Преминаване на концепта при БЕЛ в макроконцепт след обучението с фрейм скриптове

4. Заключение

Идеята на това разделяне не е детето да използва знанията, получени на E_1, само в комуникацията си на този език, нито пък знанията, получени на E_2, само в комуникацията си на него. Целта е детето да използва всички знания, които е имало предварително и които е натрупало по време на обучението, като създаде асоциативни връзки между тях. А те, от своя страна, да са в състояние да активират цялото му знание (макроконцепта).

КОМУНИКАТИВНОРЕЧЕВА СИТУАЦИЯ 1	**КОМУНИКАТИВНОРЕЧЕВА СИТУАЦИЯ 2**
– Имате ли брашно? *– Имаме.* *– Дайте ми един килограм, моля!* 	*– Ununuz var mi?* *– Var.* *– Verin bana bir kilo un, lutfen!*

Фигура 3. Употреба на съответния езиков код (E_1 или E_2) съобразно ситуацията и/или събеседника

Когато комуникира с различните събеседници и в различните ситуации обаче, трябва да използва правилно всичкото знание (образи, представи, знания и т.н.), включително и думи и изрази от концепта на E_1 или съответно на E_2. Това е отразено нагледно на фиг. 3. В комуникативноречевата ситуация социокултурните знания са също толкова важни, колкото и езиковите.

Цитирана литература / References

Балиева 2019а: Балиева, В. Комуникативно-прагматичен аспект на когнитивната интерференция, или Как се изграждат концептите при децата билингви. – В: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров.* Велико Търново: УИ „Св .св. Кирил и Методий“, с. 622 – 636. (Balieva 2019a: Balieva, V. Komunikativno-pragmatichen aspekt na kognitivnata interferentsiya, ili Kak se izgrazhdat kontseptite pri detsata bilingvi. – In: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM. Sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Stoyan Burov.* Veliko Tarnovo: UI „Sv .sv. Kiril i Metodiy“, pp. 622 – 636.)

Балиева 2019б: Балиева, В. Фрейм скриптове, фрейм сценарии и игри в обучението по български език като втори на 5 – 6-годишни деца. – В: *Сборник с доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, по случай 150-годишнината от основаването на БАН, (София, 14 – 15.05.2019 година)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 249 – 256. (Balieva 2019b: Balieva, V. Freym skriptove, freym stsenarii i igri v obuchenieto po balgarski ezik kato vtori na 5 – 6-godishni detsa. – In: *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin", po sluchay 150-godishninata ot osnovavaneto na BAN, (Sofia, 14 – 15.05.2019 godina).* Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 249 – 256.)

Балиева 2020: Балиева, В. За мястото и ролята на приказките в овладяването на българския език като втори от 5 – 6-годишни деца – съвременни акценти. – В: *Библиотеки – четене – комуникации. Осемнадесета национална научна конференция с международно участие (Велико Търново, 14 – 15.11.2019 година).* Велико Търново: Издателство на РНБ „П. Р. Славейков“, с. 352 – 362. (Balieva 2020: Balieva, V. Za myastoto i rolyata na prikazkite v ovladyavaneto na balgarskiya ezik kato vtori ot 5–6-godishni detsa – savremenni aktsenti. – In: *Biblioteki – chetene – komunikatsii. Osemnadeseta natsionalna nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie (Veliko Tarnovo, 14 – 15.11.2019 godina)*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo na RNB "P. R. Slaveykov", pp. 352 – 362.)

Залевская 2000: Залевская, А. А. *Введение в психолингвистику.* Москва: РГГУ. (Zalevskaia 2000: Zalevskaia, A. A. *Vvedenie v psiholingvistiku.* Moskva: RGGU.)
Кравченко 2007: Кравченко, А. В. *Репрезентационализм и биологическая теория познания*. – В: Проблема представления (репрезентации) в языке: типы и форматы знаний. Москва: Эйдос, с. 37 – 47. (Kravchenko 2007: Kravchenko, A. V. Reprezentatsionalizm i biologicheskaia teoriia poznaniia. – In: Problema predstavleniia (reprezentatsii) v iazyke: tipy i formaty znanii. Moskva: Eidos, pp. 37 – 47.)

CHALLENGING AND PERSPECTIVE ASPECTS OF TEACHING 5 – 6-YEAR-OLDS BULGARIAN AS A SECOND LANGUAGE BY USING FRAME SCRIPTS

Vehbie Balieva
P. R. Slaveykov Regional Library, Veliko Tarnovo
vehbie_balieva@abv.bg

Abstract: The article takes into account the methodical side of the problem at hand: how to build and develop concepts for bilingual children with the help of frame scripts. The article takes a look at the stages of development of concepts in a child's bilingual linguistic personality and the challenges which may come about with that. A few theoretical decisions related to the stages through which the development of the concept goes, the method of creation of a frame script and the way such a script is used are stated for this purpose.

Key words: *frame script, concept, children's bilingual linguistic personality*

Vehbie Balieva
P. R. Slaveykov Regional Library
2, Ivanka Boteva str.
Veliko Tarnovo 5000
Bulgaria

ЛИНГВИСТИЧНИТЕ УНИВЕРСАЛИИ И ПОЛОЖИТЕЛНИЯТ ЕЗИКОВ ТРАНСФЕР В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

Милена Попова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
m.popova@uni-sofia.bg

Резюме: Статията фокусира вниманието върху еволюцията на понятието за лингвистични универсалии, която се характеризира с ориентация към семантичните и прагматичните аспекти на функционирането на езиковата система. Подобна тенденция обуславя предефинирането на някои езикови категории и разширяването на полето на синтактичен анализ, в резултат на което изследването на положителния езиков пренос в чуждоезиковото обучение се осъществява въз основа на динамичното взаимодействие между синтаксис, семантика и прагматика. Подчертава се ролята на посочения пренос в условията на глобализация, многоезичие и мултикултурализъм.

Ключови думи: *лингвистични универсалии, детерминация, емфатични конструкции, положителен трансфер, чуждоезиково обучение.*

Развитието на лингвистичната теория е обусловено от еволюцията на идеите и постиженията в областта на философията на езика, като на свой ред различните лингвистични школи и концепции оказват пряко влияние върху методиката на чуждоезиковото обучение. Така например идеите на късния Л. Витгенщайн и английския философ Дж. Остин са в основата на *Теорията на речевите актове* на Дж. Сърл и формират идейното ядро, което стимулира развитието на прагматиката. Ориентацията към изучаването на езика в естествените условия на неговото функциониране води до въвеждането на комуникативните методи в чуждоезиковото обучение.

В съвременната научна парадигма се набелязва тенденция към динамични, холистични и многоаспектни подходи към езиковия семиозис. Това налага преосмисляне и предефиниране на лингвистичните универсалии, формулирани от Дж. Гринберг и Н. Чомски. Както посочва М. Пенчева, „Една плодотворна линия на обяснение на универсалиите е функционалната, т.е. има универсалии, които правят езиците по-функционални спрямо комуникативните нужди или като комуникативни системи изобщо“ (Пенчева / Pencheva 2006: 51). Включването на семантичните и прагматичните фактори в орбитата на лингвистичен анализ разкрива нови аспекти от функционалната същност на синтактичните отношения и представлява надеждна основа за типологично изследване и сравнение между различните езици. Тук бихме искали да се спрем накратко на три концепции, които имат пряко отношение към проблемите, свързани с изучаването на лингвистичните универсалии и влиянието им върху методиката на чуждоезиковото обучение.

На първо място, това е референциално-ролевата граматика на Р. ван Вейлин (Van Valin 1993), която фокусира вниманието върху комуникативния аспект на функциониране на езика, върху взаимодействието между синтаксиса, семантиката и прагматиката. В рамките на изречението се обособяват две различни системи. Едната е свързана със семантично-ролевата структура на изказа, чието ядро е предикатът, а другата – с информационната му структура. Взаимодействието между посочените системи обуславя правилното построяване на изказа в даден език.

Друг учен, който изследва динамичното взаимодействие между граматичните, семантичните и прагматичните отношения, е Б. Комри (Comrie 1989). Той прави опит за типологичен анализ на аналитичните и синтетичните езици въз основа на емпиричен материал от английски и руски език. Например:

1. *The bullet killed Tanya.*
   ART куршум убивам-PST Таня.
   „Куршумът уби Таня.“

2. Таню убило пулей.
Таня-ACC убивам-PST-N куршум- INS
„Таня бе убита от куршум.“

(Пак там: 79)

Според автора в английския език изразяването на граматичните отношения (в посочения пример маркирането на подлога и прякото допълнение) е тясно свързано със словореда, като семантичните и прагматичните роли не влияят на синтактичната структура на изказа. В руския език граматичните отношения се експлицират от морфологичните падежи. Запълването на синтактичните позиции зависи от семантичните роли на аргументите, а словоредът маркира темо-рематичното разпределение на информацията.

Интерес за настоящото изследване представлява и концепцията на А. Вежбицка за ролята на етнокултурната семантика при изразяването на синтактичните отношения. Според изследователката данните от синтактичната типология на езиците разкриват два различни подхода към концепуализацията на действителността: агентивен, при който събитията се описват от гледна точка на причинно-следствените отношения между тях. Вниманието се фокусира върху действието, волевия акт и контрола на действието (аз правя, аз искам) и пасивен (по-субективен и импресионистичен), който оформя феноменологична представа за света и се характеризира с ниска степен или отсъствие на контрол върху действието от страна на субекта. Английският е от първия тип езици и маркира агентивността с номинативни конструкции, а руският е от втория тип и в него преобладават дативните конструкции (Вежбицка / Vezhbitska 1996: 33 – 88). Срв.:

3. He succeeded.
Той успя-PST.

4. Ему это удалось.
Той-DAT това получавам-REFL.
„Това му се получи.“

Освен дативните конструкции, в които одушевените лица не контролират събитието и са експериенцери, за руския език е типична и употребата на конструкции, в които подлогът отсъства, а глаголът е в безличната форма за среден род. В примера, който следва, мълнията е представена като инстрмент в творителен падеж, използван от неизвестна сила:

5. Его убило молнией.
Той-ACC убивам-PST-N мълния-INS
„Него го уби мълния.“

(Пак там: 72)

Посочените примери илюстрират преориентацията на синтактичната теория от номинация към комуникация, от езиков продукт към езикова дейност, от едноаспектни към многоаспектни интегрални подходи. С развитието на комуникативната лингвистика се засилва интересът към динамичното взаимодействие на текст и контекст, към „когнитивните репрезентации на параметрите на комуникативната ситуация. Постепенно в тези параметри се включва информация от социокултурно естество“ (Попова / Popova 2012: 54).

Наред с указаните тенденции в еволюцията на типологията и езиковите универсалии за целите на тази статия е важно да отбележим постепенното нарастване на езиковия и културния обмен в контекста на глобализацията. На преден план се извежда необходимостта от осмисляне и адекватно дефиниране на понятието за многоезичната компетентност и свързаните с нея положителен и отрицателен езиков трансфер. В този контекст се формулира и т. нар. оптимизирана дедукция (вж. Стефанова / Stefanova 2011; Шопов, Клайн и Стегман 2008 / Shopov, Klein, Stegmann 2008). Посочените автори са на мнение, че изучаването на повече от един чужд език допринася за развитието на когнитивната гъвкавост на учещите, помага им да осмислят по-дълбоко функционалната семантика на езиковите единици, универсалните и специфични особености на употребата им. В процеса на овладяването на чуждите езици се формират аналитични и речеви навици, техники на усвояване на езика, които улесняват и ускоряват процеса на обучение и междуезиково общуване.

В настоящото изследване ще се спрем по-подробно на положителния езиков пренос при изучаването на два чужди езика: английски и испански език, от българи. Тези два езика са аналитични и принадлежат съответно към германската и романската група. Отправна точка за анализ ще бъдат някои граматични, семантични и прагматични аспекти на изказите, които обуславят правилното им формиране и функциониране в тези два езика[1].

На първо място, ще разгледаме ролята на положителния пренос от първия към втория чужд език при изучаването на категорията „подчинително наклонение“ (Subjuntivo – исп., Subjunctive – англ.), която отсъства в българския език. В испанския език тя е силно представена, в английския се среща рядко. Българите, които владеят испански добре и използват Subjuntivo, по аналогия с испанското наклонение лесно усвояват употребата на английското (Subjunctive) в подчинени изречения, управлявани от волеизявителни глаголи в главното изречение: require, demand, suggest, recommend, insist и др. Пак по аналогия може да се осмисли и задължителното условие за употреба на подчинителното наклонение, според което подлозите на главното и подчиненото изречение трябва да са различни. Не представлява трудност и замяната на Subjunctive с функционалните му еквиваленти в подчинените изречения: *should + bare infinitive* или *Past Simple Tense*. Срв.:

6. Insisto que digas la verdad.
Настоявам-PRS-1SG COMP казвам- SBJV- 2SG ART истина.
„Настоявам да кажеш истината.“

7. I insist that you tell the truth.
1SG настоявам-PRS COMP 2SG казвам- SBJV- 2SG ART истина.
„(Аз) Настоявам (ти) да кажеш истината.“

Владеенето на испански език в този случай е преимущество и улеснява до голяма степен усвояването на Subjunctive в английския език, тъй като в българския подобно наклонение отсъства и функционалната му семантика се предава с да-форма. Важно е да се подчертае, че за българите, които владеят английски език, и започват да изучават испанското подчинително наклонение, посочената по-горе аналогия също е от полза. Като първа стъпка на осмисляне, разбира се. На следващ етап от обучението е необходимо да се разшири функционалната семантика на въпросното наклонение, като се добавят и други случаи, типични за испанския език. Например употребата на Subjuntivo след глаголи за емоция:

8. Siento que Pedro no esté aquí.
Съжалявам COMP Педро NEG съм-PRS-SBJV-3SG тук.
„Съжалявам, че Педро не е тук.“

На второ място, ще фокусираме вниманието върху паралелите, които могат да бъдат проведени между испанския и английския език при функционирането на неличните форми след прякото допълнение на глаголите за сетивно възприятие. Инфинитивът се използва при предаването на завършено действие, а формите, завършващи на – ing, изразяват продължително действие. Идентичните структури с formas no pesonales (исп.) и non-finite forms (англ.) в двата езика са свързани с генезиса на последните от латинските нелични форми и такива конструкции като например “*accusativus cum infinitivo*”. Срв.:

9. Vi a Pedro caer.
Виждам-PST-1SG ACC-Педро падам-INF.
„Видях как Педро падна.“

10. I saw Pedro fall down.
1SG виждам-PST-1SG Педро падам-INF.
„(Аз) видях как Педро падна.“

---

[1] Наблюденията ни се основават върху практиката на преподаване на втори чужд език в рамките на интензивните курсове по английски и испански, предвидени в магистърската програма „Семиотика, език и реклама“ във Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В редица случаи магистри с добро ниво на владеене на английски език изучават испански като втори чужд, а владеещите испански език изучават английски като втори чужд.

11. Vi a Pedro paseando.
Виждам-PST-1SG ACC-Педро разхождам се-GER

12. I saw Pedro walking.
1SG виждам-PST-1SG Педро разхождам се-PTCP.
„ (Аз) видях как Педро се разхождаше.“

Отсъствието на подобна конструкция в българския език и наличието ѝ в двата чужди езика дава възможност за положителен пренос от първия към втория и по-бързо усвояване на нетипичната за българите употреба.

На второ място, бихме искали да сравним изразяването на универсалната функция „детерминация“ (Coseriu 1973) с помощта на определителни подчинени изречения в английския и испанския език. Спираме се на този въпрос, защото в посочените езици се наблюдава разграничение на рестриктивната употреба на подчинените изречения, уточняваща референцията на номинална синтагма от главното изречение, от една страна, и нерестриктивната им употреба, нямаща отношение към подобно уточняване, от друга. От въпросното разграничение зависи употребата на препинателните знаци и на относителните местоимения в английския и испанския език. В българския не съществува такава диференциация и това създава доста трудности за българите. Ако обаче учещите са осмислили явлението в единия от двата езика, те го усвояват по-бързо в другия. Например при рестриктивна употреба:

13. La chica que acaba de llamarme habla chino.
The girl who has just called me speaks Chinese.
Момичето, което току-що ми се обади, говори китайски.

Или при нерестриктивна употреба:

14. La esposa de mi primo, que acaba de llamarme, habla chino.
My cousin's wife, who has just called me, speaks Chinese.
Съпругата на братовчед ми, която току-що ми се обади, говори китайски.

От примерите става ясно, че пунктуацията на подчинените изречения в двата чужди езика е идентична и се различава от тази в българския. Ако информацията в подчиненото определително изречение е необходима за уточняването на референта в главното изречение, тя не може да се изпусне. В този случай в испанския и английския не се слагат запетаи. При рестриктивна употреба в испанския може да се използва само немаркираното морфологично местоимение *que*, за да се избегне редундантността (*la que* и *la cual* маркират женски род) в интензионалната единица, съставена от антецедента и определящото го подчинено изречение. В английския могат да се използват немаркираните морфологично местоимения *that* и *which*.

При нерестриктивната употреба в испанския могат да се използват всички относителни местоимения, а в английския се използва само *which*. В рамките на статията е невъзможно да се обхванат и анализират всички нюанси на употреба, затова ще се ограничим дотук, като отново фокусираме вниманието върху ролята на положителния пренос от единия към другия чужд език при различното функциониране на дадена категория в родния език на учещите се.

На трето място, ще анализираме емфатичните конструкции за маркиране на фокуса в испанския и английския език. Срв.:

15. John es el que (quien) ama a María.
It is John who (that) loves Mary.
Джон е този, който обича Мария. (Именно Джон обича Мария).

Фокусирането на рематичния елемент (Джон) в трите езика го представя като единствено възможен в дадената ситуация. Относителното местоимение в комбинация с топика задава интензионала на понятието, чиято спецификация се реализира от фокусирания рематичен елемент с помощта на глагола връзка. И в трите езика емфатичната конструкция е субективна и се надгражда на парадигматично ниво над синтагматичната темо-рематична конструкция, обективно обусловена от разпределението на информацията в текста (вж. Gutiérrez Ordoñez 2000, Moreno Cabrera 1999). Ре-

зултатът е металингвистична бинарна структура, която има три словоредни варианта в испанския език, два в българския и един в английския. Сравнението между трите езика дава възможност на учещите да осмислят ролята на словореда при граматичното маркиране и разпределението на информацията в изказа.

Най-накрая, ще се спрем на идентичното изразяване на някои речеви актове в анализираните езици, което може да ускори формирането на комуникативно-речеви навици. Според Дж. Сърл речевият акт експлицира намерението на говорещия и е свързан с комуникативната функция на изказа (Searle 1969). Формалното представяне на даден речев акт може да съвпада, да не съвпада или да съвпада отчасти в различните езици. Например изразяването на недоволство и възмущение:

16. *¡No hay derecho! (Букв. Няма право) / ¡Esto es el colmo! (Това е върхът !)*
It is not fair! (Не е честно!) / That's really the limit! (Букв. Това наистина е границата!) (на моето търпение)
Това на нищо не прилича! / Това е безобразие! /Това е върхът на безобразието!

За нас е важно в процеса на обучение да обърнем особено внимание на изоморфните конструкции при изразяването на определена комуникативна функция, защото съвпадението на вътрешната им форма би улеснило усвояването и използването им в определен комуникативен контекст, би спестило време за заучаването и автоматизирането им от страна на учещите. Ще илюстрираме подобно съвпадение с примери на два речеви акта: учтива молба (17) и предложение (18):

17. ¿<u>Podría</u> pasarme la sal?
<u>Could</u> you pass me the salt?
<u>Бихте ли могли</u> да ми подадете солта?

Присъствието на модалния глагол „мога“ (“poder” – исп. , “can” – англ.) в трите изказа не е случайно, тъй като едно от подготвителните условия за успешност на речевия акт „молба“ е слушащият да е в състояние, *да може* да я изпълни. В този случай се използва условието за успешност на речевия акт вместо самия акт, т.е. частта вместо цялото. По същата логика въпросът „Имате ли часовник?“ често се задава вместо „Колко е часът?“, тъй като едно от условията за успешност на речевия акт „въпрос“ е да търсим информация от този, който я притежава (в дадената ситуация от този, който има часовник).

18. ¿Por qué no vamos al cine?
Why don't we go to the cinema?
Защо не отидем на кино?
„Хайде да отидем на кино.“

В този случай положителният пренос би могъл да се осъществи между двата чужди езика, чиито структури съвпадат. Подобен пренос е възможен и при разграничаването на молбата за действие (19) от молбата за разрешение (20):

19. ¿Te importa abrir la ventana?
Do you mind opening the window?
Имаш ли нещо против да отвориш прозореца?
20. ¿Te importa <u>que</u> fume?
Имаш ли нещо против <u>да</u> пуша?
Do you mind <u>if</u> I smoke?
Имаш ли нещо против, <u>ако</u> пуша?

В (19) субектът, към когото е отправена молбата, съвпада със субекта на действието (<u>Ти</u> имаш ли нещо против <u>ти</u> да отвориш прозореца?). Това съвпадение се маркира с нелични форми: инфинитив в испанския и герундий в английския заради рекцията на глагола *mind.* В (20) лицето, от което се иска разрешение, не съвпада със субекта на действието (<u>Ти</u> имаш ли нещо против <u>аз</u> да пуша?). Това несъвпадение обуславя употребата на лични форми в подчиненото изречение.

Списъкът с примери за положителен пренос от първия към втория чужд език би могъл да се продължи, но поради ограничения обем на тази статия това не е необходимо. Въз основа на изложеното дотук можем да осмислим основните насоки на еволюцията на лингвистичните универсалии и влиянието им върху релевантните аспекти на синтактичния анализ, открояващи както зависимостта на функционирането на синтактичните категории от комуникативния контекст, така и взаимодействието между техните формални, семантичните и прагматичните параметри. Вниманието се фокусира върху разширяването на полето на изследване и сравнение, като анализираните закономерности се извеждат на типологично равнище и се отчитат в процеса на чуждоезиково обучение и езиков трансфер.

Оттук следва вторият важен извод, илюстриран убедително от анализа на теоретичния и емпиричния материал. Последователното изучаване на два чужди езика не пречи на адекватното им усвояване. (вж. по този въпрос Шопов, Клайн, Стегман / Shopov, Klein, Stegmann 2008). Трите автори анализират само езици от една и съща езикова група – романската. Главната идея на тази статия обаче е, че указаното твърдение е валидно и за езици от различни езикови групи. Ономасиологичният подход към изследваните проблеми откроява приликите и разликите в граматичното оформяне на едно и също значение въз основа на взаимодействието между синтаксиса, семантиката и прагматиката. Този подход позволява да се осмисли в дълбочина многоаспектната същност на функционирането на езика и да се изработят адекватни на тази същност интегрални изследователски и дидактични подходи, ориентирани към изработване на стратегии за ускорено изучаване на чужди езици.

Особено важна се оказва ролята на положителния трансфер между първия и втория чужд език, когато последните експлицират определени езикови категории – граматични, семантични или прагматични, по един и същи начин, който съществено се различава от формалното представяне на тези категории в българския език. Тук е важно да отбележим, че за системния и задълбочен анализ на възможните аналогии в изучаваните чужди езици е задължително преподавателят да владее отлично и двата езика. Провеждането на паралели и осъществяването на положителен трансфер между идентичните явления в тях би спестило много време и енергия, тъй като правилата се усвояват по-лесно във втория чужд език, ако вече са изучавани в първия чужд език.

В заключение, трябва да отбележим, че открояването на езиковите универсалии като база за сравнение и отправна точка за осъществяването на положителен езиков пренос играе важна роля в методиката на чуждоезиковото обучение за изграждането на адекватна комуникативна компетентност на учещите в условията на свободното движение на хора и информация, на многоезичие и мултикултурализъм. Необходимостта от многоезикова и мултикултурна компетентност извежда на преден план нови аспекти в дидактиката на многоезичието, в анализа на грешките и в осмислянето на интерференцията.

Цитирана литература / References

Вежбицка 1996: Вежбицка, А. *Язык. Культура. Познание.* Москва: Русские словари. (Vezhbitska 1996: Vezhbitska, A. *Iazyk. Kul'tura. Poznanie.* Moskva: Russkie slovari.)

Пенчева 2006: Пенчева, М. *Езикови универсалии и типология. От описание към обяснение.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Pencheva 2006: Pencheva, M. *Ezikovi universalii i tipologiya. Ot opisanie kam obyasnenie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Попова 2012: Попова, М. *Семантични и прагматични аспекти на категориите в съвременния испански език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Popova 2012: Popova, M. *Semantichni i pragmatichni aspekti na kategoriite v savremenniya ispanski ezik.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Стефанова 2011: Стефанова, П. Езикоусвояване и чуждоезиково обучение. – В: *Електронен годишник на департамент „Чужди езици и литератури“.* (Stefanova 2011: Stefanova, P. Ezikousvoyavane i chuzhdoezikovo obuchenie. – In: Elektronen godishnik na department “Chuzhdi ezitsi i literaturi”.) <http://ebox.nbu.bg/forlen11/view_lesson.php?id=3> [15.02.2020]

Шопов, Клайн, Стегман 2008: Шопов Т., Х. Клайн и Т. Стегман. *ЕвроКомРом – Седемте сита: Как веднага да четем всички романски езици.* Aachen: Shaker Verlag. (Shopov, Klein, Stegmann 2008: Shopov, T., H. Klein i T. Stegmann. *EuroKomRom – Sedemte Sita: Kak vednaga da chetem vsitchki romanski ezitsi.* Aachen: Shaker Verlag.)

Comrie 1989: Comrie, B. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology.* 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishers.
Coseriu 1973: Coseriu, E. Determinación y entorno. – In: *Teoría del lenguaje y lingüística general.* Madrid, Gredos, pp. 282 – 323.
Gutiérrez Ordoñez 2000: Gutiérrez Ordoñez, Salvador. *Temas, remas, focos, tópicos y comentarios.* Madrid: Arco Libros.
Moreno Cabrera 1999: Moreno Cabrera, Juan Carlos. Las funciones informativas: Las perífrasis de relativo y otras construcciones perifrásticas. – In: *Gramática descriptiva de la lengua española, dirigida por Bosque, I., V. Demonte. I tomo.* Madrid: Espasa Calpe, pp. 4245 – 4302.
Searle 1969: Searle, J. *Speech acts.* London, Cambridge University Press. (trad. esp. *Actos de habla.* Madrid, Cátedra, 1980).
Van Valin 1993: Van Valin, R. D. A Synopsis of Role and Reference Grammar. – In: *Advances in Role and Reference Grammar.* J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, pp. 1 – 164.

LINGUISTIC UNIVERSALS AND POSITIVE LANGUAGE TRANSFER IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Milena Popova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
m.popova@uni-sofia.bg

Abstract: The article studies the evolution of the concept of language universals, which is oriented towards the semantic and pragmatic aspects of language functioning. This approach leads to the redefinition of some linguistic categories, thus extending the boundaries of syntactic research. As a result, the analysis of positive language transfers in Foreign Language Teaching is carried out on the basis of the dynamic interplay between syntax, semantics and pragmatics. Stress is laid upon the relevant role of the aforementioned transfer in the context of globalization, multilingualism and multiculturalism.

Key words: *linguistic universals, determination, emphatic structures, positive transfer, Foreign Language Teaching.*

Milena Popova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Classical and Modern Philology
Department of Spanish and Portuguese Studies
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ЛИНГВОКУЛТУРНИТЕ МОДЕЛИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД

Елена Хаджиева[а], Рени Манова[б]
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
e_hadj@slav.uni-sofia.bg[а]; r_manova@slav.uni-sofia.bg[б]

Резюме: Междукултурната комуникация се проявява, когато член на една култура продуцира съобщение, предназначено за член на друга култура. Включва интеракция между хора, чиито културни възприятия и символни системи са достатъчно различни, за да променят комуникативното събитие. Когато българският език се преподава на чужденци, се прилагат различни способи, улесняващи пълноценната интеракция в междукултурния диалог. Най-важната характеристика на културата е, че тя „се научава“. Приобщаването към дадена култура е процес на цялостното ѝ изучаване и опознаване. Културата се възприема от чужденеца чрез досег до етноспецифични маркери като фразеологизмите, поговорките, народните приказки, легендите, митовете, народното изкуство и др.

Целта на настоящата статия е да представи резултатите от анкетно проучване сред чуждестранни студенти от СУ „Св. Климент Охридски“, което проверява доколко има съвпадение в образността при устойчивите сравнения, пословиците и поговорките в близкородствени езици (български и руски).

Ключови думи: *междукултурна комуникация, образни сравнения, поговорки, чуждестранни студенти*

1. Увод

Придобиването на граматически знания и обогатяването на лексикалния запас, способността за извличане на информация от текст, комуникацията в разнообразни сфери и ситуации на общуване са важни съставки от цялостната езикова подготовка на изучаващия чужд език. А това предполага запознаване с традициите, вярванията и представите, както и с ключовите реалии на общността. Срещата с чуждата култура се осъществява посредством езика, който е културен маркер, транслатор на идентичности и аксиологически парадигми.

Интеркултурната комуникация (Samovar et al. 2008: 9) се проявява, когато член на една култура продуцира съобщение/послание, предназначено за член на друга култура. Включва интеракция между хора, чиито културни възприятия и символни системи са достатъчно различни, за да променят комуникативното събитие.

Човешката комуникация е процес, чрез който символите се предават с цел да предизвикат отговор. Съществуват няколко основни принципа на комуникацията:

- **Комуникацията е динамичен процес** – комуникацията е неспиращ процес, който не е фиксиран.
- **Комуникацията има символен характер** – хората създават символи. Те могат да бъдат вербални (поздрав „Добро утро!“), невербални (усмивка при поздрав). Не съществува естествена връзка между символите и техните референти, връзките са арбитрарни и варират в различните култури. Символите са такива, защото дадена група от хора се е съгласила да ги възприема по даден начин.
- **Комуникацията е систематична** – комуникацията се проявява в конкретни ситуации или системи, които влияят върху това как общуваме и с какви значения натоварваме съобщенията си. Комуникацията винаги се проявява в контекст и естеството на комуникацията зависи в голяма степен от този контекст. Контекстът задава ограничения и насочва кое е задължително, препоръчително или забранено. Подборът на облекло, езиков стил, тема се детерминира от контекста. Когато комуникацията се определя като систематична, се имат предвид множество променливи, сред които:

- ✓ *Място*
- ✓ *Повод*
- ✓ *Време*
- ✓ *Брой на участниците в комуникацията.*

- **Комуникацията включва правенето на изводи** – достигането до чувствата и мислите на събеседника при общуване се базира на умозаключения и предугаждания.
- **Комуникацията има следствия** – в рамките на обмена на информация настъпват промени и у адресанта, и у адресата, в техните фонови знания и представи.

(Samovar et al. 2008: 12).

Както отбелязва Р. Хъдсън, цитирайки Гуденъф, „езикът на дадено общество е един аспект от неговата култура. Отношението между език и култура е като част към цяло“ (Хъдсън / Hudson 1995: 116). В тази посока е важно да се спомене концепцията на А. Вежбицка относно ключовите думи, които са физиономични за дадена култура. Чрез тях се представят иманентни за носителите на езика черти – начин на мислене, светоусещане и т.н. Вежбицка твърди, че ключовите думи „са особено важни и показателни за дадена култура“ (Wierzbicka 2007: 15). Според изследването на Вежбицка на базата на честотни речници и корпуси за руския език например симптоматични са лексеми като *душа* и *родина*. Тези ключови думи се явяват в пословици, поговорки, песни, заглавия на книги/художествени произведения, фразеологизми – т.е. в рамките на културните артефакти на дадена общност. В компаративен аспект тя разглежда материал от английски, немски, полски, руски и японски език. Според Вежбицка не трябва да съществува съмнение, че културите имат хетерогенен характер, исторически променливи са и не са изолирани една от друга, а непрекъснато обменят идеи, словесни и материални артефакти.

Вежбицка например определя думата *heimat* като ключова за немския език, като „една от най-важните думи в немския речник“ (Wierzbicka 2007: 156). Авторката търси семантичния обем на концепта *heimat*:

> *Heimat isn‘t merely this piece of land with its narrowness and seclusion, this small and surveyable antithesis of the world and distance and life. The streams and brooks are Heimat, the ones that move through the land, the clouds are Heimat, when they spread over and above it, and the stars . . . are part of it.*

(Wierzbicka 2007: 158).

Основната идея на цитата е, че с лексемата *heimat* не се означава само конкретно парче земя, а и „поточетата и ручейчетата, които преминават през тази земя, облаците, които се разстилат над нея и звездите“. Това поетично описание има за цел да покаже, че в думите на даден език е закодирана значима информация за мисленето на носителите му и за тяхното светоусещане.

Затова в редица изследвания се подчертава, че „ефективната комуникация е нещо повече от владеенето на езика и усъвършенстване на комуникативната компетентност. По-широкият контекст на езика е обществото и културата, т.е. процесът на изучаване на чужд език е процес на изучаване на чужда култура“ (Хаджиева / Hadzhieva 2012: 7).

Според М. Китанова „при определяне на понятието култура се срещат редица трудности. Културата е съвкупност от резултати на социалната дейност на човека и има две форми – духовна и материална. Езикът е средство за изразяване на културата и същевременно част от нея. В културата на всеки народ откриваме универсални черти“ (Китанова / Kitanova 2010: 10).

Както казва Хофстеде (Хофстеде / Hofstede 2001: 104): „да се научиш да се изразяваш на чужд език, означава да се научиш да приемаш чуждата отправна рамка. Съмнително е дали можеш да бъдеш двукултурен, ако не си двуезичен“. Той разказва историята на англичанин, работещ близо до границата с Уелс, който отказал предложение за чудесна къща от другата страна на границата (в Уелс), защото синът му трябвало да учи уелски като втори език в учебното заведение. Мнението на Хофстеде за бащата е: „Той е пропуснал да даде един уникален принос към образованието на сина си като гражданин на света“. Непознаването на езика не ни позволява да усетим голяма част от неуловимите елементи на културата и ни принуждава да останем външни лица.

2. Цели и задачи на статията

Целта на настоящата статия, без да претендира за изчерпателност, е да опише някои лингвокултурни различия, които се проявяват в процеса на чуждоезиковото обучение, и по-специално при изучаването на българския език като чужд. Не бива да се забравя, че лингвокултурологията се разглежда като практическа реализация на културологията, като приложен аспект в процеса на преподаването на езика, което предполага дълбоко емпирично изучаване на езиковите факти (Тхорик, Фанян / Tkhorik, Fanian 2005: 35).

Диаметрално противоположен възглед е представен в книгите на Хроленко. Според него лингвокултурологията не следва да е ориентирана към описването на конкретни примери за взаимодействие между отделните култури на езиково равнище, а представяне на механизмите на взаимодействие между езика и културата. Следователно целта на лингвокултурологията е да опише общите закономерности на езиковите и културните практики на човека и обществото (Хроленко / Khrolenko 2006: 31).

Интегративен подход възприема В. В. Воробьев. Лингвокултурологията според него е комплексна научна дисциплина, която изучава взаимовръзките и взаимодействието на културата и езика при неговото функциониране и която отразява този процес като цялостна структура на единиците в тяхното езиково и културно съдържание с помощта на системни методи (Воробьев / Vorob'ev 1997: 47).

Според Н. Моисеев и Н. Гичева лингвокултурологията е „комплексна научна дисциплина, възникнала на пресечната точка на лингвистиката и културологията, изследваща лингвистичния аспект на връзките между езика и културата“ (Моисеев, Гичева / Moiseev, Gicheva 2009: 10).

Методите в лингвокултурологията представляват съвкупност от аналитични прийоми, операции и процедури, използвани при анализа на взаимовръзките между езика и културата. Може да се използват разнообразни методи, заимствани от културологията и социологията: *контент анализ, фреймов анализ, наративен анализ, метод на полевата етнография, интервю, анкета* и др.

В настоящото изследване, което ще бъде описано по-долу, е приложен методът анкета с напреднали чуждестранни студенти (ниво Б2) от СУ „Св. Климент Охридски“.

Разбира се, съществуват редица въпроси, които възникват при подобно проучване на лингвокултурните различия:

1. Как културата участва във формирането на езиковите концепти?
2. Към кои части на езиковия знак се прикрепят културните значения?
3. Осъзнават ли говорещите и слушащите тези смисли и как те влияят на речевите им стратегии?
4. Съществува ли в действителност културно-езикова компетенция на носителите на езика, на основата на която се въплъщават в текстовете и се разпознават от носителите на езика културните смисли? Под културно-езикова компетенция следва да се разбира естественото владеене на езиковата личност на процесите на пораждане на реч и възприемане на реч, както и владеене на постановките на културата?
5. Каква е концептосферата (съвкупност от концептите на дадена култура), какви са универсалиите, каква е културната семантика на езиковите знаци?

Това са т.нар. общоепистемологически въпроси, стоящи пред лингвокултурологията, както отбелязва Маслова (Маслова / Maslova 2001). Тези въпроси само се щрихират, без да бъдат подробно разисквани.

Трябва да се има предвид, че културната информация на езиковите знаци има имплицитен характер. Например руският фразеологизъм *выносить сор из избы* има следното значение „разгласяване на информация за неприятности, касаещи тесен кръг лица“, а културната информация е дълбоко закодирана, това е славянски архетип: отнася се нещо, което не бива да се прави, защото по този начин ние самите отслабваме „своето“ пространство, правим го уязвимо и можем да причиним вреда на членове на своето семейство. Поради тази причина маркерът на културната информация на фразеологизма е с бележка „неодобр.“. Друг пример е фразеологизмът *ни кола, ни двора*, който означава, че „няма нито дом, нито стопанство“, културната информация, която се съдържа, е, че не е достойно човек да няма дом и имущество.

3. Образни сравнения, пословици и поговорки – словесни културни маркери

В лексиката е закодирана значима информация за нравствените ориентири и ценностите на дадена културна общност. Установените в даден социум етикетни формули при общуване и фразеологични единици свидетелстват за когнитивните модели при възприемане на обкръжаващата действителност. В процеса на изучаването на езика като чужд именно усвояването на тези компоненти на комуникацията се явява ключово за осъществяването на пълноценна интеракция между общуващите.

Стефана Калдиева-Захариева подчертава, че характерна черта на фразеологизмите е „присъствието на конотативен елемент в значението им“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 192). Този конотативен елемент е допълнителен, съпътстващ значението. Изследователката обръща внимание на формалното проявление на конотативния елемент под формата на метафоричен образ. Отново се отбелязва и фактът, че „чрез фразеологичните единици се предават емоции, оценка, т.е. постига се особена експресия“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 16). Авторката засяга идеята за оценъчната, експресивната функция на фразеологизмите, като ги причислява към онази част от устойчивите словосъчетания, които „нямат пряка, първична, от първи ранг номинационна функция в езика, т.е. представляват своеобразни допълнителни надредни номинанти на вече назовани понятия в езиковата система. Смисълът на тяхната поява и съществуване в езика е да изразят отношение, оценка, експресия чрез образността, върху която са изградени“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 16).

М. Витанова отбелязва, че антропоцетричността на всеки език се проявява най-силно в неговата лексика и фразеология. Устойчивите сравнения заемат значително място във фразеологичния фонд на езиците. Те са особен вид структурно-семантични единства, изградени въз основа на логическото сравнение. В своето историческо развитие човекът постоянно се сблъсква с нови, непознати явления от действителността, които съпоставя и сравнява с добре познатото (Витанова / Vitanova 2012: 55).

Сравнението е органически присъщо на човешката мисловна и практическа дейност и е един от най-старите начини за опознаване на заобикалящия го свят (Кювлиева-Мишайкова / Kyuvlieva-Mishaykova 1986).

Устойчивите сравнения характеризират разнообразни човешки прояви, състояния, качества на човешката психика. Чрез тях се характеризират всички значими аспекти в живота на човека, създава се представа за неговия интелектуален и морално-етичен образ, за социалния му статус и физическите му качества. Като част от фразеологията на българския език устойчивите сравнения са носители на културен елемент, на фонови знания за светоусещането на българина, за неговия начин на живот, бит, традиции, външен вид.

Особено интересно е компаративното изследване на П. Легурска (Легурска / Legurska 2015). Както отбелязва авторката, всеки социум има свои специфични константи, които отличават националните култури и езиците. Сравнението се въплъщава в езика в разнородни сравнителни конструкции, в които намира отражение логическият модел, стоящ в неговата основа. Моделът на сравнение включва в себе си обект на сравнение (какво се сравнява), еталон на сравнението (с който се сравнява) и показател на сравнителното отношение (Легурска / Legurska 2015: 52). Легурска предлага класифициране на устойчивите сравнения според критерия ***степен на семантична адекватност или еквивалентност в двата езика*** (Легурска / Legurska 2015: 68):

1. Устойчиви сравнения, в които модулът и компаративното име съвпадат в руския и българския език: ***трусливый как заяц*** *– страхлив като заек.*
2. Устойчиви сравнения, в които модулите съвпадат и в двата езика, а компаративните компоненти се различават*:* ***жевать как вол*** *– преживям като крава.*
3. Устойчиви сравнения, в които компаративните компоненти съвпадат, а модулите се различават: ***холодный как рыба*** *– мълчалив като риба.*
4. Устойчиви сравнения, които нямат структурно-семантични еквиваленти в другия език: ***тощий как вобла*** (рус.) и ***безгрижен като щурец*** (бълг.).

4. Анкетно проучване. Изводи

В изследването е приложен методът анкета с напреднали чуждестранни студенти (ниво Б2) от СУ „Св. Климент Охридски“ – 30 души (майчин език руски). Тя показва какви различия, но и сходства се проявяват при езиковите единици, които са придобили символно, образно-метафорично

значение в културата (**образните сравнения, пословиците и поговорките**). Обект на изследване в случая се явява триадата *език – култура – човек*. Студентите разполагат с един час да попълнят анкетата, без да ползват помощни материали (речници, интернет и др.). Ще бъдат представени отговорите, регистрирани с най-голяма фреквентност.

Пословиците и поговорките са важна част от културата на различните народи. Ето някои примери:

1. **A zebra does not despise its stripes.** Тази поговорка принадлежи на масаите в Африка и изразява оценяването на нещата такива, каквито са. Има сходна поговорка в мексиканската култура: *I dance to the tune that is played.*
2. **A man's tongue is his sword.** Тази поговорка е арабска и отразява схващането, че думите трябва да се ценят и да се използват внимателно.

Задачите в анкетата са две:

(24) Какво е значението на следващите български фрази? Употребете ги в свои изречения. Преведете ги на майчиния си език и обяснете разликите.

пазя като очите си
лек като перце
дебел като свиня
мълча като риба
плоска като дъска
коса като коприна
зъби като бисер

(25) Напишете пет пословици или поговорки на майчиния си език. Имат ли съответствия на български език?

Чуждестранните студенти с майчин език руски превеждат българските образни сравнения по следния начин:

1. *пазя като очите си* (бълг.) – *беречь как зеницу ока* (рус.);
2. *лек като перце* (бълг.) – *легкий как перышко* (рус.);
3. *дебел като свиня* (бълг.) – *толстый как свинья* (рус.);
4. *мълча като риба* (бълг.) – *молчит как рыба* (рус.);
5. *плоска като дъска* (бълг.) – *плоская как доска* (рус.).

Изводът, който се налага, е, че при по-голямата част от сравненията онова, с което се сравнява, съвпада в българския и руския език.

За две от предложените сравнения не са посочени преводни еквиваленти: *коса като коприна, зъби като бисер,* или са дадени неточни преводи. Пример: *волосы как солома* (букв. *коса като слама*), *зубы чистый до белезны* (*чисто бели зъби*).

Втората задача от анкетата има за цел да провери доколко съществуват съответствия във фонда на пословиците и поговорките при близкородствени езици. Ще бъдат описани следните представени от чужденците примери:

1. *Делить шкуру неубитого* ***медведя*** (букв. *деля кожата на неубитата мечка*) – *правя нещо предварително*. На български език има сходно значение, отново с анималистичен компонент „риба" – ***Рибата е още в морето.***
2. *Это ещё* ***цветочки***, ***ягодки*** *впереди* (букв. *това са само цветовете, чакай ягодите*) – *Още нищо не си видял* (бълг.).
3. *Куй* ***железо****, пока горячо*. При този пример е налице пълен еквивалент на български език: *Желязото се кове, докато е горещо.*
4. *Сто ударов мало, когда по чужой спине.* И в този случай се наблюдава пълно съответствие на български език: *На чужд гръб и сто тояги са малко.*
5. *Вымок до митки.* Отново е налице еквивалент: *Намокрих се до кости*.

Руснаците, участващи в проучването, представят следните съответствия на българските образни сравнения:

1. *хубав като капка* (бълг.) – *красивый как капле* (рус.);
2. *хубав като картинка* (бълг.) – *красивый как картинка* (рус.);
3. *грозна като крокодил* (бълг.) – *страшная как крокодил* (рус.);
4. *грозен като дявол* (бълг.) – *страшная как дявол* (рус.);
5. *слаб като скелет* (бълг.) – *худой как скелет* (рус.).

Обясненията, които дават на значенията, са следните:

1. *хубав като капка – хороший человек*;
2. *хубав като картинка – красивый, интересный, впечетляющей человек*;
3. *грозна като крокодил – очень не красивая*;
4. *грозен като дявол – плохой, опасный человек*;
5. *слаб като скелет – очень слабый человек.*

На базата на примерите може да се заключи, че в повечето случаи са налице съвпадения и във формата, и в образната основа на устойчивите сравнения и пословиците в руски и български език. Естествено, съществуват отделни отлики, които са свидетелство за начина на мислене, детерминиран от спецификата на съответната култура. Знае се, че всяка култура разполага с набор от ценности и познания, които подсигуряват нейното съществуване и консолидират нейните членове, като в същото време са маркер, оразличаващ я от другите. Р. Крейпо в своето изследване (Крейпо / Crapo 2000: 25) дефинира културата по следния начин: „системата от идеи, чувства и стратегии на оцеляване на една конкретна група хора“. Вече е разработен речник на народната духовна култура на българите, който съдържа ключови реалии от българския свят (Китанова / Kitanova 2018). В него е отразен обликът на българската езикова картина на света.

В заключение може да се припомни, че езикът е културен маркер, транслатор на идентичности и аксиологически парадигми. Освен че съществуват сходни модели на осмисляне на действителността и на репрезентиране на базови концепти, носителите на всеки език сегментират действителността, която ги заобикаля, по автентичен начин. Поради тази причина успешното изучаване на чужд език предполага и запознаването с традициите, вярванията и представите, както и с ключовите реалии на общността. Тогава ще е налице равнопоставен диалог между представители на две различни култури.

Цитирана литература / References

Витанова 2012: Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: Бул-Корени. (Vitanova 2012: Vitanova, M. *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya*. Sofia: Bul-Koreni.)

Воробьев 1997: Воробьев, В. В. *Лингвокультурология. Теория и методы*. Москва: РУДН (Vorob ‘ev 1997: Vorob ‘ev, V. V. *Lingvokul ‘turologiia. Teoriia i metody*. Moskva: RUDN.)

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология, Т. 2. Българска фразеология.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya, T. 2. Balgarska frazeologiya.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Китанова 2010: Китанова, М. *Етнолингвистични етюди*. Велико Търново: ИК Знак‘94. (Kitanova 2010: Kitanova, M. *Etnolingvistichni etyudi*. Veliko Tarnovo: IK Znak‘94.)

Китанова (ред.) 2018: Китанова, М. (ред.) *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Kitanova (red.) 2018: Kitanova, M. (red.). *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Крейпо 2000: Крейпо, Р. *Културна антропология.* София: ЛИК. (Creypo 2000: Creypo, R. *Kulturna antropologiya*. Sofia: LIK.)

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Издателство на БАН. (Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo ns BAN.)

Легурска 2015: Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката.* София: ЕТО. (Legurska 2015: Legurska, P. *Sapostavitelni analizi i natsionalna spetsifika na leksikata.* Sofia: ETO.)

Маслова 2001: Маслова, В. А. *Лингвокультурология.* Москва: Издательский центр „Академия“. (Maslova 2001: Maslova, V. A. Lingvokul'turologiia. Moskva: Izdatel'skii tsentr „Akademiia“.)
Моисеев, Гичева 2009: Моисеев, М. В., Н. Г. Гичева *Сопоставительная лингвокультурология английского и русского языков.* Омск: ОмГУ (Moiseev, Gicheva 2009: Moiseev, M. V., N. G. Gicheva *Sopostavitel'naia lingvokul'turologiia angliiskogo i russkogo iazykov*. Omsk: OmGU.)
Тхорик, Фанян 2005: Тхорик В. И., Н. Ю. Фанян *Лингвокультурология и межкультурная коммуникация: учебное пособие*. Москва: ГИС (Tkhorik V. I., N. Iu. Fanian *Lingvokul'turologiia i mezhkul'turnaia kommunikatsiia: uchebnoe posobie*. Moskva: GIS.)
Хаджиева 2012: Хаджиева, Е., А. Асенова, В. Шушлина, М. Каменова. *Реч, етикет и културни традиции*. София: Гутенберг. (Hadzhieva 2012: Hadzhieva, E., A. Asenova, V. Shushlina, M. Kamenova. *Rech, etiket i kulturni traditsii*. Sofia: Gutenberg.)
Хофстеде 2001: Хофстеде, Г. *Култури и организации. Софтуер на ума.* София: Класика и стил (Hofstede 2001: Hofstede, G. *Kulturi i organizatsii. Softuer na uma*. Sofia: Klasika i stil.)
Хроленко 2006: Хроленко А. Т. *Основы лингвокультурологии.* Москва: Флинта Наука. (Khrolenko 2006: Khrolenko A. T. *Osnovy lingvokul'turologii*. Moskva: Flinta Nauka.)
Хъдсън 1995: Хъдсън, Р. *Социолингвистика*. София: УИ „Св. Климент Охридски. (Hudson 1995: Hudson, R. *Sotsiolingvistika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
Samovar, Porter, McDaniel 2008: Samovar, Larry, Richard Porter, Edwin McDaniel. *Communication between cultures*. Wadsworth: Cengage Learning.
Wierzbicka 1997: Wierzbicka, A. *Understanding cultures through their key words*. Oxford: Oxford University Press.

LINGUOCULTURAL DIFFERENCES IN THE PROCESS OF ACQUIRING BULGARIAN LANGUAGE AS A FOREIGN

Elena Hazhieva[a], Reni Manova[b]
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

e_hadj@slav.uni-sofia.bg[a]; r_manova@slav.uni-sofia.bg[b]

Abstract: Intercultural communication occurs when a member of one culture produces a message to a member of another culture. More precisely, intercultural communication involves interaction between people whose cultural perceptions and symbol systems are distinct enough to alter the communication event. Bulgarian is taught as a second language to foreign students. There are some ways to help them improve the manner in which they speak. The most important characteristic of culture is that it is learned. The term enculturation denotes the total process of learning one's culture. Culture is learned through idioms, proverbs, folktales, legends, myths, art.
The aim of this article is to represent the results of purposive survey questionnaires for foreign students. The results of the survey show the similarities and differences of linguocultural models in the process of enculturation of Russian students, studying Bulgarian. Because all people, regardless of their culture , share common experiences, many of the same idioms and proverbs appear throughout the world.

Key words: *intercultural communication, figurative comparisons, proverbs, foreign students*

Elena Hadzhieva
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Department of Bulgarian Language as a foreign
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504, Bulgaria

Reni Manova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Department of Bulgarian Language as a foreign
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504, Bulgaria

БИЛИНГВИСТИЧЕН ПОДХОД НА ЧЕТИВНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПРИ ГЛУХИ ДЕЦА

Славина Лозанова[а], Ивелина Стоянова[б]

Нов български университет[а], Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките[б], Институт „Науки за глухите хора“[а,б]

lozanovaslavina@gmail.com[а]; iva@dcl.bas.bg[б]

Резюме: Статията се фокусира върху специфичните стратегии за подпомагане на изграждането на четивни умения при глухи деца в предучилищния и началния училищен етап на обучение. Основната разглеждана стратегия е тази на споделеното четене, при която ключово внимание се обръща на разбирането на текста, неговата структура и взаимните връзки между компонентите му. Стратегията е основана на активна интеракция между детето и възрастния, като в случая с глухите деца в ситуация на бимодално билингвистично взаимодействие говорим за изграждане на умения за четене чрез активно подпомагане на разбирането с помощта на жестовия език.

Ключови думи: *български език, жестов език, четене, глухи деца, бимодален билингвизъм*

1. Въведение

Статията е посветена на специфичните подходи и техники, основани на жестовоезиковата компетентност при глухите деца, които могат да се приложат за подобряване на техните четивни умения и да подпомогнат изграждането на положително отношение към четенето на базата на пълноценна комуникация, подпомогната от жестовия език. Разбирането за четивния процес – как децата се учат да четат и интерпретират текста, конкретните предизвикателства, които представляват за тях трудност в процеса, както и познаването на разнообразни и гъвкави подходи в педагогическата практика, улеснява учителите да планират учебните ситуации и да приспособят преподаването, за да отговаря на потребностите на глухите деца. Същевременно трябва да се работи и по създаване на стратегии, приложими за родителите в домашна среда, които да подпомогнат децата си в процеса на усвояване на четенето в неформална обстановка и с фокус върху семейното общуване и четенето като споделен процес.

В България от десетилетия доминират оралните методи на обучение на глухите деца, при които се набляга единствено на усвояването на словесния български език, и не се прилага жестов език. Изследванията в областта на специалното образование и педагогика за деца и ученици със слухова загуба също са ориентирани към проучване на методите за овладяване и научаване на словесен български език чрез използване на остатъчния слух и слуховия потенциал на децата. Значително по-малко са изследванията върху българския жестов език, който дълги години е неглижиран и разглеждан като възможно средство за преподаване само в паралел с българския език (Мошева / Mosheva 2012). Върху него не са правени задълбочени изследвания, както не е проучван и бимодалният билингвизъм (владеене на словесен български език и жестов език). Едва в последните години започват целенасочени дейности по изследване на жестовия език и се поражда интерес към използването му в обучението, както и като средство за общуване и изграждане на езикова компетентност в ранните детски години, която да подпомогне когнитивното развитие и по-късното усвояване на словесния език. Все още обаче липсват методически и образователни ресурси, които да осигурят подобна практика.

Фокус на статията са децата в предучилищна (5 – 6 години) и начална училищна възраст (7 – 11 години). Този период е от ключово значение, тъй като тогава се полагат целенасочени усилия за развиване на четенето като част от учебния процес, а добрите четивни умения са предпоставка за успешно учене във всички следващи етапи на образование. В статията се фокусираме основно върху споделеното четене като една от формите на интерактивно четивно взаимодействие, в което се използва различен набор от техники за извличане на смисъл от текста и неговото съпреживяване.

Тук не разграничаваме специфичните особености на специализираните занимания от взаимодействието в семейството, а обръщаме внимание на споделеното четене в контекста на езиковото взаимодействие между дете и възрастни, в общуването си с които детето получава езиков опит.

Втора част обръща внимание на специфичните особености в изграждането на четивни умения при глухите деца и участието на жестовия език. Трета част очертава принципите и стратегиите при споделеното четене, като се опитваме да наблегнем на практическото му приложение и привеждаме някои примери от практиката. В четвърта част извеждаме основните предизвикателства в развитието на четивни умения при глухите деца и демонстрираме насоките за тяхното преодоляване с оглед на българската практика. Обобщението в последната част очертава и насоките за бъдеща работа.

2. Специфика в изграждането на четивни умения при глухите деца

Усвояването на умения за четене при глухите деца се сблъсква с редица предизвикателства. От една страна, тяхното огрaмотяване започва значително по-рано, често преди 3-годишна възраст, като част от специализираната работа по развитие на речта, където учат произношението на звуковете на словесния език, често съпътствано с използването на визуални помощни средства като показване на букви, картинки и думи (Дионисиева / Dionisieva 1996). Детето учи произношението с помощта на елементи от писмената реч (Кацарска / Katsarska 2001). От друга страна обаче, глухите деца в повечето случаи значително изостават спрямо връстниците си при усвояването на същински четивни умения (Балканска / Balkanska 2005). Една от основните причини за това е изоставащото общо езиково развитие в резултат на езиковата депривация и липсата на пълноценна комуникация в ранна детска възраст. Освен това слуховата загуба възпрепятства естествения ход на овладяване на устната реч и за разлика от децата с типично развитие, при които развитието на писмената реч, от една страна, не повтаря пътя на устната реч, а от друга, се опира на нея (Даскалова / Daskalova 2003), при глухите деца огрaмотяването е още по-голямо предизвикателство, тъй като трябва да протича при частично и нетрайно изградени умения за използване на устна реч.

2.1. Езиков контакт в семейната среда

Семейната среда е определяща за езиковия контакт в ранна детска възраст. Едва около 10% от глухите деца са родени в семейства на глухи родители, а още по-редки са случаите на няколко поколения глухи в едно семейство. Значително се различава овладяването на езика при глухи деца в семейство на чуващи или на глухи родители не само от гледна точка на досег до език, но и различия, дължащи се на различен социален опит и културни особености. Това влияе пряко на усвояването на умения за четене с разбиране, което разчита на взаимовръзки с информация от околния свят.

За развитието на устната реч един от основните фактори е степента на слухова загуба и начинът, по който тя се отразява върху ранното общуване и взаимодействието в дома (Knoors, Marschark 2012). В голяма степен зависи и от възрастта на оглушаване и използването на технически средства (Archbold 2015). В последните години значително се подобряват шансовете за развитие на отлична реч в ранна възраст с напредъка на новите технологии в диагностицирането на глухотата и помощните технически средства като кохлеарни импланти за деца с дълбока глухота (Walker, Tomblin 2014). Тези средства подпомагат идентифицирането на глухотата в ранна възраст, непосредствено след раждането, и осигуряват достъп до езикова информация от словесния език.

Глухите деца, които усвояват рано жестовия език, демонстрират съответстващо на възрастта им жестово езиково развитие – както по отношение на речник, така и като граматически конструкции и прагматични умения (Lillo-Martin et al. 2014). За да бъде постигнато това обаче, решаваща роля има ранното усвояване на жестовия език в семейството (при глухи деца на глухи родители или при контакт със среда от глухи). Това е възможно само за малък процент от глухите деца, докато преобладаващата част са в чуващи семейства без опит в общуването на жестов език.

В чуждоезичната литература подробно са изследвани и описани ефектите от непълноценна комуникативна интеракция при глухите деца в ранна детска възраст. Обръща се внимание и на различията в динамиката на отношенията в семейството, както и на характерни особености на

развитието на глухи деца в глухи и в чуващи семейства. Рядко обаче се обръща специфично внимание на начина, по който си взаимодействат двата езика в двуезична среда и възможностите за създаването и подхранването на такава среда, за да се стимулира езиковото развитие на детето и в двата езика.

Изследванията върху бимодалния билингвизъм започват да разкриват когнитивните и социалните измерения на езиковото взаимодействие при използването на двете езикови системи (Ormel, Giezen 2014). От фундаментално значение за изследванията в тази посока е задълбоченото езиково проучване на жестовите езици по отношение на техните характеристики и функция и аргументирането на тезата, че с изключение на различията в модалността, жестовите езици изпълняват същите езикови, социални и когнитивни функции като вербалните езици (Emmorey 2002).

Оказва се, че езиковите контакти в същността си могат да се определят като форма на учебен процес за развитие на езика както за децата, така и за родителите на децата с нарушение на слуховата функция. Стремежът на всички специалисти да поставят глухите деца в педагогически ситуации, максимално доближаващи се и наподобяващи естествените условия на родноезиковото развитие на чуващите деца, почива на известна логика, но е факт, че при овладяването на словесния език от глухите деца, особено тези със значителна слухова загуба, отсъстват спонтанността, непринудеността и лингвистичната креативност. Можем да предположим, че подходът на обучение, третиращ словесния език като техен първи (роден) език, при тях трудно би довел до пълноценно езиково развитие, което да е равностойно на това на чуващите деца, за които същият език е първи (Лозанова / Lozanova 2008). Това е причината някои автори (Charrow, Fletcher 1974) да сравняват четивните умения на глухи ученици с тези на ученици, изучаващи чужд език. Отбелязва се известно сходство между проблемите на двете групи, изразени в необходимост от постоянно актуализиране и надграждане на речниковия фонд и допълнително обучение върху граматиката на езика.

В крайна сметка бихме могли да обобщим, че обучението по четивна грамотност на децата с увреден слух трябва да бъде съобразено с особеностите на тяхното функциониране на социално и индивидуално ниво при задължително отчитане на билингвистичната им природа.

2.2. Развитие на уменията за четене на втори език

Билингвизмът с жестов език показва редица различия спрямо едномодалния билингвизъм при два словесни езика. Потенциално при него се използват минимум два езика и три модалности – жестов (пространствена модалност) и словесен (устна и писмена форма). Важна характеристика е, че в процеса на комуникация може да се смесват (да се използват едновременно) компоненти от жестовия и от словесния език (Mayer 2016).

Интересни са изследвания от последните години, които проучват в каква степен се активизира знанието на жестов език (лексикално и семантично) по време на четене на словесен език (Hermans et al. 2010, Ormel, Giezen 2014). Изследванията показват междумодален преход на знание между езиците при бимодалния билингвизъм.

Според някои автори развитието на уменията за четене на текст на втори език преминава през два етапа и две категории в процеса на усвояване на четивните умения: начален и междинен етап. Поведението на учениците в началния етап от развитието на уменията за разбиране на писмен текст е сходно с това на учениците, които се учат да четат на родния си език – езика, който използват в социалното си общуване извън училище. И в двата случая започват с изучаване на кратки текстове, не са напълно запознати с азбуката и фонетичната система на езика, разпознават отделни думи на глобално визуален принцип, четат недълги и прости текстове, но продължават да изпитват трудности да разберат текста на лексикално и синтактично равнище.

Независимо от възрастта четящите на втори език имат нужда от повече практика на четене и опит с писмена реч. Ако не са упражнявали четене преди това, както са учениците с увреден слух, те трябва да осъзнаят нуждата от подобна дейност и значението, което тя има за развитието им. Затова дейностите по писане и четене трябва да имат ясно формулирани цели и разбираеми за учениците задачи. Децата имат нужда от време и практика, за да формират умения за разпознаване на написани думи и да придобият правилно четивно поведение със съответните четивни техники.

3. Стратегии за споделено четене

Стратегиите за учене се основават на когнитивните процеси на преработка на информацията и включват техники за оптимално справяне с материята и усвояване на необходимите умения. При стратегиите за изграждане на умения за четене ключова роля имат техниките за запомняне и разбиране на съдържание. Под „стратегия“ в този контекст разбираме съвкупността от взаимосвързани методи, способи и техники за работа с писмени форми на комуникация и изграждане на активен процес на взаимодействие между текста и читателя.

Всяка стратегия обхваща различни техники за работа с текстовия материал, съобразени със задачите на методическата работа по четене и с трите етапа: (а) предчетивни практики, целящи мотивиране за четене, активиране на предходно знание за връзка с текстовото съдържание, декодиране и предчетивно запознаване на учениците с основните думи от текста; (б) практики по време на четене за осигуряване на пълноценното разбиране на прочетеното; и (в) постчетивни дейности под формата на дискусионни упражнения, приложение на прочетеното в нов контекст и стратегии на консолидиране на знанието, формулиране на заключение и уточняване на основната идея.

Тук се фокусираме върху една от основните стратегии за четене – споделеното четене, при което основно значение има прекият контакт и взаимодействие между възрастния и детето. В този контекст ключова роля играе пълноценната комуникация, която има за цел да осигури ефикасност, разбиране и доверие, както и да провокира интерес и активно участие и поемане на инициатива от страна на детето.

Тази стратегия може да се разглежда като процес на интеракция, при който се разширява темата на четения текст чрез включване на допълнителна, нова за детето информация, изясняване на неразбрани детайли и дискусия върху темата между детето и възрастния. Участниците във взаимното четене са партньори в процеса. В този случай и детето може да поеме ролята на активен разказвач, а възрастният да се превърне в слушател и да използва насочващи въпроси и да провокира дискусия. Подобни подходи са доказано сполучливи и за чуващи деца. Този процес обаче изисква четенето да премине от границите на четене на глас към активен процес на комуникация с фокус върху интерпретацията и вътрешното преживяване на историята.

Подходът на езиковия опит (Language experience approach, LEA) е един от най-препоръчваните подходи за начално огрaмотяване, често прилаган в предучилищна и начална училищна възраст при глухи ученици (Evans 2004, LaSasso, Heidinger 1983, Ewoldt, Hammermeister 1996). При него се използва езикът в цялост – едновременно като разбиране и продукция, а не четенето като изолирана дейност. Набляга се на личния опит на детето. Материалите за четене се създават основно от учениците на словесен или на жестов език и по този начин са близки до техния житейски опит и разбирания. Част от процеса е как възрастният ще приеме, разбере и запише съобщението на детето. Детето е авторът и това провокира интереса му да види резултата от своите идеи в писмен вид.

При стратегията на взаимното четене жестовият език се разглежда като мост между писмения словесен език и разбирането му от глухото дете (Power et al. 2008). Изследване на Schleper (Schleper 1997) върху глухи родители в процес на споделено четене с техните деца разкрива основните принципи на четивна активност, приложими и в структурирани условия в педагогическия процес. Първият принцип предполага **интерпретиране и тълкуване на съставните елементи на текста**. При тълкуването акцентът се поставя върху ключовите думи, изграждащи сюжетната рамка на писменото изложение. Думите, които не са съдържателно релевантни, не намират място в ежедневието или са твърде сложни, се пропускат. Тази стратегия често се използва от глухи майки. Прилагайки този принцип, глухите родители осигуряват разбиране на поредицата от събития и откриването на логически връзки между отделните смислови части от сюжета, вместо да се фокусират върху усвояването на нови думи.

В процеса всички ключови думи се представят чрез жест и чрез дактилно изписване (чрез ръчно представена азбука на словесния език). Това спомага за по-лесното запомняне на думата като форма, съдържание и употреба, тъй като е поставена в контекст. Практическото приложение на принципа много наподобява системата за семантизация на лексиката в чуждоезиковото обучение (Бабанова / Babanova 2002), според която думите може да не се превеждат директно на първия език, а се използват различни способи за онагледяване, демонстриране на действия, разиграване на сценки и др.

Вторият принцип, изведен от четивната дейност на глухи родители, е **разделно използване на словесния и жестовия език**. В практически план стратегията представлява често превключване от жест към еквивалентна дума и обратно. Преди или след прочита на даден параграф родителите използват жестова реч, за да обяснят значението на описаното събитие, след което пак се връщат към текста (Mather 1989, Schleper 1995). Поглед или леко кимане от страна на детето подсказва кога четящият може да продължи по-нататък. Матер (Mather 1989) показва, че поведението на глух и чуващ учител в процес на четене се различават единствено по съблюдаването на този принцип – глухият учител осигурява добро диференцирано представяне на информацията с независима употреба както на жестова, така и на словесна реч, за разлика от чуващия учител.

Третият принцип е **разгръщане на текста** за по-доброто му осмисляне чрез детайлизиране на събитията, въвличане на допълнителна информация, сравняване, онагледяване с примери от живота и от социалния опит на детето. Например при четене на приказката „Мечката и лошата дума“ може да се използват примери като „*Помниш ли, когато брат ти те удари и те болеше малко и после мина? Обаче като те обиди и ти се разплака, и му се сърдеше много време, помниш ли? Затова мечката казала така на човека*“.

Принципът на **стилово съответствие на жестовата и словесната изразност** се състои в изграждането на умения да се чете изразително, което е предпоставка за повишаване на интереса към текстовото съдържание и неговото по-лесно възприемане и запомняне. Чуващият родител по време на четене обикновено променя височината, силата на гласа си и маниера на говорене. Изследвания върху глухи родители разкриват разнообразие в жестовата изразност при еднакви думи и промяна на някои от параметрите на ниво жест – обем при изпълнението на жеста в пространството, повторяемост с цел поддържане на вниманието към текста и историята и др.

Важен принцип е и необходимостта **текстовото съдържание да отразява действителността**, доказан и в споделеното четене на глухите родители, които обвързват текста с реалния свят и опита на детето. При разкриване на връзките между отделните действия, причинно-следствените зависимости, както и при изясняване на някои морални категории или емоционални състояния на персонажите глухите родители често „извеждат“ децата в реалния свят и дават примери от ежедневието. По този начин нечуващите деца най-точно успяват да разберат значението и смисъла не само на отделна дума, но и на цял съдържателен отрязък от текста. Принципът на **ролевата игра** се използва за привличане на вниманието и изясняване на значението. Наблюденията показват, че глухите родители често драматизират част от историите, които четат (Mather 1989).

Принципът за обобщение, проверка и оценка на четивната дейност е приложим на всеки етап от четенето на текста и се подчинява на общата педагогическа задача. Възрастният спира и провокира децата с въпроси или предизвикателни или неверни твърдения, за да потвърди разбирането. Например в приказката „Червената шапчица“: след описанието на вълка глуха майка задава въпрос „*Вълкът е много добър. Така ли е?*“. Когато детето отговори с отрицание, майката продължава да спори: „*Аз мисля, че вълкът е добър. Той живее в гората и сигурно има много животни приятели. Не е ли така?*“. Дискусията продължава, докато майката не се убеди, че детето е разбрало правилно характера на героя.

4. Основни предизвикателства при четенето с разбиране при глухите деца

Представената стратегия за споделено четене съдържа техники за активно включване на детето в процеса на четене и адресиране на голяма част от предизвикателствата в процеса. Тук анализираме някои от основните методи за справяне с различни проблеми на четенето, като обръщаме внимание и на възможностите за създаване на специализирани помощни ресурси за стимулиране на споделеното четене.

4.1. Липсваща (имплицитна) информация

Това най-често е информация, която се подразбира от контекста, от обща култура или от общи познания за живота и причинно-следствените връзки в обществото. В много случаи поради ограничения си социален опит и социална интеракция глухите деца нямат достъп до тази информация.

Например в приказката „Ленивата невяста“[1] е описано: „*Богданка била едничко галено чедо на майка. Порасла Богданка и почнали да идат сватове да я искат за снаха*“. Предполага се знанието, че сватовете от страна на момчето отиват при семейството на девойката, за да я искат за снаха. Информацията за по-остарели привички и обичаи може да е непозната и за чуващи деца, но при глухите това може да е ключова информация, която може да коства разбирането на целия текст.

Единствено познанията относно живота и ценностите на глухите и семейната динамика, паралелно със знанията за употребата на българския жестов език, могат да дадат представа за цялостната картина на осмисляне на текста и възможностите как то да бъде подпомогнато. В случая трябва да се обясни обичаят и да се изясни, че така се е правело в миналото, като се направят и паралели с настоящето. Приказката дава и интересни теми за дискусия, които надграждат информацията от нея. Чрез използване на жестов език може да се обясни неизказаната част от текстовото съдържание – културният и социалният контекст, паралелите с миналия опит, причинно-следствените връзки. Това подпомага разбирането при тези деца, които все още не са придобили достатъчно езиков опит и литературно съзнание.

4.2. Абстрактни понятия, преносна употреба, метафори, фразеология

При глухите деца се наблюдава превес на конкретното мислене за сметка на абстрактното. Една от основните причини е ограниченото боравене с езика, тъй като абстрактно-логическото мислене е пряко свързано със словесното мислене.

При глухите деца до училищна възраст често преобладава буквалното възприемане на словесните значения, затова те трудно извличат информация и абстрактни логически връзки между части от текста. Затруднено е възприемането на компоненти от текста, при които се използват метафори, думи с преносно значение или фразеологични съчетания, които разчитат на отвлечени сравнения.

Например в приказката „Болен здрав носи“[2] вълкът е описан по следния начин: „*Един гладен вълк шетал из гората. От глад едва гледал*“, а лисицата казва: „*Весела съм, сита съм, сега ми е паднало сърце на място*“. За да разберат състоянието на двамата герои, децата трябва да разберат значението на изразите *едва гледам (от ...)* и *пада ми сърце на място*. Децата могат да бъдат въвлечени в подобна ситуация и с нагледни примери от техния живот, обяснени на жестов език, да разберат значението на изразите.

4.3. Непозната лексика

В много текстове се среща лексика, която е непозната за детето. Това може да е абстрактна лексика, специализирана лексика, както и остарели думи, назоваващи понятия от миналото. Такива думи се срещат много често в народните приказки. Докато при чуващото дете те водят до обогатяване на речника и чрез представяне на контекста и взаимовръзките с вече съществуващо знание за света – и до обогатяване на общата култура, при глухите деца може да е значително препятствие пред разбирането, особено ако има струпване на непозната лексика в един текст.

Например в народната приказка „Тримата братя и ламята“[3] има струпване на думи, които е много вероятно да бъдат непознати за глухото дете, като *келяв, люде, боздуган, симидчия, симид, туря, вардя, подница*. Подходът трябва да е съобразен с целта на четивната дейност и приоритета в педагогическите задачи. При начинаещи в четенето определящо трябва да бъде възприемането на структурата, смисъла на текста и връзката между компонентите. В този случай е желателно подобни думи да бъдат заменени с общопознати думи. При фокусиране върху усвояването на нова лексика може да се подберат определени думи и изрази, но в ограничен брой, които да получат фокус и да бъдат обяснени, демонстрирани с примери в контекст и повторени няколкократно с цел затвърждаване.

---

[1] https://liternet.bg/folklor/sbornici/rakli/lenivata.htm
[2] https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=16&WorkID=108&Level=1
[3] https://liternet.bg/folklor/sbornici/rakli/trimata.htm

4.4. Сложни синтактични конструкции

Проблематични за глухите деца са и комплексни синтактични конструкции – обърнат словоред, изведен топик в началото на изречението, сложни изречения, особено такива, които не спазват хронологичната или причинно-следствената последователност. Те неимоверно повишават изразителността на текста и обогатяват езиковата култура на учениците, но в случая с глухи деца често остават неразбираеми, а от там и възпрепятстват разбирането на целия текст. Синтактичната сложност трябва да е съобразена с нивото на владеене на словесния език. В случаите на билингвистично взаимодействие може да се използва адаптиране на текста, за да е подходящ за жестово интерпретиране, с което да се подпомогне разбирането.

Например в приказката на Ангел Каралийчев „Майчина сълза“ има няколко поредни изречения, в които подлогът следва сказуемото: „*Наведе моравото димитровче цветове над търкулнатото в шумата пукнато гърне. Сви се малкото птиче лястовиче в дъното на гърнето и затрепера от студ и мъка. Всички си отидоха. Отлетяха на юг неговите две сестричета. Изгуби се майчицата му в топлите страни*“. Проблем представляват и конструкции със страдателни причастия като „*търкулнатото в шумата пукнато гърне*“, които описват ситуация, предхождаща действието. Проблематична е и употребата на глагола *изгубя се* поради различното значение на глагола без частицата *се,* който изисква извършител, който изгубва (обикновено подлог) и изгубен обект (одушевен или неодушевен, пряко допълнение). Двата глагола *изгубвам* и *изгубвам се* се предават с един и същи жест на жестов език с разлики в пространствената реализация или с добавяне на изясняващи елементи.

Това насочва към необходимостта от разработване на ресурси с различни функционалности и характеристики, при които да се избира ниво на сложност на текста от гледна точка на лексикалното разнообразие. За целта може да се прилагат и автоматични методи за адаптиране на текста (Lozanova et al. 2013).

5. Обобщение

Настоящата статия представя един от първите опити за формулиране на ясни стратегии за включване на българския жестов език и жестовата комуникация като подпомагащ механизъм в процеса на четене, особено с фокус върху семейните дейности и семейното подпомагане на децата за усвояване и затвърждаване на ключови умения за четене и учене още в ранна и предучилищна възраст. Подобни опити са изключително ограничени в България поради непознаването на жестовия език, липсата на задълбочени проучвания и методологическа рамка за билингвистичния подход на обучение и терапия при глухите деца.

Основните насоки за бъдеща работа са свързани с разработването на иновационни стратегии и методи на обучение, които активно да се апробират в реална среда сред специалисти и родители, използващи жестовия език. С това е свързано и разработването на специализирани ресурси, които да подпомогнат този процес. В допълнение, необходими са и целенасочени усилия върху предлагането на курсове за изучаване на жестов език на деца, родители и специалисти, което ще позволи по-широкото му приложение в различни сфери на взаимодействие с глухите деца.

Не на последно място, в дългосрочен план са необходими по-задълбочени изследвания върху българския жестов език както от социолингвистична, така и от психолингвистична и педагогическа гледна точка, за да се намерят най-ефективните педагогически подходи за изграждане на езиковите умения при глухите деца.

Цитирана литература / References

Бабанова 2002: Бабанова, И. Преводна и безпреводна семантизация на речника при обучението по чужд език. – В: *Предучилищно възпитание*, кн. 5. (Babanova 2002: Babanova, I. Prevodna i bezprevodna semantizatsiya na rechnika pri obuchenieto po chuzhd ezik. – In: *Preduchilishtno vazpitanie*, 5.)

Балканска 2005: Балканска, Н. Методи за обучение по четене при глухите деца. – В: *Специална педагогика*, кн. 1, с. 49 − 63. (Balkanska 2005: Balkanska, N. Metodi za obuchenie po chetene pri gluhite detsa. – In: *Spetsialna pedagogika*, kn. 1, pp. 49 − 63.)

Даскалова 2003: Даскалова Ф. *Психолингвистика. Лекционен курс за студенти по психология*. София: Даниела Убенова. (Daskalova 2003: Daskalova F. *Psiholingvistika. Lektsionen kurs za studenti po psihologiya*. Sofia: Daniela Ubenova.)

Дионисиева 1996: Дионисиева, К. *Глухотата в детска възраст: ранно откриване и въздействие*. София: Сетива. (Dionisieva 1996: Dionisieva, K. *Gluhotata v ranna detska vazrast: ranno otkrivane i vazdeystvie*. Sofia: Setiva.)

Кацарска 2001: Кацарска, В. *Методика за формиране на устната реч при деца със слухови нарушения – произношение*. Благоевград: Неофит Рилски. (Katsarska 2001: Katsarska, V. *Metodika za formirane na ustna rech pri detsa sas sluhovi narusheniya – proiznoshenie*. Blagoevgrad: Neofit Rilski.)

Лозанова 2008: Лозанова, Сл. *Особености на обучението по четене с разбиране на текст в условия на словесно-жестово двуезичие. Наръчник за работа с хора с увреден слух*. Проект „Приятели в тишината“. (Lozanova 2008: Lozanova, Sl. *Osobenosti na obuchenieto po chetene s razbirane na tekst v usloviya na slovesno-zhestovo dvuezichie. Narachnik za rabota s hora s uvreden sluh*. Proekt “Priateli v tishinata”.)

Мошева 2012: Мошева, М. Жестовият език в обучението на глухи деца – реалности и надежди. – В: *Специална педагогика*. Т. 18, бр. 2. (Mosheva 2012: Mosheva, M. Zhestoviyat ezik v obuchenieto na gluhi detsa – realnosti i nadezhdi. – In: *Spetsialna pedagogika*. T. 18, 2.)

Archbold 2015: Archbold, S. Being a deaf student: Changes in characteristics and needs. – In: H. Knoors, M. Marschark (Eds.), *Educating deaf learners: Creating a global evidence base*. New York: Oxford University Press, pp. 23 – 46.

Charrow, Fletcher 1974: Charrow, V. R., J. D. Fletcher. English as the Second Language of Deaf Children. – In: *Developmental Psychology*, vol. 10, No 4, pp. 463 − 470.

Emmorey 2002: Emmorey, K. *Language, cognition, and the brain: Insights from sign language research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Evans 2004: Evans, Charlotte J. Literacy Development in Deaf Students: Case Studies in Bilingual Teaching and Learning. – In: *American Annals of the Deaf*, vol.149, No 1.

Ewoldt, Hammermeister 1996: Ewoldt, C., F. Hammermeister. The language-experience approach to facilitating reading and writing for hearing-impaired students. – In: *American Annals of the Deaf*, vol. 1, October.

Hermans et al. 2010: Hermans, D., E. Ormel, H. Knoors. On the relation between the signing and reading skills of deaf bilinguals. – In: *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 13 (2), pp.187–199.

Knoors, Marschark 2015: Knoors, H., M. Marschark. Educating deaf students in a global context. – In: H. Knoors, M. Marschark (Eds.), *Educating deaf learners: Creating a global evidence base*. New York: Oxford University Press, pp. 1 – 22.

LaSasso, Heidinger 1983: LaSasso, Carol, Virginia A. Heidinger. The Language Experience Approach with Deaf Readers: Whose Language? – In: *Teaching English to Deaf and Second-Language Students*, vol. 2, No 1, pp. 8 − 11.

Lillo-Martin et al. 2014: Lillo-Martin, D., R. De Quadros, D. C. Pichler, Z. Fieldsteel. Language choice in bimodal bilingual development. – In: *Frontiers in Psychology*, 5.

Mather 1989: Mather, S. A. Visually oriented teaching strategies with deaf preschool children. – In: C. Lucas (Ed.) *The sociolinguistics of the deaf community* New York, NY: Academic Press, pp. 165 − 187.

Ormel, Giezen 2014: Ormel, E., M. Giezen. Bimodal bilingual cross-language interaction: Pieces of the puzzle. – In: M. Marschark et al. (Eds.) *Bilingualism and bilingual deaf education*. New York/ Oxford: Oxford University Press, pp. 74 – 101.

Power et al. 2008: Power, D., M. Hyde, G. Leigh. Learning English from signed English: An impossible task? – In: *American Annals of the Deaf*, 153, pp. 37 – 47.

Schleper 1996: Schleper, D. R. *Principles for Reading to Deaf Children. Pre-College National Mission Programs*. Gallaudet University, Washington, DC.

Schleper 1997: Schleper, D. R. *Reading to Deaf Children: Learning from Deaf Adults*. Washington, DC.

Swanwick 2017: Swanwick, Ruth. *Languages and Languaging in Deaf Education. A Framework for Pedagogy*. Oxford University Press.

Walker, Tomblin 2014: Walker, E., J. B. Tomblin. The influence of communication mode on language development in children with cochlear implants. – In: M. Marschark et al. (Eds.) *Bilingualism and bilingual deaf education*, OUP, pp. 134 –151.

BILINGUAL INTERACTION IN THE PROCESS OF READING WITH DEAF CHILDREN

Slavina Lozanova[a], Ivelina Stoyanova[b]

New Bulgarian University[a];
Institute for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences[b];
Deaf Studies Institute[a,b]

lozanovaslavina@gmail.com[a], iva@dcl.bas.bg[б]

Abstract: The paper focuses on the specific strategies for supporting the development of reading skills for deaf children in preschool and early school years. The main strategy presented is that of shared reading which requires the active participation of both adult and child and is performed through active interaction. It focuses on understanding of the text, its structure and internal interrelations. In the case of bimodal bilingual setting the adults support the child actively through sign language.

Keywords: *Bulgarian, Sign language, reading, deaf children, bimodal bilingualism*

Slavina Lozanova
Deaf Studies Institute,
Sofia 1000
Bulgaria

Ivelina Stoyanova
Deaf Studies Institute,
Sofia 1000
Bulgaria

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020 година)

Българска
Първо издание

Отговорни редактори: Ваня Мичева, Диана Благоева,
Марияна Витанова, Марияна Цибранска-Костова,
Сия Колковска, Татяна Александрова
Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 36,25

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.press.bas.bg

http://ibl.bas.bg/

ISSN 2683-118X (print)

ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ през 2020 г.

Авторите са учени от: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Държавния институт по руски език „А. С. Пушкин“; Института по езикознание при Руската академия на науките; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славистика при Полската академия на науките; Института по славистика „Ян Станислав“ при Словашката академия на науките; Института по славянознание при Руската академия на науките; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Нов български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Регионалната библиотека „П. Р. Славейков“, Велико Търново; Самарския национален изследователски университет „Акад. С. П. Корольов“, Русия; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Славистичния институт, Хайделберг, Германия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Саарланд, Германия; Университета в Салерно, Италия; Венецианския университет „Ка' Фоскари“, Италия; Университета на Отава, Канада; Университета по архитектура, строителство и геодезия, София; Университета по библиотекознание и информационни технологии, София; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Шльонския университет в Катовице, Полша; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград.